

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XIX	Год.	1989.	С.	1—268, 1—94	Чачак, 1990.
Vol.		Year		Р.		

REPUBLIKA SRBIJA
MINISTARSTVO
PROSVETE I
NAUKE

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSÉE NATIONAL

XIX

ČAČAK
1989.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XIX

ЧАЧАК
1989.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

XIX

Редакциони одбор

**Радомир Станић, Милена Икодиновић, Теодосије Вукосављевић,
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић**

**Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ**

**Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЈКОВИЋ**

Издавач: Народни музеј у Чачку

Штампа „Литопапир“ — Чачак

Др БОГУМИЛ ХРАБАК

**ЦАРИНА И БАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ
СА УГАРСКОМ И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА
(ДО КРАЈА XVI ВЕКА)**

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

УДК 336.223
(497.11) „16”

Као што је познато, у хришћанским средњовековним државама поред државних извозних царина, постојале су и феудалне проходне, које су наплаћивали обласне велможе. Феудалних транзитних дажбина није било у Османлијском царству; није још постојала модерна национално-државна царина. Северна Србија после пада Деспотовине представљала је гранични крај Отоманске царевине, као смедеревски санџак. Због тога је природно да су наплате на производе који су увозени или извожени третиране као ђумрук, тј. државна (беглучка) царина. Но, кад је највећи део Угарске (око 1560) био освојен од Турака, Угарска је у финансијској организацији Царства и даље сматрана као посебна област, тако да су намирнице, со, сировине, занатске израђевине, стока и робље из панонске низије подвржавани царињењу у старим турским земљама, тј. у Румелији. Дакле, финансијска управа поштовала је раније државне границе и

ђумручки приходи су већином били намењени намесништву у Будиму. То је погађало Дубровчане већ и у Београду, где су примили (1521) значајне повластице од султана. Они су хтели да у свом третману наметну тадашње европско схватање о јединственој царинско-финансијској администрацији, па да им повластице вреде и у угарским бившим пределима. Око тога су се они спорили све до средине XVII столећа*. Баждарина, тј. трошаринска пијачна пристојба (турски баџ) плаћана је у касабима у унутрашњости земље, па и у дунавским градовима, за производе и из самог Царства.

Ова питања нису добила правог места, а поготову решења, ни у делу најпознатијег аутора о отаманској финансијској организацији (Моравец). Најпознатији стари историчар Османлијског царства, Јозеф фон Хамер, правио је и крупне грешке, пишући, примерице, да су Дубровчани познатим концесијама издатим у Београду (29. октобра 1521) били ослобођени од царина у свим турским пристаништима и трговима**.

У овом прилогу ће се довоз роба и увоз и извоз артикала посматрати пре свега на основу објављених турских правних прописа, тзв. кануна, који су издавани за санџаке, важнија пристаништа, тврђаве, скеле преко река, па и за тржишне ханове који су служили за трговину на велико и као складишта. Узеће се у обзир и други оновремени историјски извори који говоре о промету добара, дакле и о приликама за наплату царина и трошарине. Ту ваља посебно истаћи публиковане документе ватиканског архива (извештаји папских нунција из Угарске) и дубровачке архивске списе.

І ЦАРИНА ЗАТЕЧЕНОГ ТИПА У РУДНИКУ И ДРУГИМ МАЈДАНИМА СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ

До доношења законских прописа („кануна“) специфично османлијског типа у материји царина и „баџа“ — до чега је за северну Србију дошло систематски тек 1516. године — били су на снази затечени обичаји у наплати царина.

У Деспотовини појам царине био је много шири него данас, па и касније у отоманском законодавству, и обухватао је све дохотке каквог привредно важнијег локалитета.¹ Закупник такве царине боравио је у значајнијим мајданима и на већим трговима. Дубровчани у функцији цариника Рудника забележени су већ 1313. године.² Цариници у Руднику од средине XIV до половине XV века, ко-

ји су већином били Дубровчани, познати су нам по именима. Ти закупци царинског или тачније доходаринског уреда, Дубровчана, али и Которани,³ уз месног кнеза (као представника локалног живља) и Ђефалије (као деспотовог заповедника тврђаве) представљали су органе власти: цариници су припадали и оној групици најиницијативнијих привредника који су монополисали друштвене, а међу Дубровчанима — пре свега судске положаје у насеобини.⁴ Као такви, као оруђе олигархије најбогатијих колониста, цариници су могли да извитоперују владареве заповести, како не би угрозили високе зараде социјалне структуре којој су припадали. Биће да су такве мајсторије понукале деспота Стефана Лазаревића да 1422. изврши репресалије над дубровачким трговцима и рударским предузимачима у својој земљи, па да им отуђи имовину за око 30.000 дуката.⁵ Можда су из истих разлога Турци у Приштини наредне године забранили извоз сребра из рудничких места.⁶ Новцем убраним од таквих царина понекад су располагали тамошњи челници (на пример, челник Радич 1433. у Руднику).⁷

По турском освојењу Деспотовине Дубровчани су наставили да послују на исти начин кршећи преко преузетог царинског закупа истог типа наредбе о извозу сребра. У јулу 1462. обнародована је обустава извоза и бакра, олова и кожне робе.⁸ Дубровчани, природно, нису поштовали те уредбе. На дубровачком суду (1462) племићи Никола и Мартолица Лукаревићи тужили су једну удовицу Гундулићку у вези с неком испоруком 60 либара сребра, где је половина припадала једном трећем Лукаревићу, а друга половина удовичином сину Јакову; рачун о том сребру састављен је у Руднику, по цени од свега шест дуката за либру, а било је предвиђено да се бели метал преко завичајног града извезе у Венецију. Да се није радило о усамљеној испоруци, најбоље сведочи околност што се за меру Рудника знало у граду св. Влаха.⁹ Једна пошиљка сребра из Рудника (1475) износила је преко 12 либара. Племенити метал из Рудника, по свој прилици, стизао је на локални трг сребра у Белим Црквама (данашња Куршумлија), одакле је оно (као и 1478) отпремано у косовске вароши, а одатле у град под Срђем.¹⁰

Царинско звање у условима турске власти стицано је преузимањем закупа, као и раније. Закупник је могао бити домаћи муслиманин, хришћанин, али и странац, пре свега Дубровчанин. Пре 1469. у Руднику је седео као цариник неки Синан, који је једном дубровачком трговцу позајмио 50 дуката. Нешто касније закупци царине на приходима од рудника, тј. амалдарије (до јесени 1479) били су

Џиван Припчиновић и син му Кристофор. Они су усмрћени од дубровачке господе не само зато што нису султану намирили закупљени износ, што је морала да надомири Република, него и да Турци не сазнају о злоупотребама дубровачких трговаца у шверцу сребра. Године 1511. дубровачка општина продала је једном друштву за обраду бакра десет миљара тврдог рудничког бакра. Тај бакар није био редак у Дубровнику све до око 1530. године, тј. до измена у турској законодавној пракси која се тичала рудника.¹¹ Кријумчарење племенитог метала и бакра вршено је преко поменутих закупника царина. То су могли бити и домаћи хришћани. Када је (у пролеће 1526) барски надбискуп Иван (VII) Таљакостис упозоравао државнике у Будиму о богатству области своје дијецезе, посебно у погледу метала, напоменуо је да богати Рапчани преузимају закуп мајдана и да је потребно успоставити пријатељске везе с тим чиниоцима експлоатације рудног богатства; калочки надбискуп, као заповедник одбране јужних граница Угарске, питао је о томе управо пребеглог Павла Бакића, који је исказ потврдио, па је, чак, навео да је и сам био тамо ризничар.¹² Како је Бакић држао велике поседе око брда Венчаца (Шумадија), први оближњи рудник био је управо Рудник под Штурцем, чијим је приходима неко време он управљао.

То је стање измењено Законом султана Сулејмана Законодавца из 1536, којим је коначно нестало и наслеђене царине старог типа, која се посебно односила на режију по рудницима.

II ПРОМЕТ ДОВАРА И РОБЉА ИЗМЕЂУ СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ И УГАРСКЕ

Дуго времена после пада Смедерева у турске руке није постојао трговински саобраћај између смедеревског вилајета (санџака) и Баната и Срема. На дневном реду су били упади угарских феудалних војски преко Дунава и Саве, некад чак до Крушевца и Западне Мораве, односно продори турских бораца за веру кроз Срем или према Темишвару, а понекад чак до Ердеља. После уласка Османлија у Смедерево (1459) ујак угарског краља, Михаљ Силаћи, са малом пратњом, продро је на подручје Али-бега Михалоглуа (1461), али је био заробљен и оправљен у Цариград.¹ Лађе из Аустрије са наоружањем слате су у Угарску (1480) за њену одбрану на јужној страни. За заштиту јужних жупанија морао је сам краљ (1500) доћи у тврђаву Бач да организује снаге.² Почетком 1476. под Смедеревом

се налазила снажнија турска флотила, која је онемогућила деспоту Вуку да опседне град, мада је и он располагао бродовима. Те османлијске лађе су свакако помогле прелазак 5—6.000 војника смедеревског намесника Али-бега приликом упада ка Темишвару, у лето исте године. Концем 1480. године, приликом десанта код Смедерева, угарске трупе, под заповедништвом Павла Кинижија, разбиле су турско бродовље, које је бранило прилаз обали и код ушћа Велике Мораве. После смрти султана Мехмеда II Мађари су се трудили да искористе настале несрећене прилике у Царству, па су неки њихови команданти још августа исте 1481. године упадали у земље Пророкове заставе. Велики поход приређен је тек у новембру. Лађама које су долазиле из Београда и са других праваца супротставиле су се отоманске галије. У речној бици хришћански бродови били су надмоћнији, па су послали на дно Дунава 24 турске лађе. После тога прелаз угарској војсци омогућен је и код Храма, а затим марш до Крушевца. Турска дунавска флотила активирала је дејства 1491. године, и то пре него што је истекао рок суспендованих војних акција и без обзира на преговоре које је са Мађарима водио смедеревски санџак-бег. Кад су почела непријатељства на Дунаву и Сави, једна колона од 20.000 бораца упала је од Смедерева у Банат, а друга одељења узалуд су опседали Шабац. Један прелаз преко Дунава Али-бег је остварио још у фебруару те године код Храма, где је велики завој који је правила река био врло погодан за такве прелазе.³

Јасно је да у таквим условима није могло бити несметане и безбедне размене добара, не само између две велике граничне државе, него ни у приграничним областима и једне и друге. Истина, Смедерево је задржало своју важност у унутрашњој трговини. Многи Дубровчани су остали да послују у месту, уосталом као и они у Београду, оријентишући се на унутрашње пијаце и пословне партнере, али су зато многа трговачка друштва у Дубровнику изричито забрањивала својим члановима или ортацима у балканској унутрашњости да се са робом упућују ка Смедереву, Мачви, па и Руднику. Северна Србија важила је у луци под Срђем као ратно подручје и као земља хајдука, па је забрањиван одлазак „на границе Угарске или у друга места сумњива због разбојника и ратова“.⁴ Са угарским Београдом постојао је изванредан контакт, одакле су (1476) трговци дошли у Смедерево, бавећи се, не само продајом и куповином, него и послом обавештајаца.⁵ Смедеревска варош је (1476) спаљена, али је у њој 11 година касније било већ 143 дућана, више него средином XVI столећа (1555:80), кад је почело опадање Смедерева као привредног

средишта.⁶ Тек кад се, не само потпуно стабилизовала отоманска власт у Србији, него кад је магнетска Угарска изгубила ранију снагу за извођење граничног притиска, могло је бити речи о неком привредном струјању и комплементирању производње и потрошње.

У другој половини XV века трговачки промет између Угарске и Турске био је мање ометан на доњем Дунаву, везујући Румелију преко Влашке са Трансилванијом. Злочине окрутног влашког кнеза Влада Тепеша искусили су и пословни људи из Ердеља, од којих је 600 трговаца из Бурзенланда набијено на колац на тргу на коме су газарили, а уништено је и 400 младих људи који су из угарске краљевине послати да у Влашкој науче језик те земље.⁷ У пролеће 1526, непосредно пред поход Сулејмана Величанственог на Угарску, видински војвода позвао је на пиће неког саксонског племића који се задесио у вароши.⁸ Мере да се унапреде трговачке везе са хришћанским државама биле су у служби експанзионистичке стратегије Цариграда. Кад је (с пролећа 1525) пољски краљ затражио дипломатску пропусницу за путовање свог посланика на Порту, султан је дозволио слободан долазак и пословање свим трговцима и другима који би желели да дођу са робом, да продају и купују на најповлашћенији начин; одмах су и утрски трговци пошли са својим еспапом у значајно сабиралиште пословних људи у Краков, па је уследио разговор о примирју и миру који је тада Османлијама био потребан.⁹

На сличан начин, али привремено, 1503. закључен је мир на седам година између Угарске и Турске; после неколико година неодређеног граничног стања, мир је обновљен 1519, па му је са смрћу султана Селима I (у септембру 1520) престала важност, тако да су у новим условима Турци заузели значајне угарске тврђаве на рекама — Шабац и Београд.¹⁰ После тога је Османлијама на савско-дунавској граници био потребан мир да стабилизују освајања, па је познати београдски намесник Бали-бег преузео офанзиву лепог поступка и понашања према Угрима, како би политички привукао мађарске граничаре. Чак му је угарски заповедник на тој страни, калочки надбискуп, одједном постао тобожњи брат. То га није омело да ужурбано гради многобројне лађе на Дунаву за следећи поход.¹¹

Први турски правни споменици који говоре о релативном привредном струјању између Турске и Угарске односе се на средину друге деценије XVI века. Канун за смедеревску скелу (1516) наложио је да, ако воденим путем из Угарске дође роба или ако тамо буде извезена, на вредност од 1.000 акчи узимало би се 30 (3% ад валорем) за султана и 50 (5%) за санцак-бега, као пограничног уп-

равника. Посебна ставка одредаба односила се на со из Ердеља: од сваког комада соли (чија тежина није прецизирана) узимано је по акчу за падишаха, док би санџак-бег од сто комада задржавао један (1%). Из Угарске је тада довожено и вино, па је за бурад у одласку наплаћивано по 12 акчи за владара и још четири акче које су између себе делили санџак-бег и турски капетан (капудан) на средњем Дунаву. Царина на вино била је равна „баџу“, тј. за вино и из Угарске и из унутрашњости Турске давано је по 15 аспри од бачве, и то од стране продавца; ако би купац вино даље препродавао, од њега је тражено нових 12 аспри. Поред тога, од сваке трговачке лађе која би дошла из Угарске Турци су одувек узимали по златник, коју би вредност међу собом делили санџак-бег и капудан,¹² тј. браниоци државне међе.

Канун Смедерева поштован је и у тврђави Рам кад је реч о довозу соли Дунавом, односно кад се радило о увозу угарског вина и у Рам и у Голубац (1516).¹³ У тврђаву Голубац из Угарске је довожена и стока. Капудан је са лађе са овцама скидао по једну овцу, а за говеда или товарне коње наплаћивана је по акча од грла. Ту старешина санџаката није могао да оствари никакву добит. Но, ако би, као у Смедереву, у Голубац приспео брод са робом, од лађе је узиман по дукат, који су међу собом делили санџак-бег и капудан.¹⁴ У Раму је царина на товарне коње била знатно већа него у Голупцу — седам акчи, с тим да је од тога три акче ишло за беглук (државу), три санџак-бегу, а једна бродару. Воденим путем стиизале су у Рам и вреће, царињене колико и у Смедереву, уколико нису биле из Турске.¹⁵ У тврђави Кулич (1516) такса од лађе била је као и на другим местима, тј. један златник, а за овце које би биле довожене наплаћивана је акча по грлу, од чега је половина ишла царској хазани, а половина управном намеснику.¹⁶ Део прихода од Кулича 1521-3. који је припадао султановој каси износио је годишње 2.500 акчи, из које се своте, нажалост, не може извући цифра укупног промета, јер сума представља своте добијене по разним основама.¹⁷

У то време (1516) и мајдани Рудник и Црнча одржавали су комерцијалне везе са Угарском. Отуда им је стизала пре свега со, али за њу није плаћана царина, као у дунавским пристаништима, него баждарина, и то колико и за сир и мед, тј. по шест новчаних јединица од коњског товара. Према другој одредби истога кануна, ако је со директно довожена из Срема, на вредност од 50 аспри давано је четири (8%). Довођени су и товарни коњи, па је и на њих узимано по шест акчи од грла; дотерана говеда царињена су само са

по две акче. У супротном правцу, тј. из Рудника и из Црнче, као и из осталих места Смедеревског санџака, отпремани су у Срем зачини и миомириси, који су ту стизали из арапских земаља преко Солуна или посредством Дубровчана, који још нису показивали превелику ревност за послávaње у опасној зони. Посебно се помиње најтраже- нији бибер и уз њега ибришим (тј. врста дебље испредеог конца за израду везова) и богасија (што ће рећи тканина за поставу од свиле или памучног платна). За товар скупље робе санџак-бег је наплаћивао по златник од товара. Од извезеног товара куновине или кожица од ласица и јагањаца узимано је по 20 акчи.¹⁸

Док су у Хрватској, мање изложеној турским провалама, постојали житни вишкови, које је могла да откупи Света Столица (можда да не би прешли у руке Османлија),¹⁹ и док су и нешто касније (1537) трупе Фернинанда Хабзбуршког у Вараждину могле бити снабдеване скробном храном и из Барање и дунавских жупанија,²⁰ у областима које су посећивале султанове атлије често је било тешко сакупити привредне житарице. Ту се постављало питање замене производа с Турцима, али је за неку робу требало претходно скинути забрану коју је наметнуо папа, као католички поглавар. Војна лица имала су потребу да уновче со, што су примала на име плате (уместо новца). Тако се могло истржити соли за око 20.000 дуката. Папски легат (у фебруару 1525) тражио је од Ватикана дозволу да се Турцима продају и ножићи, мада су они могли значити и лако наоружавање непријатеља. Со је могла бити замена за новац и при откупу заробљеника, како је, на пример, поступљено крајем лета 1524, по дозволи угарског краља, кад је избављено четрдесет и неколико угледнијих Угара, које су Турци заробили.²¹ Кад су (почетком пролећа 1526) рекама приспеле лађе са сољу, познати банкари Фугери били су у стању да Угрима испоруче 50.000 дуката, од чега је краљу могло припасти 15—20.000, а остало је намењено одбрани јужне границе.²² У Угарској, мада се није налазила у завидном положају, представници богатијих слојева радо су куповали израђевине од сребра, нарочито у обради италијанских и уопште медитеранских ренесансних мајстора. То се знало и у Венецији, па је посланику који је слат у Угарску, допуштено да понесе сребрине за вредност од 400 дуката, и то на ризик Републике.²³

И у условима успостављене размене добара било је понекад политичких разлога да се прекидају трговачки токови или да се кују завере. Кад су се Турци повукли а дунавске границе због ратова султана Селима (1511—14), Смедеревци су обећали Угрима да

ће тврђавне кључеве предати београдском бану Емерику Тереку. Срби у Ковину су се у то време бавили увозом и извозом робе, али су служили и као турски обавештајци и увек су у својим шаторима имали по једног или двојицу Османлија.²⁴ Кад је, примерице, Павле Бакић са својом пратњом пребегао у Угарску, у Србији су блокирани пролази да се тим угледним примером не би послужили и други Рашани.²⁵ Поред великих султанових похода на Угарску и Беч 1529. и 1532, у току јесени 1530. обновљена је борба на Дунаву између Османлија и Фердинандових присталица, којом приликом је аустријска артиљерија прецизном ватром потопила 40 турских бродова. Ипак, београдски санџак-бег Мехмед Јахјаоглу пошао је крајем године у Београд лађама накрцаним лепим пленом из Вага и Њитре. Почетком 1531. фронт је премештен далеко на север, а борба бродова на Дунаву вођена је чак на растојању између Будима и Беча. Београд је управо те године био у знаку грозничаве изградње — као турска метропола на Дунаву. Свакако да је за градњу и опремање кућа, палата и јавних здања био потребан разноврстан материјал који је долазио са стране, а вероватно су дажбине плаћане и на плен. Београду, као могућој султановој резиденцији, могла је запретити опасност од аустријских лађа, јер се у њеној дунавској флотили налазило 20 бродова који су располагали са по 25 топова. Чак и у Цариграду се говорило да Аустријанци желе да том својом ексадром доплове до Београда, где би им се, наводно, придружио кнез Јанош Запоља.²⁶ Турске фусте које су у јесен 1534. пловиле низводно према граду под Авалом такође су носиле велико богатство, њих две чак вредност од више стотина дуката.²⁷ И приликом првог упада Османлија у Будим (1526) бродови су се Дунавом спуштали с огромним пленом, са драгонестима краљевског двора, па и са библиотеком Матије Корвина; оне су депортовале и велики број будимских Јевреја, јер су Царству били потребни и пословни људи, који су потом распоређени по балканским варошима.²⁸

Није јасно ни како је регулисана превозна царина, било да је роба домаће или стране провенијенције. У августу 1525. стигле су под Београд неке лађе, које је сам султан послао из Цариграда; три од њих, које су потопили бродови калочког надбискупа, превозиле су лепо обрађен мермер, који је имао, како се говорило, да послужи при поплочавању султановог купатила у Београду.²⁹ Из Срема, пак (у марту 1538) слата је храна турском речном упоришту у Градишки.³⁰ Изгледа да Турци нису од Мађара преузели установу пореза на пословну пловидбу Дунавом, који су Мађари наплаћивали у Пожуну

и пре 1415; можда зато што та дажбина није заживела у удаљеном Београду.³¹ По својој суштини, то давање личило је турском бацу у дунавским лукама.

Законске одредбе из 1536. баве се увозним производима из Угарске који су већ поменути. На овце које су, пак, из Голупца транспортоване у Банат (који још није прикључен Отоманском царству) није ништа плаћано. Ако су људи из тврђаве увозили овце из Угарске, капудан је са брода могао скинути само једну овцу, али ако су ове стизале у пристаниште, њихови продавци су били дужни дати по пола аспре од грла. Разлика је постојала и код довоза говеда или товарних коња: људи из тврђаве платили би акчу од главе стоке, и то капудану, док су цивилни купци на скели били разлог да продавци плаћају по пет акчи по комаду. У случају вина изједначене су увозна и извозна царина, тј. за промет у оба правца плаћено је по 15 акчи од бачве. Царина на со је повећана на 10%, и као ушур наплату је обављао скелеџија, тј. старешина трговачког пристаништа свакако у корист беглука. Поред тога, од брода је узиман по комад соли, и тај намет су делили међу собом санџак-бег и азап-ага (тј. капудан).³²

У кануну за смедеревску скелу, издатом између 1540. и 1545. царина је одређена модерније, тј. 8% од валорем, рачунајући купо-продаје на хиљаде акчи; у том приходу држави је припадало 3%, а санџак-бегу 5% вредности робе. Ако би со дошла у комадима, на сваки комад тражена је аспра за санџак-бега, али само аку су доносиоци били трговци.³³ И педесетих година Смедерево је имало функцију главне дунавске луке за увоз соли за Србију, па и за околне крајеве. Код довоза соли посебно је значајна била веза између Смедерева и Никопоља,³⁴ успостављена још раније упућивањем османлијских дунавских бродова из Никопоља, као једне од главних база на доњем Дунаву, у Смедерево. Угарски трговци, свакако преко Србије, стизали су (1551) и до Једрена са тканинама и већ поменутиим ножевима.³⁵

Према прописима о градској баждарини Смедерева 1560. године, ако би се жито, коже, ћебад, тканине или друга роба ставили на лађу и пребацили на банатску обалу (Банат је 1551. ушао у склоп Царства) или би се бродом превезли на неку другу страну, не би се плаћала баждарина, него ђумрук; слично је било и код довоза производа са тих страна, без обзира што је обала преко пута Смедерева већ више година била у власти Османлија. За робу на броду у транзиту, ако стигне у смедеревско пристаниште, није плаћана царина.

Искрцана роба, за коју је дата царина, а која би била похрањена у складишту на рок од месец или два дана, могла се поново извести без плаћања нове, извозне царине. Како је у таквим случајевима било злоупотреба, свакако зато што су закупци ђумрука хтели да наплате нову царину, канун је опомињао да се то не чини.³⁶ Била је то повластица која је од јавног пристанишног складишта чинила неку полуслободну царинску зону, али само у Смедереву, не и у суседним дунавским лиманима. Како није било разлике између извозне и увозне царине, произилази да царина на дунавској страни није имала заштитни карактер и није представљала баријеру за развитак домаће производње или потрошње. Тих елемената ће бити тек нешто касније.

У то време из Ердеља је жито ишло Савом на Запад и, ако није било обавеза према Отоманском царству и његовом ерару, није се заустављало у Смедереву. Средином XVI века (пре 1565) Јанош Жигмунд Запоља слао је по 300.000 стара (око 180.000 квинтала) житног зрна у Венецију.³⁷ Имајући у виду тешкоће дугог транспорта и врло скуп копнени превоз, у обзир је долазио само транзит Дунавом до Београда и Савом даље на запад. У исто време (1565) наговештен је још један трговачки значајан и занимљив посао. Влашки кнез Јован, тражећи пријатељство и војну помоћ млетачке сињорије, нудио је у накнаду: а) дозволу да се Република у Влашкој снабдева коњима; б) слање житарица из Влашке, Молдавије и Трансилваније која се већ развила Дунавом; товари би Савом били пребацивани до Босанске крајине, а потом караванима у Сплит и затим морем у Венецију; в) преко Далмације или Истре истим путем Венеција би добијала и велик број волова за исхрану својих многољудних градова.³⁸ За такав транзит Дунавом и Савом морала се платити провозна царина, али законске одредбе не бележе стопе тог ђумрука.

У Шапцу је постојао сталан промет житарицама, али и крупном стоком. Ту су узимали храну каравани из херцеговачког, босанског, клишког и зворничког санџака. Није јасно шта је све наплаћивано тим поносницима. Ђумрук је утериван од лађа које су крцале хлебно зрно и марву за одлазак у Београд и на друге стране. Од лађе је тражено по четири аспре, а од сваког коњског товара, који је одлазио копном, по акчу. Та врста прихода помиње се још и у попису 1600. и то као приход државне касе.³⁹ Београд је био још већа житарска пијаца, па су се одатле покушали снабдевати у доба гладних година и неродице и житељи далеког Дубровника, који су терете пребацивали караванима (1556, 1564, 1565, 1569, 1591).⁴⁰ У дубро-

вачкој архивској грађи политичке природе и текућих трговачких послова није забележено како је у таквим случајевима решавано питање царинских давања. Из чачанског краја само је понекад извозена храна (као 1571, 1572) на Јадран, и то у познату гурску тврђаву Херцег-Нови.⁴¹ Није јасно, ако су трговци добављали и извозили житарице за потребе војске, да ли су лиферантима наплаћивали царину, поготово ако је исплата вршена по депресивним ценама које је сама држава одредила; ако су ствар извели органи власти, на челу са кадијом, царина вероватно није ни ударена.

Царинске одредбе из осамдесетих година стекле су универзални карактер, без обзира о којој се роби радило и не водећи рачуна о којој суседној земљи или финансијској целини је реч. Начело је било — муслиманин плаћа 3%, немуслиманин султанов поданик 4%, а странац 5% (изузимајући највеће градове у државном средишту, као што су Цариград, Једрене и Бруса, где је за све царина била увећана, јер је довоз доносио веће и сигурније приходе продавцу). Тај се принцип односио и на Кладово, које се налазило према Турн Северину и Малој Влашкој (Олтенији). Изузетно, код врсте робе за коју је била заинтересована локална трговина, царински обрачун могао је дати и неки попуст. На пример, за говећу кожу која је са супротне обале довозена у Кладово (1586) узимана је само једна аспра,⁴² мада је та кожа стварно знатно више вредела од 20—33 акчи.

Прописи о смедеревском пристаништу (који датирају из година 1574—95) предвидели су царину и за сам прелаз путника преко Дунава: коњаник је плаћао четири, а пешак једну акчу. Код житарица, меда, масла и других намирница и роба од муслимана је узимано 3%, а од немуслимана 4% ад валорем. Код пребацивања стоке постојао је диференциран коефицијенат — јер, док су овце и свиње царинене са пола акче, што би код овце могло бити и изнад вредности, код говеда је узимана само аспра, што је било испод вредности живинчета. Такав је распоред учињен свакако због тога што су овце много више тражене у прехрани, а у Угарској је било доста говеда, па је извоз у Банат требало и царинским инструментима стимулисати. Начело наплате ђумрука према вредности робе било је примљено и на вино у промету са обе стране. Ако би производи долазили из темишварског вилајета, преко Ковина, царину је наплаћивао емин са супротне обале, јер је, ипак, морало бити јасно да није реч о две државе него само две финансијске управе. У то време у Смедереву су били ретки страни бродови, па од њих није узимана пристојба у пристаништу као раније (златник) него много мање —

од пловила са ручном крмом свега две, а од осталих четири акче. Режим јавног, складишта у Смедереву у то време није предвиђао узимање царине од робе која је у транзиту стигла пред пристанишну царинарницу.⁴³

Со је лађама из Трансилваније довозена у Смедерево и деведесетих година. Уз со, транспортована је као обавеза према турској држави количина од кејла (купела) 100.000 пшеничног брашна.⁴⁴ Босански крајеви су се и много касније снабдевали сољу из Влашке и Ердеља. На основу посебне повластице, Бањалучани су (1721) со из поменутих покрајина довозили у четири лађе годишње.⁴⁵

Најважнија и незамењива роба која је стизала са севера била је — со. Она је довозена као ситна и у „главама“, слично као касније шећер. Исти третман имала је и со која је називана влашком, а која је такође, великим делом потицала из Ердеља и само је стизала преко Влашке. Занимљиво је да су људи из унутрашњости Царства на видинској скели за со плаћали не царину него баждарину, и то на сто парчади пет акчи, док се од кола соли, свакако ситне, трошне, није узимало ништа. Поменута парчад су била типизирана по тежини и облику, па је сто комада чинило 32 „тројке“ и две „ракљасте главе“.⁴⁶ У Кладову, међутим, мада се налазило у видинском санцаку, за самарски товар соли давале су две акче.⁴⁷ „Тројак“ је био вероватно комад камене соли који је садржавао три тржишне јединице, уз „двојак“, који је вредео две, и „јединак“, који је тежио једну пијачну јединицу; овај последњи звао се турски „јалки“, што значи да је личио на точак таљига. „Двојак“ је по тежини био раван „рачвастој глави“, само што је по облику наличио ракљама; турски је називан „чатал“, односно „чатал каја“.⁴⁸ Било је препродавача соли, који су је разносили по селима, у којима су често постојали локални пазари и где се знала цена соли на скалама, па, према томе, и соларева маржа. Соларима је било забрањено да улазе у влашка насеља, и то још од давнина, како је наведено 1516. у кануну за смедеревске влахе. Тачност те констатације потврђује истоветна одредба из влашког закона из 1476—7. године.⁴⁹

Из Паноније стизале су у дунавска пристаништа Србије и велике количине говеђих необрађених кожа, особито од последњих деценија XVI столећа. Дубровчани су настојали по сваку цену да за те коже не плаћају појединачне дажбине, држећи да и овде вреди њихов ђумрук годишњим одсеком, као у Румелији. То би значило непризнавање посебне будимске финансијско-царинске области и дирекције, а представљало би осетно умањење давања, мада су Дуб-

ровчани и у старим турским областима у Европи били повлашћени том сасвим површном проценом царине. Нарочито су у Темишвару имали домаћих накупаца и посредника, који су, ако су кожу испоручивали у Београду, плаћали царину од комада. Због тога су Душ ровчани у Србији радо узимали говеђе коже у варошима северне Бугарске, у ком случају не би плаћали индивидуалну угарску царину од коже, а говече у северној Бугарској је, поред тога, било крупније него у Србији и Угарској, па је кожа тежа и свакако, посебно за ђон, траженија; најважније италијанске пијаце за те коже биле су Анкона и Барлета.⁵⁰

Робље је такође подлегало наплатама при довођењу из Угарске, а касније и при враћању ослобођених у завичај, после предатог откупа или у трагању да се он набави и донесе. Такса на сужња више је сматрана као ерарска обавеза на остварену добит, него као царина на еспап, а што се она везивала за гранична подручја, било је разумљиво, јер је роб тешко могао настати у унутрашњости Царства. Београд је представљао велику пијацу робља, какве су постојале и дубље у унутрашњости (Скопље, Софија, нека егејска острва). Кад су Турци пред султанов поход на Беч 1529. ухватили осам лађица поданика подвојводе из Граца, спровели су их у Београд; њих око 70 су потом отерали у неко место четири дана хода од Београда.⁵¹ У Београд су бродовима са источних страна довозили угледније заробљенике да би ту били ослобођени за значајнији откуп (који се кретао на неколико стотина дуката); он се лакше могао постићи у Београду или Будиму због веза тих чаршија са западним светом, у великој мери преко Дубровчана и касније Јевреја. Кад су (у августу 1525) бродови Пала Томорија (свакако из Петроварадина) ухватили неке турске лађе пред Београдом, а три са мраморним плочама и потопили, на једној лађици било је 13 сужања од значаја.⁵² На велико београдско тржиште робља упућивани су робови, не само из Угарске и са Истока, него и из Ердеља.⁵³

У кануну за смедеревски санџак из 1516. од доба кога би довео борац за веру узимано је за султана 20 акчи. Нешто је друкчија ситуација била кад је упад у непријатељоку земљу, тј. у Панонију, предузиман по падишаховој заповести и у организацији редовних војних старешина; тада је за дотераног коња (а можда и роба који је понекад вредносно изједначавана са коњем) плаћано три акче, од говечета и за осталу робу по четири, а за овцу и свињу по пола акче. Кад би роб био ослобођен и кад би се са дозволом враћао кући у Угарску или и даље, тражено је за беглук 25 акчи, а дунавски ка-

пудан је такође узимао толико.⁵⁴ У тврђави Раму (1516) наплата од роба била је нешто друкчија, с обзиром да је робље врло често и терано у тврђаве: за робове који би се, ослобођени, враћали у завичај, пуноважан је био канун Смедерева; ако би борац за веру довео роба, ништа није плаћао; ако би то довођење пало у време организованог војног похода, за роба се узимало по пет аспри, док су од товарних коња и говеда акцијске плаћале по четири акче.⁵⁵ Повластица је дата посади Рама свакако зато да се поспеше самоиницијативни залети у Угарску са те значајне граничне позиције. На скели тврђаве Голубац (1536), ако би сужањ прешао у Угарску, скелеција би за државу наплатио 25 акчи; за прелаз из Угарске товарног коња или говеди тражено је по 50 аспри за грло.⁵⁶ Канун за смедеревску скелу издат између 1540. и 1545. од роба кога би довели муслимани предвидео је инкасирање за државу 20 акчи. Од роба који би се ослобођен враћао у угарски вилајет узимано је 50 аспри, од чега је половина износа припадала беглуку, а половину је узимао капудан (азал-ага). Приликом организованих упада у неверничку земљу, од коња борца који би прелазео Дунав тражено је три аспре; по повратку са похода за таквог коња није плаћано ништа, али за коње из плена давано је по пет акчи, за говече четири, а од овце и свиње по три.⁵⁷ Плаћање за последњу категорију очигледно је било превисоко. Прописи о скелама смедеревског санцака крајем XVI века (1574—1595) одредили су 25 акчи за прелаз у Србију роба, односно плаћање двоструког износа за ослобођеника који се враћао у свој вилајет.⁵⁸ Ништа није значило што се роб обично враћао у родни крај, који је већ припадао султану, тј. што је он и као роб стварно био султанов поданик. За влахе, који су такође одлазили у ратне походе (обично као мартолови) није предвиђана могућност да доведу робље и да за то плате таксу.

Кад су Османлије дубље ушле у Угарску и кад је појачан отпор њиховом надирању, често и на већ поседнутим територијама, на несигурном земљишту образовани су тзв. слободни тимари; њих је, истина, било и у унутрашњости државе; мањи тимари уживали су управни, већи и економски имунитет, али судски никад нису стекли. На њима су хватани робови, а награду за вест о могућем робу добијао је господар тимара на коме је роб ухваћен, обично као бегунац; новац од продаје таквог роба припадао је беглуку, а то своје право могао је владар пренети на амиле, који би добили у закуп поменуто право.⁵⁹

III БАЖДАРИНА НА ДОВОЗ РОБЕ У ВАРОШКА НАСЕЉА СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ

За храну, сировине, стоку и робу која би била доведена у урбана насеља смедеревског санцака из ближе или даље околине тј. из самог Царства, наплаћивана је баждарина. Наплату су, по правилу, регулисали кануни за скеле.

На врећу жита за ускладиштење која је из унутрашњости Царства Дунавом стизала у Смедерево узимана је акча за падишаха. Ако би Дунавом или Језавом жито стигло у Смедерево, а није било намењено магационирању него текућој потрошњи, од цака је узимана аспра, од чега је половина ишла држави, а половина санџак-бегу. Ако би зрневље приспело у Смедерево из унутрашњости, али не Дунавом, дакле пре свега из самог санцака, санџак-бег је од вреће убирао по акчу. За коњски товар тканина давале су му две аспре, исто толико од кола дасака или дрвне грађе, по акчу од продатих кола дрва или сена, по пола акче за продату овцу или свињу и четвртину акче за овцу коју би месар заклао, односно акчу за заклано говече; за продатог коња или роба санџак-бегова купопродајна такса износила је четири акче, од довозених кола соли или пиринча по осам акчи.¹

Наплата за вино, као нешто што није припадало владајућем муслиманском свету, биле су релативно компликоване. За вино које је стизало из унутрашњости земље у бачвама продавац је плаћао 15, а купац, ако га је препродао, 12 акчи; ако би такво вино одлазило ван града, тражене су четири акче. За лозне „сузе“ произведене из винограда варошана Смедерева узимано је од сваке куће која је имала виноград још и вино у натури у вредности од две акче; после давања ушура, узимане су по две аспре од бурета. Те две дажбине наметнуте су у време управе ревносног Сулејман-паше, па су 1516. укинуте, јер тај приход није уношен у дефтер. Од винограда муслимана наплаћиване су четири акче по дунуму, дакле не од вина, јер се претпостављало да они грожње друкчије употребљавају. Муслимани који су имали винограде на рајинском земљишту, пошто би предали ушур господару земље, ако би вино дотерали у касабу, давали су шест акчи ресума,² више зато што се претпостављало да ће то вино бити изложено продаји. Нешто раније (1501) смедеревски власи, ако би вино произведено из свог винограда продали на било ком спахијском тимару, плаћали су акчу од бачве; ако би, пак, вино

купили „напољу“, тј. изван санџака, и продали га, давали би као раја — по 15 аспри од бурета.³

У Смедереву је постојало јавно складиште робе, у коме су наплаћиване додатне пристојбе. Таква складишта су подизана у већим местима, а представљала су покривене и добро сачуване ханове, намењене трговини на велико. Ту су прикупљане веће количине робе, које су из спремишта постепено извлачене и продаване трговцима на мало и занатлијама. У дворишту или испред хана био је смештен јавни кантар, за меревање роба (капан); по тој ваги складишта су у неким шехерима називана капан-хановима или скраћено капанима. У таквом складишту у Смедереву (1516) од приспелих намирница (масло, сир, мед, воће и друге) које се мере, ако би се продале пре него што се ставе у магацине и на кантар, узимано је од продаваца по четири акче дажбине; ако би роба прошла кроз вагу, за сваки измерен кантар тражене су по две акче.⁴

Под голубачком тврђавом (1516) од животних намирница и воћа који су стизали воденим путем наплаћиване су две акче баждарине од брода, што су делили санџак-бег и капудан. На сличан начин установљена је баждарина и у Раму, одређивањем по две акче од товара. За вино које би приспело „споља“ узимано је 15 акчи по бачви; кад би мештани направили вино од грозђа својих винограда и снели га у подграђе, од њих је узимано по десет аспри од бурета. Од врећа које би стигле воденим путем, баждарина је утврђивана према смедеревском кануну. Од лађа које су стизале Дунавом (са робом која свакако није укрцана у иностранству) тражене су две акче, од којих је једна припадала санџак-бегу, а друга капудану.⁵

У пристаништу тврђаве Кулича различито су баждари поступали, водећи рачуна из које реке потичу товари. Ако би се из лађе која је приспела Моравом изнео терет пре него што пловило уђе у Дунав, од брода су наплаћиване две акче, од којих је једна, ишла санџак-бегу, а друга капудану; ако је довежено вино, трошарина је износила 15 аспри; од вреће је узимана по акра. Ако би, међутим, лађа из Мораве ушла у Дунав, за владара је тражено 12, а за санџак-бега 15 акчи; поред тога, на име „ртине“ (услуга које су чинили дунавски азапи, односно људи азап-аге), тј. за извлачење брода из Мораве у Дунав, за санџак-бега су додатно одвајане по две, али и за капудана по две аспре. За вреће које би такав брод довео из Мораве у Дунав, као и за вреће са лађа које су пловиле Дунавом, давана је по акча, од чега је половина припадала држави, а друга санџак-бегу. Такса за сам брод који Дунавом доплови до ку-

личког пристаништа износила је две акче, које су делили санџак-бег и капудан. Од житарица, масла, сира, меда и других намирница које су стизале из унутрашњости Царства наплаћиване су две акче по товару. Исто тако су од кола дасака или дрвене грађе узимане две акче, од нових кола дотераних продаје ради по акча, од говечета при продаји акча, од свиња чак две акче, од овце пола аспре, од закланог говечета акча, од заклане овце четвртина аспре, од кола соли или пиринча по осам акче, од бачве вина из унутрашњи држава 15, а ако би купац вино препродао — још 12 акчи.⁶ Скреће пажњу висока тропшарина на свиње, што би, можда, требало повезати са локалним процесом исламизације.

Већ 1516. наметнуте су посебне таксе за прелазе преко река Мораве, Ибра и Дрине. Од коњаника који би прешао бродом узимана је акча од коња, по пола аспре од пешака, а код кола — по акча од точка; поред тога, за бачву вина требало је платити по четири аспре, од коњског товара по две, за говече и свињу по акчу, за овцу половину аспре и од јагњета по четвртину акче. Уколико би се исти коњаник вратио преко реке у року од три дана, није ништа плаћао.⁷ Повлашћену „повратну“ таксену карту пешаци нису уживали, јер су помагани само пословни људи.

Мајдани Рудник и Црнча били су знатни потрошачи, па је њихов канун исцрпан. Од товара житарица и брашна наплаћиване су две акче. Код стоке — од говечета узимане су две аспре, за живу свињу једна, а за заклану две аспре, од овде дотеране за продају пола акче, јагњади у току шест недеља после великог поста није узимано, а после тога по пола акче, за товарног коња тражене су четири акче; ако би месар у насељу заклао говече или овцу, ништа није плаћано. За скупље намирнице (со, сир, мед) тражено је по шест аспри од товара. Ако је со у комадима, за комад је узимана четвртина акче. За мешину масла давано је чак 15 акчи, за товар уља — 12, за товар свеже рибе — 4, за товар сушене рибе — 6 акчи. Од товара репе и црног лука купљене су по две аспре, од 20 јаја — једно јаје, од товара воска — шест акчи, од товара луча — комад луча. Вино са санџак-бегових хасова око Рудника имало је монополистичку позицију на тржиштима Рудника и Црнче; на коњски товар узимана је аспра баждарине. Од трубе чохе тражено је 12 акчи, од несашивеног чоханог кафтана — две, од обојене или беле материје за прављење кафтана — акча, од платна потребног за једну кошуљу — акча, од товара лана — четири, од њебета, ако стигну, по акча. Од товара дрва скидана је једна цепаница, али од дасака,

дрвне грађе и олова, потребних рудокопњи, није ништа узимано, чак и кад би се штогод од тога изнело ван рудника. За ђумур, потребан за пржење рудаче, наплаћиван је „ресум“, тј. пореска дажбина, али не и баждарина, тј. трошарина.⁸

Ужице је такође припадало Смедеревском санцаку, а одликовало се знатно сниженим трошаринским ставкама, посебно код сировина за производњу. За товар житарица узимане су (1516) две акче, односно пропорционално мање, јер су испоруке бивале и мање од коњског товара. За овцу доведену за продају давано је пола акче, а пошто их касапин закоље — још једна четвртина. Од јагњета до стриже није наплаћивано ништа, а после стриже — оно је сматрано овцом. За вола при продаји даване су две аспре, за краву — једна, а ако би крупну рогату марву купац изводио изван насеља — плаћао је исто толико. За свињу која се дотера на пијацу узимана је акча, као и за ону која је отерана са тржишта. За заклано говече у месту узимана је акча, за говеђу кожу — исто толико, а за товар овчијих кожа и при улазу и при излазу — по две аспре. Цена масла кретала се на ужичкој пијаци од 15 до 40 акчи по мешини, а за трошарину је требало одвојити акчу. Од товара рибе тражене су две аспре. Од јаја, црног лука, репе, ораха, риба и других намирница које не би стизале товарима, него у малим количинама, није узимано ништа. Од товара соли, пиринча, масла, зејтина, сира и меда наплаћиване су две акче. Трошарина вина била је висока, као и у другим касабама — 15 акчи од бачве, а ако би вино купац препродавао — и он је дао исто толико. Ако би се од товара меда направила медовина и продавала, за количину направљену од товара меда баждар је добијао две акче; ако медовина није била изложена продаји, за тај мед ништа није давано. За поврће које би тврђавска посада и други доносили у град из својих башти, које су лежале изван старог шанца, давали су одсеком две акче. За товар воска и уља за осветљење такође су следовале две аспре баждарине; ако је уља било мање од товара, трошарина је сразмерно смањена. Од товара лана плаћане су две акче, од обојеног или необојеног материјала које је називано сукно, ишло је исто толико; од ланеног платна (количина ?) узимане су две акче, од платна потребног да се скроји кошуља — само акча. Од влашког „ћебета“ (тј. склавине) величине једног донлука (шест терзијских аршина — по 60 сантиметара, тј. 3,6 метара, што је било довољно за чакшире) давана је акча. Незнатна трошарина оптерећивала је штофове са стране. Кад би дошла (пре свега из Дубровника) чоха, од товара су даване само две аспре; ако би

чохација дошао и само мало тканина продао па отишао, баждару ништа није дуговао, једино што је морао да плати најамнину за дућан у коме је одсео. За товар кабаница плаћане су две акче; ако би се оне извозиле, од сваког комада узимана је по акча. Такса за продају пара чизама износила је пола акче. И код робе од гвожђа постојао је у Ужицу знатан баждарински попуст. Док су у Руднику и Црнци узимали по шест акчи од товара гвожђа, ако ово није служило потребама мајдана, у Ужицу су за товар железа плаћане само две акче, за 3—5 гвоздених полута — акча, али ако би се извозило гвожђе подешено за плужне лемеше, од сваког комада тражена је акча.⁹ Такав трошарински распоред јасно је ишао за тим да се обезбеди јевтинија потрошња, док су мањкови пребађивани на извозне производе (кабанице, влашке склавине, гвожђе за лемеше). И ту су били повлашћени муслимани, јер за справљање свог напитка, медовине, ништа нису плаћали, док су винопије давале релативно врло високу баждарину за своје пиће.

Прописи и закони донесени за Смедеревски санџак у годинама 1528—30. и 1536. држали су се узора из 1516. године. Само понегде било је додатака. За закон за јавно складиште робе у Смедереву 1536. речено је да он вреди и за Београд, очигледно стабилизовао после заузећа од стране Турака 1521. Новина се састојала у томе да је најпре наређено да се не узима више код премеравања робе од раније установљене две аспре од кантара. Турски сребрни новац све лошије легуре почео је да губи у вредности, па се почетна инфлација почела испољавати и у подизању цена услугама, како би био компензиран пад вредности новца. Исто тако, наложено је да се ништа не узима од оних који су из околине у пазарне и друге недељне дане доносили мање количине меда и масла у ћуповима и чанцима; опет је требало опомињати да се не чине злоупотребе. У то доба, с времена на време, довожено је суво воће, које је изазивало спорове и свађе између баждара и кантарџије; то воће спадало је у производе који се мере, па је кантарџији дозвољено да од сваких кола наплати шест акчи, док је баждар (који је наплаћивао свеже воће према товару) остајао кратких рукава.¹⁰ Карактеристично је да су произвођачи и мале количине масла и меда носили у веле-трговачке магацине, а не на дневну пијацу. Можда због тога што је ова била презасићена сличном робом. Од новина треба навести и то да је одредба о рекама у Смедеревском санџаку почела 1536. године важити и за Саву,¹¹ (са прелазима у Срем), али не и за Дунав, који се тада налазио још у власти ердељских Мађара. Међутим, ни касније,

кад је у Банату образован Темишварски ејалет, на Дунаву у граничном делу Смедеревског санџака нису вредела правила о рекама.

Праву новину у трошаринском систему значила је канун-нама Крушевачког санџака из 1530—31. године. Она је наметнула крушевачкој касаби две баждарине — спољну, на капијама тврђаве, и унутрашњу, у самој тврђави, већ у вези с постојањем пијаце у подграђу и у самој цитадели. Излазна и улазна трошарина су потпуно изједначене, с тим што је спахијски друштвени ред био ослобођен излазних пристојби, па је то водило спахијском уласку у трговачке послове и занемаривању војних дужности. Унутрашњи баждар је и за излагање робе, пре свега чохе, узимао пола акче; ту су муслимани били повлашћени, јер су плаћали за излагање само четвртину аспре недељно, док су „неверници“ давали пуну таксу. У погледу потрошних добара, и у Крушевцу се запажа тенденција, као у Ужицу, да се потрошња стимулише нижим трошаринским ставкама. Вароши Смедеревског санџака на Дунаву биле су под утицајем економских прилика у Угарској, па је турски новац губио вредност према хришћанским монетама много брже него у унутрашњим деловима Царства; због тога је у дунавским градовима и ниво баждарине био виши. Само сасвим начелно може се прихватити напомена да је по турским градовима на спољним пијацама, у подграђима, продавана кабастија роба, док је на тргове у тврђавама стизала финија роба.

Трошарина на храну је уједначена на спољњем тржишту: по две акче и од свих житарица, и од соли, масла, сала, уља, меда, сира, рибе и маслина (које се тада први пут изричито срећу) и других намирница. Вреће и бисаге сматране су коњским полутоваром. Код воћа од товара су, исто тако, узимане две аспре, а колски терет је прерачунаван у коњске товарице. За овцу је давана половина акче, за јагње до средине маја — ништа, за говече — две акче, за заклано говече — акча, за заклану овцу — четвртина акче, од товара овчијих кожа — две акче. На товар гвоздених полуга, односно железних производа, који се мере кантаром, давана је акча. Додатак баждарине на унутрашњем тргу износио је: за масло у мешини од 20 литара — акча, од младог црног лука на товарице — по две аспре, од мањих количина тог лука, јаја, репе, мркве и осталог поврћа — ништа, од воћа у товару — такође ништа. Донлук (3,6 метара), тканина додавао би акчу трошарини. За продату кошуљу или гаће, као и за платно за шивење тог доњег рубља, за обојено и необојено сукно, седло и узде узимана је још једна акча, за чоху стиглу то-

варом није ништа додавано, за продату кабаницу узимана је аспра и од продавца и од купца, за ланено платно, обојено и необојено сукно стигло у товару даване су две акче. Со и пиринач довезени у колима прерачунавани су у коњске товари, а потом су за товар плаћане по две аспре; за вино у товару — такође две акче док је трошарина на бачве узимана као раније, по 15 аспри; а код препродаје је ранији купац плаћао 15, уместо 12 акчи. Од огревног дрва, дасака и дрвне грађе, без обзира на који би начин стигли, ништа није додавано у трошарини. Од товара лучи наплаћиване су две бакарне мантуре. На гвоздене полуге доплаћивано је по пола аспре од полуге, а код гвожђа за лемеше и за казан — по акча.¹²

Кад је реч о Смедереву и о његовим трговинским, тиме и баждарско-царинским могућностима у другој трећини XVI века, треба рећи да је смедеревско пристаниште пало у засенак суседног, много већег, београдског. Док је приход смедеревске скеле 1516. године износио 43.000 а београдско само 25.00 акчи (1536), доходак смедеревског лимана ускоро је пао на само 13.153 акче. Тек седамдесетих година, кад су се увећали становништво и трговина, нарочито у режији домаћих муслимана, учестали бродови допринели су да је трогодишњи закуп скеле достигао своту од 662.913 аспри.¹³ Каравани (велики чак 400 коња са житом) силазили су у Дубровник враћајући се са тканинама.¹⁴ Поред соли из ердељске Дееш-акне, довлачене великим хрстовим лађама, преко Смедерева транспортовано је и робље из Угарске (1553—55). Из долине Велике Мораве допреман је у Смедерево пиринач, а из Смедерева полазиле су за Софију и Цариград кулучарске колоне сељачких кола натоварене оловом из северне Србије.¹⁵ Из Будима путовало се у Румелију и на Босфор готово искључиво дунавским бродовима, и то великом реком само до Смедерева, јер је пловидба даље кроз Ђердап била веома отежана.¹⁶ С обзиром да је западни новац високо котиран на смедеревској пијаци, треба закључити да је он био много тражен због пословних додира са иностранством. За дукат је у Смедереву већ 1465. давано 50 акчи,¹⁷ што је било изнад курса. Талир је, међутим, у августу 1553. приман само за 37 акчи,¹⁸ што је, опет, било испод реалне цене; случај би сведочио да је промет са страним светом у Смедереву тада редуциран или да се држава снажно наметнула својом валутном политиком. Дубровачки трговац у Смедереву Гргур М. Сумичић понео је (1546) у Будим већу количину Фердинандових аустријских златника да их тамо размени за акче, јер је однос монета био много повољнији. Треба рећи да је више трговаца Дубровчана

из Смедерева отишло да тргује у Будим, који је од 1541. био у рукама Османлија. Наследници неког Дубровчана умрлог у Трансилванији пренели су (1552) сва своја права у Ердељу, Београду и Смедереву на једног београдско-будимског трговца.¹⁹ Говорећи о поданицима Републике св. Влаха, ваља напоменути да они нису плаћали царину и баждарину према прописима који се анализирају, него су и они у Смедереву, па и Београду, били укључени у скупно плаћање одсеком, тј. годишње. Једна одлука дубровачког сената из априла 1561. управо се односи на наплату ђумрука од Дубровчана у Београду и Смедереву.²⁰

У таквим општим привредним условима 1560. године издати су нови прописи о јавном складишту у Смедереву и одредбе о преласку река (укључујући и Саву). Тада су у јавном складишту за животне намирнице (пре свега за масло, мед и суво воће) после вагања а пре депоновања у спремишта од продавца узимане четири акче од коњског товара; ако роба није вреднована коњским товаром, него мерењем, од сваког кантара тежине наплаћивана је кантарина до две аспре. За масло и мед у мањим количинама и од људи из околине и даље није требало ништа узимати. Од робе која је мерена само је кантарџија имао право да наплаћује дажбину.²¹

Постојао је општи правилник (1560) о градској трошарини у Смедереву ако купопродаја није везивана за јавно складиште. И ту је дошао до изражаја принцип да се умање таксе за потрошну робу градског становништва. Тако, од житарица и других намирница које су купци носили кућама за властиту употребу није ништа давано. Код трговачке продаје, врећа житарица у коњском товару доносила је баждару приход од акче, а од пиринча и рибе која је долазила колима и даље је доста убирано, по осам акчи од кола. Од кола црног или белог лука тражене су четири аспре. За продату овцу, било да је закоље купац или да је не закоље, узимано је пола акче, а ако би овцу заклао месар — дажина је износила само четвртину акче. За говече давана је акча. Код купопродаје коња и робова две аспре су захтеване и од купца и од продавца. Вино смештено у судовима на колима доносило је баждару 15 акчи, односно још 12, ако би га купац препродао; ако би вино одлазило из Смедерева у какво друго место Царства, наплаћиване су четири аспре од бачве. Рибе, тканине и друго што је у вароши паковано у товаре и изношено из насеља доносило је баждару приход од две аспре. Код продаје ћебади, коже и других сличних сировина, на 40—50 акчи давана је акча. За товар тканина и даље је мало плаћано — по две акче од товара. За кола

дасака и дрвне грађе узимане су две акче, од кола огревног дрва — једна цепаница, а од кола сена доведеног за продају — акча. За рибу из села смедеревског кадилука која би лађама одлазила изван смедеревског санцака — наплаћивана је царина. За страну робу, пристиглу лађама за друго одређење, тј. у транзиту, није узиман ћумрук. За робу из иностранства, смештену у јавно складиште, ако би после месец-два дана била извучена и утоварена на брод, није поново давана царина.²²

Занимљиво је да се код „скеларине“ за превоз робе и стоке преко река помињу овце и јагњад, али не и говеда.²³

У Кладову (у оквиру Видинског санцака) 1586. за врећу брашна из кола давана је акча, од житарица довозених колима и од црног и белог лука, купуса и воћа давана је акча од колског точка. За кола пиринча, масла и меда узимане су по две аспре од колског точка. Кола диња и лубеница доносила су трошарницу две акче. Од самарског товара житарица узимане су две акче, а од товара живице пазарних дана по акчу. Од товара усолјене моруна узимано је осам акчи, колико и од свеже моруна; ако је моруна касапљена у вароши — следило је само четири аспре. Товар соли наплаћиван је са две акче. Од сто комада соли, ако је ова довозена колима, тражено је пет сребрних новчића, ако је дошла бродом, на исту количину плаћано је исто. Од комада пернате дивљачи донесене на пазар узимана је половина аспре. Код продаје роба, четири акче плаћали су продавац и купац. Упола мање, али на исти начин, тражено је приликом купопродаје товарног коња. Јахаћи коњи ни у Кладову ни у другим касабама Смедеревског санцака нису излагани продаји. Код купопродаје вола или краве поступано је као и код коња. За овцу, козу или јагње давана је половина аспре, а ако би клање било обављено у месној кланици — такса је била упола мања. Бачва вина доносила је баждару доходак од 15 аспри; ако би била извезена, требало је доплатити још четири. Ако би буре било начето у вароши, трошарина је износила онолико колико је вредела једна медра вина. За продату кабаницу тражене су две аспре, за ћебе исто толико, за полућебе и остале прекриваче — по акча. Од кола дасака узимане су две аспре. За нова кола изнесена продаје ради тражене су четири акче, а за кола дрвених судова — две акче. Од гвожђа у колима наплаћивана је акча од колског точка.²⁴

Канун о кладовској скели (1586) није оптеретио царином стоку која је са влашке стране прелазила у Кладово, па се добија утисак да су Турци држали да крај око Турн Северина њима стварно при-

пада; за коња, вола и другу крупну марву узимано је по пет, а за овцу по пола акче, али су возари добијали по акчу од коња и говеди и осмину аспре за овцу. Није довољно јасно што се сматрало четвртином и посебно првом и последњом четвртином код баждарине ситне рибе, код моруне из дунавских „гарди“ и вирова. Док је код говеђе коже наплаћивана акча трошарине, код овчијих и козјих кожа установљен је ћумрук. То би могло да значи да су говеда била у зони коју су Османлије сматрале својом док су стада пасла подаље. За бачву вина допремљену скелом тражене су само две аспре, док је код друкчијег превоза захтевано чак 25 акчи. И ту је знатна разлика у наплати настала због даљине из које је вино довожено: скела је превозила вино обалског предела, док су брод и кола вино — изван отоманске зоне, па се повишена цена могла сматрати царином. Са дунавских ада стизало је сено за продају, па је од кола узимана акча; ако би на тим речним острвима пасли коњи и волови, од грла су тражене две аспре, а од овце десетина акче. Робови и стока без господара, ухваћени на адама, припадали су држави. Од злочинаца који су Дунавом кријумчарили робове, стоку и рибу емини су глобу утеривали за рачун беглука. На кладовској скали је (1586) постојала и тзв. мађерија, тј. локална дажбина дунавских пристаништа, установљена за одређену врсту робе која је доношена у великим количинама. У Кладову се та пристојба односила на рибу, овце, волове и коње. Од моруне тражена је акча, од јесетре и сола — половина акче, а од лађе ситне рибе — једна добра риба, од вола и коња — по две и од овце — по десетина аспре.²⁵

Последње три деценије XVI века Београд и Смедерево развили су се у велика товарна и војна пристаништа. Године 1571. стигло је у Будим 28 лађа, а две године касније 12 теретних бродова из Смедерева са вишковима пољопривредних производа из Србије. Године 1584. у Београд су приспела 33 кола пиринча из Ниша, 50 из Параћина и 66 из села Грабовца (Ресава), односно наплаћено је још 6.400 акчи за превоз пиринча из Ниша у Београд (око 183 кола), 4.000 од Параћина до Београда (50 кола) и 825 аспри од Параћина у Смедерево (око 30 кола); те године издато је у ту сврху још 16.210 акчи.²⁶ У супротном правцу, из Ердеља у Смедерево бродовима је деведесетих година довожено, поред соли, и око 100.000 кејла пшеничног брашна.²⁷ Дубровачки трговци, у то доба, куповали су коже из области Кучајне и из осталог дела североисточне Србије, а у извозу говеђих кожа имали су ортака у Липову (источни Банат) (1575) и у Темишвару.²⁸

Знајући поменуте чињенице, лакше је разумети прописе о баждарини у Смедереву у последњим деценијама XVI века. Тек у каћуну смедеревског санџака из 1574—95. Дунав је делимично третиран као гранична река, тј. примењена је увећана наплата прелаза, као за реке у оквиру санџака: коњаник је давао четири, а пешак једну акчу, за говече плаћана је акча, за овцу и свињу — половина аспре; код житарица, масла и меда већ је примењена царина — 3% ад валорем, за муслимане и 4% за „невернике“, али султанове поданике. Од моруне и друге рибе узимана је четвртина количине, с тим што су тада и санџак-бегови људи стекли право да узму једну рибу од чамца, па и кад би риба била мало. У погледу градске баждарине, прописи из 1560. остали су на снази у непромењеном облику. Слично је било и код кануна о јавном смедеревском складишту. Нека роба која је вагана поименице је наведена — бибер, каранфилићи, гвожђе, калај, олово и бакар. Одредбе о прелазу река почев од 1560. повећале су таксу за коњанике на две акче. Тако је остало и крајем столећа. Тада је извршена даља спецификација, па је на Морави и Ибру узимано по пола, а на Дрини пуна акча од товара; за Саву није ништа речено, па није јасно да ли је нека увећана наплата ипак означавала неку међу међу уређењима појединих области у оквиру Царства.²⁹

У унутрашњости Србије при преласку река постојале су дажбине које се не би могле сматрати скеларином, мада су их наплаћивале скелације, него врстом проходне трошарине. Село Облешца, које је припадало Раваници, имало је од закупа за прелаз преко Мораве 500 акчи и та вредност је представљала највећу ставку у укупној своти од 1.825 акчи. Насеље Војска, које је спадало под Ресаву, имало је 100 аспри за преброђавање Мораве у укупном износу дохотка од 3.006 акчи.³⁰ Скела на Западној Морави код Чачка доносила је 1516. годишњи приход од 1.900 аспри, а 1572. године 2.560 акчи. Постојали су и „бродови“ код Трстеника (1516) и код Грдице, северно од Краљева (1516) односно и код Горичана, југоисточно од Чачка (1516). На Дрини су у околини Ужица постојали прелази преко Дрине код Брежице и Раче (1523); скела код Раче доносила је 1528. године 1.200 акчи годишњег дохотка.³¹ Ти приходи су регистровани у централној хазни па су свакако припадали беглуку.

IV МОНЕТЕ У ОПТИЦАЈУ У ЦАРИНСКОЈ И ТРОШАРИНСКОЈ ЗОНИ СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ У XVI ВЕКУ

Већ су наведени текући курсеви западних, тада светских, монета према основној турској сребрној новчаници у варошима северне Србије. Постојале су, међутим, и угарске сребрне монете, које су се налазиле у промету у суседству, дакле и у северној Србији, док је златник хабзбуршке Угарске био врло цењен у целој југоисточној Европи, па и у Италији.

У нашој науци историјом новца XVI века позабавио се В. Винавер. Нажалост, поред доста грешака при прерачунавању мера и новца, он није консултовао све релевантне, ни штампане историјске изворе. Ипак, он је забележио рапидно кварење монетарне масе угарских сребрњака пред мохачку битку. Према Винаверу, 1523. рачунало се да сто старих динара вреди 200 нових, лоших. Угарски динар је до 1526. пао на вредност од само једне трећине старог динара.¹ Први велики историчар Османлијског царства Хамер писао је да је до 1587. пет добрих акчи садржавало драм сребра, а 12 драма тежио је талир (отуда класичан однос — 60 аспри у талир). Цекин је вредео колико и отомански златник, а укључивао је, наводно, талир и по. Од 1511. до краја владавине Селима II француска златна новчаница мењана је по 40 акчи, а угарски дукат по 60. Нешто раније, за време Бајазида II цекин се котирао са 53 1/3 аспре; тада је турски златник вредео 40 акчи. Године 1587, због финансијских мера царске благајне да се дође до што више новца за плаћање великих ратних издатака у ратовима са Персијанцима, акча је минимизирана, па се дукат попео на 120 акчи, а сребрни грош од 40 на 50, што је значило да је злато поново много више тражено од сребра. Године 1622. дукат се попео на 130 акчи.²

Врло занимљиве и корисне податке о угарском новцу у фази његовог наглог кварења дају извештаји папских нунција у Угарској 1524—26. године. Официјали краљевске болнице били су познати банкари Фугери, који су државном ризничару Турзу (1522—23) дали 100.000 дуката, насталих од користи при ковању новца. Бечки банкари Фугери управљали су и рудницима бакра и сребра у Кремници (Словачка). Маршал двора је 23. јуна 1525. тајно преузео управу над тим рудницима.³ Одмах после тога краљ је издао декрет да се све сребро и злато које се добија у тим рудницима мора носити у краљевску комору. Од рудника бакра годишње је добијано 15.000 марака сребра. Фугери то сребро нису предавали комори, јер

су држали да су повлашћени и да то не морају да чине. У исто време краљица је бацила око на руднике и замкове дотадашњег ризничара Турза.⁴ Марка је у лето 1525. имала само четвртину чистог сребра и вредела је четири и по флорина. За марку чистог сребра давало се једва шест дуката, односно за сребро у новчаницама само пет дуката, јер је требало сносити и трошкове чишћења сребра од бакра у новцу. Кад је нови ризничар предложио закључење зајма на 10.000 дуката, обавезао се да ће до св. Мартина вратити 20.000 дуката или 10.000 дуката по 200, а не по 100 солдина (сребрних денара).⁵

Првих дана 1526. папски представник у Будиму Антонио Бурђо налазио је да би било добро да Фугери златним дукатима купе чистог сребра, па да га тако помешају са постојећом монетом — да се искује нов новац који би вредео два и по сребрна денара лоше коvine; тај однос је тада био: два лоша за један добар. Тада су у оптицају курсирале три монете — стара, нова и најновија. Марка сребра се делила на 16 делова званих „лоти“, слично као што се унча састојала од драхми. Стара монета садржавала је 9 и 10 лотија чистог сребра у марки (10/16 сребра), и таква марка вредела је четири дуката и 25—28 солдина (сребрних денара), а сто солдина ишло је у дукат. Нова монета садржавала је четири лотија, тј. четвртину чистог сребра у марки, али је ипак присилно вредела четири флорина и 50 солдина, рачунајући опет сто солдина за дукат. Од те лоше коvine били су и папски новци у Фугеровим трезорима у Будиму. Најновија монета, која је кована на краљеву иницијативу, од 1525. имала је осам лотија, тј. половину чистог сребра у марки, а вредела је четири дуката и 28 солдина. Један златни дукат вредео је 20 солдина старог, 380—400 солдина новог и 32 солдина најновијег новца. Сто солдина старог новца пролазило је за 350 новог, док је солдин најновије емисије замењиван за 330 солдина нове монете. Марка чистог сребра априла 1526. вредела је већ шест дуката и једну четвртину.⁶

После мохачке битке настављен је пораст вредности западних монета према угарском сребрном новцу. Основни разлог налазио се у даљем кварењу металне масе новца. Краљица Марија, наиме, довела је у Будим 25 ковничара који су ковали наказне денаре лошег монетарног састава. Због тога је сребрњак Матије Корвина вредео пет краљичиних денара; за један флорин ваљало је дати 150 краљичиних сребрних новчића. Та монетарна „реформа“ донела је користи само краљици.⁷

Како је привредни развитак у Угарској пред мохачку битку био снажнији него увећавање рудокопње племенитих метала, монетарне сировине у Угарској, као и на Западу, није било довољно. Стога је почетком марта 1526. угарски краљ забранио трговцима да износе угарске новчанице из земље.⁸ То је била палијативна мера. Угарски сребрњаци и златници курсирали су и даље у северној Србији, где је угарски златник успео да се уврежи већ у првој половини XV столећа.⁹

*
*   *
*

Тиме је у описаним политичким и монетарним околностима устаљен царинско-важдарски систем који је без већих измена остао на снази и током наредног столећа. Мада је и код ђумрука и код пијачних варошких и пристанишних трошарина изведена извесна рационализација и уједначавање, Дунав је у погледу финансијске управе и даље представљао границу и то већу према покореној Угарској него према трибутарној Влашкој.

НАПОМЕНЕ

I

1. В. Скарић „Старо рударско право и техника у Србији и Босни“, Београд, 1939, 11.
  2. М. Ј. Димић, „За историју рударства у средњовековној Србији и Босни“, део II, Београд, 1962, 11.
  3. К. Лиречек, „Историја Срба“, II, Београд, 1952, 90.
  4. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, Зборник радова Народног музеја, XIV, Чачак, 1984, 14, 18, 19, 54, 55, 60, 61, 62; Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Cons. min. III, 85; Sent. sanc. XVI, 112.
  5. Brevi notizie sulla fondazione di Ragusa, estratte da un autore anonimo, manuscritto dell'anno 1771 (trovato dal sig. Arturo de Saraca nella biblioteca di famiglia), L' Epidauritano per l'anno 1911, Ragusa 1910, 69.
  6. М. Ј. Димић, „Област Бранковића“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 72, Београд, 1964, 27.
  7. Споменик СКА (Београд), III, (Јб. Стојановић), 57.
  8. F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 224.
  9. ХАД, Sent. sanc. XXV, 86'—7 од 27. XI 1462.
  10. Б. Храбак, „Дубровчани у рударству и увозно-извозној трговини Косова 1455—1700“, Врањски гласник, XVII (1984), 49.
  11. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем“, 61—3, 65.
  12. Monumenta vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, ser. II, tom. 1: Relationes oratorum ponti ficiorum 1524—1526, Bugapest, 1884, (у даљем тексту: РОП), 370.
- О томе види: Б. Храбак, „Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније до 1570. године“, Зборник Матице српске за историју, XXX, Нови Сад, 1984; Б. Храбак, „Спор Дубровчана око царине на коже из Угарске у другој четвртини XVII века“, Зборник Матице српске за историју XXVIII, Нови Сад, 1983.
- J. V. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches II, Budapest, 1884, 23.

II

1. F. Babinger, Mehmed, 215.
2. I. A. Fessler, Geschichte von Ungarn, B. III, Leipzig, 1874, 131 i 250.
3. Б. Храбак, „Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава 1428—1566“, Годишњак града Београда, XXVI (1979), 19—20.
4. Б. Храбак, „Дубровачки привредници у Смедереву у доба Османлија“, Апали Завода за повјесне знаности ЈАЗУ, XII, Дубровник, 1979, 172 и 174; Б. Храбак, „Трг Ваљево у средњем веку“, Историјски гласник, 3—4/1953, 101.
5. Ј. Калић-Мијушковић, „Београд у средњем веку“, Београд, 1967, 282.
6. О. Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)“, Зборник Историјског музеја Србије, VII, Београд, 1960, 124—5; О. Зиројевић, „Турско војно уређење у Србији 1459—1683“, Београд, 1974, 143.
7. F. Babinger, Mehmed, 217.
8. РОП, 395 (13. VI 1526).
9. РОП, 176 (Антонио Бурђо из Будима 8. V 1525).
10. „Историја српског народа“, II, Београд, 1982, 465—6 (С. Бирковић).
11. РОП, 106 (кардинал Кампењо 29. XII 1524).
12. Д. Бојанић, „Турски закони и законски прописи из XV и XVI век за смедеревску, крушевачку и видинску област“, Београд, 1974, 17, 18, 22.
13. Исто, 18 и 22.
14. Исто, 21—2.
15. Исто, 22.— О извозној листи производа који су из Угарске слати у Турску види и: „Историја српског народа“, књ. II, 465.
16. Д. Бојанић, „Турски закони“, 23.
17. О. Зиројевић, „Цариградски друм“, 88.
18. Д. Бојанић, „Турски закони“, 25. — Зачини, посебно бумбир, стизали су из Румелије у Угарску преко Влашке и Брашова, где се том трговином ба-

ЦАРИНА И ВАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ СА УГАРСКОМ
И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА (ДО КРАЈА XVI ВЕКА)

вио парочито неки Јероним (који је и са неким људима из Будима говорно српски) (Бураћ Сремац, „Посланице о пропасти угарског краљевства“, Београд, 1987, 31).

19. ROP, 91 (А. Бурђо из Будима 6. XII 1534).
20. Ф. Шишић, »Acta comitialia Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae«, вол. II, Загреб, 1915, 94.
21. ROP, 146 (кардинал Кампеђо из Будима 8. II 1525), 36 (А. Бурђо из Будима 19. IX 1524); А. Theiner, »Vetera monumenta Hungariae saecula illustrantia«, t. II, Roma, 1864, 692; Б. Храбак, „Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300—1541)“, Годишњак града Београда, XXVII (1980), 66.
22. ROP, 361 (А. Бурђо II. IV 1526).
23. »I diari di Marino Sanuto«, XXII, Venezia, 1880, 273 (7. VI 1516).
24. Бураћ Сремац, „Посланица“, 90.
25. ROP, 309 (А. Бурђо 24. I 1526). — О пребегавану Бакића види: Исто, 300, 303, 305.
26. Б. Храбак, „Османлијска морнарица“, 24—5.
27. »Nunziature di Venezia, a cura di Fr. Gaeta«, vol. I, Roma, 1958, 293 31. X 1534).
28. J. V. Hammer, »Geschichte des Osmanischen Reiches«, В. II. 55.
29. ROP, 261 (А. Бурђо из Будима 30. VIII 1525).
30. Шишић, »Acta comitialia«, I (1912), 191; И. Мажуран, „Турска освајања у Славонији (1526—1555)“, Осјечки зборник, VI (1954), 108.
31. G. Fejér, »Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis«, t. X, vol. 5, Buda, 1842, 582—83.
32. Д. Бојанић, „Турски закон“, 43—4.
33. Исто, 49.
34. F. Babinger, »Hans Derischwam's Tagubuch einer Reise nach Konstantinopol und Kleinasien (1553—55)«, München-Leipzig, 1925, 26—8, 6 и 4; М. Влаинац, „Из путописа Ханса Дерншвама 1553—1555. године, посебан отисак из Братства, XXI, Београд, 1927, 47 и 8 те 7 и 14.
35. Б. Храбак, „Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у XVI веку“, Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI (1969), 39.
36. Д. Бојанић, „Турски закони“, 52—3.
37. V. Lamansky, »Secrets d'état de Venise, St. Pétersbourg, 1884, 798—9; A. Pipidi, »Les pays danubiens et la Lépart«, зборник: II Mediterraneo della seconda metà del '500 alla luce di Lepanto, Firenze, 1974, 316.
38. G. Diiedo, »Storia della Repubblica di Venezia dalla fondazione sino l'anno MDCCCLVII«, tomo II, Venezia, 1751, 198.
39. „Шабач у прошлости“, I, Шабач, 1979, 159 (А. Ханџић).
40. Б. Храбак, „Београд као житарско тржиште и житарство шире београдске околине у XVI веку“, Годишњак Музеја града Београда, IV (1957), 64—66.
41. Б. Храбак, „Прилог приказу привредних прилика чачанско-пожешког краја у другој половини XVI века“, Зборник Народног музеја, XII, Чачак, 1982, 131.
42. Д. Бојанић, „Турски закони“, 73.
43. Исто, 83 и 84. — У време угарске државе (1526) само повлашћени престонички трговци, међу којима и Дубровчанин Никола Санко, могли су увек рачунати на слободан прелаз преко Дунава, и то прелазећи у Срем (Бураћ Сремац, „Посланица“, 30).
44. Baronyai Decsi János, Magyar története 1502—1598, közli Toldy Ferenc, MNH, Scriptores XVIII, Pest 1866, 22—23.
45. L. Hurmuzaki, »Fragmente zur Geschichte der Rumänen«, V, Bukaresti, 1885, 259.
46. Д. Бојанић, „Турски закони“, 66.
47. Исто, 72.
48. Исто, 171, 142, 148.
49. Исто, 32, 34, 13, 16; Д. Бојанић-Лукач, „Један рани канун за влахе смедеревског санџака“, Весник Војног музеја, XI—XII, Београд, 1966, 153; Исто,

„Власи у северној Србији и њихови први кануни“, Историјски часопис, XVIII, Београд, 1971, 263.

50. Б. Храбак, „Сировине Подунавља у трговини Дубровчана из Београда 1521—1640“, Годишњак града Београда, XXXII (1985), 91 и даље.

51. Ф. Рашки, „Изводи уа југословенску повиест из дневника Марина мл. Сануда за г. 1526—1533“, Старине ЈАЗУ, XV, Загреб, 1883, 234.

52. ROP, 261 (А. Бурђо 30. VIII 1525).

53. F. Babinger, »Hans Dernschwam's Tagebuch«, 5; Влаинац, н. н, 8.

54. Д. Бојанић, „Турски закони“, 17.

55. Исто, 22.

56. Исто, 43.

57. Исто, 49.

58. Исто, 83.

59. Исто, 56, 167.

III

1. Д. Бојанић, „Турски закони“, 17—8.

2. Исто, 18.

3. Исто, 16.

4. Исто, 19, 148.

5. Исто, 21, 22.

6. Исто, 23.

7. Исто, 18—9.

8. Исто, 25; Б. Храбак, „Занати у Руднику, Ужицу и у насељима северне Србије 1470—1600“, Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак, 1988.

9. Д. Бојанић, „Турски закони“, 23—4 и 25.

10. Исто, 40. — Види: Х. Хаџибеговић, „Канун-нама султана Сулејмана Законодавца из првих година његове владавине“, Гласник Земаљског музеја, IV—V н. с, Сарајево, 1950, 325 (довоз хране из унутрашњости Царства). — Београдски баждари су били предузимљиви привредници. Баждар Мустафа (1528—30) држао је мезру поред Миријева, па је давао ушур („Турски извори за историју Београда“, приредио Х. Шабановић, књ. I, Београд, 1964, 239).

11. Д. Бојанић, „Турски закони“, 39.

12. Исто, 37—9, 172.

13. О. Зиројевић, „Цариградски друм“, 125—7.

14. К. Јиречек, „Власи и Моровласи у дубровачким споменицима“, Зборник Константина Јиречека, књ. I, Београд, 1959, 203.

15. H. Dernschwam 5 и 254—6; М. Влаинац, н. н, 8 и 41.

16. Б. Храбак, „Путници“, 40.

17. М. Ј. Динић, „Грађа за историју Београда у средњем веку“, књ. II, Београд, 1958, 82.

18. H. Dernschwam, 5; М. Влаинац, н. н, 8.

19. Б. Храбак, „Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније“, 16, 12—3, 17, 32, 38.

20. Ј. Тадић, „Дубровачка архивска грађа о Београду“, књ. I, Београд, 1950, 105.

21. Д. Бојанић, „Турски закони“, 53. — Важило је опште правило да се бац наплаћује само на робу која је довожена колима или коњима, а не и она која се доносила ручно.

22. Д. Бојанић, „Турски закони“, 52—3.

23. Исто, 35, 54.

24. Исто, 72—3.

25. Исто, 73—4, 74, 153—4.

26. О. Зиројевић, „Цариградски друм“, 59 и 127.

27. Baronyai Decsi János, »Magyar történiája 1592—1598«, közli Toldy Ferenc, МНН, Scriptores XVII, Pest, 1866, 22—3.

28. Б. Храбак, „Дубровачки привредници у Смедереву“, 212, 201, 202.

29. Исто, 85—8 и 54.

ЦАРИНА И БАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ СА УГАРСКОМ
И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА (ДО КРАЈА XVI ВЕКА)

IV

1. В. Винавер, „Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI—XVIII век)“, Београд, 1970, 75.
2. J. V. Hammer, »Histoire de l'Empire ottoman«, t. VII, Paris, 1836, 413, 412.
3. ROP, 225 (А. Бурђо из Будима 23. VI 1525).
4. ROP, 248 (исти, 30. VIII 1525).
5. ROP, 254—5 (исти, 9. VIII 1525).
6. ROP, 356—7 (исти, 3. IV 1526).
7. Бурђо Сремац, „Посланица“, 67, 68.
8. ROP, 342 (исти, 17. III 1526).
9. М. Пуџић, „Србски споменици“, књ. II, Београд, 1862, 96; Н. Вучо, „При
вредна историја народа ФНРЈ“, Београд, 1948, 136.

LES DROITS DE DOUANE ET LES TAXES DE TRANSIT PERÇUS DANS LA SERBIE DU NORD SUR LE TRAFIC AVEC LA HONGRIE ET LES REGIONS BALKANIQUES (JUSQU' A LA FIN DU XVIe SIÈCLE)

Dans les États chrétiens du Moyen âge il existait, en plus des droits de douane perçus par l'État sur les marchandises exportées des taxes de transit que l'on payait aux seigneurs féodaux. Dans l'empire des Osmanlis ces dernières n'étaient pas perçues, néanmoins, un service douanier moderne de l'État-nation n'existait toujours pas. Après la chute du despotat de Serbie (en 1459), la Serbie du Nord constituait la zone frontalière de l'Empire ottoman. C'est pourquoi il est tout à fait naturel que les taxes sur les produits importés ou exportés fussent considérées comme droits de douane perçus par l'État. Cependant, lorsque la plus grande partie de la Hongrie fut occupée par les Turcs, vers 1560, la Hongrie continua d'être traitée d'unité territoriale particulière dans l'organisation financière de l'Empire ottoman, de sorte que les vivres, le sel, les matières premières, les produits artisanaux, les bestiaux, le poisson et les esclaves provenant de la plaine panonienne étaient imposés dans les pays turcs anciens, c'est-à-dire en Roumélie. Cela portait préjudice aux marchands de Dubrovnik à Belgrade aussi où, dès 1521, ils s'étaient fait accorder par le sultan des privilèges considérables. Ils cherchaient à imposer à la Turquie la conception européenne de l'administration douanière et financière uniforme existant à l'époque, de manière à faire valoir leurs privilèges dans les anciennes régions hongroises aussi.

Dans la littérature spécialisée existante ces questions n'ont pas la place qu'elles méritent, si bien qu, elles n'ont pas été résolues de façon satisfaisante. Dans la présente contribution les importations et les exportations seront traitées surtout sur la base des prescriptions juridiques turques publiées (appelées canons) qui étaient promulguées pour les sandjaks, ports maritimes plus ou moins importants, forteresses, ports fluviaux, et même pour les hans utilisés par le commerce de gros et comme entrepôts. L'auteur a eu recours aussi à d'autres sources historiques de l'époque où il était question du trafic des marchandises, y compris les droits de douane et l'octroi. A ce propos il convient de mentionner aussi les documents publiés des archives du Vatican et de celles de Dubrovnik.

Avant la promulgation des prescriptions spécifiquement turques sur les droits de douane et les taxes de transit («bad»), ce qui ne fut fait pour la Serbie du Nord qu'en 1516, c'étaient les anciennes coutumes dans la perception des taxes qui étaient en vigueur. Dans le despotat de Serbie la notion de la douane était beaucoup plus étendue que plus tard dans la législation turque et elle frappait tous les revenus des localités, de quelque importance dans le domaine de l'économie. Les habitants de Dubrovnik exerçant la fonction de douaniers de Rudnik étaient enregistrés dès 1313. Après que les Turcs avaient occupé la Serbie du Nord, les hommes d'affaires originaires de Dubrovnik continuèrent à observer les coutumes existantes dans le commerce et les finances et, comme douaniers commettaient des infractions à l'ordre portant sur l'exportation du minerai d'argent. La fonction de douanier pouvait être exercée tant par un chrétien que par un musulman du pays, si bien qu'avant 1526, Pavle Bakic, émigré bien connu de Serbie était «le trésorier» de Rudnik.

Le trafic des biens et des esclaves entre la ville de Smédérévo et le reste de la Serbie du Nord d'un côté et la Hongrie de l'autre, gagnait en importance, quoique les compagnies des magnats hongrois fissent souvent irruption en Serbie jusqu' à 1580 à peu près. Le canon, promulgué pour le port de Smederevo en 1516 témoigne d'une circulation des marchandises relativement assez importante entre la Turquie et la Hongrie, par le Danube, le sel faisant l'objet le plus important de ce commerce: le taux des droits de douane perçus s'élevait à 3% ad valorem en faveur du sultan et à 5% en faveur du bey de sandjak. Le canon de Smédérévo était observé aussi dans la forteresse de Ram, surtout lors de l'importation du sel et du vin. Pour la forteresse de Golubac on importait en plus les bestiaux de Hongrie. A cette époque les mines de Rudnik et de Crnča entretenaient, elles aussi, des relations commerciales avec la Hongrie; sur les importations du sel on n'y payait pas les droits de douane, mais les taxes de transit et, si le sel y était directement importé, le taux des droits perçus atteig-

nait 8%. Les prescriptions de la loi de 1536 réglaient en particulier les importations des bestiaux du Banat vers la forteresse de Golubac. Dans le canon établi pour le port de Smédérévo entre 1540 et 1545, les droits de douane étaient fixés d'une manière plus moderne, c'est-à-dire à 8%, ad valorem, dont 3% appartenait au souverain et 5% au bey du sandjak. Même après l'occupation du Banat par les Turcs, en 1551, sur les marchandises parvenues par voie fluviale, étaient perçus les droits de douane, non pas les taxes de transit. Pourant, le port de Smédérévo jouissait du statut de zone douanière semi-libre.

Les prescriptions réglant les droits de douane qui datent des années 80 du XVIe siècle revêtaient un caractère universel, quel que soit le pays de provenance de la marchandise et quelle que soit l'unité financière dont il s'agissait; le principe en vigueur était toujours le même: le musulman payait 3% sur la valeur de la marchandise, le sujet non musulman du sultan 4% et l'étranger 5%, exception faite pour les plus grandes villes du centre de l'État, telles que Constantinople, Edirné et Brousse où tous les droits de douane étaient majorés. Ce principe valait aussi pour la ville de Kladovo, située face à Turnu-Séverin et la région d'Olténie; ce n'est que par exception, lorsqu'il s'agissait des marchandises très recherchées par le commerce local, qu'une réduction pouvait être accordée sur les taxes à payer. Les prescriptions relatives au port de Smédérévo qui datent des années 1574—1595 prévoyaient la perception des taxes de douane pour les passagers qui franchissaient le Danube. Le principe de perception des droits de douane suivant la valeur de la marchandise était appliqué aussi au vin importé et exporté, tandis que pour les bestiaux ces droits étaient forfaitaires. Ce sont surtout le sel et le cuir de boeuf qui étaient importés de Pannonie, tandis que les céréales arrivaient de Transylvanie. Sur les esclaves également on payait des taxes. Celles-ci étaient considérées plutôt comme prélèvements sur les bénéfices au profit du Trésor public que comme droits de douane sur les marchandises et le fait que ces taxes étaient perçues dans les zones frontalières était tout à fait compréhensible: Belgrade avait un marché d'esclaves très important; ce genre de marché existait aussi dans d'autres villes balkaniques (Skoplje, Sarajevo, Sofia). Le rachat des esclaves qui avaient été des personnages remarquables était opéré par l'intermédiaire des Juifs et des marchands de Dubrovnik qui étaient en relation avec ceux de l'Occident. Pour un esclave capturé individuellement par un combattant pour la religion musulmane la taxe perçue s'élevait à 20 aktchas (en 1516), tandis que pour un esclave fait prisonnier lors des expéditions militaires, surtout s'ils étaient nombreux et, par conséquent, peu coûteux, la taxe à payer n'était que de 3 aktchas. Pour la forteresse de Ram et pour Smédérévo, étant donné le grand nombre d'esclaves que l'on y amenait, le tarif était inférieur.

Dans un chapitre à part l'auteur analyse les taxes de transit pour les villes de la Serbie du Nord. Celles sur le vin étaient plus compliquées à établir, étant donné que les musulmans auxquels la religion interdisait cette boisson alcoolique, en étaient exemptés. Les taxes perçues par les administrations des marchés variaient d'une localité à l'autre. On tenait compte non seulement de la consommation de certains produits, mais aussi de leur importance pour l'activité économique d'une localité donnée; dans les centres miniers, tels que Rudnik, ces taxes étaient beaucoup moins élevées. Dans les ports fluviaux d'une certaine importance, ainsi que dans les hans qui servaient d'entrepôts aux marchands de gros, la situation pouvait être toute particulière. Les montants perçus étaient partagés entre le douanier, le bey du sandjak donné et l'État.

Dans la partie finale de son étude l'auteur a analysé la monnaie en circulation dans la Serbie du Nord, dont surtout la monnaie hongroise sujette à une rapide dévalorisation à la veille de la bataille de Mohacs.

Dr Bogumil Hrabak

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

ЧАЧАНИ У СРПСКО-БУГАРСКОМ РАТУ 1885. ГОДИНЕ

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј
Цара Душана 1

UDK 949.711 „1885”

У кратком раздобљу између 1878. и 1885. године дошло је у Србији до знатних промена и у економском и финансијском животу, и спољнополитичкој оријентацији, али и у државном уређењу земље. Наиме, после Берлинског конгреса, кнез Милан Обреновић се све више везивао за Аустро-Угарску, што је водило закључењу Тајне конвенције 1881. и обезбеђивању подршке северног суседа његовом крунисању за краља 1882. Аустрофилско опредељење краља Милана појачано је после избијања тимочке буне 1883. и склањања дела побуњеника у суседну Бугарску. Тајном конвенцијом утврђена је и привредна сарадња између Аустро-Угарске и Србије. Тако је већ 1882. Србија добила зајам од 5,6 милиона динара од англо-аустријске банке. Овај зајам, намењен наоружавању војске, изазвао је финансијску кризу у Србији. Криза је продубљена новим ратним зајмом од 25 милиона динара, добијеним од Аустро-Угарске. Зајам су издејствовали краљ и напредњачка влада на скупштини одржа-

ној 4. октобра 1885, тј. онда када је краљ Милан одлучио да поведе рат против Бугарске.

Што се тиче односа међу балканским државама посебно између Србије и Кнежевине Бугарске, они су се развијали под утицајем Санстефанског мира и Берлинског конгреса, којима је „био задан тежак ударац заједници балканских народа“,¹ јер су они, односно њихове државе, били подељени на интересне сфере. Оваква подела довела је до сукоба започетих српско-бугарским ратом 1885. и настављених кроз балканске, први светски, па и други светски рат. Довољно је било да Бугарска најпре 1883. прими и смести у погранични појас границе са Србијом део учесника тимочке буне, па да дође до заоштравања српско-бугарских односа. Ово тим пре што су одредбе Санстефанског мира о стварању велике Бугарске изазвале код краља Милана страх и бојазан да ће ширењем Бугарске на југ бити угрожена Македонија, чиме би био онемогућен једини могући правац пробоја Србије у свет. Отуда „код краља Милана ово је постојало болесна мисао и мора“.² Тај страх добио је на значењу и тежини одлуком Северне Бугарске од 6/18. септембра 1885. (тзв. Пловдивски преврат), о уједињењу Северне и Јужне Бугарске. Како је искључиво краљ Милан у току 1885. водио политику Србије, оценио је Пловдивски преврат као поремећај равнотеже снага на Балкану и почетак стварања Велике Бугарске. На основу овакве, у суштини неправилне и погрешне оцене, краљ Милан је увукао Србију у непотребан рат.

И пре избијања српско-бугарског рата, коме су као повод послужили спор око Брегова и прихватање дела учесника тимочке буне, дошло је до прекида међусобних односа између Србије и Бугарске. Спор је настао око Брегова. Радило се о месту са караулом на левој обали Тимока, на српско-бугарској граници. Када је Тимок променио корито, Брегово је остало на десној обали реке, па су га Бугари 1883. насилно заузели. Поред овог спора, у ратној прокламацији краља Милана од 2. новембра 1885.³ наведено је да су Бугари подстицали револуционарно деловање радикалских емиграната, што је довело до сукоба око тзв. „избегличког питања“. Наиме, упади ових емиграната у Србију и њихове акције, чак и терористичке, као и претња новом буном „чим се гора зазелени“,⁴ продубљивали су сукоб између две земље. Бугарска влада је још оптуживана да је царинским мерама прекинула трговину са Србијом и да рђаво поступа са тамошњим српским живљем. Из свих ових разлога напред-

њачка влада, на скупштини одржаној у Нишу 19. септембра 1885, прихватила је захтев краља Милана о објави рата Бугарској.

Вршећи дипломатске припреме за рат, краљ Милан успео је да обезбеди неутралност Турске. Покушај склапања савеза са Румунијом и Грчком претрпео је неуспех. Наиме, ни Румунија ни Турска нису биле за војну интервенцију поводом пловдивског преврата у Бугарској, а Грчка је желела рат против Турске. Са Црном Гором краљ Милан није ни покушавао да склопи савез, па је Србија сама ушла у рат са Бугарском. Од великих европских сила Аустро-Угарска је подржавала ратне намере краља Милана, а Немачка и Русија биле су на страни Бугарске. Бизмарк је, додуше, покушао да преко Аустро-Угарске охлади ратно расположење Србије, али, сем одлагања рата, других резултата није било. За разлику од Немачке и Русије, Аустро-Угарска је „за време целог овог сукоба гурала краља Милана у рат са Бугарском“.⁵ На конференцији великих европских сила, до које је дошло на залагање Русије и која је одржана 24. октобра 1885. у Цариграду, пропао је покушај да се рат избегне. Овај неуспех, до кога је дошло због различитих интереса Русије и Аустро-Угарске, навео је краља Милана да прокламацијом од 2/14. новембра објави рат Бугарској. Ваља нагласити да је Србија, иако недовољно припремљена у дипломатском, финансијском и војном смислу, ушла већ 2. новембра 1885. у рат.

Због краткоће рока, преуређење српске војске, започето 1883. укидањем народне и стварањем стајаће, није до почетка рата завршено. Новостворену војску чинили су војници сталног кадра, допуњени резервистима првог позива, који су улазили у састав тзв. активних пукова, у које је спадао и 10. активни пук са борацким људством из чачанског и горњомилановачког краја. Поред кадровца и прволозиваца, у састав српских пукова улазили су тзв. петомесечари и једномесечари, тј. војници са скраћеним роком одслужења сталног кадра. Од око 50.000 у рат укључених војника и официра, због недовољног времена за реорганизацију војске, кроз касарне је прошло свега 28.000 бораца. Ни они нису, сви, прошли двогодишње служење војног рока, тако да добар део мобилисаних војника није био довољно обучен за руковање новим и квалитетним пушкама, због чега је у борбама долазило до претераног трошења муниције, у којој се, и иначе, оскудевало. Артиљерија, пак, била је слаба и застарела. Упркос слабостима, краљ Милан, захваћен страхом од унутрашњих немира, плашио се да наоружа људство другог позива,

тј. да радикалима да оружје, па је чак и из првог позива издвојио пет најбољих батаљона ради чувања позадине од евентуалне буне. Тако је са српске стране у рат укључено око 50.000 војника и официра.⁶ Војска је подељена на две групе „Софијска“ се састојала од четири дивизије: Дунавске, Моравске, Дринске и Шумадијске са 10, активним пуком, тј. борцима из чачанског краја. У току рата ова је групација обједињена у Нишавску војску. Поред Софијске групе, која је располагала са 27.649 пушака и имала да наступи преко Сливнице ка Софији, формирана је и Тимочка војска, која је добила задатак да наступа у правцу Видина.

Бугарска војска уочи рата бројала је 55.000 од руских инструктора добро обучених кадроваца и старешина, а ојачана је и са око 36.600 припадника народне војске. Отуда је била погрешна процена краља Милана да се ради о слабирим војницима. Уз то, код њега је био већи страх радикала окупљених у Бугарској, него од бројности, борбености и надмоћи у артиљерији бугарске армије. Кад се дода недостатак добрих карата и непознавање терена и да је бројчано надмоћна и боље припремљена бугарска војска, са бољим старешинским кадром, ступила у рат (не штедећи се) за одбрану отаџбине (за разлику од српских војника, увучених у рат без одушевљења), онда је неповољан исход рата за Србију био унапред јасан. Ово тим пре што је краљ Милан, са изузетком Тимочке војске, при мобилизацији избегао да на командне положаје постави искусне команданте прослављене у ратовима од 1876. до 1878.

На основу указа, издатог 9. септембра 1885, извршена је мобилизација војника сталног кадра, резервиста, уписаних у први позив, као и петомесечара и једномесечара, који су, као резервисти, били пуштени кућама. Сви војници улазили су у активни пуковски састав. Мобилизација Шумадијске дивизије извршена је у Крагујевцу, а 10. пука у Горњем Милановцу. Наиме, 10. пук је из сталног гарнизона у Крушевцу двадесетак дана пре мобилизације пресељен у Горњи Милановац ради организовања вежбе за резервисте, па га је ту затекао указ о мобилизацији. Мобилизацијом су најпре обухваћене борачке јединице, а тек потом и неборачко људство. Може се рећи да борачки састав 10. пука, као најмногљуднијег у Шумадијској дивизији, није у целости мобилисан, а када је од 16. септембра 1885. отпочета делимична мобилизација другог позива, она се није односила на 10. пук овог позива.

По завршеној мобилизацији 10. пук је, под командом мајора Лазара Павловића, пребачен у Крагујевац, где је један батаљон ос-

тављен ради чувања Војно-техничког завода и обезбеђивања мира у позадини, а остала три батаљона, према ратном плану, кренула су за Лапово и Ниш, у који су стигли 21. септембра и у коме се окупљала Шумадијска дивизија. Она је, под командом пуковника Стевана Биничког, распоређена 17. октобра у прву борбену линију, а наредног дана нашла се пред Пиротом. Податак да су се Чачани већ 1. октобра пребацили у Белу Паланку, а 11. октобра прешли на истурени положај у селу Ржани, указује на чињеницу да је људство 10. пука чинило дивизијску претходницу. Долазак Шумадијске дивизије пред Пирот довео је до померања 10. пука, који је, са два батаљона 15. пука другог позива,⁷ упућен у Суково, на предстражни положај. Како се види, мобилизација је благовремено завршена, али „скоро месец дана војска је, на другим јесењским кишама, стајала прикупљена и чекала наредбу за прелазак границе“,⁸ која је стално одлагана. Ваља још додати да је концентрација српске војске, па и Чачана, условљена формирањем два војишта: тимочког, са мањим снагама, и нишавско-моравског, на коме ће у рат ући и људство 10. пука, тј. људство чачанског краја.

ПОЧЕТАК РАТА, ПРВИ УСПЕСИ

Напад бугарских добровољаца на Власини, извршен 1. новембра 1885, прерастао је сутрадан у српско-бугарски рат. Према ратном плану, Тимочка војска требало је да заузме Видин, а Софијска група подељена је на два дела: три дивизије (међу њима и Шумадијска), требало је да наступају од Пирота преко Сливнице ка Софији, а Моравска дивизија — ка Трну и Брезнику. Фронт Софијске групе налазио се на тешком терену, са slabим путевима. Основицу фронта чинила је линија: Пирот — Свод — Сурдулица — Дашчени кладенац — Власина, са граничним прелазима (као што је био Трн).

Рат је отпочела Дунавска дивизија борбама код Цариброда, а Шумадијска дивизија, крећући се од Сукова ка Драгоману, требало је да одмах пређе границу. Тако је 10. активни пук, састављен од 21 официра и 1.810 бораца, као дивизијска претходница, ступио у борбу већ првог дана рата. Том приликом гонио је мања бугарска одељења „чаркајући се са њима непрестано“.⁹ Иако се Шумадијска дивизија кретала споро и није успела да се споји са Моравском дивизијом ради заједничког напада на трнавски положај, људство 10. пука кретало се, у гоњењу непријатеља, три до четири километра

испред главнине дивизијских снага. Тако су се Чачани 3. новембра 1885. нашли пред утврђеним бугарским положајима код села Врапче, које се налази на путу Пирот — Трн. У борби против бугарског гарнизона од 2.000 људи борци 10. пука учествовали су као први борбени ред, док им је потпору обезбеђивао један батаљон 11. активног пука. Развила се упорна борба, у којој су се истакли борци оба пука. Борба је завршена поразом и масовним предавањем бугарских војника. Победа је била потпуна, а 10. пук имао је 19 погинулих и 84 рањена борца. Чачани су у прва два дана рата, због погрешака у командовању, изгубили око 160 људи. Из истог разлога изостала је експлоатација победе код Врапче. Наима, због закашњења осталих пукова Шумадијске дивизије, сав терет борбе код Врапче пао је на 10. активни пук. Ипак, захваљујући храбрости бораца чачанског краја, четири батаљона бугарске стајаће војске принуђена су на повлачење. Победи је допринело и добро држање пуковских официра, који су допринели „личном храброшћу и вештином управљања да је овако сјајна победа постигнута“.¹⁰ Ова победа омогућила је кретање Шумадијској дивизији ка Трну и Сливници. У борбама на Плочи 4. новембра учествовао је и један батаљон 10. пука, док су друга два батаљона добила задатак да пресеку везу између Брезника и Трна.

У кретању главнине српских снага ка Сливници 10. и 11. пук спустили су се у долину реке Луковице, али, уместо изласка на поменути положај, цела Шумадијска дивизија, због слабости у командовању, нашла се иза Дринске дивизије, иако се ова кретала ка Сливници као резерва. И док је Моравска дивизија заузела Трн, а Дунавска положај Три уши, људство Шумадијске дивизије, значи Чачани, провело је цео дан у напорном маршу преко Чеканца, Брусника, Пиштена и Повалириша до Алдомировца. Тако је оклевање српске војске да 4. новембра енергично нападне Сливницу, омогућило Бугарима да положаје утврде и бројчано се изједначе са снагом Софијске групе српских дивизија. „Ово одмарање 4. новембра било је врло кобно за Србе, проузроковало им је пропаст“.¹¹ Оно је затекло Шумадијску дивизију развучену на простору од Врапче до Недељишта, па се људство ове дивизије нашло чак 25 км иза Дринске дивизије, због чега је напад на Сливницу одложен за 5. новембар.

СЛИВНИЧКА БИТКА (ОД 5. ДО 7. НОВЕМБРА)

Сливница се налази на средокраћи пута између српско-бугарске границе и Софије. То је село и раскрсница путева, са главним путем од Пирота преко Гариброда и Драгоманског теснаца за Софију, више споредних путева, у зимским условима тешко проходних. Фронт на Сливници износио је 12 до 14 км. Сем сливничког виса у центру положаја, крилни сектори су били тешко брањени, а 19.000 бугарских војника чинило је првог дана сливничке битке танак и слаб фронт, који се могао пробити.

Шумадијска дивизија у борбама 5. новембра није учествовала, иако је, по наредби краља Милана, требало да, заједно са Дринском дивизијом, изведе напад на Сливницу. Пошавши 5. новембра из Недељишта и крећући се споро по веома тешком терену, она није на време стигла на сливнички положај. Део 10. пука био је ангажован на извлачењу артиљерије и трупних возова у теснацу код Чеканца. Спорост у окупљању пукова Шумадијске дивизије у Повалиришу јасно указује да она није учествовала у борби на Сливници. Што се тиче 10. пука, он је 5. новембра одвојен од своје дивизије и упућен у помоћ Дунавској дивизији, која се, сама, упустила у борбу. Тако је људство 10. пука, после целодневног напорног марша, заноћило „под ведрим небом, на снегу, без коре хлеба“,¹² да би 6. новембра продужило тешки марш и ступило у борбу на положају Три уши, који је од стране Бугара био угрожен. Наиме, напад изведен 5. новембра на положај Дунавске дивизије означио је прелазак Бугара у контраофанзиву на главном ратишту. Они су искористили оклевање српске војске, па су противнападом успешно отпочели сливничку битку. Борба се распламсавала на положају Три уши, а одатле се пренела на Драгомански теснац. Тако су постигли успех на левом крилу и центру Дунавске дивизије, Бугари су се повукли на полазне положаје.

Због претње продора Бугара на Цариброду, Дунавска дивизија је 6. новембра ојачана са 10. активним пуком, чије је људство улагало огромне напоре да би на време стигло у помоћ Дунавској дивизији, која је у борбама 5. и 6. новембра поколебана и поражена. При том маршу правац 10. пука био је усмерен ка положају Три уши, на коме је стање било најкритичије. Тако се 6. новембра овај пук нашао западно од поменутог положаја, са једним батаљоном, који је обезбеђивао Драгомански теснац, и два батаљона у позадини, као резерва Дунавске дивизије (у чији састав је 10. пук ушао 6. но-

вембра и у коме ће остати до 10. новембра 1885. године). Тек трећег дана, тј. 7. новембра, када су се све српске дивизије нашле на Сливници, Бугари су, остваривши превагу у људству и наоружању, напали на положаје Дринске и Дунавске дивизије, а нарочито на лево крило ове друге, што је довело до снажне борбе на положају Три уши. Тако је 7. новембра од раног јутра беснела борба на овом положају, у коју су се укључила и два батаљона 10. пука, док је трећи упућен у Калотину, са задатком да чува излаз из Драгоманског теснаца у случају да непријатељ зађе за леђа нападнутом левом крилу Дунавске дивизије. У насталом боју „Дунавци и Дринци живи огањ гутају, од топовских метака небо се пролама; сва природа је ускOLEбана од убојних крика“.¹³ Кад се борба на положају Три уши, која је била пресудна за исход сливничке битке, развила у пуној жестини 9. пук затражио је најпре један батаљон 10. пука у помоћ. Тако се најпре у борбу укључило 2. батаљон. Како „борба биваше све јача и јача и по свим околностима дало се закључити да ће Бугари у предузетој офанзиви имати успеха“¹⁴ и пошто је 9. пук претрпео велике губитке у официрима, дошло је, после изостале помоћи, до његовог повлачења. Стога је мајор Лазар Павловић, командант 10. пука, увео у борбу и свој 4. батаљон, који је успео да заустави одступање људства 9. пука. Ристић наводи¹⁵ да је најпре у помоћ био укључен 3. батаљон 10. пука, који се нарочито истакао, што би значило да је овај батаљон био повучен из Драгоманског теснаца и први ступио у борбу, а нешто доцније — 2. и 4. батаљона. На тај начин у борбу на положају Три уши укључено је целокупно борацко људство 10. пука. Својом храброшћу Чачани су успели да спрече залажење бугарских снага иза десног крила Дунавске дивизије. Батаљони 10. пука повукли су се тек онда када су ојачане бугарске снаге заузеле доминирајући положај. Претходно Чачани су успешно штитили повлачење разбијене Дринске дивизије. Повлачење бораца овог пука вршено је поступно и дисциплиновано. Тако су 3. и 4. батаљон заузели положај код Драгоманског теснаца, паралелан са софијским друмом и ту су се одржали док се цела Дунавска дивизија извлачила. У том циљу 2. батаљон 10. пука остао је на положају све до мрака. Бугари су због храбрости Чачана положај Три уши заузели тек у трећем јурицу, када су се Чачани повукли и због несташице муниције, и због тога што је Бугарима пристигло знатно појачање, које 10. пук није био у стању да заустави. Јер, Бугари „наступаху и јужним подножјем Три уши“.¹⁶ Борба 10. пука трајала је цео дан, а вођена је и бајонетима. На пораз 10. пука

утицао је и успех бугарског центра, који је, потиснувши Дринску дивизију, пружио помоћ нападним снагама на Три уши. Отуда се Дунавска дивизија, заједно са 10. пуком, повукла у Драгомански теснац, где је вршено окупљање људства. Криза није захватила борце 10. пука, на шта указује и податак да се у борби за одржање Драгоманског теснаца он налазио у првој борбеној линији, а да су му резерву чинила два пука Дунавске дивизије (7. и 15. пук). Повлачење Дунавске дивизије проузроковало је одступање и других јединица чиме је, упркос доброг држања Шумадијске и Моравске дивизије, сливничка битка као најкрвавија у целом рату¹⁷ завршена поразом. Може се закључити да је бугарска победа на положају Три уши једина победа у српско-бугарском рату и да је произашла из одсуства сарадње међу српским дивизијама, али и због слабости Врховне команде, удаљене око 30 км од фронта. Краљ Милан, да би сам командовао, лишио се способних команданата, прослављених у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. Јер, битка на Сливници „изгубљена је не зато што је бугарски положај био одвећ јако утврђен, или што је сувише добро био брањен, већ једино зато што у српској Врховној команди није било плана нити способности“.¹⁸

У тродневној сливничкој бици Срби су изгубили 3.500,¹⁹ а Бугари 2.500 људи. Само у последњем дану, тј. 7. новембра, изгубљено је са српске стране 2.000, а са бугарске 1.800 људи. У борбама овог дана 10. пук имао је 27 погинулих, 105 рањених и 82 несталих војника, а утрошено је 125.000 метака. Поред одличних официра, нарочито из 3. батаљона, војници чачанског краја показали су изванредно храбро држање. О томе говори и податак да су се последњи повукли са положаја Три уши, који су напустили тек после трећег јуриша надмоћног непријатеља.

ОД СЛИВНИЦЕ ДО ПИРОТА

Иако Софијска група српске војске, са изузетком Дунавске дивизије, није поражена на Сливници, јер је битка завршена „без сјајне победе ни пресудног пораза“,²⁰ дошло је 8. новембра до повлачења српске војске према граници. Заштитницу повлачења Дунавске, Дринске и Шумадијске дивизије чинило је људство 4. и 10. пука, што значи и Чачани, који су остали на предњим положајима, док је Моравска дивизија имала задатак да спречи продор Бугара од Свођа и Трна. Наиме, према распореду, који је направио потпуковник Радомир Путник, 3. батаљон 10. пука остављен је 8. новембра

на положају изнад Драгоманских ханова, а остала два батаљона чинила су му подрору. На овом положају 10. пук остао је од 8. до 10. новембра. Права је срећа и за борце 4. и 10. пука и за српску војску што 8. и 9. новембра Бугари нису продужили напад, јер су српске јединице, иако са премореним људством, враћена од Пирота ка Драгоману, оставивши пут за Пирот отвореним Бугари су прешли у напад тек 10. новембра, када им се број бораца попео на 40.000 људи. Тако је дошло до бугарског напада на целој линији фронта. У борби је учествовао и 10. пук, који се овог дана вратио у састав Шумадијске дивизије. У сукобу Чачана и Бугара на Чепњу дошло је до бајонетске борбе. Тада су на 3. батаљон напала четири бугарска батаљона, па су се Чачани морали повући. У помоћ су им прискочила два батаљона 11. пука. По одступању десног крила Шумадијске и 6. пука Дринске дивизије, 10 пук се у ноћи 10/11. новембра морао повући преко Калотине ка Цариброду, где је чинио дивизијску резерву. Тако се људства 10. пука нашло на десној обали Нишаве, код Чиноглаваца, иза Нешковог виса, где ће остати до 14. новембра.

Пораз од 10. новембра, доживљен упркос храбром држању бораца 10. и 11. пука, приморао је Врховну команду да дотле неповезане дивизије Софијске групе обједини у тзв. Нишавску војску. Пошто се ова војска држала пасивно, Бугари су 11. и 12. новембра наставили напад, чиме је отпочело њихово приближавање српским границама. Томе је умногоме допринело и држање краља Милана, који је, поред захтева за посредовањем великих сила у правцу склапања примирја, на ратном савету, одржаном 10. новембра у Цариброду, донео одлуку да цела српска војска одступи на границу и спреми се за крајњу одбрану. Тако је, не чекајући бугарску сагласност, краљ Милан повукао своју војску на границу, а он се обрео у Нишу.

Настављајући напад Бугари су, по свој прилици 11. новембра, заузели Цариброд. У борбама вођеним овог дана учествовао је један батаљон 10. пука, који је бранио Драгомански теснац. Повлачењем Дринске дивизије били су изгубљени важни положаји за одбрану Драгоманског теснаца. Због овог губитка, Нишавска војска се повукла на положаје Цариброда и Сукова, оставивши Шумадијску дивизију на предстражним положајима.

У време борбе за Цариброд. Овај положај, састављен од стеновитог тла, „сам крш“,²¹ није омогућавао подизање заклона и утврђења, па чак ни постављање артиљерије. Нешков вис су 11. новем-

бра бранили 15. пук Дунавске и 12. пук Шумадијске дивизије. Пошто се 15. пук повукао са овог положаја, на Нешковом вису остао је 12. пук усамљен и, 12. новембра, изложен снажном нападу Бугара, што је довело до огорчене борбе. До боја на Нешковом вису дошло је стога што је Шумадијска дивизија после губитка Цариброда имала да заузме поменути положај, који је доминирао над пиротском котлином. Због безразложног повлачења Дунавске дивизије, у борби која је настала 12. новембра на целом фронту Шумадијска дивизија, ова је, лишена потпоре и резерве, морала да се „сама очајно бије“.²² Главни бугарски напад био је усмерен на Нешков вис, који је бранио 12. пук, потпомогнут са два батаљона 11. пука. Нападнути од осам бугарских батаљона (са око 8.000 људи), браниоци Нешковог виса принуђени су да прихвате бајонетску борбу. И док се на овом положају „пет батаљона гуша са непријатељем прса у прса, бије се очајно хладним оружјем, и све то гледа својим очима Нишавска војска, ама баш нико да им притрчи у помоћ.“²³ Бугари то користе и односе победу, којом им је пут за Пирот отворен тиме омогућен и продор у Србију. Пораз је претрпљен и стога што је артиљерија са Нешковог виса била повучена на почетку боја, али и због тога што су „војници неиспавани, глађу и посведневним маршевима сасвим изнурени“,²⁴ као и због сталног пристизања помоћи, што је довело да „по 5—6 бугарских војника напада на нашег једног“.²⁵ Отуда је био узалудан херојски пример пешадијског капетана и команданта 2. батаљона 11. пука Михаила Катанића, родом из Бечња, који је „остао сам и борио се као лав, убијајући Бугаре из револвера, иако је имао две куршумске и три бајонетске ране, докле га са свију страна нису опколили и ухватили“.²⁶ Наиме, Катанић, иако тешко рањен, са беспримерном храброшћу и пожртвовањем бранио је заставу свог пука, која је „већ била у опасности, али је... успео да је зграби и баци у провалију, где ју је један српски војник подигао и спасао“.²⁷ Бугари су овог Чачанина, истичући га као примерног јунака, одвели у Софију, на лечење, указујући му све почести. Они су, описујући Катанићев подвиг при одбрани пуковске заставе, навели да је „она већ била отргнута из руку убијеног српског заставника, кад ал' један српски капетан јурну са презирањем смрти у гомилу, уби четири бугарска официра својим револвером и оте своју заставу. У том тренутку стропшта се и он губећи крв из многих рана, али је имао времена да заставу баци низ стрмен, где је један српски војник ухвати и спасе“.²⁸ И док су Бугари одали признање херојству Михаила Катанића, „ни у једном нашем рапорту, ни у једној од релација

које сам могао видети, нисам нашао ни једне једине речи о сјајном јунаштву капетана Катанића²⁹ — писао је др Владан Ђорђевић. Но, то није једина неправда, нанета једном од највећих јунака у српско-бугарском рату. Наиме, због тежине рана и губитка крви на бојишту Нешковог виса, капетан Михаило Катанић се никада није опоравио. Умро је у Београду 29. априла 1887. На сахрани „нико није ни у цркви ни на гробу говорио какву беседу... Тако је тихо и скромно сахрањен један од најхрабријих официра, један од највећих јунака српских“³⁰ Једино је књижевник Бранислав Нушић, у једној песми, оштро критиковао неодавање почасту умрлом јунаку, због чега је допао затвора.

Шумадијска дивизија је, у крвавој борби на Нешковом вису, изгубила 575 бораца или 17% укупног људства. У време ове борбе 10. пук се налазио у близини, али, по свој прилици због наређења дивизијског команданта Биничког, није учествовао у борби. После губитка Нешковог виса, Шумадијска дивизија се повукла и 13. новембра нашла се код Градашнице, а 10. активни пук на положају Дел код Пирота. Ово повлачење извршено је у склопу повлачења целокупне Нишавске војске на положаје западно од Пирота. Наиме, 12. новембра чланце Тројецарског савеза позвале су зарађене стране да обуставе непријатељства, што је краљ Милан јенострано прихватио и 13. новембра наредио повлачење Нишавске војске. Ово повлачење искористили су Бугари да пређу српску границу и 14. новембра нападну на Пирот. При повлачењу Нишавске војске остављени су на предњим положајима 10. пук лево и 14. пук десно од Пирота.

До пиротске битке, 14. и 15. новембра, дошло је стога што су Бугари одбацили понуђено примирје у жељи да искористе своју спремност за рат и надмоћност у људству и наоружању. Јер, у борби за Пирот 20.000 бораца Нишавске војске три пута је било бројчано слабије од бугарских нападних снага. Битка је почела јаким нападом бугарске артиљерије на положај 10. пука и спуштањем пешадије низ Нешков вис, због чега је 10. пук принуђен на повлачење не успевши да спречи продор непријатеља на тле Србије. Ово повлачење изазвано је одступањем Дунавске дивизије. Ради обезбеђења повлачења ове дивизије, људство 10. пука, кроз борбе са Бугарима, морало је „више пута савијати се с положаја на положај, час у маршевима, час у бојевом реду“.³¹ Како се види, Чачани су, као поуздана борбена јединица српске војске, имали да штите повлачење једне дивизије и спрече надирање непријатеља ка Суковском мосту. Ово тим

пре, јер су Бугари, у свом наступању из Цариброда ка Сукову, потиснули српски центар и деснокрилне снаге и запретили да опколе борце 10. пука.

Чачане је посебно довела у тежак положај закаснела мобилизација људства другог позива, вршена масовније тек од 13. новембра, и недолазак тог позива на висове Градашнице и Бериловице, због чега је ове положаје морао да запоседне и брани „заморени 10. пук“.³² Стога је 3. батаљон овог пука заноћио на Црном врху. Кад је, у борби, 14. новембра, наступило критично стање, командант Шумадијске дивизије, молећи Врховну команду за помоћ, навео је да „коњица наша срамно одступа. Мој 10. пук [је] пропао“.³³ Због таквог стања људство 10. пука повлачило се од Чиноглаваца ка Пироту, а Бугари су заузели поменути положај. Упркос добром држању свих српских јединица у борбама 14. новембра, ипак су Бугари, после борбе прса у прса, заузели Пирот, после чега су изненадним нападом преотели од 3. батаљона 10. пука положај на Црном врху.

Права борба за Пирот вођена је 15. новембра. Најпре су српске јединице обновиле дејство и у бајонетској бици повратиле изгубљену варош, после чега су Бугари, са 50.000 војника и 100 топова, извршили противнапад по целој линији пиротског фронта. Овом приликом нападнут је и 10. пук, који се налазио на положајима између Бериловице и реке Градашнице. Тако су се два батаљона добро држала све док нападна бугарска колона није ојачана са четири батаљона. У таквој ситуацији Чачани су се повукли на Нишор. Повлачење је извршено под борбом, али је спорно да ли су се ова два батаљона 10. пука повукла прва или задња. Јер, на Нишору су се нашли 11. и 12. пук, тј. цела Шумадијска дивизија. Поред ова два батаљона, у борбама 15. новембра учествовале су и две-три чете преосталог батаљона 10. пука борећи се у саставу 11. пука, који се у окршају на Прчевици добро показао, што свакако подразумева и добро држање Чачана. После ове борбе Бугари су напали на Нишор, на коме су се налазила два батаљона 10. пука. Све ово показује да јединице Шумадијске дивизије као левокрилне на пиротском фронту „готово цео дан стајале су у борби на положају, који је цео био изложен како пешачкој, тако и артиљеријској унакрсној ватри“,³⁴ због чега су трупе ове дивизије биле јако заморене и принуђене на повлачење. На држање Шумадијске дивизије, па и 10. пука, утицао је целокупан ток пиротске битке 15. новембра. Наиме, борбу је започела Дунавска дивизија, која је успела да поврати изгубљену варош, али су Бугари извели јак напад на положај Дринске дивизије,

приморавши је, упркос помоћи Моравске дивизије, на повлачење. Из тог разлога уследило је повлачење и осталих јединица Нишавске војске, па и Чачана. Људство другог позива не само да се рђаво показало у ноћној борби између 14. и 15. новембра, него је својим бекством са положаја у борбама 15. новембра повукло за собом 4. батаљон 10. пука, који се на положај вратио тек 17. новембра. Ваља још поменути да је Шумадијска дивизија одступила 15. новембра „растројена од непријатеља и глади“,³⁵ као и чињеницу да се 10. пук последњи повукао са Нишора према Црноклиништу. Но, у бугарским дневним извештајима одступање Шумадијске дивизије објашњава-но је недовољном борбеношћу 10. и 12. пука, што је у супротности са храбрим држањем 10. пука у борби на Три уши и 12. пука на Нешковом вису. Пре би се могло рећи да се српска војска, иако није била поражена, због оскудице у муницији морала повући, па су се тако Бугари одржали у Пироту. На тај начин завршена је пиротска битка, у којој су Срби изгубили 1.250, а Бугари преко 1.100 војника.³⁶

Ради потпуности ваља поменути да је, поред Нишавске, у овом рату учествовала и Тимочка војска од око 12.000 људи. Налазила се под командом искусног генерала Лешњанина. Ратовала је са успехом, па је примирје дочекала држећи Видин под опсадом.

Пиротском битком завршен је српско-бугарски рат. Аустријски посланик, гроф Кевенхилер, ултиматумом своје владе од 16. новембра, приморао је Бугарску да, уместо намераваног похода на Ниш, пристане на прекид рата са Србијом. Примирје је затекло Бугаре у Пироту. У исто време трупе Шумадијске дивизије зауставиле су се пред Темском, па, пошто су биле јако заморене, јер „већ неколико дана без хлеба и хране, јер комора није могла долазити на положаје“,³⁷ гро људства смештен је дубоко у позадину. Само су предстраже, које је сачињавало људство 10. пука, остале пред Црноклиништем.

На дан склапања примирја стигао је из Крагујевца 1. батаљон 10. пука и ушао у састав своје јединице. Почели су да пристижу и пукови другог позива. Ова концентрација новог људства уследила је стога што краљ Милан није био задовољан исходом рата, па је намеравао да, после завршених припрема, обнови рат са Бугарском, али је 1886. одустао од такве намере.

Бројни су узроци пораза српске војске у овом Србији непотребном рату, у који је српски народ ушао без одушевљења. Поразу су допринели: бројне слабости у војсци, слаб командни кадар, неоправданост рата, непотребни маршеви, умор, глад, нестацица му-

ниције и недовољна обученост бораца. У таквим условима борило се и људство чачанског краја, које је, упркос тешкоћа и патњи, показало пуну борбену готовост и храброст војника и официра, са нарочитим истицањем капетана Михаила Катанића из Бечња. Жртве, које су Чачани дали у овом рату, бројчано су непознате, али свакако нису мале.

У приказивању губитака у људству постоји знатно неслагање између српских и бугарских извора. Тако, према бугарским саопштењима, они су изгубили 80 официра и 2.500 војника, док су српски губици износили 150 официра и 7.000 војника. По наводима др Владана Ђорђевића, Срби су изгубили око 7.000, а Бугари близу 8.000 људи.³⁸

У закључку могло би се нагласити да је српско-бугарски рат 1885. године српској влади и народу „отворио очи пред бугарском опасношћу“,³⁹ а порази на Сливници и Пироту имали су, као последицу, губитак војног и политичког угледа Србије на Балкану и у Европи.

Рат је завршен примирјем, званично закљученим 9. децембра 1885. године, уз услов да обе зарађене стране повуку своје трупе са туђег земљишта. Мировни преговори вођени су у Букурешту од 23. јануара 1886. Дотле су извршене обостране размене заробљеника и рањеника. У преговорима о миру, склопљеном 19. фебруара/3. марта 1886. учествовали су: Србија са једне стране и Бугарска и Турска са друге стране. Мировни уговор имао је само један једини члан, којим су дефинисани узроци рата, али и његов исход.

НАПОМЕНЕ

1. Слободан Јовановић, „Српско-бугарски рат“, Београд, 191, стр. 55.
2. „Историја српског народа“, књ. VI-1, Београд, 1983, стр. 79.
3. Датуми су по старом календару.
4. „Историја српског народа“, књ. VI-1, Београд, 1983, стр. 77.
5. Др Владан Борђевић, „Историја српско-бугарског рата 1885“, књига прва, Београд, 1908, стр. 32.
6. Постоје подаци да се радило о 52.000 људи: 44.000 бораца и 8.000 не бораца.
7. Има података да се не ради о 15. пуку, већ о једном батаљону 9. пука.
8. Слободан Јовановић, „Влада Милана Обреновића“, књ. 2 (1878—1889), Београд, 1908, стр. 263.
9. „Отаџбина“, година 6, књ. 16, св. 62: прилог др Владана Борђевића, „Први дан српско-бугарског рата 1885“, стр. 223.
10. Др Владан Борђевић, н. д, стр. 354.
11. Исто, стр. 450.
12. Јован Ристић, „Историја 10. пука“, рукопис, Архив Војноисторијског института, Београд.
13. Ст. Грујић, мајор, „Сливница, рат Србије и Бугарске 1885“, Београд, 1887, стр. 86.
14. Архив ВИИ Београд, Релација 10. пука у борбама на Врапчи и Три Уши, Пописник 1, кутија 5, бр. док. 4, лист 3.
15. Јован Ристић, „Историја 10. пука“, у рукопису.
16. Др Владан Борђевић, н. д, стр. 704.
17. Слободан Јовановић, „Влада Милана Обреновића...“, стр. 281.
18. Др Владан Борђевић, н. д, стр. 815.
19. По наводима др Владана Борђевића, Срби су изгубили око 3.000, а Бугари 2.500 људи.
20. Др Владан Борђевић: н. д, стр. 790.
21. Исто, стр. 941.
22. Исто, стр. 1005.
23. Исто, стр. 1008.
24. Исто, стр. 1010.
25. Исто, стр. 1012.
26. Исто, стр. 1009.
27. Исто, стр. 1018.
28. „Отаџбина“, књ. 18, св. 69, 70, 71 и 72, Београд, 1888, стр. 121.
29. Др Владан Борђевић, н. д, стр. 1009.
30. Исто, стр. 1027.
31. Исто, стр. 1081.
32. Јован Ристић, н. д, стр. 9.
33. Др Владан Борђевић, н. д, стр. 1083.
34. Архив ВИИ Београд, Пописник 1, кутија 5, бр. док. 5, лист 10.
35. Др Владан Борђевић, н. д, стр. 1184.
36. Има података да су Срби изгубили 1.258, а Бугари 1.112 људи.
37. „Отаџбина“, књ. 17, св. 65, 66, 67. и 68, стр. 42.
38. Др Владан Борђевић, „Историја српско-бугарског рата...“
39. Слободан Јовановић, н. д, стр. 299.

LES HABITANTS DE ČAČAK DANS LA GUERRE SERBO-BULGARE DE 1885

Les nombreuses guerres que le peuple serbe a menées au cours du XIXe siècle étaient celles de libération. La seule exception est constituée par la guerre serbo-bulgare qui se déroula entre les 2 et 15 novembre 1885. Cette guerre, déclarée par le prince Milan Obrenović, était totalement inutile à la Serbie, d'où l'absence d'enthousiasme et de combativité chez les soldats serbes. Outre les nombreuses causes de la guerre, les dispositions du traité de San Stefano et du Congrès de Berlin avaient porté un coup grave à la communauté des peuples balkaniques. A la vérité, les grandes puissances européennes avaient essayé, à la conférence du 24 octobre 1885 qui eut lieu à Constantinople, d'empêcher la guerre entre la Serbie et la Bulgarie, mais en vain.

En plus des préparatifs diplomatiques insuffisants, la Serbie n'était pas prête pour la guerre du point de vue militaire non plus, du fait que la réorganisation de l'armée serbe, commencée en 1883 par la formation des régiments actifs de l'armée permanente n'avait pas été achevée: des 51.500 soldats et officiers seuls 28.000 avaient passé par les casernes.

La mobilisation commença le 9 septembre 1885. Les combattants de la région de Čačak, mobilisés à Gornji Milanovac, formèrent le Dixième régiment de l'armée active et, sous la commandement de Lazar Pavlović, partirent pour Kragujevac où ils furent intégrés dans la division de Šumadija qui faisait partie du groupe de Sofia. A partir du 17 octobre, les combattants de Čačak marchèrent à l'avant-garde de la division en question. Le 3 novembre, par la victoire remportée sur les Bulgares près de Vrapča, commença la marche glorieuse du Dixième régiment.

Dans le combats de Slivnica aussi du 5 au 7 novembre les combattants de la région de Čačak, après avoir longtemps marché sur un terrain impraticable et enneigé en souffrant de la faim et du froid, se firent remarquer par une lutte héroïque: ils réussirent à protéger la retraite de la Division danubienne en déroute. Le 7 novembre ils perdirent plus de 200 soldats et officiers.

En protégeant l'armée serbe qui abandonnait le champ de bataille, le Dixième régiment mena un combat à la baïonnette le 10 novembre. A Neškov Vis, le capitaine Mihajlo Katanić, originaire du village de Bečanj, près de Čačak, récupéra par un exploit héroïque le drapeau que le Onzième régiment de Kragujevac avait perdu. Batenberg, le prince bulgare, lui en rendit témoignage et lui permit de se faire guérir ses blessures dans un hôpital de Sofia.

Dans la lutte pour la ville de Pirot, qui eut lieu le 14 et surtout le 15 novembre 1885, les combattants de Čačak furent les derniers à se retirer à Nišor après une lutte ardue et ensuite, après un assaut fait par les Bulgares, vers Crnoklinište, où ils reçurent la nouvelle de l'armistice.

Malgré le courage de ses combattants, y compris ceux de la région de Čačak, la Serbie fut vaincue dans la guerre serbo-bulgare, ce qui lui fit perdre la réputation militaire et politique dont elle jouissait dans les Balkans et en Europe.

La guerre se termina par le traité de paix de Bucarest, signé le 19 février, c'est-à-dire le 3 mars 1886, entre la Bulgarie et la Turquie d'un côté et la Serbie de l'autre. Une des clauses du traité prévoyait le rétablissement de la frontière serbo-bulgare qui avait existé avant la guerre en question.

Teodosije Vukosavljević

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ

ДВА ЕНКОЛПИОНА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј
Цара Душана 1

UDK 902/904:73

Енколпиони или реликвијари не представљају реткост на тлу Балкана и одавно изазивају интересовање научника.¹ Карактеристична намена и место настанка, време трајања и распрострањеност у хришћанском свету, од њих чине занимљиву појаву у светлу које ће бити представљена и два примерка из Народног музеја у Чачку.

У изворном значењу реч енколпион (грч. *αστέφανος*, који стоји на прсима), означава медаљон са религијском представом у коме се чува део „светих мошти“ или „Христовог крста“. Носио се на грудима са вером у његову свеопшту заштитничку и спасилачку моћ. Појавили су се на Блиском Истоку, у Сирији и Палестини већ у VII веку². Ходочасници су их разнели по обалама Средоземног мора, Кијеву, Новгороду, Грчкој, Италији и даље, где су дуго били у употреби. Када су масовне посете Христовом гробу, почетком XIII века престале, не појављују се више ни палестински крстови.³ Скоро сви примерци су слични по форми и украсима, јер су имали исти узор и чврсте хришћанске традиције. Најчешће су ливени од бронзе, али

има и луксузних примерака, намењених црквеним и световним достојанственицима, израђених од племенитих метала. Састоје се од два, засебно ливена дела, спојена помоћу шарнира, који образују простор за чување реликвије. На аверсној страни углавном се приказује сцена Христовог распећа, док је на реверсу Богородица дата са више или мање детаља. Поред крстова на којима су представе изведене једноставном техником ливења, постоје и они са урезаном представом. Међу њима се издвајају примерци који уместо устаљених представа, на реверсу и на аверсу имају урезане фигуре светитеља.⁴

Енколпион са Рудника, А 919. Народни музеј у Чачку чува једну страну напрсног крста за који се зна да потиче са Рудника, без ближих података о условима налаза (Т. I, сл. 1). Израђен је од бронзе ливењем. Димензије 9 x 5,8 см, убрајају га у ред већих примерака. Облика је латинског крста са проширеним хоризонталним крацима. На крајевима оба вертикална крака налази се по једна алка од шарнира за затварање. На сачуваној аверсној страни је плитко урезана представа светитеља са кружним нимбом око главе. Лице дато са неколико једноставних уреза, доста је оштећено. Десна рука је подигнута на молитву, док се на месту леве налази оштећење. Уместо прстију су ситни урези, који можда представљају врхове крила. Одело је свечано са пуно детаља. На доњем делу дуге хаљине (далматике) налази се украсни чвор (можда завезани крајеви појаса). Испод бордуре од ситних уреза по доњој ивици, у угловима су сасвим сумарно приказана стопала свеца. Са десне стране, поред свеца, урезана је поједностављена представа рибе, док се са леве стране налази неки недефинисани атрибут. Изнад главе, на горњем вертикалном краку, је натпис са именом свеца, дат у два реда. У првом реду: $\alpha\sigma\tau\epsilon\phi$ у другом реду: $\mu\iota\sigma\varsigma$. Ако се ради о Светом Стефану, тешко је веровати да је атрибут испод леве руке кадионица са којом се он најчешће представља. Зато узимам себи слободу да предпоставим како се овде ради о крсту са урезаном представом једног свеца и два имена, где је име другога замењено његовим атрибутом.⁵ Најсличнији овом примерку по начину израде и изгледу представе су: Крст са натписом $\mu\alpha\tau\theta\alpha\varsigma$ и урезаном представом свеца са кадионицом и мерилом датован у XI—XII век (Т. I, сл. 4),⁶ чија се аверсна страна чува у Народном музеју у Београду и два непубликована крста који се налазе у музеју Канелопулос у Атини, са именима светитеља $\mu\alpha\tau\theta\alpha\varsigma$ и $\mu\epsilon\gamma\kappa\iota\sigma\tau\alpha\varsigma$ (Т. I, сл. 2 и 3) датовани у период од IX до XI века.⁷

Енколпион из Премеће, А 1077. У музеј је 1986. године, као поклон, доспео напрсни крст (Т. II, сл. 1), пронађен као случајан на-

лаз, приликом просецања локалног пута, у селу Премећи код Чачка. Доста је оштећен. Са доње стране је повезан шарниром, док је на горњој страни једна алка фрагментована. Израђен је од бронзе ливењем. Облика је латинског крста са проширеним крацима, димензија 8,7 x 5,5 цм. На аверсу је доста лоше очувана рељефна представа Христа разапетог на крст главе клонуле на десну страну. Лице је уоквирено слабо видљивим крстастим нимбом. Брада је представљена само са неколико уреза. Због оштећења на доњем вертикалном краку, не може се рећи да ли је Христ оденут у дугачки колобијум, или је само око бедара огрнут кратком перизомом. У левом углу горњег вертикалног крака уочава се део зракасте представе сунца. Може се предпоставити да се са десне стране, на оштећеном делу, налазила представа месеца, како је то уобичајено. На хоризонталним крацима види се греда за коју су заковане руке. На крајевима, са обе стране хоризонталних кракова, уочавају се вертикална задебљања (остаци представа Богородице и Светог Јована — сведока Христовог страдања?). Боље очувана реверсна страна, на средини има, наивном иконографијом представљену, Богородицу са рукама подигнутим на молитву (типа Богородице Оранте). На крацима крста се налазе медаљони са ликовима у којима се тешко могу препознати четири јеванђелиста. Урезано слово *M* са десне стране Богородице, можда сигнира лик Светог Марка или Матије. Обзиром да код примерака који на реверсу, око Богородице, имају јеванђелисте, на аверсу, поред Христа стоје Свети Јован и Богородица, вероватно је и наш крст рађен по истом узору.⁸ Од бројних аналогија за овај реликвијар, истичемо онај пронађен на некрополи у Равнима, у гробу 1 (Т. II, сл. 2) који је датован у X—XI век⁹ и чувени крст из збирке Ледерер.¹⁰ Ипак, примерак из Народног музеја у Чачку, само се типолошки може везати за ове крстове, док су стилизација фигуралне представе и ниво занатске израде, код њега на знатно нижем нивоу. Стога се, на крају и нама намеће питање око кога многи аутори нису могли да се сложе: Да ли и ови лоше ливени и иконографски наивно решени примерци, увек представљају импорт, или постоји могућност, да су их мање или више успешно, производили мајстори локалних радионица по узору на крстове донете са истока?¹¹

НАПОМЕНА

1. К. Миятев, *Палестински крстове в Българија*, Годишник на Народни музеј за 1921. год., Софија 1922, стр. 59—87.
2. Мирјана Боровић-Љубинковић, *Свети Сава и примењена уметност у Србији*, Свети Сава — споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175 — 1975, Београд 1977, стр. 289.
3. С. Радојичић, *Бронзани крстови — реликвијари из раног средњег века у београдским збиркама*, Одабрани чланци и студије 1933 — 1978, Београд 1982, стр. 58.
4. Гордана Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд МСМLIVII, стр. 15.
5. Гордана Марјановић-Вујовић, н. д., стр. 45, кат. бр. 41.
6. Исто.
7. Овом приликом, најљубазније захваљујем колеги Радмилу Петровићу, који ми је пружио на располагање своју необјављену докторску дисертацију.
8. Гордана Марјановић-Вујовић, н. д., стр. 14.
9. Гордана Марјановић-Вујовић, н. д., стр. 30, кат. бр. 11а и 11б.
10. С. Радојичић, н. д., стр. 54, и кат. бр. 24 и 25.
11. У поменутој студији Светозар Радојичић је опрезно изнео мишљење да би један део налаза реликвијара нађених на територији Угарске, могао потицати из византијских радионица. За нешто касније примерке нађене у Русији, посебно у Доњем Подњепровљу, Рибакoв је доказао да су израђивани у домаћим радионицама (Мирјана Љубинковић, *Некропола цркве Светог Петра код Новог Пазара*, Зборник Народног музеја VI, Београд МСМLXX, стр. 178.).

DEUX ENKOLPIONS (PECTORAUX) DU MUSÉE NATIONAL DE ČAČAK

Au Musée National de Čačak (nos d'inventaire A 919 et A 1077) sont conservées deux croix-reliquaires en bronze.

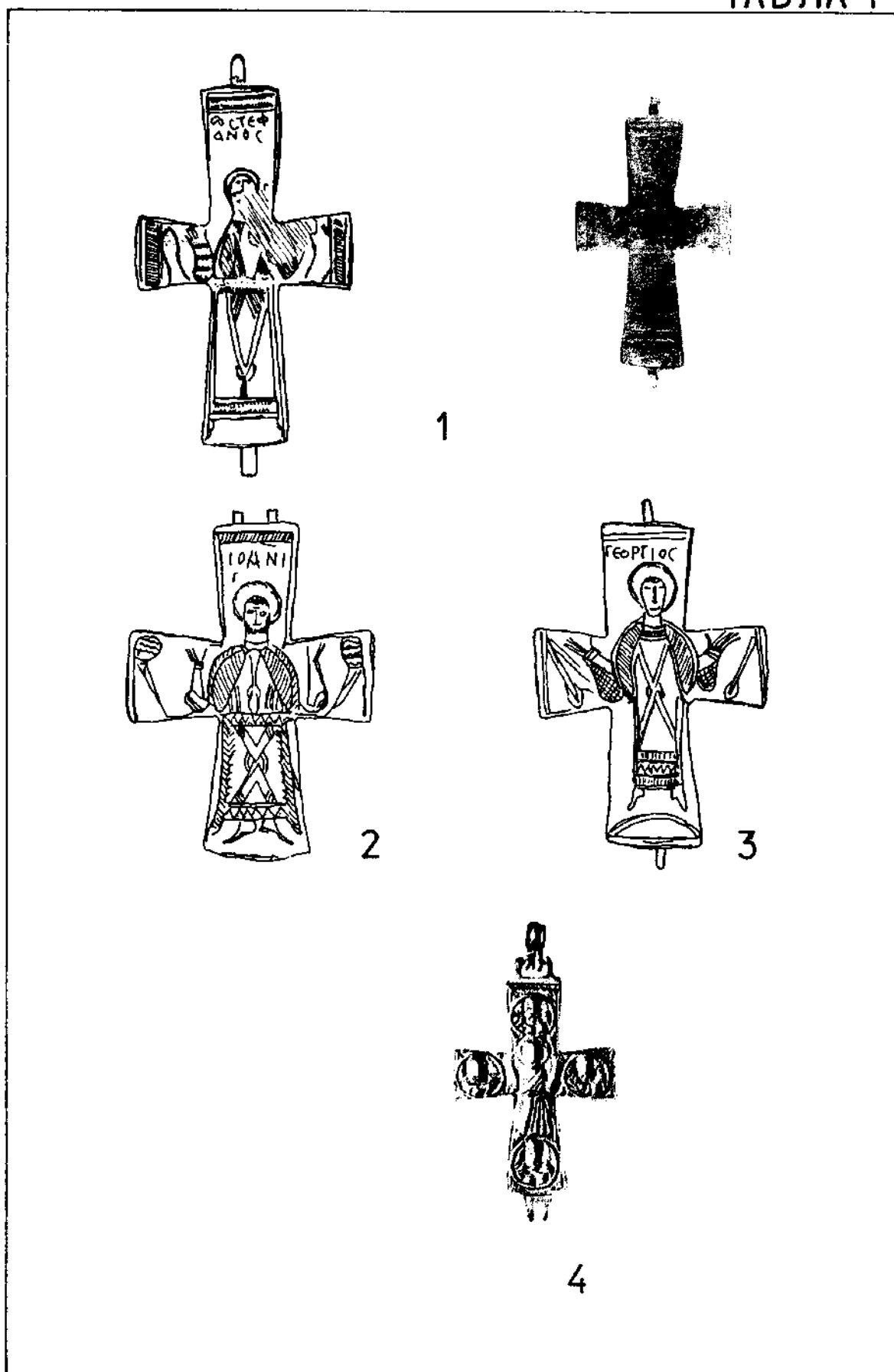
L'une a été découverte dans la montagne de Rudnik (dans des conditions inconnues). Ses dimensions sont de 9 sur 5,8 cm. Sur l'avert se trouve la représentation gravée d'un saint nimbé, vêtu de costume d'apparat. Au-dessous de son bras droit figure la représentation stylisée du poisson, tandis qu'au-dessous du bras gauche on aperçoit un attribut non identifié. Sur la branche verticale supérieure, au-dessus de la tête du saint, on lit, en deux lignes, l'inscription: saint Etienne. Sur le revers il n'y a actuellement rien.

L'autre enkolpion a été découvert fortuitement dans le village de Premeča, près de Čačak. Ses dimensions sont de 8,7 sur 5,4 cm. Sur l'avert se trouve la représentation, mal conservée du Christ, la tête penchée à droite et ornée d'un nimbe cruciforme. Sur le revers figure une représentation en relief de la Vierge Orante, entourée de quatre évangélistes dont les portraits sont peints dans des médaillons.

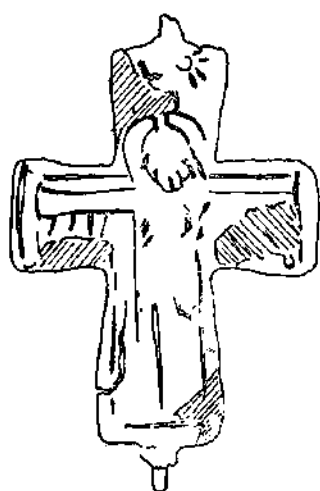
Par analogie aux croix qui ont pu être datées, les deux croix pectorales du Musée de Čačak peuvent être situées dans une période assez longue, allant du IXe siècle au XIIe.

Olivera Marković

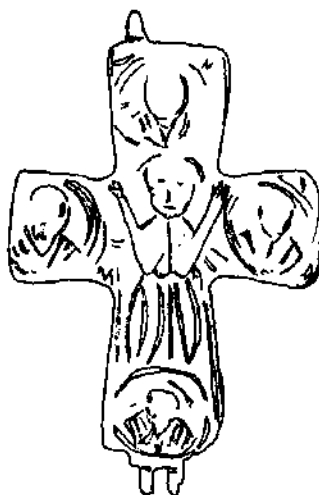

Табла I — сл. 1, Крст са Рудника, Народни музеј у Чачку, инв. бр. А 919. (аверс)
 — сл. 2 и 3, Крстови из Музеја Канелопулос у Атини.
 — сл. 4, Крст са непознатог налазишта, Народни музеј у Београду, инв. бр. 484/1125. (аверси)

1

2

3

Табла II — сл. 1 и 2, Крст из Премеће, Народни музеј у Чачку, инв. бр. А 1077. аверс и реверс)
 — сл. 3, Крст са некрополе у Равнима, Народни музеј у Београду, инв. бр. 513. (аверс и реверс)

ГОРДАНА ЉУБОЈА

МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ*

МР ГОРДАНА ЉУБОЈА
УУ 11000 Београд
Етнографски музеј
Студентски трг 13

УДК 314 (497.11)

Одавно је ушло у традицију да се проучавање становништва, његовог порекла и кретања ставља на почетак сваког опсежнијег монографског истраживања. Од 1902. године, када је Јован Цвијић утемељио едицију „Насеља и порекло становништва“, изашло је много свезака посвећених овом проблему, у којима се веома педантно, дубински и са обиљем детаља излажу правци миграционих кретања, порекло пописаних родова и време досељавања у нову постојбину. Пажња с којом се на почетку XX века у етнологији и антропогеографији приступило проблему миграција сразмерна је великом културном и историјском значају поменутих кретања. Добро су познате последице такозваних метанастазичких струјања, која су из основа

---

* Рад је настао на основу резултата истраживања у оквиру пројекта „Етнолошка истраживања општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“. Пројекат је покренуо Народни музеј у Чачку, а као носилац стручног дела посла именован је Етнографски институт САНУ у Београду. Теренска истраживања одвијала су се у периодичним интервалима током предвиђеног петогодишњег раздобља од 1985. до 1990. године.

изменила етничку и културну слику Југославије и Балкана. У том погледу нема никаквог спора. Почев од пионирских Цвијићевих запажања, па све до данас, понављају се сасвим усаглашена мишљења која указују на прворазредну важност миграција и њихово место у историји балканских народа.¹

Међутим, ако је културна улога миграција у прошлим временима већ утврђена, тиме није исцрпена и потреба за новим сагледавањем и другачијом проблематизацијом исте појаве у савременом контексту. Поновним одабирањем ове класичне теме за наше проучавање, суочавамо се са теоријским и методолошким питањима, од чијег решавања зависи цео ток будућег истраживања, смисао и циљ нашег рада. Прво што се као захтев намеће јесте питање континуитета са претходним, претежно антропогеографским истраживањима кретања становништва. У непосредној вези с тим налази се и проблем разграничења од данас веома развијених демографских прегледа становништва, поступака и метода које користи ова наука. У суштини оба наведена захтева лежи питање особених етнолошких разлога, посебних научних мотива који подстичу на један такав труд. То су разлози који нас наводе да тражимо специфичан угао посматрања, који одговара овој науци, и уједно спречава да се олако заклонимо на изглед свемогућим нумеричким методима статистике.

Проблем континуитета показује се овде као кључни. Сам појам садржи у себи многе финесе, каје су врло подстицајне за научна разматрања, а обично се превиђају приликом његових, махом грубих и искривљених одређења. Под континуитетом никако не треба подразумевати понављање методолошких шаблона, нити истицање и натезање научних чињеница како би се доказало непрекинуто преношење традиције. У том смислу подједнако је непродуктивно трагати за културним преживцима, искиданим и нефункционалним фрагментима некадашње целине. Кад говоримо о континуитету научног истраживања, било да се ради о теми, или етнографској области, залажемо се за схватање које у томе види врсту компаративног прилаза. То значи да приликом поновних истраживања не постављамо као превасходни циљ проверавање тачности раније прибраних података, па ни просто регистровање новина и промена које су се у међувремену догодиле. У оквиру постављеног хронолошког распона желимо најпре да разлучимо оно што је универзално, и као такво полаже право на трајност, и оно посебно, као неминовни резултат прелазних историјских услова. Појаве које се посматрају у различитим временским интервалима пластично се оцртавају и сагледавају

на позадини познатих историјских збивања. Повратним дејством истих правила, међутим, оне та историјска и друштвено-културна збивања истичу у јаснијем светлу. На тај начин, свака изучавана појава, без обзира на период трајања, добија подједнаку научну релевантност, свака околност свој дубљи научни смисао и свака чињеница вредност непоновљивог културног садржаја. Повезане и заокружене појединости, када се упореде, најбоље показују опште и посебне културне карактеристике.

Проучавање кретања становништва на описани начин вишеструко је корисно. Савремена изучавања миграција имају недостатак што углавном наглашавају социолошки аспект проблема, а занемарују елементарни културни карактер те појаве. Стога ћемо у даљем раду настојати да постојеће видове кретања људи посматрамо, пре свега, као основне одлике сваке људске културе. Истовремено ћемо покушати да утврдимо данашње културне посебности, које, с једне стране, представљају наставак одређене културне традиције, а с друге, јесу производ конкретних друштвених, историјских и економских услова.

Један други, не мање значајан, разлог подстиче нас, такође, да се вратимо овој теми: потреба да се одржи повесна нит, која спаја традицију антропогеографских истраживања, са којима је у етнологији започела озбиљна научна анализа друштвених и културних појава, са модерним научним погледима и тенденцијама. Миграције и порекло становништва чине праву тематску особеност, која, у симболичном смислу, даје домаћој етнологској науци другачији, сопствени идентитет. А сваку културну посебност треба неговати као добро од највеће вредности.

СТАНОВНИШТВО ОПШТИНЕ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ У ПРОШЛОСТИ — ЕТНОГРАФСКИ ИЗВОРИ И ИСТОРИЈАТ

Општина Горњи Милановац је административна просторна јединица, у чији састав улази 61 село, поред градског центра Горњег Милановца и варошице Рудника, на прелазу из сеоске у градску насеобину. Као вештачки формирана предеона целина, није баш подесна за проучавање становништва, али пошто се простире у културно и етнички доста уједначеној средини, то умногоме олакшава и оправдава ова истраживања. У потпуности, на широј територији Шумадије, обухвата четири мање етнографске и природно-географске области: Таково, део Качера, Груже и Ужичке Црне Горе. Област

Такова, за разлику од осталих, у целости припада горњомилановачкој општини, заузима највећу површину и има највећи број насеља. Зато, говорећи о горњомилановачкој општини, најчешће мислимо на Таково и углавном се позивамо на податке који се односе на ту етнографску област.

О предеоним целинама ове општине записани су исцрпни етнографски подаци у оквиру класичних монографских издања Српске академије наука и уметности.² Према устаљеном шаблону из тог доба, они покривају све што је у вези са историјом и народним животом у датим областима, почев од старина из дубоке прошлости, преко порекла становништва и главних миграционих токова, до начина привређивања, типова насеља, народних обичаја, умотворина и слично. О пореклу, миграцијама и насељавању становништва у Таково најдетаљније нас обавештава Миленко Филиповић, који је овим проблемима посветио опсежну антропогеографску студију.³ Његови подаци сасвим се подударају са подацима који се односе на насељавање суседних области, јер су у старијем историјском периоду у знатно ширим размерама трајали исти демографски и етнички процеси.

Према поменутих изворима, ове крајеве населили су родови пореклом из Босне, старовлашких предела Србије, источне Херцеговине и Црне Горе. Насељавање се може поделити на три периода. Први и најстарији обухвата другу половину XVIII века, тачније, распон од 1739. године до почетка Првог српског устанка. У то доба насељавање је било веома интензивно, па се може рећи да су баш тадашњи досељеници иопунили предео давши му своје обележје. Стариначко становништво чине родови који су овде живели и пре 1739. године, али је њих сразмерно мало. Осим малобројног турског живља на Руднику, остало становништво било је национално, верски и етнички хомогено, што је имало знатног утицаја на лакше сналажење дошљака у новој средини. Следећи талас насељавања започиње дизањем Првог српског устанка 1804. године и траје све до краја XIX века. Почетком тог раздобља долазили су људи из истих матичних области, као и у првом периоду насељавања, али је већ крајем века миграција сведена на премештање из суседних предела. За насељавање ових крајева био је нарочито значајан продор Карађорђа на југозапад и освајање Сјенице 1809. године. Када је дошло до повлачења према северним деловима Србије, с Карађорђем је пошао велики број родова, који су се ту трајно настанили. Други важан историјски моменат везан је за српско-турске ратове од 1876 до 1878, који су као последицу имали поновно досељавање из Нове Вароши

и околине. За разлику од претходних, ти досељеници су се углавном усмерили према Горњем Милановцу, граду који је основан 1852. године.⁴ Пре изградње Горњег Милановца једино насеље са извесним урбаним одликама био је Рудник, где је боравио претежно турски живаљ. Са променама прилика у Србији, Турци напуштају градове, који постају привлачни за разне предузимаче, занатлије, трговце и грађевинске раднике. У првој половини XIX века из Осата у Босни долазе многе породице које се баве грађевинском делатношћу, а у другој половини досељеници из Јужног Поморавља, Македоније и Призрена. Слично првом таласу насељавања, било је ту и спорадичних долазака родова са Косова и из Метохије, али се, ипак, не може говорити о уделу косовско-метохијске метанастазичке струје у насељавању Такова. Трећи период насељавања, од краја XIX века, траје до данас. Њиме је обухваћен најновији слој становника. Од почетка овог века већ почиње да се осећа zasiћеност на селу, јер слободне земље више нема. Зато се највећи део придошлица упућује према граду, у који долазе или породично, или индивидуално у потрази за послом. „Углавном се у овом периоду насељавају сељаци из суседних предела, који напуштају села због тескобе и који долазе већином у Горњи Милановац, мање у села“.⁵ Претежно су из љубићких села, Качера, Јасенице и Груже.

Систем заузимања слободне, „пусте“, земље, као основ и предуслов насељавања, само је у најстаријим периодима функционисао глатко, без узајамних трвења и непријатељстава. Крчењем шуме ослобађало се земљиште за обраду и прелазило у својину оних који су хтели и могли да га обрађују. Али, већ пошто су се први досељеници усталили на новој територији, а посебно у време Карађорђа, почела су незадовољства и сукоби са придошлицама, који су ометани да се настане по жељи.⁶ Радо су прихватани једино сродници, пријатељи и комшије из старе постојбине, људи са којима су успостављене ближе везе и у које се могло имати поверења.

Насупрот бројним распрострањеним теоријама које говоре о масовном карактеру наведених сеоба, Миленко Филповић сматра да се, на темељу породичних предања, које је чуо у овом крају, пре може закључити како су миграциони токови били немасовни и уситњени. „Колико сам могао да разаберем из предања“ — каже он — „нису долазиле веће групе одједанпут, нису долазиле ни велике задруге у целини. Долазиле су мање породице и појединци, гоњени економском невољом, или стога што би се неко од њих компромитовао па морао да бежи.“⁷ То су могле бити и удовице са малом децом, поје-

динци који су постајали слуге и домазети, или браћа која су се разилазила одмах по доласку, стварајући засебна домаћинства. Филиповић закључује да су поменуте миграције „имале вид сегментације, при чему је један део дотадашње заједнице остајао на једном месту, а други одлазио, тражећи себи боље услове за живот, па се евентуално разбијао на више јединица. Појава је веома значјана, с обзиром на питање улоге и последице метанастазичких кретања, али на њу није обраћана пажња коју она заслужује“.⁸

У недостатку писаних докумената и уговора, једини историјски извори из којих су се могли црпсти подаци у вези са миграционим струјама, пореклом становништва, начином пресељавања и организацијом живота у новој постојбини били су усмена породична предања и казивања потомака о животу својих старијих. У време када је Цвијић путовао Балканским полуострвом, обављајући своју непроцењиву мисију, та предања још су увек чувала свежину и имала одговарајућу улогу у одржавању родовске егзогамије, регулисању наслеђа и другим породично-правним споровима.⁹ Она су, такође, чинила неку врсту светиње, породичну драгоценост у култури, у којој се није располагало вредним материјалним добрима, на које би се пренела ова симболична функција. Потпуно свестан откривалачких могућности које она пружају, као и неодложности историјског тренутка, Цвијић је с пуним правом заговарао, и у многоме успе у томе, да се породична предања забележе и пажљиво проуче док је то још време. С променама у друштвеним и економским условима живота, разграђивањем родовског система и губљењем важности родовске егзогамије, а нарочито продирањем писмености и свих облика писане културе на село, предања неповратно нестају. Сасвим ретко, у сажетом и фрагментарном облику, она се и даље одржавају у породицама које су више окренуте прошлости и својој породичној ексклузивности. Данас је врло једноставно уверити се у то колико су млађе генерације незаинтересоване за породичну традицију уопште. Међутим, исти проблем могао се запазити још педесетих година овог века, када је Филиповић вршио своја истраживања у таковским селима (1950—1954). Он нам приповеда како је сразмерно ретко налазио на људе који су умели да му испричају своје тачно порекло и оживе га неким детаљима. Изузетни су били и они који су у саопштавању својих генеалогичких ишли даље од прадеде или чак деде по оцу. Приступајући запаженој појави на врло савремен начин, као појави народног живота која захтева равноправан научни третман и објашњење,¹⁰ Филиповић изводи и један шири закључак: „То је, ве-

роватно, донекле стога што су праве миграције престале већ доста давно и што се становништво по селима углавном усталило те се староседеоцима сматрају и они који знају да су им преци однекле досељени, само ако су у селу већ кроз неколико генерација¹¹. На више других места, опет, истиче како од последњег периода досељавања, па надаље, престају крупни покрети становништва, бивају све слабији, а насупрот њих јачају „сељакања“ — унутрашња пресељавања из оближњих крајева.¹²

У кретањима на краћу дистанцу све већу улогу почиње да добија Горњи Милановац, као урбани центар, у коме су концентрисане разноврсне функције од виталног значаја за живот у савременој заједници. У тај град долазе појединци и породице из околних села, ближих и даљих делова Србије, а после 1918. године, вођени пословним разлозима, и људи из целе Југославије. „Иако су првенствено потребе државне администрације условиле оснивање те вароши“ — објашњава Филиповић — „она се развијала и као економско средиште своје околине која чини изразиту предеону целину; у њој су трговина и занати брзо напредовали, што је изазивало све јачи прилив нових дошљака. Први становници су били пресељеници из Бруснице, из старе Чаршије, службеници и неколико трговаца и занатлија. Службеници у Горњем Милановцу били су делом дошљаци из других места, па су многи и остали да живе стално ту, а делом су се регрутовали из околних села, па су се стално настањивали или, услед премештаја, одлазили у друга места. Тако исто и трговци и занатлије долазили су са разних страна: у варош су прелазили појединци који су трговином већ били стекли неки капитал па су у вароши продужавали да раде — неки с успехом, неки без успеха. Много је већи био прилив сиромашних појединаца који су напуштали села па у вароши учили занате или трговину, да после постану самостални трговци или занатлије. Иако Горњи Милановац постоји тек нешто више од стотину година, у њему нема готово ничег од тог најстаријег слоја становништва: ти родови су изумрли или се иселили. То је процес који траје деценијама, а у коме, изгледа и туберкулоза игра значајну улогу.“¹³

Од пресудног утицаја на развој града почетком XX века била је изградња железничког чвора, којим је Горњи Милановац повезан са другим местима. Ова пруга је најзад 1922. године оспособљена и пуштена у погон, што представља прекретницу у економском развоју града, који прераста у трговачки и извозни центар. У току другог светског рата Горњи Милановац је претрпео огромна разарања

и велики губитак у људству (свега око 2.700 становника по завршетку рата). Педесетих година забележен је следећи кратак опис његовог изгледа и индустрије: „После ослобођења прилике се нормализују и варош опет напредује; већег напретка ипак нема, јер у вароши не постоји никаква индустрија. Експлоатација рудника у околини започета 1952. године имаће несумњиво повољног утицаја на развитака самог Горњег Милановца.“¹⁴

СТАНОВНИШТВО ГОРЊОМИЛАНОВАЧКЕ ОПШТИНЕ ОД
ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА ДО ДАНАС
— СТАТИСТИЧКИ И ПОПИСНИ ПОДАЦИ

Кратко време након објављивања резултата рада Миленка Филиповића (1960. године) ствари у овом месту кренуле су другачијим током. Кад смо неких тридесетак година касније започели етнoлошка истраживања горњомилановачке општине, град и његова околина одавали су сасвим супротну слику. Горњи Милановац постао је широм земље познат по наглom развоју и економском буму без преседана у дотадашњем привредном ходу југословенских општина и региона. Већ крајем педесетих и у првим годинама шездесетих подигнут је највећи број индустријских постројења, која ће чинити базу будућег привредног развоја целог краја. До тог времена у Горњем Милановцу основане су фабрике: металне индустрије „Металац“, аутомобилских делова „Фад“, модне конфекције „Рудник“, грађевинска организација „Градитељ“, пољопривредни комбинат „Таково“, индустрија комплексних материјала за паковање „Типопластика“, индустрија боја и лакова „Звезда“, новинско-издавачко предузеће „Дечје новине“, као и друге бројне мање организације. Експлоатација олова и цинка у Руднику и магнезита у рудницима „Шумадије“ успешно је настављена и проширена. Осим тога, организоване су пољопривредне задруге у селима (Прањани, Брезна, Каменица, Доња Врбава, Бершићи, Враћевшница), а у новије време ту се отварају и огранци индустријских погона, као, на пример, модна конфекција „Прањанка“ у Прањанима.

Основна карактеристика горњомилановачког привредног успона јесте развој средње великих индустрија, које представљају окосницу привређивања, а заснивају се на производњи асортимана којих нема на домаћем тржишту, уз ослонац на сопствене сировине и домаћу радну снагу.¹⁶ Изузетан брз и динамичан економски развој ове општине у периоду од средине шездесетих, па све до почетка осам-

десетих — кад економска криза у друштву онемогућава нове инвестиције и утиче на општу привредну стагнацију — допринео је да се говори о горњомилановачком „привредном чуду“, које су масовни медији спремно истицали као пример за углед у целој Југославији. Заиста, по висини остварене стопе раста националног дохотка, у времену највећег успона током седамдесетих, Горњи Милановац се још једино могао упоредити са општином Ново Место у Словенији, која је забележила сличан развој.

Нове привредне могућности, које су се отвориле у Горњем Милановцу, у знатној мери су деловале на живот људи, који су, услед близине и по природи ствари, гравитирали овом урбаном центру. Ипак, иако је огромна маса људи изабрала град као своје место боравишта, по саставу становништва Горњи Милановац и даље остаје претежно пољопривредна општина, са великим уделом пољопривредног у односу на непољопривредно становништво. У периоду од 1961 до 1971 у горњомилановачкој општини на сеоско становништво одлази 73,4%, градско 22,7%, а мешовито свега 3,8%.¹⁷ Имајући у виду ову пропорцију, Ружа Петровић је сврстала Горњи Милановац у тип општина сеоског дисперзивног типа, што значи да, и поред индустријског развоја, урбанизација у правом смислу није спроведена. То је општина са умереним и средњим степеном деаграризације, и са коефицијентом између 0,16 и 0,20 налази се негде око републичког нивоа.¹⁸

Према особинама кретања становништво, другим речима, миграционим токовима и коефицијентима природног прираштаја, исти аутор класификује горњомилановачку општину у општину преливнов типа.¹⁹ Тај тип одликује мала разлика између позитивног природног прираштаја и негативног миграционог салда, због чега се надовезује на емиграциони тип. Преливни тип ипак има повећан број становника, упркос негативном миграционом салду, јер висина природног прираштаја превазилази губитак настао као последица иселавања.²⁰ У следећем периоду — од 1971 до 1981 — и даље, у извесном проценту, опада природни прираштај, али се зато смањује и негативни миграциони салдо, па би се, на основу тога, могло закључити да долази до заустављања прекомерног иселавања ван граница ове општине, или, пак, до повећања уселавања са стране.

Табела I

Природно и механичко миграционо кретање становништва од 1961 до 1981.

	Пораст	Природни прираштај	Миграциони салдо
1961—1971.	526	1.576	1.052
1971—1981.	705	1.468	763

(Подаци преузети из књиге „Општина Горњи Милановац у бројкама“, коју је ојбавила Скупштина општине Горњи Милановац 1986. године).

Увид у статистичке податке из претходних пописа становништва 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. године, који су разложени појединачно на села горњомилановачке општине, указује на стални пад броја настањених у овим селима. Уочљива је најмања разлика у поменутом кретању између пописа 1948. и 1953. године. У том периоду у извесном броју села (Брусница, Враћевшница, Гојна Гора, Горњи Бањани, Грабовица, Дружетићи, Каменица, Клатичево, Лозањ, Мајдан, Озрем, Полом, Срезојевци, Угриновци и Шарани) забележен је чак и благ пораст становника. У свим каснијим интервалима тенденција пада је сасвим изразита.

Табела II

Становништво општине Горњи Милановац према пописима

	1984.	1953.	1961.	1971.	1981.
Укупно	49.604	49.859	47.894	48.420	50.651
— у градским насељима	2.697	3.402	4.492	10.972	17.791
— у осталим насељима	46.907	46.457	43.402	37.448	32.860
Бело Поље	484	449	415	368	351
Бершићи	798	765	680	561	488
Богданица	775	675	627	546	459
Бољковци	1.187	1.154	1.088	1.001	898
Брајићи	287	262	264	202	154
Брњани	1.890	1.831	1.746	1.525	1.440
Брезна	572	559	555	421	376
Брезовица	258	234	226	191	158
Брусница	1.271	1.304	1.191	1.056	613
Варнице	370	366	363	324	264
Велереч	905	888	868	687	481
Враћевшница	101	130	132	133	151
Врњчани	864	850	736	637	586
Гојна Гора	1.254	1.383	1.354	1.243	1.084
Горња Врбава	401	395	340	248	223
Горња Црнућа	712	668	619	483	413
Горњи Бањани	351	397	363	332	324
Горњи Бранетићи	1.359	1.343	1.199	1.037	942
Горњи Милановац	2.697	3.402	4.492	10.972	17.791
Грабовица	857	890	897	623	578
Давидовица	347	335	308	265	201
Доња Врбава	1.179	1.147	1.004	867	785

МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Доња Црнућа	649	582	521	480	452
Доњи Бранетићи	464	441	392	313	273
Драгољ	974	971	892	726	613
Дренова	875	823	759	587	504
Дружетићи	1.239	1.415		1.220	1.041
Заграбе	1.059	1.051	1.029	878	808
Јабланица	818	795	681	557	508
Калиманићи	467	457	366	291	259
Каменица	74	85		65	64
Клатичево	451	462	405	323	314
Коштунјићи	1.423	1.397	1.262	1.098	932
Крива Река	526	501	464	367	299
Леушићи	433	392	512	312	283
Липовац	606	556	512	464	399
Лозањ	718	755	698	597	563
Лочевци	218	210	171	168	132
Луњевица	823	815	925	684	555
Љеваја	329	319	253	197	175
Љутовница	537	483	435	310	251
Мајдан	1.083	1.118	1.123	886	784
Мутањ	363	357	300	242	169
Накучани	345	334	293	248	206
Неваде	582	572	579	514	396
Озрем	898	916	807	654	533
Полом	628	649	569	489	427
Прањани	2.917	2.886	2.833	2.680	2.309
Прњавор	288	240	218	174	153
Рељинци	485	471	451	406	407
Рудник	1.314	1.535	1.869	1.854	1.983
Ручићи	542	539	502	384	323
Сврачковци	810	788	620	546	535
Семедраж	568	575	486	427	377
Синошевићи	355	316	267	222	223
Срезојевци	788	829	840	781	692
Таково	822	795	699	636	620
Теочин	1.362	1.317	1.178	1.081	980
Трудeљ	925	914	875	781	649
Угриновци	1.007	1.054	939	823	716
Церова	438	417	346	305	230
Шарани	623	807	697	560	460
Шилопај	505	496	444	368	294*

(„Општина Горњи Милановац у бројкама“).

С обзиром на то да табела показује доследно смањивање сеоских житеља и у периоду од 1971 до 1981, када је опао негативан миграциони салдо, могли бисмо претпоставити да се од тада покрети усмеравају више у правцу града, односно да трају унутар граница саме општине. Осипање сеоског становништва могло би се довести у везу са опадањем природног прираштаја, раздобљем сјајног економског развоја, замахом горњомилановачке привреде, али и са истовременим променама друштвених и економских услова у широј заједници. Једино варошица Рудник и град Горњи Милановац током свих периода бележе упоран раст становника. У случају Рудника

тај пораст је умерен, а Горњег Милановца нагао и скоковит. Највећи скок у Горњем Милановцу постигнут је у пописном периоду 1961—1971. Тада се број житеља овог града повећао више од 100%. И у следећем периоду, 1971—1981, прилив је изразит, мада нешто мањи, ако се исказе у процентима. Године 1981. у статистику је уписано 17.791 људи, али се већ средином осамдесетих рачунало са цифром од око 20.000 становника.

Као што је напоменуто, развитак градског центра није истовремено довео до деаграризације села у саставу општине. Процент пољопривредног становништва у седима то врло добро показује. У 1981. години 18 села горњомилановачке општине имало је више од 70% пољопривредног становништва, а чак 45 села изнад 50% оних којима је пољопривреда искључиви посао. Ако се изузме Рудник, који је пре варошица него село (свега 11% пољопривредног становништва), само 16 села (од 61) има испод 50% пољопривредног становништва. То су: Брђани: Брезовица, Брусница, Варнице, Велереч, Враћевшница, Заграђе, Каменица, Луњевица, Мајдан, Неваде, Рељинци, Сврачковци, Срезојевци, Таково и Утриновци.

Табела III

	Укуп. пољоп.	%	На прив. раду	Поврат.	Днев. миг
Бело Поље	229	66	3	3	53
Бершићи	267	60	23	7	45
Богданица	369	83	12	8	5
Бољковци	507	58	18	4	61
Брајићи	127	88	7	—	—
Брђани	493	35	15	6	280
Брезна	245	68	6	1	11
Брезовица	47	30	1	—	34
Брусница	210	35	6	—	192
Варнице	120	46	2	4	37
Велереч	94	20	5	—	159
Враћевшница	17	12	7	—	—
Врчани	393	68	4	1	64
Гојна Гора	899	85	12	2	23
Горња Врбава	115	52	2	4	36
Горња Црнућа	335	82	3	—	19
Горњи Бањани	211	66	2	—	8
Горњи Бранетићи	722	79	14	1	17
Горњи Милановац	444	3	194	155	182
Грабовица	288	50	4	4	119
Давидовица	140	71	3	1	13
Доња Врбава	406	54	23	18	113
Доња Црнућа	255	58	10	2	64
Доњи Бранетићи	203	79	10	—	7
Драгољ	474	78	3	1	21

МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Дренова	335	70	17	2	41
Дружетићи	833	84	24	—	27
Заграбе	297	39	37	14	163
Јабланица	315	64	13	2	77
Калиманићи	139	55	3	—	36
Каменица	11	20	5	—	—
Клатичево	167	54	1	—	58
Коштунјићи	796	86	6	2	23
Крива Река	182	66	6	—	21
Леушићи	177	67	15	6	23
Липовац	262	66	1	2	48
Лозањ	383	73	25	3	26
Лочевци	86	67	3	—	14
Луњевица	242	44	—	6	138
Љеваја	140	75	10	—	—
Љутовница	142	57	1	2	49
Мајдан	265	35	14	—	51
Мутањ	116	69	—	—	13
Накучани	105	51	—	—	34
Неваде	126	32	3	4	123
Озрем	430	84	17	1	18
Полом	391	94	6	—	4
Прањани	1.434	64	35	4	50
Прњавор	81	53	—	1	—
Рељинци	129	34	15	13	—
Рудник	210	11	12	8	207
Ручићи	182	57	4	—	34
Сврачковци	174	33	1	—	125
Семедраж	213	57	1	2	61
Синошевићи	137	62	1	3	34
Сресојевци	320	47	2	3	98
Таково	291	49	18	8	164
Теочин	875	90	9	—	13
Трудељ	470	74	16	10	47
Угриновци	294	41	4	11	110
Церова	160	72	4	—	16
Шарани	257	57	10	—	42
Шилопај	152	53	5	1	27*

(Републички завод за статистику, подаци из пописа 1981. године).

Један летимичан поглед на топографску карту овог подручја показује да су села са мање од 50% пољопривредника такозвана приградска села, која се налазе у непосредној близини Горњег Милановца, или су на магистралном путу који повезује Београд са Љигом, Горњим Милановцем и Чачком. Брезовица и Варнице гравитирају према варошици Руднику. Једино збуњује статистички податак о 20% пољопривредног становништва у Каменици, насељу које је доста удаљено од Горњег Милановца и налази се у мање приступачном брдско-планинском крају. На 46 километара од Горњег Милановца, 32 километра од Чачка, ово село спада у ред најзабаченијих. Јер, иако је горњомилановачка општина изградила мрежу путева, којом је повезала сва села на тој територији, она, ипак, ни-

су у равноправном положају с обзиром на разлике у конфигурацији терена. Тако, на пример, Гојна Гора остаје без аутобуског саобраћаја у току зимских месеци, па, кад падне снег, људи пепице иду до Каменице ако желе у Горњи Милановац. Ствари у вези са Каменицом постају јасније када се сазна да је ово село заправо један заселак оближњих Дружетића и да се само из административних разлога води као засебна јединица. За Дружетиће статистика казује да је у том селу 84% становника искључиво пољопривредно. Они који су запослени раде у пољопривредној задрузи у Каменици, руднику магнезита „Брезак“ и у модној конфекцији „Прањанка“ у Прањанима, некадашњем општинском месту, а данас релативно развијеној варошици у суседству.

Осим процентуалне сразмере непољопривредног становништва, и број дневних миграната — радника који свакодневно путују од куће на посао — може се довести у корелацију са положајем села, односно са просторном раздаљином од градског центра. Како је сва индустрија концентрисана у већим средиштима, у конкретном случају Горњем Милановцу, запослени радници упућени су на овај град, нешто мање Чачак, а спорадично и на друге оближње центре, као што су Крагујевац и Аранђеловац. Последњих година почело је тек да се размишља о децентрализацији индустрије и о отварању нових погона по селима, чиме би се зауставило старење и пропадање села и евентуално привукли људи који су отишли — да се врате. Из поменутих разлога, највећи број дневних миграната налази се у селима најмање удаљеним од Горњег Милановца: Брусници, Такову, Велеречи, Невадама, Луњевици, Сврачковцима, Грабовици и Брђанима (види табелу III). То су, у правом смислу, приградска села: налазе се у првој зони, око десетак километара далеко од града, са преовлађујућом заступљеношћу становништва које свој основни приход остварује ван пољопривреде, дакле у разним видовима секундарне и терцијалне делатности. У тим насељима развио се један специфичан облик живота, па се зато већ може говорити о посебној приградској култури, која је синтетизовала елементе градског и сеоског живота. Дневних миграната, мање или више, има и у свим осталим селима. У Брезовици и Заграђу такође их налазимо у великом броју, али су, услед положаја села, они оријентисани према Руднику, слабије према осталим градским центрима, Горњем Милановцу и Љигу. Разуме се да изразито пољопривредна села дају незнатан број дневних миграната. Теочин, на пример, који је највише од свих села просперирао на основу повољних услова за гајење кромпира, и Полом

са својих 94% пољопривредника имају занемарив број запослених који путују на посао ван села.

Појам пољопривредног села, међутим, треба узети уз извесне ограде. Једина одредница која служи за сврставање села у пољопривредна — бављење пољопривредом — не узима у обзир старосну структуру становника. Тиме се замагљује чињеница да је најчешће реч о опустелим селима и потенцијално старачким домаћинствима, а не о слободном избору занимања које доноси добит и одређени начин живота. Млади из пољопривреде углавном одлазе. У нешто већем броју задржавају се само у местима где су обезбеђени повољнији услови и стандард живота, као што показује пример Теочина. Пољопривреда остаје на леђима старијих генерација и ретких млађих људи, који нису искористили своју шансу да школовањем отворе пут ка неком лакшем и уноснијем занимању. И у овом региону налазимо исту ситуацију: пољопривредно становништво је у све познијој животној доби. Већ је уобичајено да се редовно води евиденција о незбринутим лицима и старачким домаћинствима, којих је из дана у дан све више. Да села убрзано старе, уосталом, показује и табела старосне структуре активног пољопривредног становништва у последња три пописна периода.

Табела IV

Старосне групе	1961.	%	1971.	%	1981.	%
до 14 година	563	3,0	268	1,4	11	0,1
15—24 године	3.698	19,5	2.979	16,0	1.211	10,2
25—49 година	9.199	48,6	8.834	37,5	4.348	36,7
50—60 година	4.385	23,1	4.003	21,5	3.896	32,8
65 и више	1.093	5,8	2.495	13,4	2.363	19,9
непознато	—	—	41	0,2	30	0,3
УКУПНО	18.948	100,0	18.620	100,0	11.859	100,0*

(Општина Горњи Милановац у бројкама).

Од 1961. године приметан је велики пад, изражен у проценти-ма, све три млађе старосне групе пољопривредника (до 14 година, 15—24 и 25—49 година). Истовремено долази до пораста друге две најстарије групе: 50—64 година и преко 65 година старости. Док је 1961. скоро половина активног пољопривредног становништва била у најстаријој животној доби од 25 до 49 година, двадесет година касније, 1981, више од половине земљорадника прешло је 50 година живота. Године 1961. свега 5,8% сељака имало је више од 65, а 1981. чак 19,9% налази се у овом најстаријем контингенту. То са-

свим јасно показује да је радно активно становништво напустило земљу и усмерило се ка другим облицима професионалне делатности и другим крајевима.

Ипак, из ових крајева није било великих покрета радника према развијеним западноевропским индустријским центрима (види табелу III). То нису ни пасивни, ни традиционално печалбарски крајеви. Осим тога, време најинтензивнијег одлива домаће радне снаге у иностранство отприлике се поклопило са почетком индустријског процвата у Горњем Милановцу. Попис из 1981. године показује да је из сваког села у просеку 10—21 људи на привременом раду у иностранству — најчешће у Француској, Немачкој и Швајцарској. У четири села пописом није забележен ни један гастајбајтер, а чак у 37 села тај број је испод 10. Слична ситуација је и са повратницима, којих, такође, има у занемарљивом броју.

Горњи Милановац је, иначе, једино средиште где је становништво колико-толико етнички измешано. Цела општина готово је у потпуности насељена људима српске националности. Ако уопште има припадника других народа и етничких група, они су заступљени само појединачно — по неколицина у сваком селу. Највише има Црногораца: у Луњевици — чак 27, у Руднику — 17, Врнчанима — 13.

Број припадника осталих југословенских народа у овој општини, укључујући и оне чије су матичне земље изван Југославије (Италијани, Грци, Румуни, Чеси, итд.) — осим у Горњем Милановцу, где их по природи ствари има нешто више — статистички је занемарив. Дакле, српско становништво у целости доминира, оно учествује у свим облицима миграционих кретања која су карактеристична за овај крај — унутрашњим сељакањима и миграцијама којима се допуњује становништво из области ван граница данашње горњомилановачке општине.

Табела V

Становништво према народности	
Бело Поље	
Бершићи	Македонаца 2
Богданица	
Бољковци	Црногораца 1, Македонаца 1, Словенаца 2
Брајићи	
Брбани	Црногораца 5, Италијана 1, Рома 1, Румуна 3
Брезна	Црногораца 7, Хрвата 1
Брезовица	
Брусница	
Варнице	Македонаца 1
Велереч	Црногораца 4, Аустријанаца 1

МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Враћевшница	Црногораца 1, Македонаца 1
Врнчани	Црногораца 13, Муслимана 2
Гојна Гора	Црногораца 1
Горња Врбава	
Горња Црнућа	Црногораца 3
Горњи Бањани	
Горњи Бранетићи	Хрвата 1
Горњи Милановац	Црногораца 258, Хрвата 66, Македонаца 64, Муслимана 23, Словенаца 8, Албанаца 65, Бугара 7, Чеха 3, Мађара 14, Руса 2, Русина 1, Словака 2, Грка 1, Немаца 2, Пољака 1, Румуна 6, Рома 32 Црногораца 1, Македонаца 1
Грабовица	
Давидовица	
Доња Врбава	
Доња Црнућа	Црногораца 6, Хрвата 1
Доњи Бранетићи	Хрвата 1
Драгољ	
Дренова	
Дружетићи	Хрвата 3, Грка 1
Заграбе	Црногораца 3, Хрвата 1, Пољака 1
Јабланица	
Калиманићи	
Каменица	Македонаца 1, Алабнаца 1
Клатичево	
Коштунјићи	Црногораца 2, Македонаца 1
Крива Река	
Леушићи	Рома 1
Липовац	Македонаца 1
Лозањ	Црногораца 2, Македонаца 1
Лочевци	
Луњевица	Црногораца 27, Алабнаца 1, Румуна 2
Љеваја	
Љутовница	Албанаца 1
Мајдан	Црногораца 1, Хрвата 1
Мутањ	
Накучани	Македонаца 1
Неваде	Црногораца 1, Македонаца 1, Немаца 1
Озрем	Хрвата 1, Алабнаца 1
Полом	
Прањани	Црногораца 8, Хрвата 3, Македонаца 1, Словенаца 1, Аустријанаца 1, Румуна 1
Прњавор	
Релинци	Хрвата 1
Рудник	Црногораца 17, Хрвата 3, Македонаца 5, Муслимана 2, Словенаца 4, Аустријанаца 1, Пољака 1, Рома 1, Румуна 1
Ручићи	
Сврачковци	Црногораца 3, Македонаца 1
Семедраж	Хрвата 4, Румуна 1
Синошевићи	
Срезојевци	Аустријанаца 1
Таково	Хрвата 1, Руса 1
Теочин	Црногораца 2, Алабнаца 1
Трудель	Црногораца 1, Румуна 1
Угриновци	Црногораца 5, Македонаца 2, Словенаца 1, Албанаца 1
Церова	Црногораца 1
Шарани	
Шилопај	Црногораца 2*

(Републички завод за статистику, подаци из пописа 1981. године).

МИГРАЦИЈЕ — КРЕТАЊА КОЈА ИМАЈУ КАРАКТЕР РЕЛАТИВНО ТРАЈНОГ НАСЕЉАВАЊА

У кретања која имају карактер релативно трајног насељавања, односно промену места боравка, можемо убројити континуирани процес напуштања села прелажењем у град, досељавања из других делова Србије усмерена ка селима, приградским селима и градовима горњомилановачке општине, и миграције жена из пасивнијих крајева ради удаје.

Иако је главни талас напуштања села, најјачи током шездесетих и почетком седамдесетих година, већ минуо, покрети према граду настављају се и даље, мада у споријем и мање упадљивом ритму. Са села одлазе појединци у потрази за запослењем, али и породице које продајом дела земље обезбеђују средства за подизање куће у предграђу Горњег Милановца. Цело имање готово никад се не продаје, јер на земљи остаје део породице који је обрађује. Чак и када то није случај, она се чува као добро чија вредност не пролази. Обично се земљорадничким послом бави најстарија генерација, или породица нешколованог сина који се задржао на земљи као особа предодређена за наставак породичне традиције и одржавање наследства на селу. За разлику од послератног времена, које је наговештавало могућност неометаног економског развоја и будућност обећаног просперитета, кад се један део људи одрицао свог удела у наслеђу аграра, у периоду економске кризе током осамдесетих нико више не одустаје од земље, јер је то једино добро са стабилном економском вредношћу. Резултат такве двојне ситуације јесте све већи број старачких села и појава градско-сеоске културе, чија је основна одлика тесна испреплетаност градског и сеоског начина живота. Део породице који живи и ради у граду све своје слободно време посвећује разним сеоским пословима, делимично из обавезе према члановима породице који су остали на селу, а више због основних животних намирница и производа којим се потпомаже егзистенција и побољшава животни стандард у граду. С друге стране, они који су се задржали на селу могу да рачунају на испомоћ у облику рада и повлачење „градских веза“ кад то прилике захтевају.

Главни смерови кретања од села према граду од почетка су упућени ка већим околним центрима: Горњем Милановцу, Чачку, Крагујевцу, Краљеви и Београду. Претежни број исељавања потиче из села које су заобишли ионако ретки покушаји стимулесања

производне делатности у њима. Другачију слику пружају села ближа граду, где се много једноставније повезују предности обеју средина и успоставља већ поменути, најпожељнији начин живота. Зато су она привлачна за све досељенике, и оних који долазе из исте општине, и оне из других крајева Србије. Тако, на пример, Луњевица, Грабовица, Брусница, Велереч, Неваде, Јабланица, Семедраж и Сврачковци, села у непосредној близини Горњег Милановца, трпе највећи прилив досељеника из свих савремених досељеничких струја. Како су органски повезана са градом, и у ситуацији у којој не постоји нека изразито одвојена и другачија урбана култура, ова приградска села су укључена у миграционе токове који као одређене имају град. Нека од њих, најближа Горњем Милановцу, полако урастају у само градско језгро. То је случај са Брусницом и Луњевицом.

Осим наведених општих узрока, фактора који подстичу на покрет из једног места и оних који друго место чине привлачним за селидбу (такозвани „псих“ и „пулл“ фактори), на миграције увек делују и сасвим случајни историјски узроци. Тако се може догодити да једно село напусти већина становника, док у другом, које живи у далеко горим условима, остане више људи. У том смислу индикативан је пример села Леушића, које је скоро у потпуности опустело, иако је на свега пет километара од суседних Прањана, релативно развијене варошице са приметком индустрије. За Леушиће се прича да је у току последњег рата дало највећи број револуционара у овом крају и да су они, после ослобођења, одиграли значајну улогу у повлачењу људи са села и њиховој одлуци да пређу у град. Данас је то претежно старачко село, на чије демографске и економске прилике није утицало ни касније отварање погона за експлоатацију кварца „Кристал“.

Поред миграционих токова који као основни разлог имају урбанизацију, уочљиви су и други типови микро-кретања према Горњем Милановцу и његовој околини. Полазиште ових кретања треба тражити у југозападним и јужним крајевима Србије. Узроке првих — у економским неприликама и традицији, а других — у свеукупној друштвено-политичкој ситуацији, економским и етничким проблемима. Још од великих премештања становништва изазваних метанастазичким струјама траје непрекинути процес спуштања из висинских предела југозападне Србије, са циљем заснивања нових станишта у издашнијим и развијенијим областима северне Србије, односно шире области Шумадије. И даље су посебно упадљива до-

сељавања из Санџака — од Сјенице, Нове Вароши, Ивањице и Пријепоља, предела који су у току XIX века дала главно обележје насељавању ових крајева. У најновије доба те миграције имају два основна вида: сеобе ширих и ужих породичних група и појединачне сеобе, међу којима значајно место заузима довођење жена ради удаје. И један и други облик миграција покренут је углавном економским разлозима. За разлику од њих, досељавања српског и црногорског живља са Косова, која постају све бројнија од почетка осамдесетих, последица су нерешене политичке ситуације и ескалације националне нетрпељивости, иако се ни њима не може сасвим опорити економски карактер. Уопште, сложили бисмо се са мишљењем да је економски фактор кључни у покретању свих сеоба, мада се скоро увек надовезују додатни фактори психолошке и друге природе.²¹

Из околине Сјенице пут води ка селима у најближем окружењу Горњег Милановца, али и даље, уколико се укаже прилика за куповину земље за обраду и плац. Упркос чињеници да се земља врло ретко продаје, јер на њој увек остаје неко од породице, ипак се повремено појављују и такве понуде. Целокупна имовина никад се не распрода, него се испарцелише на мање делове, који имају своје купце. Ако се догоди да деца због посла оду у град, а стари су већ помрли, средња генерација бива принуђена или да прода део земље, или да је да у закуп, пошто нема ни снаге ни могућности да самостално обради велике површине. Информисање се обавља преко новинских огласа. Досељеници, који су купили земљу, обично долазе са ужом породицом, док старија генерација не напушта своје имање. У следећој фази, после почетног периода прилагођавања, деца или ближи сродници настоје да преведу своје старије у новоосновано домаћинство, али они најчешће не желе промену, па тако у сеобама учествују припадници млађих и средњих генерација сродника. Уколико, пак, траже посао, то јест нису у могућности, или им се није указала права прилика да купе земљу, људи долазе индивидуално. Кад нађу посао, среде се и остваре какву-такву егзистенцију, позивају и остали део породице да им се придружи. Незапосленим самцима лакше је утолико што не носе терет породице, покретљивији су, а на брак са девојкама из старог или новог краја одлучују се тек након што су стекли задовољавајућу материјалну основу и сигурност.

Староседеоци називају досељенике разним скупним именима, а најчешће се могу чути етноними Црногорци или Босанци. У кон-

тексту изражавања порекла становништва Такова, Миленко Филиповић обратио је пажњу на једну сличну појаву. Говорећи о својим тешкоћама да утврди тачно порекло одакле су досељени поједини родови, он наводи како му испитаници врло често саопштавају да су родом „из Босне од Сјенице“ или од Црне Горе. То доводи у везу са могућим дугим историјским памћењем досељеника. Наиме, све до 1878. године Сјеница је била у саставу турске покрајине Босне. Миграцијама је, такође, ширен и појам Црне Горе. Због тога, по Филиповићу, није без логичног основа то што неки Сјеницу сврставају у Босну, а неки у Црну Гору.²²

Да ли је и данас у питању исти облик историјског памћења, који се и даље преноси без одређене свести о његовом исходишту, тешко је са сигурношћу казати. Чињеница је да се поменути називи користе као врста етнонима и да су као таква ознака изведени из имена предеоних целина. Слично етничким групама, судбина етничких имена подлеже утицајима различитих друштвених и историјских збивања. Етноним Таковци, на пример, који је био у употреби још у време када је Миленко Филиповић сакупљао теренску грађу, данас је изобичајен и лишен свог пређашњег садржаја. Готово је незамисливо да би неки човек себе представио као Таковца, а појам Рудничани, који је такође имао улогу етничког деноминатора, данас је сведен на значење локалне припадности становника Рудника и околних села на самој планини. Етничко значење замењено је географским. Како наводи Филиповић, ушло је већ у обичај да „људи из таковског среза, кад су изван свога краја, кажу за себе да су из Горњег Милановца“.²³ Рудничани, који су у давној прошлости образовали етничку групу у подгорини истоимене планине, с променом услова у периоду после ослобођења од Турака, разградили су јединство „пошто је планина изгубила онај значај за живот насеља и становништва који је имала у доба несигурности“.²⁴

У последњем наводу највероватније лежи одговор на осетљиво питање о разлозима стварања и нестајања локалних етничких груписања, а с тим у вези и имена. Кад ужа предеона целина престане да твори темељ економског битисања, уједно губи улогу у повезивању људи који живе на тој територији. Последице таквог развоја јесу пребацивање тежишта повезивања на друга места и тражење нових облика идентификације у замену за старе. У модерна времена градски центри чине средишта свеукупног економског, друштвеног и политичког живота и зато је оправдано што имају првенство у опредељивању припадности градског, а и околног сеоског станов-

ништва. Данас је уобичајено да на постављено питање о пореклу људи најпре наводе град одакле су или онај на који су усмерени. У нашем случају то је Горњи Милановац, понекад Чачак. Уз свест о уској локалној припадности, која потиче од непосредних економских и друштвених услова живота, брижљиво се негује и свест о широј припадности народу, његовој култури и традицији. Град и народ — то су два главна пола локалног и заједничког идентитета. Ситуације које би од људи тражиле да се одлуче за неку другу, средњу категорију припадности између наведених крајности на скали, прилично су ретке.

На основу набројаних разлога, могли бисмо претпоставити да поменути скупни називи Црногорци и Босанци, који се најчешће односе на досељенике српског порекла из матичних области унутар републичких оквира, имају функцију обележавања границе између староседелаца и придошлица. У околностима у којима су изгубили важност облици ужег, регионалног идентификовања, потребно је наћи одговарајућа средства којима би се исти циљ постигао кад нов прилив становништва то постави као захтев. Трагови искривљеног предања, недовољно познавање географских појмова, гранични положај области која се налази на тремеђи поменутих република, као и изванредан број досељеника који заиста долазе из Босне и Црне Горе — све заједно мора да утиче на колективне представе домаћег становништва, које у дошљацима види странце, људе у неком погледу различите од себе.

Иако се не пружа неки видни отпор досељавању тих људи, што се може наслутити и из помирљивог стереотипа да се придошлице брзо и лако уклапају у нову средину, проблеми, ипак, постоје. Прво, дошљаци се препознају и класификују као засебна група људи, са навикама и културом које се разликују од овдашњих. Друго, као досељеничка група добијају пригодно име. Најпосле, неминовна међусобна трвења налазе одушка на разини непосредне комуникације и свакодневног живота.

Неспоразуми у односима најбоље се могу илустровати на примеру села Луњевице, у коме живи запажена колонија досељеника са Пештерске висоравни (око десетак кућа). У ове крајеве доселили су се почетком седамдесетих година и то на начин уобичајен приликом селидби: прво је дошао један члан породице, који се овде оженио и добио посао, а потом повукао остале припаднике шире сродничке групе, родитеље, браћу и стричеве, чим се у селу указала прилика за куповину земље. Придошлице подижу куће и концентришу се у

низинском делу села, пољу Ражаник, које је највећим делом испарцелисано за продају. Захваљујући сродничким и суседским везама, углавном су усмерени једни на друге, мање на остале житеље села, с којима се недовољно познају. Иако се обе стране држе опрезно и чувају дистанцу, однос је прилично благонаклон. Од староседелаца се могу чути изјаве попут: „Нису лоши људи“, „Дођу код мене на комишање, нисам их ни звао“, „Воле да се друже“. Има, међутим, и исказа који изражавају неповерење: „Видиш како су му широка леђа, а уски кукови. Он је Арнаутин,²⁵ они ће нама свашта да ураде!“ Сукоби избијају због различитих културних традиција, које су усађене у свести као нормe понашања. Расправе настају око непоштовања међа и приватног поседа, што, за разлику од уређене и испарцелисане долине, нема важност примарне регуле у непрегледним планинским просторствима. „За њих нема пута, они свуда иду“; „Код нас се не иде преко њива“ — преноси се као уобичајен прекор на рачун придошлица. „Код нас се стока држи стално затворена“ — кажу једни. „Код нас нико не брани да иде стока“ — одговарају им други. „Они сви пушке имају.“ „Како код вас нигде нико не пева?“ То су само неке од типичних културних разлика са којима обе стране морају да се суоче у узајамном одношењу и да нађу начине за њихово превазилажење. Како су отворени сукоби ретки, дистанца између досељеника и домаћег староседелачког становништва највише се очитује у склоности ка склапању брака са женама из старе постојбине. Наравно, женидбених веза има, али су оне чешће између дошљакиња и домаћих момака. У таквим случајевима снахе се прихватају пријатељски. Ипак, има примера који показују да се и њима придодају етнички надимци, као кад ћерку досељеника из Сјенице у новој породици зову „Шиптарка“.

Скорашње придошлице са Косова такође називају „Шиптари-ма“ или чак „Палестинцима“. Коришћење првог имена може се објаснити преношењем етничког имена једног народа на све који су заједнички живели у матичној области и били у непосредном контакту, без обзира на стварно порекло и осећање националне припадности. Тумачење надимка „Палестинци“, међутим, нешто је сложеније. Тај је надимак вероватно случајно потекао од индивидуалне асоцијације, која је касније, усменим путем, раширена и постала општеприхваћена. Понуђена образложења варирају од упрошћене аналогije: „Због тога што беже са ђедовине, зато их зову „Палестинци“; етничких стереотипа: „Склони су диверзијама“, до накнадних искуствених извођења: „Заграђују се и бесправно користе разне

објекте“. Могу се чути и коментари типа: „Пусти га, он је Палестинац, с њим не можеш никако“, којима се даје до знања да постоји латентни антагонизам. Кривицу, наравно, сnose они који су досељени.

Суревњивост између староседелаца и дошљака јача у условима економског застоја и кризе, кад постаје проблем како доћи до посла и задовољити остале потребе неопходне за нормалан живот. Конкурентски однос у градским оквирима испољава се незадовољством због наводно брже проходности и већег успеха досељеника у борби за ограничене ресурсе: „Они пре нађу посао, добију станове и запосле своје жене!“, „Одмах хоће да руководе!“ Приписани привилеговани положај миграната једна је од манифестација територијалног принципа, по коме, они који су први дошли полажу легитимна права на заузети простор и сва права првенства у деоби добити. Тензија између давнашњих и скорашњих становника Горњег Милановца, ипак, није јако изражена, јер је ублажена чињеницом да у граду правих староседелаца у ствари и нема. До темеља порушен и спаљен у време другог светског рата, Горњи Милановац је дочекао ослобођење са једва 2.700 становника. То значи да огромну већину његових грађана чине људи који су и сами приспели у блиској прошлости, или су тек друга генерација која је рођена и живи у овом граду. Али и такви, услвно речено староседеоци, осећају потребу за неким видом друштвеног раслојавања и присвајањем већих права од других. С обзиром на то да је временски распон на основу којег би се успоставила дистанца и сувише кратак, њу је могућно створити једино путем ироније, то јест лаганим шалама на сопствени рачун. Тако, поменути, нешто више укореењени становници Горњег Милановца себе с хумором називају „Племићима“, чиме симболично дају до знања да нека хијерархија у том погледу, ипак, постоји. Уколико се не може реално уважити, она ће се транспоновати и изразити кроз друге облике комуникације у култури.

Хуморно титулирање „Племић“ представља производ ситуације која није само типична за Горњи Милановац, већ и за све друге градове и паланке без праве урбане традиције и урбане културе. Али, те исте околности омогућују досељеницима са села, било да долазе из околине или из неразвијених делова Србије, релативно једноставно прилагођавање, ослобођено болних адаптационих криза и конфликта. Град и његово непосредно залеђе имају привлачну снагу која се не смањује страхом од евентуалног неуспеха и бригом око некомпетентности за живот у захтеваној градској средини. Уп-

раво су мањи провинцијски градови центри нове рурално-урбане културе, у којој се мигранти врло добро сналазе и сами је стварају. Приградска зона у том смислу представља најпогодније одредиште, јер пружа све предности двоструког привређивања и комбинованог начина живота.

Почетком XX века забележен је сличан талас насељавања у околини града, али је тада овај смер био условљен највише презасићености села и недостатком слободне земље.²⁶ Данас то није случај, па, мада је и даље тешко доћи до обрадивих хектара, главни разлог за урбану концентрацију лежи у самом граду и савременим друштвеним, економским и културним токовима. Но, једном започети културни и историјски процеси, уз обавезне промене, трају до данашњих дана. Пишући о насељавању Горњег Милановца од 1878. до 1918, Миленко Филиповић наводи пример изузетно јаке досељеничке струје са Јавора, из околине Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља и Пљеваља. Ти дошљаци добили су подругљиво име „Кезуни“. Пошто су се настанили у једном делу периферије Горњег Милановца, цео крај је по њима добио назив „Кезун-мала“. Још педесетих година тај део је чувао свој идентитет, који су му давали становници родом из поменутих крајева.²⁷ Међутим, почетком осамдесетих година надимак је заборављен а истоимена махала изгубила је видљивост. У поплави других, интензивних кретања претходни слој насељеника је потиснут, а нови насељеници заузели су њихово место. Данас само малобројни старији становници града памте некадашњи подругљиви назив за мигранте који су били истог порекла као већина данашњих.

Са села одлази радно способно становништво, али у посматраним оквирима полне структуре доминантну улогу у иселавању имају жене. До већег учествовања у миграционим процесима долази после завршетка другог светског рата. Село напуштају девојке у младим годинама, било ради удаје или у потрази за послом, за који се врло рано оспособљавају претежном оријентацијом на средње стручно образовање. Осим тога, женама су намењени и краћи класификациони курсеви, који им дају занат и пружају прилику да се брзо запосле. Циљ њиховог кретања, професионалног и статусног успона јесте град. За собом остављају село са поремећеном равнотежом полне структуре, у којој се јавља вишак мушке популације стасале за женидбу. Непривлачност сеоског живота за жене представља проблем који би тражио посебно истраживање. На селу се обично чују шутири коментари: „Неће да раде“, или: „Неће да се удају за сељаке“. Поне-

кад су то сликовите метафоре, као на пример: „Пре ће (жене) да ухвате змију за главу, него краву за сису“. Но, вероватно је посреди еманципација сеоских жена, до којих допиру промене из недалеких урбаних центара и све јачи гласови у прилог једнакости мушких и женских улога. Као исход тих цивилизацијских тековина, јавља се одбацивање подређеног положаја, који је женама искључиво намење у патријархалној сеоској средини. Унутар те традиције оне не могу да очекују чак ни равноправно учешће у подели својине као какву-такву надокнаду за напоран физички рад. Зато девојке користе прву повољну прилику за удају у граду, као средство које им отвара врата удобније и друштвено више вредноване егзистенције.

Полна диспропорција сеоског живља у узрасту зрелом за брак поставља проблем попуњавања настале празнине. То се обично решава довођењем невеста из других крајева земље, забачених и привредно заосталих планинских области где још има девојка које ће удају у знатно богатијим низинским селима схватити као напредак у животу и своју друштвену промоцију. Стога се не бисмо сложили са тврђењем Руже Петровића да удадбене миграције жена представљају „елементарни пример неекономског чиниоца као основног“.²⁸ У свеколиким померањима жена из пасивних и економских неразвијених области ка више развијеним економски чинилац игра итекако значајну улогу. То је ланац поступног напредовања на друштвеној лествици, који за подлогу има економску корист, а као предуслов, хоризонтално помицање у простору, од виших ка нижим селима и коначно према граду. Може се претпоставити да ће већ следећа генерација жена из сеоског круга ближег граду кренути према овом, најпривлачнијем одредишту. Индикативна је изјава једне младе жене која је из Зворника дошла у село Брезну где је склопила брак: „Мени је овде као у граду.“

У пољопривредна села горњомилановачке општине доводе се жене из поменутих старовлашких предела (околина Сјенице, Новог Пазара, Рашке, Ивањице, Нове Вароши, Пријепоља), из источне Босне (Вишеград, Фоча, Зворник, Добој) и Црне Горе (Бијело Поље, Пљевља, Никшић). Наравно, могу се довести жене и из других крајева земље, али је то, ипак, спорадична појава. Увид у матичне књиге венчаних²⁹ указује да је тенденција склапања, условно речено, „мешовитих“ бракова у порасту од почетка седамдесетих година. Пропорција ових бракова у односу на број укупно склопљених креће се од 1:3 до 1:4. Та појава постаје упадљива средином седамдесетих, али се иста ситуација продужава и током осамдесетих, у периоду

када су вршена наша истраживања. Треба нагласити да су до наведеног раздобља бракови склапани искључиво између особа које су ту рођене, из истог или суседних села најдаље. Уколико би и дошло до спајања супружника из различитих области, по правилу су то били људи који су настањени, односно распоређени у горњомилановачки крај због обављања специфичних дужности — лекари, учитељи и лица из ЈНА. Удабене миграције жена очигледно представљају новију културну појаву, која захтева посебну анализу. Довођења жена ради склапања брака има у извесном обиму у свим општинским селима, без обзира на њихов положај и проценат пољопривредног становништва. Од тог правила одступају једино Рудник и Горњи Милановац, који, због своје привредне структурираности, имају најхетерогенији састав становништва, па је у тим местима уједно највећи број склопљених бракова између супружника који нису родом из овог краја, односно између домаћих жена и мушкараца који су досељени.

Поједини бракови уговарају се „на невиђено“, преко фотографија, али је, ипак, много чешћа појава да се будући младенци сретну и упознају пре одласка код матичара. У том погледу значајну улогу играју посредници, „проводације“. Кад стигне једна девојка, она после препоручи своју сестру, другарицу или какву другу рођаку, која би одговарала, па тако ланац упознавања несметано траје. У матичним књигама венчаних могу се запазити сукцесивна понављања истог радног места невеста код бракова склопљених у тој и у неколико наредних година. Први контакт са потенцијалном младом остварује се углавном преко човека који је послом упућен на већ поменутој области — продаје намирнице на некој од провинцијских пијаца — и због тога има одређени увид у тамошњу ситуацију. Улога посредника често припада надничарима, сезонским радницима, који у околини Горњег Милановца проводе неколико месеци годишње. Они су упознати са ситуацијом на обе стране и у том смислу могу много да помогну. Наравно, заинтересовани момци и сами путују у села где има девојака за удају, то јест непосредно бирају своје будуће жене. Међутим, и поред уложених напора, доста је оних који остају нежењени, што је на селу велики проблем и прима се као несрећа у животу.

У складу са сеоским обичајима, ако младу прво доведу у кућу а тек доцније праве свадбу, венчање се обавља у сеоској месној канцеларији. Уколико се невеста доводи на сам дан венчања, вероватније је да ће се церемонијал обавити у органима управе горњомила-

новачке општине. Док је економска ситуација била боља а гориво јефтиније, већина младих парова венчавала се у Горњем Милановцу. Пут колима до града пружао је могућност за парадно приказивање младенаца и велелепности свадбене поворке. Истовремено давао је драгоцену време онима који остају код куће да поставе трпезу и спремно сачекају повратак сватова.

Снахе из туђих крајева прихватају се отворено и с добродошлицом у постојећим околностима. Као што је већ речено код других облика миграције, и код удадбених миграција жена срећемо се с појавом приписивања скупног надимка Босанке или Црногорке, без удубљивања у стварну чињеницу долазе ли оне заиста из тих крајева, односно јесу ли то по националном пореклу. За њих сви тврде да се брзо и лако прилагођавају на живот у новој средини. Развода између посредовано састављених супружника нема. Забележеним изјавама требало би поклонити поверење, јер се ради о женама које долазе из заосталих крајева, у којима је још релативно очувана патријархална култура. Из тих разлога оне су спремне да прихвате подређен положај у породици, задовољавајући се оствареним помаком набоље у свом економском и друштвеном статусу. У питомим и богатијим пределима младе жене наилазе на мање строге захтеве него што би могле да очекују да су остале код куће. Како се ради о истој општој култури и истој верској припадности, до јачих конфликата на том плану не може ни доћи. Све су то значајни чиниоци за релативно успешно функционисање и стабилност брачне и породичне заједнице. Сем тога, досељавање жена јесте резултат добровољног избора саме заједнице, није масовно и не представља претњу да би изазивало отпор мештана. У свести староседелаца та кретања се не опажају као миграциона, па им се не приписују нека посебна својства.

Склопљени бракови од 1960. до 1979. године према матичним књигама венчаних које се воде за села Бершићи и Брезна

Година	Укупан број	Са женама из других крајева	
		број	општина
1960.	4		
1961.	4		
1962.	1		
1963.	9		
1964.	1		

МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

1965.	1	1	Француска
1966.	2		
1967.	1		
1968.	4	2	Пожега Пожега
1969.	3		
1970.	3		
1971.	4		
1972.	6	3	Голубац Зворник Сарајево
1973.	8	5	Пула Нова Варош Рашка Пирот Брчко
1974.	18	6	Ивањница Србац Пријепоље Нови Пазар Сјеница Сјеница
1975.	19	5	Нови Пазар Фоча Гламоч Лесковац Горажде
1976.	13	6	Пријепоље Бајина Башта Ивањница Пријепоље Горажде Бијело Поље
1977.	14	5	Пријепоље Горажде Деспотовац Пожега Ивањница
1978.	10	6	Вишеград Титоград Никшић Бијело Поље Бања Лука Пљевља
1979.	7	3	Вишеград Нова Варош Сјеница

КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА КОЈА ИМАЈУ ПРИВРЕМЕН КАРАКТЕР

Поред описаних миграција са циљем релативно трајног насељавања у горњомилановачком крају, забележени су и други типови сеоба становништва, који имају више привремен, сезонски карактер. Ту се могу убројити сезонске флукуације надничара — неквалификоване радне снаге, која навраћа у циклусима одређеним пољопривредним радовима или индустријском производњом, и уситњена годишња сељакања такозваних „викендаша“ и радника на привременом раду у иностранству. Осим сезонских, могло би се говорити и о дневним кретањима становништва на посао и у школе, али о њима, овом приликом, неће бити речи.

Сезонци долазе у већим или мањим групама кад се за њихов рад укаже потреба. То су, углавном, групе Цигана, који раде на плантажама пољопривредних задруга ПИК-а „Таково“, Босанаца, који секу дрва по таковским шумама или беру воће за потребе задруга, и рудара, пореклом из разних делова земље, који долазе на упражњена места у рудокопима „Шумадије“ и других рудника.

Услед несташице радне снаге, у руднику магnezита „Брезак“ и рудницима олова и цинка у Руднику отворени су стални конкурси за рударе. На њих се јављају радници из крајева у којима су радни и животни услови тежи, пре свега са Косова, из Босне и Црне Горе. Ови људи се не задржавају дуго на новом послу. Период останка је сасвим неодређен и може да варира од неколико месеци до неколико година. Неки од њих, који дођу скупа са породицом, можда ће остати трајно, али за већину је то привремена, пролазна етапа пре него што крену ка другој области, исплативијем и сигурнијем послу, али се врате у завичај. Зато је флукуација рударске радне снаге изузетно интензивна. Претежно рударско насеље Рудник показује велику хетерогеност у саставу становништва, али је та хетерогеност углавном изражена у регионалном, незнатно у националном пореклу становништва. Иако се ради о релативно малим бројевима, Рудник је поред Горњег Милановца, једино место у општини у коме је становништво колико-толико етнички измешано. Рудари преносе неке културне особености свога краја, али, како су они ипак малобројни у односу на осталу популацију, и живе махом у изолованим рударским колонијама, радничким баракама, самачким хотелима или изнајмљеним наменским становима, немају посебног утицаја на прихватање нових културних елемената. Њихова културна улога није

велика и, као што је то случај са осталим сезонцима, највише се очитује у додирима са домаћим становништвом, чиме се постиже некакав културни помак у правцу бољег разумевања сопствене културне варијанте и отварање према другим могућностима.

Међутим, иако у пролазном карактеру боравка има извесних сличности, рудари нису сезонски радници у правом смислу те речи. Прави сезонци јесу надничари, који долазе ради обављања редовних сезонских послова. Углавном из Босне и јужне Србије. Из Босне долазе групе које ангажује „Таковски грм“, радна организација за газдовање шумама. У овим крајевима остају по неколико месеци, колико је потребно да се исеку стабла у густим листопадним шумама, које чине право природно богатство. Погођени посао обављају у атарима Бољковца, Каменице, Варница и других села, али, такође, навраћају у сезони бербе малина и осталог купинастог воћа, које прибирају и продају пољопривредним задругама у Каменици и Прањанима, чиме остварују материјалну добит.

Осим људи из Босне, сезонским пословима баве се и групе Цигана, који сваке године долазе из околине Бујановца. На плантажама ПИК-а „Таково“ у околини Брезне, Бершића, Полома и Такова беру шљиве док је сезона у јеку. Током месец-два, колико обично траје њихов привремени боравак, смештени су у сасвим импровизованим условима у просторијама сеоских месних заједница. Изгледа да се у време тих релативно краткотрајних останака не остварују ближи контакти између стално настањених становника села и сезонских радника. Домаће становништво прихвата их као пролазнике, који су потребни да би обавили неопходне послове. У том смислу њихово присуство не представља конкуренцију: они раде послове за које други нису заинтересовани и не учествују у деоби привилегија. С друге стране, сезонски радници могу бити корисни при сакупљању нових информација. Ипак, у току повремених боравака, они живе свој одвојен живот, у коме су контакти површни и ретки. То се посебно односи на типично маргиналне групе Цигана, са којима је комуникација сведена на најмању меру, углавном у вези са послом, али су односи бар трпељиви, па нема притисака и отвореног непријатељства.

Супротно сезонским радницима, чија су кретања мотивисана зарадом и послом, „викендаши“ долазе ради одмора. У својим викенд-кућама надомак села проведе лето. То је најдужи период кад се без прекида задржавају у овом крају. Викенд-куће и заједничка мала викенд-насеља најпре су никла у областима које красе изузетни при-

родни пејзажи, а понекад, као у случају Такова, споменички комплекси од културне и историјске вредности. Највећи број викенд-насеља подигнут је на обронцима Рудника и Рајца, питомих планинских висова који пружају многе туристичке и климатске погодности. Путевима су добро повезана са Београдом и другим центрима у региону, тако да су приступачна и лако доступна. Ипак, много је више векинд-кућа него концентрисаних викенд-насеља. Данас их је могућно наћи скоро у сваком селу. У време економског процвата „викендице“ су грађене на испарцелисаним крупним поседима, од којих су прављени плацеви довољни за кућу и малу окућницу. Њихови власници углавном су људи који су пореклом из овог краја, а који су отишли у Београд или неко друго веће место, у коме су добили посао. Често се „викендице“ подижу и на сопственом наслеђеном делу земље. Ређе ту долазе људи који први пут успостављају везе са овим крајем и његовим житељима.

Због тога, викенд-куће не представљају само куће за одмор од градске ужурбаности, динамике и вреве. Оне су, истовремено, мотиви преко којих ће се једног дана остварити и коначни повратак у стари завичај. Одласком у пензију, људи све већи део времена проводе у викенд-кућама, које постепено попримају обележја сталних боравишта. У град долазе да би обавили послове или провели зиму. Исти разлози који мотивишу људе да граде викенд-куће — тражење алтернативе урбаном и повратак сеоском животу — делују на то да се људи брзо асимилију у сеоску заједницу. Стално настањено сеоско становништво радо их прихвата. Они доносе занимљиве приче из градског живота, сликовите појединости из другачијег животног и професионалног искуства, у коме житељи села никад нису учествовали. Што је још важније, блиско дружење са људима који су скоро редовно вишег професионалног и друштвеног статуса, а с којима одржавају фамилијаран однос као са себи равним, пружа им привид друштвене промоције. Осим тога, увек постоји реална могућност да становници града буду од користи због својих друштвених веза и своје моћи. Узајамност и вишедимензионалност успостављених односа производи највећи културни утицај који се преко „викендаша“ врши на сеоску заједницу. У том погледу „викендаши“ имају предност у односу на остале категорије: преко њих се преносе културни утицаји у сезонским и сталним миграторним кретањима. Њиховим посредством мање развијена сеоска заједница прихвата поједине елементе развијеније урбане културе.

Насупрот томе, утицај гастарбајтера није велики. Као што је

познато, област Горњег Милановца није дала значајан број радника на привременом раду у иностранству. Интересовање за рад ван земље овде никад није било масовно. Из горњомилановачких села одлазило је највише десетак-двадесетак особа, било самостално или заједно са породицама, на основу индивидуалних одлика које нису имале шири одјек. У време најјачег одлива домаће радне снаге у иностранство, овај крај отворио је људима нове перспективе запошљавања и пружио какву-такву мобилност која их је одвраћала од пута и задржавала близу куће. Мали број оних који су у току седамдесетих отишли, вратили су се после неколико година, док су други продужили да живе у земљама где су нашли посао и сигурну и ситуирану егзистенцију. Ти људи у одређеним временским интервалима навраћају у домовину, обично за божићне и ускршње празнике, или проводе део летњег годишњег одмора са члановима породице који су остали у старом крају. Радници који се баве повременим, сезонским пословима у ситуацији су да остану дужи, али углавном у зимском периоду од католичког Божића до марта следеће године. Повратници не доносе нека изузетна материјална добра, нити се истичу прекомерном потрошњом. Та врста приказивања нема смисла у околностима у којима је већина становништва успела да својим радом и сналажењем обезбеди пристојан стандард и без одласка у иностранство. Уложи ли се већа средства у градњу куће или отварање приватне делатности, то се сматра нормалном последицом преимућства које пружа зарада у богатим западноевропским земљама. Непосредне информације које гастарбајтери преносе немају значајнију улогу, јер су у домаћим условима и ограничењима за већину бескорисне. Зато је њихова културна улога сасвим сведена. Они нису медијатори између два света, пошто ти светови живе без правих додирних тачака, а моћна средства масовних комуникација обавештавају о свим битним и општим стварима. Културни утицај који они врше остаје затворен унутар блиског породичног и социјалног окружења.

ЗАКЉУЧАК

Сеобе и други типови миграторних кретања становништва представљају културну чињеницу која се среће у свим временима и културама на свету. Као перманентна и свеприсутна, та кретања често за већину остају невидљива, али, ако се догоди да изненадно ескалирају у великом обиму, окупљајући масе људи, приписује им се културна изузетност која им, иначе, није својствена. Наравно,

све универзалне културне појаве, па и ова, одређене су ужим локалним традицијама, посебним утицајима друштвено-економских и историјских токова, што им даје специфичну обојеност и карактер.

Истраживања кретања становништва у области коју покрива општина Горњи Милановац указала су на низ традиционалних црта које се повлаче, а могле би се довести у везу са миграцијама из прошлих времена, које су нам познате на основу објављених резултата претходних истраживања. Реч јеј о сталним миграционим струјањима, којима се и данас из истих матичних области југозападне Србије попуњава становништво овог краја. Та кретања су малог интензитета, али нису без дејства на укупну културну ситуацију и живот људи у горњомилановачкој општини. У том смислу нарочито је упадљиво досељавање из околине Сјенице, одакле је у току XIX века потекла главнина људства која је населила шире подручје Шумадије.

Основно језгро које учествује у сеобама из једног у други крај јесте и даље проширена породична скупина. Тај нам податак убедљиво говори о издржљивости традиционалних културних елемената, у конкретном случају сродничких веза, на којима почива цео систем културних норми рурално-урбане заједнице. Миграциона кретања трају поступно. Најпре полази млађи и способнији део породице, који утврђује положај и тек пошто се стабилизује — позива остале чланове да им се придруже. Придошлице морају да уложе напор како би се уклопиле у нову средину, без обзира на то што отпор староседелаца није велики. С друге стране, и домаћи живаљ неминуовно се суочава са истим проблемима и пролази кроз период адаптације. Мањи или већи адаптациони проблеми представљају општу појаву и саставни део свих просторних померања.

Новину у насељавању општине Горњи Милановац чини масовнији прилив српског и црногорског становништва са Косова и Метохије, као и удадбене миграције жена којих пре почетка седамдесетих није било у значајном обиму. Ново доба донело је, такође, већу мобилност људи у погледу уситњених периодичних кретања на краћу дистанцу.

Прави културни значај изузетног динамизма савременог начина живота, и поред огромне пажње која се посвећује овом проблему, није у потпуности сагледан. Разним миграцијама, скоро неосетно, мења се културна слика појединих области, али и човечанства у целини. У додир долазе људи из различитих средина, са другачијим наслеђем културних традиција. Они су принуђени да тра-

же најпогоднији начин како би остварили и усагласили међусобне односе и прилагодили се заједничком животу. Сваки такав контакт подразумева преиспитивање постојећих културних елемената и вредности, односно представља подстицај за нове делатне покушаје и активности, што је само друго име за културу. То је процес који траје свакодневно, у безброј уобичајених и на изглед неважних ситуација, па се његове последице и не запажају. Међутим, он је трајан и постојан и носи велику потенцијалну снагу промена. Јован Цвијић, научник који је умео да препозна оне најбитније, као и најсуптилније проблеме у исто време, осетио је право значење тог феномена и записао: „Ми смо јако склони да бежање пред завојевачком војском сматрамо као главне сеобе, тим пре што тада свет одједанпут у масама крене. Међутим, при сеобама услед економских и психолошких узрока ретко се кад уједанпут крену велике групе становништва; махом мање групе, најчешће поједине породице. Њихова кретања су спора. Али су ове миграције сталне, трају вековима, пролазе мирно, махом неопажено и њима се највише измени етнички састав становништва појединих области.“³⁰ Непогрешивом Цвијићевом размишљању додајмо само ово: поред етничког састава, мењају се културне представе, вредности, садржаји и све друго што називамо културом, а што је тако близак саставни део живота да се најчешће не примећује.

НАПОМЕНЕ

1. „Миграције су на тлу Југославије неосвојиви део њене прошлости и садашњости. Миграциони токови, различити по обиму, правцима и саставу становништва који се пресељава и најважнијим узроцима пресељавања, произилазили су из историјских и друштвених збивања, а истовремено су имали значајне историјске, друштвене и културне последице.“ Р. Петровић, „Миграције у Југославији и етнички аспект“, према картама Зорана Тошића, Београд, 1987, стр. 9.

2. Видети: М. Филиповић, „Таково“, Српски етнографски зборник, књ. LXXV, Насеља и порекло становништва, књ. 37, Београд, 1960; П. Ж. Петровић, „Живот и обичаји народни у Гружи“, СЕЗБ, књ. LVIII, „Живот и обичаји народни“ књ. 26, Београд, 1948; М. Драгић, „Гружа“, СЕЗБ, књ. XXI, „Насеља српских земаља“, књ. X, Београд, 1921; М. Ракић, „Качер“ СЕЗБ, књ. VI, „Насеља српских земаља“, књ. III, Београд, 1905; Ј. Павловић, „Качер и Качерци“, Београд, 1928; Љ. Павловић, „Ужичка Црна Гора“, СЕЗБ, књ. XXXIV, Београд, 1925.

3. М. Филиповић, Таково...

4. Исто, стр. 133.

5. Исто, стр. 133.

6. О проблемима приликом насељавања нових досељеника сликовито говоре следећи описи: „На заузимање земљишта од стране ових досељеника већ је тада наилазило на отпор „староседелаца“. У Коњуши се прича, да кад је Караборђе насељавао породицу Ере, почели су их Лончаревићи, који су држали земљиште до Брестовца, терати и бити. Зато се Ере жале Караборђу и овај се крене да силом нагна Лончаревиће, да допусте настањивање Ерама, и ови најзад попусте. Исти је случај био и са Драгушичанима, који су се у исто време населили на књишко земљиште. Кнез Теодосије из Кнића није им хтео дозволити, да се ту настане, те се драгушички кнез Бека жали Караборђу и овај им изради да могу крчити књишког земљишта колико им треба. У Белом Пољу зна се да су стари Токићи и Караце захватили такође велике комплексе земљишта, па су нови досељеници „падали на њихову земљу“. Досељеници су раније радо примани, нарочито су сродници сроднике „дозивали“ или досељенике из истог краја, јер су им требали суседи. Незадовољство се јавља тек у Караборђево време, нарочито против оног досељавања у масама.“ (М. Драгић, нав. дело, стр. 176).

„Тако, на пример, у Доњим Бранетићима предак Јелића, који је трговао стоком, по повратку с једног пута оборно је бусару коју су били подигли Јововићи, који су дошли за време његовог отсуства, па су ови морали да се преместе на друго место. Кад су дошли преци Ковачевића — четири брата — у Теочин, хтели су да се населе код Вреоца, али их је предак Плачића са пушком у руци отерао преко брда Јасика и допустио им да се населе у Шибану. Предак Томашевића у Лочевцима, Петар, био је заузео земљу од потока до потока. Наишао је неки други и хтео да им окрњи ту земљу. Петар га је тако ударио камцијом с оловним зрнима на крајевима, да је овај пао мртав. Милцовићи у Коштунџићима прогнали су Пуцијаше с једне косе на другу, јер су били јачи, а међу онима који се зову Милцовићи има неких који су старином Митровићи, али су морали да приме презиме и славу Милцовића. Било је обично да јаче куће не само намећу своју заштиту суседима, него да их терају да приме њихово презиме и њихову славу, уствари да их убратстве. Тако су, на пример, радили Поповићи у Лозњу, Мирковићи у Коштунџићима и други.“ (М. Филиповић, нав. дело, стр. 129).

7. М. Филиповић, нав. дело, стр. 128. У наставку Филиповић објашњава: „Иако нису долазиле велике задруге, дошљаци су их брзо поново стварали, и оне карактеришу живот Такова у 18. веку и у почетку 19. века. Дошљаци су са собом доносили задружну традицију, и сваки досељеник или свака досељена породица представљали су потенцијалну задругу“.

8. Исто, стр. 128.

9. Исто, стр. 123.

10. „Заиста, временом су се прилике знатно промениле, па су те промене захватиле и предања као појаву у народу. Отпочевши 1950. испитивање порекла становништва у таковским селима, већ у самом почетку сам наишао на неке појаве које су ми знатно отежавале рад и које, стога, морам овде да наведем као објашњење онога што следи; с друге стране, потребно их је забележити већ и као појаве народног живота“. (М. Филиповић, нав. дело, стр. 123).

11. Исто, стр. 124.

12. Исто, стр. 117.

13. Исто, стр. 264.

14. Исто, стр. 264.

15. Горњи Милановац, пословно-туристички водич, Београд, 1981.

16. Исто, стр. 31.

17. Р. Петровић, „Демографски и друштвени развој општинских локалних заједница у СР Србији 1961—1971“, у Р. Петровић, М. Крнета, С. Болчић, „Развој територијалних заједница — општине и региони СР Србије“, Београд, 1981, стр. 72.

18. Исто, стр. 72.

19. На основу особина кретања становништва, општине су подељене на шест типова: имиграциони, сабирни, компензациони, преливни, емиграциони и депопулациони. (Видети: Р. Петровић, нав. дело, стр. 11).

20. „Општине Сента, Ада, Бечеј и Горњи Милановац припадају преливном типу са најмањим разликама између позитивног прираштаја и негативног салда. Оне се надовезују на емиграциони тип, могући прелаз не мора да буде последица пораста одсељавања, већ може да произађе из пада природног прираштаја.“ (Р. Петровић, нав. дело, стр. 16).

21. „Највећи број напора да се протумаче чиниоци који делују на миграције савременог света, у сложеном условно-узрочном сплету примат даје економском комплексу, као преовлађујућем и основном за пресељавање. У ствари, економски фактори миграција најлакше су сагледљиви посредним путем, најчешће поређењем економског развоја територије емиграције и територије имиграције, са познатим смером од мање развијене ка развијенијој средини. Међутим, бројне везе друштвеног и економског, будући да је друштвене чиниоце далеко теже сагледати а поготово измерити, наводе истраживача да целокупне разлике територије емиграције и имиграције прикажу само преко економских показатеља, а тиме и узроке као економске природе. Други значајан чинилац је урбанизација, односно пресељавање из сеоских у градска насеља, при чему се поред економских јављају и други фактори друштвене и психолошке природе.“ (Р. Петровић, Миграције у Југославији стр. 15).

22. М. Филиповић, нав. дело, стр. 125.

23. Исто, стр. 11.

24. Исто, стр. 11.

25. По Филиповићу, Арнаутима су раније називани и Муслимани и Срби сточари. Назив је, у овом случају, највероватније пренет због заједничког живота са Муслиманима.

26. М. Филиповић, нав. дело, стр. 266.

27. Исто, стр. 266.

28. Р. Петровић, Миграције у Југославији, стр. 15.

29. Преглед матичних књига венчаних јасно указује на изражену појаву довођења младих из неразвијених крајева југозападне Србије, Црне Горе и Босне. На жалост, ову појаву није могућно статистички обрадити, јер су књиге за одређене периоде врло неуједначено и несистематски вођене, тако да се догађа да су до неке године вођене скупно за више села, онда само-мостално за једно село, па затим опет скупно и томе слично. Зато је боље, илустрације ради, дати пример појединих села.

30. Ј. Цвијић, „Балканско полуострво и јужнословенске земље“, Београд, 1966, стр. 144.

CONTEMPORARY MIGRATIONS IN THE DISTRICT OF GORNJI MILANOVAC

The paper deals with demographic problems and contemporary migrations in the administrative district of Gornji Milanovac. As fairly developed industrial area it has been urbanized proportionally. But, inspite of depopulation of surrounding villages and the incessant movements towards the urban centers, the area remained predominantly, acricultural. According to the statistics, it is the area of emigration rather than immigration. Nevertheless, different kinds of moving in could be noted. Generally, migrations are regarded as ubiquitous cultural universals under the impact of various socio-economic circumstances and particularities of specific traditions as well. Since the initiation of the enormous demographic perturbances in the 18th century, the broader region of Šumadija has been the main point of attraction for the people coming from southwestern parts of Serbia. The same process still obtains. Newcomers to the area inhabit nearby villages and suburbs of the town, coming as singles and in kin groups. The family transitions are gradual and carried out in phases dependent upon successfulness in finding employment and places to live. The marital migrations of women are of recent origin. They are linked to the scarcity of potential brides willing to marry in the village. Girls that have been brought take the place of native women who desert villages in search of more comfortable living.

The immigration from Kosovo and Metohija represents new social phenomenon due to the worsened political situation and ethnic upheavals in the province.

All immigrants irrespective of their origin pass through the period of adaptation to the new environment and local customs. Although open conflicts between the natives and newcomers are rare misunderstanding and ill-feelings are feasible because of different cultural inheritances and notorious economic crisis that affect human relations.

Apart from foregoing processes, there are also periodical movements to and fro of seasonal workers, workers temporarily employed in highly industrialized western countries and the owners of week-end houses in the area. All of them exercise certain degree of cultural impact upon the native population, the last ones most conspicuously.

Gordana Ljuboja

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

ЗАНАТИ У ЧАЧАНСКОМ И МИЛАНОВАЧКОМ КРАЈУ

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј
Цара Душана 1

УДК 39 (497.11)
„18-20”

У оквиру пројекта „Етнологска истраживања у општинама Чачак, Лучани и Горњи Милановац“ од 1984. до 1988. године испитала сам развој заната у XIX и XX веку у селима чачанске и горњомила-новачке општине. Истраживањима је обухваћено 26 насеља: Брусница, Брајићи, Бољковци, Доња Дренова, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Горња и Доња Црнућа, Мајдан, Прањани, Рудник, Трудељ, Враћевшница и Горњи Милановац, затим: Бањица, Виљуша, Вричани, Јанчићи, Заблаће, Мрчајевци, Остра, Рајац, Горња и Доња Трепча, Трбушани и Чачак.

Резултати, до којих смо дошли, указују да је професионално занатство, нарочито традиционално, претежно везано за Чачак и Горњи Милановац док је оно сеоског становништва у мањој мери било заступљено, и то преко самоуких сеоских занатлија. У селима, у којима су сточарство и земљорадња основна занимања, становништво се занатским пословима бавило узгредно, као допунским занимањем, задовољавајући своје потребе за извесним занатским производима (покућством, ношњом, оруђима за рад). Ни данас тамо нема потпуне

диференцијације између пољопривредника, занатлије и индустријског радника, иако је у селима све већи број професионалних занатлија са регистрованим радњама (ковачи, колари, пинтери, столари, кројачи, каменоресци).

У овом раду није обухваћен развој заната и занимања на територији општине Лучани, јер је 1985. године објављена књига Радована М. Маринковића „Драгачевски занати и занимања.“

По ослобођењу од вековне турске владавине, народ Чачка и околине је, као и других крајева Србије, своју слободу дочекао у великом привредном сиромаштву и културној заосталости иако је Чачак и за време робовања под Турцима имао значајан комуникационо-стратешки и економски положај. Добијањем аутономије 1833. године, Србија је, па и Чачак, почела да доживљава велике промене. Најпре је у вароши повећан прилив српског становништва са села, а касније занатлија и трговаца из Беча, Пеште и Цариграда, што је утицало да се Чачак већ у првој половини XIX века развије у значајан занатско-трговачки центар са груписаним занатским радњама, дућанима, механама. „Дућани су били у главној улици, у чаршији. Били су врло збијени, ниски, са напред испуштеним кровом и са широким ћепенцима, да би се могло видети чега све има у њима... Сем кућа и дућана, по варошима било је још ханова, механа, кавана.“¹

Горњи Милановац, седиште таковског и рудничког краја, заснован средином XIX века (раније је седиште рудничке нахије било у Брусници),² процват занатства и трговине доживео је око 1870. године. Поред старих „источњачких“ заната, који су остали из турског доба, појављују се и брзо су се развијали — нови.

Формирани као значајни занатско-трговачки центри, Чачак и Горњи Милановац, углавном су имали професионално занатство, са правно регулисаним радњама и дућанима, док је по селима постојало полупрофесионално занатство, којим су се бавили самоуки или приучени сељаци. Бавећи се земљорадњом и сточарством као основним занимањем, даровити појединци су, у оквиру домаће радиности, израђивали занатске производе задовољавајући потребе месног становништва. Међу њима било је талентованих појединаца, који су се толико извештили да су, као мајстори, били чувени и цењени у широј околини. Међутим, то нису биле правне занатлије, нити се њихов повремен рад могао сматрати занатом, али су се касније из домаће радиности развили поједини сеоски занати и занимања.

У прошлости наши сеоски занати доста су се разликовали од варошких. Те занатлије су користиле старе и једноставне алате, ко-

је су најчешће саме правиле. Занати су имали народну терминологију и углавном једноставну технологију. Са брзим развојем градских, сеоски занати падају под њихов утицај и почињу да се мењају, усавршавају, а неки и да нестају.

Дуго је село било без или са врло малим бројем изучених мајстора и занатских радњи, јер је преовлађивало полупрофесионално занатство. О томе је у „Кнежевини Србији“ писао Милан Ђ. Милићевић: „Заната и заначија по селима има понегде, и то само за најпрече потребе, као што су: ковачи, колари, качари и терзије, које сукно режу и бојације, које боје прећу и разно плетиво.“⁴³

Развој занатства и отварање самосталних занатских радњи на селу није ишло у рачун варошким мајсторима: они су им били велики конкуренти, јер су преузимали муштерије са села, своје производе продавали по нижим ценама а уз то обављали и послове више сродних заната. Варошке занатлије нису се бориле само са сеоским занатлијама, већ су морале да издрже и друге видове конкуренције: бесправан рад варошких занатлија, торбарење, развој трговине и њено мешање у послове појединих заната, прилив готове јевтиније индустријске робе. Против рада бесправних, приучених занатлија буниле су се и супротстављале изучене занатлије тражећи од власти да се казне и да им се одузме право на рад. Међутим, и поред казни, а и због толеранције власти, ова врста допунског привређивања преживела је и одржала се до данас, мада у знатно мањој мери.

Развој професионално-правног занатства у Чачку и Горњем Милановцу може се пратити од четрдесетих, односно педесетих година XIX века, када почиње и оснивање првих еснафа. Спроводећи Наредбу из 1823. године, по којој је „сваки занат био дужан да за себе оснује еснаф“,⁴⁴ занатлије су се удруживале у једнородне или сродне — мешовите еснафе. Привремено основано еснафско уређење у ослобођеној Србији, поред тога што је задржало доста од турских еснафских обичаја, попримило је и новине са стране, нарочито од мајстора који су долазили из Аустрије. Усвајањем Уредбе из 1847. године, еснафски обичаји су претворени у правила. Извршена је општа подела заната на еснафске и нееснафске и на трговину. Самосталне еснафе оснивали су бројнији и развијенији занати (који су имали најмање 12 правних занатлија-мајстора), а мешовите — слабије развијени занати.

Удруживањем у еснафе мајстори су, у почетку, штитили своје интересе и држали монопол на свој занат борећи се против свих ви-

дова конкуренције, појаве нових заната, напредовања индустрије, продаје готове индустријске робе... Борећи се за опстанак, многе занатлије су пропадале, што је утицало на појаву подвојености између богатих и сиромашних занатлија и проузроковало њихове међусобне раздоре. Исцрпљени и ослабљени пред наглом конкуренцијом новог индустријско-капиталистичког развоја, еснафи нису могли да се одрже, па су се почетком XX века распали.

Еснафе је заменио Закон о радњама из 1911. године. По овом закону, уместо више, у свакој вароши основан је један еснаф за све занате, да би Законом о радњама из 1931. еснафи били коначно укинуги.⁵

Ослободивши се турске власти, Чачак је већ у првој половини XIX века био значајан занатски центар, са више формираних еснафа. Међу првима у еснаф су се удружиле абације, а потом пекари, механције, кафеџије, опанчари, обућари, лончари, терзије и други.

ЕСНАФИ У ЧАЧКУ ОД 1838. ДО 1900. ГОДИНЕ⁶

Назив еснафа	основан	бр. члан. приликом оснивања	1891.	1900.	Чланова мешовитог еснафа 1900.	
Абацијски	15. 1. 1838.	21	—	35		
Механско-кафанско-пекарски	1841.	28	100	79	механција кафеџија лекара	20 20 39
Обућарско-лончарски	1848.	12	15*	26	обућара лончара	16 10
Терзијски	1851.	—	—	64		
Зидарско-тесачки	16. 9. 1854.	—	—	43	зидара 9, тесара 2, бравара 4, колара 3, ножара-кантарџија 4, ебрбера 7, казанџија 3, лимара 2, молера 2, пушкара 4, пинтера 3	
Сарачко-ћурџијски	око 1870.	—	—	—		
Трговачки	24. 5. 1879.	15	79	—		
Кројачки	4. 9. 1896.	—	—	10		
Мумуџијско-бојацијско-воскарски	11. 3. 1899.	—	—	20	сапунџија 11, бојација 6, воскара 3	

* Обућара, лончара, ткача, самарџија и врећара.

ЗАНАТИ У ЧАЧАНСКОМ И МИЛАНОВАЧКОМ КРАЈУ

Када је 1863. године извршен попис становништва, занимања, некретнина и прихода, Чачак је имао „190 занатлија, 126 слугу, 62 калфе, 52 надничара, 49 чиновника, 45 трговаца, 42 механције, 21 кафеџију 16 земљорадника, 8 бапшована и 60 без занимања.“⁷ Из ових података јасно се види економска и социјална структура становништва.

Као новооснована варош, Горњи Милановац се средином XIX века релативно брзо развио у значајан занатско-трговачки центар рудничког краја, у коме су искључиво цветали стари (наслеђени од Турака) занати: терзијски, абацијски, опанчарски, ковачки, сарачки и пушкарски. Од седамдесетих година XIX века, поред старих заната, појавили су се и развили нови, донесени са запада: столарски, кројачки, обућарски, фарбарски, ножарски, браварски, шлосерски, лимарски и други. Терзије, кројачи и абације, као најбројнији, први су основали самосталне еснафе, док су се друге занатлије удружиле у мешовит еснаф.

У табели „Еснафи у Горњем Милановцу од 1850. до 1900.“ дајемо назив, годину оснивања и број чланова сваког еснафа:

Назив еснафа	Основан	Бр. члан.	Мешовит еснаф 1883. године	Број	Мешовит еснаф 1900.
Терзијско-кројачки	13. 11. 1850.	9	терзија 8 кројача 1	9	терзија 8 кројача 5
Абацијски	11. 1. 1851.	12		16	
Мешовито-занатлијски	1851.	25	сарача 2 ковача 5 пушкара 2 обућара 6 мумџија 4 шмитова 1	48	сарача 3 ковача 10 поткивача 7 пушкара 1 обућара 7 мумџија 6 шмитова 2 фарбара 10 ножара 1 казанџија 1 зидара 9 бравара 2 столара 5 бербера 2 пинтера 1 лимара 1 колара 1
Зидарско-тесачки	17. 3. 1869.	11	зидара 7 тесача 4	21	
Трговачки	15. 9. 1870.	90		38	

Опанчарски	10. 12. 1872.	17	40	
Бакалски	28. 12. 1881.	13	13	
Механско-кафански	23. 2. 1893.	23	35	механица 23 кафеџија 12
Пекарски	23. 2. 1893.	16	13 ⁹	

Табеле указују да је, поред полупрофесионалног, професионално занатство у чачанском и милановачком крају у XIX веку било врло развијено — и по разноврсности, и по броју. Оно је задовољавало потребе локалног становништва, а само неки производи и потребе житеља Чачка и суседног Драгачева.

Данашња испитивања показала су да су у селима у околини Чачка и Горњег Милановца и даље изражене потребе за производима појединих старих заната (ковачког, коларског, пинтерског, столарског), па су стога ови занати и сачувани, али и осавремењени алатима и технологијом. Такође је запажен продор нових заната (механичарског, аутолимарског), који прате развој и потребе данашњег села.

Све занате у чачанском и милановачком крају можемо сврстати у више група.

Занати за израду предмета за одевање су: абацијски, терзијски, опанчарски, бојацијски, ћурчијски и кројачко-шинајдерски; занати за обраду дрвета: столарско-тишлерски и пинтерски; занати у вези са саобраћајем: коларски, ковачки, поткивачки и сарачки; занати у вези са грађевинарством и обрадом камена и глине: зидарски, лимарски, каменорезачки и лончарски; занати у вези са прехраном: пекарски, воскарско-лицидерски. . .

АБАЦИЈСКИ ЗАНАТ

Од заната који су се бавили производњом одевних предмета у чачанском и горњомилановачком крају најразвијенији су били абацијски, терзијски и опанчарски, док су бојацијски и ћурчијски заступљени у мањем броју. Абације и терзије биле су прве занатлије које су основале своје еснафе: чачанске 1838, а милановачке 1851. године. У тренутку оснивања, абацијски еснаф у Чачку имао је 21, а у Милановцу 12 чланова. Временом овај се занат развијао, па је 1900. године у Чачку било 35 абацијских мајстора, а у Милановцу

16.⁹ Попис из 1863. године у селу Бољковцима помиње двојицу абацијских мајстора.¹⁰

По казивању Драгутина Лазовића (77 година), абације (и данас активно ради) из Горњег Милановца, када је он учио занат око 1922. године, у Горњем Милановцу било је седам абацијских радњи, у којима је радило најмање 2—3 шегрта, колико и калфи. Године 1945. у Горњем Милановцу постојале су две самосталне абацијске радње: Драгомира Ковачевића и Стевана Зарића. Оснивањем Абацијско-кројачке задруге „Победа“ 1946. године, све абације су се учланиле у њу, док су сеоски мајстори код својих кућа кројили одређене хаљетке и предавали задрузи.

Чачанске абације и кројачи су 22. октобра 1945. основали Абацијско-кројачку прерађивачку задругу „Обнова“. Пре ње, 1939. године, формирана је Прва занатска чачанска кројачко-прерађивачка задруга. Задатак задруге био је да чланови заједничким средствима набављају сировину, шију народна одела и продају на тржишту.¹¹

Од 1946. до 1952. године у Љубићко-трнавском срезу постојало је 20 абацијских и 10 кројачких радњи.¹² Данас у Чачку ради само једна абацијска. У њој се шију мушка народна одела, женски јелеци од сомота и чоје, везени гајтаном и бућмом, и шајкаче, али само по поруџбини — за приватна лица или за аматерска фолклорна друштва.

Сеоске абације, у народу зване „терзије“, своје занатске послове су радиле сезонски и по поруџбини мештана. Поруџбина је највише било пред јесен (за свадбе, славе), када су продавани пољопривредни производи и стока. Муштерија је доносила сукно и чоју и поручивала „са колико ће гајтана одело бити везено“. Било је и таквих мајстора (углавном приучених и самоуких) који су са алатом у торби ишли кроз села и у кућама кројили и везли одела. Њихов рад је забележио у Србији и Вук Караџић: „То су сељаци као и остали људи, па кад коме треба што да му шије (н. пр: гуњ, гуњче, зубун), он га зове својој кући те онђе ради.“¹³

Мајстори абацијског заната, зачетог у народу, „резали су“ хаљетке народне ношње од домаћег сукна, шајка и чоје. Гуњеве и гуњиће, антерије, фермене, зубуне, дизлуке и женске јелеке украшавали су орнаментима од домаћег вуненог или куповног гајтана и бућмом.

Одело је кројено „од ока“, без претходног кроја на папиру. Сукно је кројено и шивено „на френгију“ — једно парче сукна прелазило је преко другог, па је конач провлачен истовремено кроз оба краја сукна, а када је шивено „парче уз парче“ — ивице оба парче-

та сукна су састављене једна уз другу. Врсте бодова приликом шивења сукна су: „провлака“ — када се једноставно провлачи конац, и „обаметање“ — бод којим се порубљују доњи делови појединих хаљетака. Разноврсни орнаменти, којима се украшава народно одело, извођени су од гајтана и бућме. „Асламчићи“ — орнамент у облику спирале, „осмице“, „пупци“ — мањи и већи таласasti орнаменти су основни мотиви којима је украшавано мушко народно одело. Од упоредног гајтана по ивицама антерије и фермена извођена је „двокатна“ и „трокатна крма“, уз „крму“ су пришивани „дикиши“ — већи број гајтана састављен као трака, а са унутрашње стране „дикиша“ пришивена је упоредна бућма („бурмица“).¹⁴

У XIX и почетком XX века гуњ са гуњићем био је главни хаљетак мушке народне ношње. Гуњ је резан од мрког или црног сукна; био је са дугим рукавима, а закопчавао се под грлом. По ивицама је опшиван црним вуненим гајтаном у пет до дванаест „ката“ — реда и са две „бурме“ око гајтана. Предњи „пешевци“ украшавани су орнаментима: „сивријом“ — крива шара и „преко“.

Гуњић — зубунић је такође од сукна, без рукава, дужине до струка; не закопчава се. Богатије је украшен од гуња, али врло често је и једноставно опточен са три до пет „катова“ гајтана. За свечаније прилике гуњ и гуњић израђивани су од шајка и плаве чоје, са више веза. Временом ова два хаљетка замењују антерија и фермен, који су и данас, истина ретко, саставни део мушке народне ношње.

Абације су, поред гуња и гуњића, резале и шиле чакшире, дозлуке, женске јелке. Било је и умешних мајстора абација, који су се, поред израде народног одела, бавиле и терзилуком кројећи јелеке од финих материјала, везене златном и сребрном жицом и шљокицама. Због тога су често абацијски и терзијски еснафи били у сукобу. Поред међусобних борби, ова два еснафа водила су заједничку борбу против трговаца, неправних мајстора, торбарења. Све је ово утицало да већ отежан и уздрман положај абација и терзија буде све тежи, што је довело до њиховог коначног пропадања.

Алат, којим су се служиле абације, био је врло једноставан. За мерење сукна употребљаван је аршин (дрвени или метални), дужине 68 цм. Маказе су биле металне, тешке и велике, са заравњеним врхом. Напрстак је трбушастог облика са мањим округлим отвором на врху. Абацијска игла је јача и већа од терзијске. Конац за шивење био је такозвани „турски“, купован је у Лесковцу (као и бућма и гајтан). Машина је почела да се користи за шивење после

1900. године. Закачка је дужи комад сукна (облика пера), са кукицом на једном крају, а служила је за затезање сукна када се везло гајтаном. Шило је служило за бушење рупа приликом пришивања копчи. Колтата је даска за пеглање чакшира. Утија метална, састављена из главе и дршке, служила је за пеглање гајтана и бућме. На горњи део главе утије стављала се ижлебљена дашчица „басачик“, која је коленом притискана приликом пеглања.

Појавом и развојем кројачког заната и брзим продирањем промена у начину одевања, абацијски занат је, у првим годинама XX века, почео да слаби. Међутим, у Чачку и Горњем Милановцу још увек раде абације, кројачи народног одела који кроје и шију и савремену одећу.

ТЕРЗИЈСКИ ЗАНАТ

„Терзија (персијска реч) значи кројач, кројач чохе (кројачи сукна зову се абације).¹⁵“ Међутим у нас, нарочито на селу, „терзија“ је сваки мајстор који кроји народно одело и од сукна, и од чоје, и од сомота.

Терзијски занат је у периоду турске окупације и касније, у XIX и првим годинама XX века, био врло развијен, а радионице бројне. До ослобођења од Турака овим занатом су се углавном бавили муслимани, а тек понеки Србин, јер „раји“ није било дозвољено да носи китињасто одело. Одласком Турака мајстори овог заната у Чачку и Горњем Милановцу почели су да режу и шију мушке и женске хаљетке грађанске ношње од чојице, атласа и сомота, везене златном и сребрном жицом, шљокицама и свиленим гајтаном, према унапред исцртаним „мустрада“, најчешће оријенталног порекла.

Терзилук је у Чачку и Горњем Милановцу цветао од седамдесетих година XIX века, све до 1900, када је у Чачку забележено постојање 64 терзијска мајстора.¹⁶

Са појавом моде ношње хаљина кројених „по јевропски“, стара грађанска ношња се полако губила. Међутим, оно што је град одбацивао, село је прихватало, па су се неретко имућније девојке са села венчавале у белом либадету или, пак, у градској ношњи, са валом на глави.

На слабљење и нестајање терзијског заната пре појаве мајстора кројача досељених „из прека“, утицала је и међусобна конкуренција између самих терзија (богатих и сиромашних), затим мешање абација у терзијске послове, као и трговина готовим и јешти-

нијим терзијским производима. И, већ после првог светског рата у чачанском и милановачком крају ретко се могла видети жена у градској ношњи са либадетом, као и мушкарац у „потурлијама“ и цемадану, везеним гајтаном и срмом.

КРОЈАЧКО-ШНАЈДЕРСКИ ЗАНАТ

Са доласком нове моде у одевању, најпре у градовима, па касније и у селима, кројачко-шнајдерски занат је после првог светског рата започео интензивније да се развија. Први сеоски кројачи у чачанским и милановачким селима нису имали протоколисане радње, већ су шили узгред, после обављених пољопривредних послова. То су били приучени мајстори, без радњи и радионица. После другог светског рата овај занат се све више развија, не само у Чачку и Горњем Милановцу, већ и по селима.

У почетку кројачким занатом су се бавили само мушкарци, док су им жене помагале око ситнијих кројачких послова (ендлање, израда поруба, пришивање дугмади). После првог светског рата у селима овим занатом су почеле и жене да се баве. Иначе, Чачак и Горњи Милановац су још крајем XIX века имали чувене шнајдерке-модискиње, које су шиле одећу „јевропског кроја“.

Народни музеј у Чачку у својој збирци има венчаницу од маркизета и хаљину од свиле, изузетног кроја и израде, које су 1918. године шиле чувене чачанске шнајдерске-модискиње Стана и Љуба Поповић. Такође се у Музеју чува књига шнитова и модела женске моде (између два рата), које је израдила даровита кројачица-модискиња Милица Терзић из Чачка.

БОЈАЦИЈСКИ ЗАНАТ

Бојацијски занат поникао је из сеоске домаће радиности, односно из народног бојења биљним бојама. Спада у нешто млађе занате у милановачком и чачанском крају, мада је пописом 1839. године, у Чачку забележен „мајстор Ђорђе бојација.“¹⁷

Пред крај XIX века прихваћено је бојење анилинским бојама, па се стога овај занат врло брзо развијао. После 1900. године, поред ових у Чачку и Милановцу, бојацијске радње су отворене и по селима — у Мрчајевцима, Прељини, Љубићу, Мојсињу, Жежезици, Брајићима, Бершићима, Горњим Бањанима, Прањанима, Бољковцима. Бојације су имале доста посла, јер је вуна била основна сировина

женске домаће радиности. Необојена вуна обележавана је дрвеним „рабошима“, а од пре двадесетак година металним плочицама са бројем.

Данас се бојације, поред свог основног занимања, прилагођавају потребама, па обављају и хемијско чишћење одеће. Поред тога што је бојацијски занат данас добро развијен у селима чачанског и милановачког краја жене се поново враћају бојењу биљем (у ораховом листу, коприви, рују, броћу) иако је ово бојење теже и, како кажу, „заметније“.

Бојацијска радионица је већа просторија са земљаним подом и већим отвором на таваници — ради вентилације. Опремљена је са више казана запремине од 50 до 200 литара са озиданим оцаком, који се ложи одоздо. Некада се бојило у земљаним лонцима. Околу су „чабрењаци“ — мотке од грабовог, лесковог или багремовог дрвета, преко којих се веша и цеди пређа. У припремљеном и загрејаном раствору, киселине и соли пређа се кува око 60 минута. Обојена пређа се испира у хладној води, цеди центрифугом и суши на сунцу.

За разлику од радионице, бојацијска радња је мања просторија, до улице, са једном или две тезге, рафовима и чивилуцима за качење примљене и офарбане пређе. Сваки чивилук има свој „рабош“, број.

ЋУРЧИЈСКИ ЗАНАТ

По селима чачанског и милановачког краја ћурчијски занат није био развијен. Међутим, 1839. године у Чачку су пописане три ћурчије,¹⁸ а 1863. само двојица.¹⁹ Горњи Милановац је у 1862. години имао једног ћурчију.²⁰ Удружени сарачи и ћурчије су 1870. године основали свој еснаф у Чачку.²¹

Овај занат већи развој није доживео, али се одржао до данас. У Горњем Милановцу од 1946. године радио је ћурчија Слободан Максимовић, а од 1982. радњу је преузела његова супруга Десанка са синовима. Слободан Максимовић је занат учио у Дарувару, Пожаревцу и Шапцу.

Ћурчијски посао је обухватао обраду сирове коже и шивење хаљетака. Чачанске и милановачке ћурчије шиле су мушке кожухе без рукава, једноставне, са мало украса, изведених од разнобојне коже. Кожуси су закопчавани са стране, а кројени су уз врат. „Первез“ од крзна постављен је око рукава и доње ивице кожуха. Око малих џепова извођен је украс од бојене коже. Данас се кожуси

ретко праве. па се у ћурчијској радионици Максимовића у Горњем Милановцу штави кожа, „лисице“ и шију бунде, дуге и кратке, по поруџбини.

Ћурчијска радионица Максимовића, у којој се прерађује кожа, пространа је и опремљена врло савременим инвентаром: две велике „сепије“—„хашпле“ за штављење коже, „менгеле“ са „крџом“ за истезање коже, затим алат: више врста и облика ножева за скидање длаке и месине, ручни нож за штављење коже, неколико врста и облика клешта. У другој, мањој, просторији је радионица, у којој се кроји-сече и шије кожа. У рафовима је сложена припремљена кожа, крај прозора је машина, а иза је дугачка тезга за кројење.

ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ

Поред абацијског и терзијског, чаругџијско-опанчарски занат је у чачанском и милановачком крају у XIX веку био један од најразвијенијих.

Оснажени и бројни чачански опанчари, спроводећи закон о еснафима, 1845. године основали су свој еснаф. Због распрострањене употребе опанака код сеоског и мањег дела варошког становништва, чаругџијско-опанчарски занат врло брзо се развијао. Пописом у 1863. години утврђено је да је Чачак имао 21 мајстора опанчара.²²

Горњомилановачки опанчари су свој еснаф основали нешто касније — 1872. године. Тада их је било 17, а 1883. године — 40.²³

Поред професионалних — правних занатлија, који су радили у Чачку и Горњем Милановцу, по селима су се појединци опанчарским занатом бавили полупрофесионално, као самоуци или приучени мајстори. Они су највише посла имали преко зиме, када су им сељаци доносили коже на „чињење“ и „грађење“ опанака.

Радећи бесправно, самоуке занатлије конкурисале су правним мајсторима, па се чаругџијски еснаф у Чачку 1852. године обратио ондашњем начелству ради заштите својих производа: „Ми знамо, да нико не може никакав занат на своју руку радити и почети, док тај занат не изучи и док његово знање пред еснафом и мајстором не осведочи.“ Затим се наставља: „И док је тако онда ми с пуним правом подносимо главном Начелству тужбу на Јову Јелића и Јову Игњатовића, ортаке бакале и кафеџије, који су једног калфу одавде из службе гди је погођен био за 464 гроша за по године, и два из Уба довели и дали им алат и еспап чаругџијски и они већ као мајстори раде на превелику нашу штету.“²⁴

Професионалним опанчарским мајсторима, сем рада бесправних занатлија, торбарења и трговине, највећи конкурент била је тридесетих година појава фабричке „Батине“ гумене обуће. Еснафи широм Србије водили су огорчену борбу тражећи забрану продаје „Батиних опанака“, борби против истог конкурента. Опанчари су, као и друге занатлије, до првог светског рата одолевале свим видовима конкуренције да би се пред други светски рат њихов положај погоршао. Борећи се за опстанак, чачански опанчари су 29. марта 1939. основали Прву опанчарску прерађивачку задругу.²⁵ Оснивање задруга настављено је и после другог светског рата, али су оне кратко радиле.

Данас у Чачку ради опанчар Михаило Вукајловић—Ариљац, а у Горњем Милановцу — Влајко Мијаиловић. Они раде по поруџбини за приватна лица и за аматерска културно-уметничка друштва.

У прошлости опанчари су сами штавили-„чинили“ сирове коже, врло ретко су куповали прерађене. Покишељену кожу стављали су у дрвене или бетонске „сепије“, а преко њих је сипан раствор креча и пепела. Сваког дана коже су окретане, а раствор је мешан. После петнаестак дана коже су вађене и на дрвеној „клуци“ „плочом“, скидана је длака („лешење“) и „месина“, потом је кожа дан-два испирана у води. Припремљене коже стављене су у штав, начињен од коре руја. У овом штаву су штављене коже за црвене опанке, који су у чачанском и милановачком крају ношени до првог светског рата.

Штав у хрстовој шишарци је бољи и квалитетнији. „Начињене“ коже стављане су у дрвено буре, у које су сипане млевена шишарка и топла вода. Коже су у штаву држане седам дана, окретане и наливане топлим водом, а потом је процес понављан још два пута, уз додавање нове шишарке. Уштављене коже су вађене, истезане и сушене у хладу или на „промајитом месту.“ Осушене, кројене су на „ђонове“-„таслаке“ и поново враћане у штав, тако да процес обраде и штављење коже траје два до три месеца.

У селима чачанског и милановачког краја све до средине XIX века, па и касније, најраспрострањенија врста опанака били су „прешњаци“-„врце“, прављени — „грађени“ од сирове, нештављене коже. Ова врста опанака била је домаће израде и свака кућа имала је по једног члана који је „градио“ опанке за укућане.

„Црвени опанци“, штављени у јововој кори-рују, ношени су пре првог светског рата као свакодневна обућа. Они су од говеђе

коже, без носа — „врха“, а било их је и са „врхом“. Код „црвењаша“ преплет је прост и иде средином „лица“.

Опанак „ђонаш“ кројен је од уштављене коже. Скројен опанак бележен је (набадан) бодом (оштрим шилом). Зависно од врсте опанака, бележено је уже или шире набадање. Први „ђонаши“ нису се много разликовали од „црвењаша“; врх опанака је био кратак и широк, док је „лице“ „грађено“ од шире исечене опуте. Ђон је плитак, а „премет“ и „преплет“ (од шире опуте) рађен је у виду шах поља. У милановачком крају овакви опанци су имали посебан назив „асураши“.

Новији „ђоновски“ опанци, који се и данас праве, ужи су, дубљег ђона, затворенији и ужег и већег „врха“ — кљуна. „Лице“ је начињено од ситног вишеродног „преплета“ и „премета“. Опанци са дугим кљуном у чачански и милановачки крај стигли су око 1930. године, преко Љига и Шапца. Мушки и женски опанци, који су ношени у овом крају, везују се двома врстама кајиша: „обувачима“, који се учвршћују за опанак и имају пређицу, и „завијачима“, који се омотавају око ногу.²⁶

После другог светског рата у Чачку и Горњем Милановцу, почела је израда опанчића типа мокасино, без кљуна и са „лицем“ које је шуљикаво. Ова врста опанака се и данас (у лето) носи.

Забележили смо да опанчари М. Вукајловић и В. Мијаиловић праве опанке „кљунаше“, „асураше“, дечије опанке, опанке-мокасионе и мале опанчиће као сувернире за Туристички савез у Горњем Милановцу. Више пари опанака праве по поруџбини за културно-уметничка друштва Горњег Милановца, Чачка и Крагујевца и по поруџбини појединаца.

Опанчарске радионице су махом биле веће једноделне просторије, на чијем је дужном зиду постављен раф са готовим опанцима и калупима. Испред рафа налазила се дугачка продајна тезга, на којој су купцима показивани опанци. Поред прозора биле су постављене једна или две мање радне тезге. Калфе и шегрти су за тезгом седели на треношкама, а на себи су имали широке тежане или кожне кецеље.

Алат и прибор за штављење коже и израду опанака чине: сепија, дрвено буре за штављење коже, казан од бакра, изнутра калајсан, служио је да се запари шишарка; плоча-косица метална (служила је за „лешење“ — скидање заостале длаке и месине); клупа дрвена на којој се лешила кожа; нож, са повијеним сечивом унутра за сечење дебљих и већих кожа, а мањи нож истог облика

— за сечење тањих и мањих комада коже; тезга за држање ситног алата, коже и опуте и за рад; даска, на којој су набадани „ђонови“; метално-челично шило за бушење коже и опуте; бода за набадање „ђонова“; зумба, за зумбање — бушење „ђонова“; варкаш, рог, за глачање коже и прављење „редова“ на „преплету“; кашика (од једног комада дрвета тесана и издубљена) помоћу које се опанак навлачио на калуп а потом глачао; калупи (прво је коришћен само један калуп за израду једног пара опанака, а касније — леви и десни калуп; први калупи су били широки, а после 1910. године уведен је ужи калуп, као и калупи за женске и дечије опанке) и белегија-брус за оштрење алата.²⁷

Од заната везаних за саобраћај у чачанском и милановачком крају заступљени су: коларски, ковачки, поткивачки и сарачки.

КОВАЧКО-ПОТКИВАЧКИ ЗАНАТ

Оба спадају у групу најстаријих заната, подједнако заступљених и у селима и у варошима. До почетка XIX века монопол на ковачко-поткивачки занат у Србији држали су Турци, а већ у првој половини XIX века преузели су га Срби и Роми.

У многим деловима света ковач је имао велики углед: „У Индонезији краљеви синови уче умијеће ковања, а у централној Азији као и у Судану ковање спада у најотменији обрт“. Било је и супротног става и мишљења: „Код племена Тиббу у Сахари и у Источној Африци.“²⁸ И код нас се у почетку свог развоја ковачко-поткивачки занат није много ценио. Прљав и напоран, њега су у чачанском и милановачком крају учили махом сиромашни сеоски младићи и Роми.

Иако је ковачко-поткивачки занат свој процват доживео у другој половини XIX века, по селима чачанског и милановачког краја највише су радили приучени ковачи. Радећи сезонски, по потреби својих мештана, они су, у својим малим и неугледним радионицама, уз мех, наковањ и чекић, ковали, поправљали и клепавали алатке, али и поткивали волове и коње.

Ковачки занат, за разлику од поткивачког и других старих заната, пролазећи кроз кризе и борећи се за опстанак, успео је да

се одржи и осавремени прихватајући нову технологију у обради метала. Од 1953. до 1955. године у селима среза љубићко-трнавског било је 14 ковачких радњи, а ковачко-поткивачких пет.²⁹ Данас ковачких радњи има у селима Таково, Горњи Бањани, Прањани, Бољковци, Заблаће, Мрчајевци и Прислоница.

Ковачи у својим радионицама углавном кују вруће гвожђе, клепавају алат, израђују раонике, мотике и друга оруђа, предмете уз огњиште, маказе, кључеве, клинове, гвоздене делове за кола, металне ограде, гелендере, металну столарију и друге потрепштине. Њихов алат и опрему чине: мехови за распаљивање ђумура, наковањ, велики и мали чекић, клешта за вађење и држање усијаног гвожђа, маказе, пробојци, секачи, корита са водом; ван радионице: тоцило за оштрење.

Поред професионалних и полупрофесионалних ковача у таквомском и чачанском крају „поједина домаћинства су имала своје „ватре“ на којима понеки од укућана, самоук, ради само за кућну потребу. Уопште, многи сељаци сами поткивају своје коње и волове и оправљају мање гвоздене ствари.“³⁰

Док су ковачи ковали усијано гвожђе, поткивачи су углавном прерађивали хладно гвожђе, мада у новије време и они кују врело гвожђе (када праве потковице за коње тзв. „немачке“). Поред тога што су ковачи и поткивачи радили послове оба заната, по селима је било и издвојених искључиво поткивачких радњи (то су махом били правни мајстори). У време наших испитивања у Чачку смо забележили постојање две самосталне поткивачке радионице, а по једну у Горњим Бањанима, Такову, Бољковцима, Горњој Црнући, Жежевици и Заблаћу.

Поткивачка радионица састоји се из одељења — радионице са алатом и мехом и трема са два стуба, под којим се поткивају волови и коњи. Алат и опрема којим се служе поткивачи чине помагала за обарање и везивање стоке: фалога — дрвени трупац са алком и конопцем, трокрака дрвена чатала за подизање и затезање „обаљеног“ говечета, оглав-уже за везивање говечета, турпија за стругање копита, тошка, сунтрач за дељање и равњање чапоњка и копита, клешта, наковањ, чекић, зумба, бургија, мештер за пуштање крви коњима који имају зазубице.

Данас је поткивачки занат у опадању, мајстори немају наследнике, па ће се вероватно и у будућности овим занатом бавити само самоуки сељаци и тако задовољавати потребе свог домаћинства.

КОЛАРСКИ ЗАНАТ

У Шаранима, Такову, Прањанима, Горњим Бањанима, Бољковцима, Горњој Црнући, Враћевшници, затим Врнчанима, Љубићу, Мрчајевцима, Заблаћу и другим селима милановачког и чачанског краја коларским занатом углавном су се бавиле самоуке полупрофесионалне занатлије. У почетку сеоски колари су само правили и поправљали точкове на колима, а сељаци сами израђивали руду, срчаницу и осовину, док су лес радили столари. Са појавом „гвоздених“ кола (окованих), а потом и „гумараба“, број самоуких колара опао је, мада их је било и у време наших испитивања. Професионалних колара било је у Чачку, Горњем Милановцу и Прањанима. Они су имали регистроване радње, у којима су, поред кола, правили каруце, фијакере и чезе.

Коларски занат је био врло развијен и цењен све док је рабацилук цветао, а кола била основно транспортно и превозно средство. Данас, када је село механизовано, и нема правог рабацилука, коларски занат је опао, али није нестао.

Некада су у селима и варошима коларске радионице подизане крај путева и близу ковачница и поткивачница. Данас нема ниједне самосталне коларске радионице, већ су подигнуте као ковачко-коларско-механичарске радње, у којима се обављају послови више заната. Такве радионице се налазе у Такову, Горњим Бањанима, Прањанима, Бољковцима, Жекевици, Заблаћу и Мрчајевцима. За доброг и цењеног мајстора сматра се Милета Петровић из Такова, који има радионицу опремљену савременим алатом. Он, поред коларског посла, ради и ковачки: израђује раонике, мотике, секире, делове за тракторе и прикључне машине, поправља пољопривредне алатке, клепава их и оштри.

Данас колари чачанског и милановачког краја израђују кола „гумараба“, саонице, двоколице, јармове, дрљаче. За израду кола највише се користе јасеново, багремово и брестово дрво. Кола су бојена и украшена цветним и геометријским мотивима, а има и представа коња. Алат је фабричке израде, а раније је набављан од ковача.

САРАЧКИ ЗАНАТ

Сарачки занат је у чачанском и милановачком крају у XIX веку био познат, али без превише мајстора. У Чачку је 1839. забележено постојање тројице сарача,³¹ они су 1870. године, удружени са

ћурчијама, основали заједнички еснаф.³² Горњи Милановац је 1883. године имао два сарача, а 1900. тројицу.³³ У селима није било занатлија ове врсте, па, су сељаци сарачке производе набављали у Чачку и Горњем Милановцу и по вашарима. Ситне (крпачке) послове (поправка амова) радили су сами сељаци.

Иако су у селима чачанског и милановачког краја преовлађивале воловске запреге, и коњска вуча је доста коришћена у транспорту и саобраћају. Од амова и осталог прибора, потребног за коњску вучу, употребљавани су, а и данас се користе једноставни-обични амови за орање и вучу док су „парадни“ амови употребљавани када се у чезама, каруцима и фијакерима ишло на саборе, вашаре, свадбе и веселја. Лепо украшене (са кићанкама) амове имали су само имућнији.

У време наших испитивања забележили смо рад по једног сарача у Чачку и Горњем Милановцу. Они у потпуности задовољавају потребе становништва. Поред амова, праве: кајише, ташне, футроле за оружје и друге ситнице од коже.

*
*   *
*

У селима чачанског и милановачког краја међу најбројније и најразвијеније занате спадају они који су везани за прераду дрвета. Нарочито је било распрострањено дрводељство.

Дрво, као основни материјал којим обилују простори чачанског и милановачког краја, његова лакоћа обраде и обликовања једноставним алаткама, омогућило је да се занати и занимања везана за његову обраду развијају од најстаријих времена до данас.

Дрво је коришћено за градњу кућа, израду покућства, алатки, превозних и транспортних средстава, инструмената, свега онога што је било потребно становништву. Врло погодно за обраду, дрво је код талентованих, самоуких сељака будило жељу и за украшавањем, па студа многи дрвени предмети, поред своје функционалности, добијају и леп изглед. За украшавање преслица, сандука, кревета, полица и стреха најчешће су коришћени мотиви из природе — цветни, стилизоване розете, геометријске шаре (спирале, „цик-цак“, крстови). Шаре су урезиване и резбарене ножићима, а често су и бојене; поред устаљених мотива, који су преношени с генерације на генерацију, домаће, самоуке, или, пак, професионалне дрводеље уносиле су своје лично знање и укус при комбиновању мотива. За предмете из-

рађене од дрвета у овом делу Србије можемо рећи да не обилују изражајном декоративношћу. То су смирени украси, изведени плитким урезивањем и резбарењем. Ретко је било предмета који су целом својом површином декорисани (преслице и врата на црквама брвнарама); углавном су рађени детаљи на централном делу, или, пак, геометријске „бордуре“ и „решма“ ивицама предмета.

Зависно од предмета које израђују, чачанске и милановачке дрводеље највише користе храстово, орахово, јаворово, крушково и трешњево дрво. Алат је био ручни (секира, тестера, длето, скобла, ножићи), а данас се примењује савремен алат (електричне тестере, стругови) за машинску обраду дрвета. Самоуке сеоске дрводеље, обављајући овај посао у слободном времену и у оквиру кућне радности задовољавали су потребе свог домаћинства, а вештији појединци и својих суседа. Такмичиле су се самоуке дрводеље при изради покућства, свирала, гусала и алата у што лепше изведеној бојеној и урезаној шари. Данас, када је све индустријализовано, мало је таквих самоуких народних уметника. Ми смо у таковском селу Синошевићима забележили како ради Павле Павловић, педесетогодишњи самоуки дрводеља. Како каже, од детињства је почео да се занима „дашчицом и ножем.“ Ради све: од свирале до намештаја, столарије, бурића и каца.

ПИНТЕРСКИ ЗАНАТ

Качара или пинтера, и то самоуких, најпре је било по селима, док се професионални пинтери по варошима јављају од средине XIX века. Тако је у Чачку забележен 1849. године долазак првих пинтера „из прека“ — браће Фердинанда и Јакова Крена, пореклом Аустријанаца.³⁴ Фердинанд Крен је куповао од сељака храстову и багремову грађу, од чијих је дуга правео бурад за своје потребе, али и наручиоцима.

Због малог броја мајстора, пинтери нису имали свој самостални еснаф. Тек 1900. године они са зидарско-тесачким занатлијама оснивају заједнички еснаф. У еснафу су била три пинтера,³⁵ а у Горњем Милановцу само један.³⁶

Данас, ни у Чачку, ни у Горњем Милановцу нема ниједне праве пинтерске радње: једино у Горњим Бањанима од 1956. године у својој радионици ради пинтер Милош Живковић. Самоуких или приучених пинтера има у Такову, Прањанима, Мајдану, Руднику, Враћевцима, Бољковцима, Дренови, Мрчајевцима, Рошцима и Јагчи-

ћима. Било је и таквих приучених мајстора који су са алатом у торби, на позив муштерија, ишли по селима радећи буриће и каце.

За израду бурића, каца, бачви и чабрица најбољи су храстово, багремово и дудово дрво, а за обруче — брезово. Грађа за израду бурића се изреже на дугице одређене дужине. Раније су резане — обрађиване „стружницом“, а данас абрихтером. Дуге се сложе у одређен калуп, при дну се ставе обручи и тако све припремљено постави се над ватром и загрева. Истовремено, док се дуге греју, „винтом“ се привија и затеже доња и горња страна дугица док се добије одговарајући облик бурета. Када је завршено „парење“ и формирање облика дрвета, крајеви дугица се поравнају „уторњаком“ или се кружном тестером изнутра направи канал за дна. Дно се, као и дугице, „дихтује“ рогозом. Када се све ово уради, ставе се метални обручи и буре офарба споља. Каце се праве, као и бурићи, од храстовог дрвета, дуге су праве и не „паре“ се над ватром. Обручи су од брезовог или јасеновог дрвета.

Качарско-пинтерске радионице по селима најчешће су смештане под шупом, ретко у затвореној просторији, која мора бити велика и пространа.

Пинтерски алат доста је осавременен и фабричке је производње: брадва, за тесање дуга, „ђелка“ — кромпајс криви, „макља“ — права, разна длета, сопобли, шиктобли, шерпа крива, „уторња“ „кимобли“, ренда (разне дужине и облика), допобли, раупогли — ножеви разних дужина, стружница, ренде од 160 мм, тестера, секандер — за накуцавање обруча, чекић од два кг, пробојци (већи и мањи), турпије, (ситне и крупне), бургије, шестари, брусеве, јегета, винт за савијање дугица, наковањ и пањ за тесање дуга.

Посао се ради по поруџбини, а понеки пинтер прави бурад и качице од свог материјала, па робу продаје по ваџарима и на пијаци.

СТОЛАРСКИ ЗАНАТ

Почетком XIX века столарски посао није био издвојен као посебан занат, већ су се њиме бавили дунђери. Када су од педесетих година XIX века у Србију из „прека“ почели да долазе столари-тишлери, овај посао се издваја као посебан занат.

Као млад и нов занат прво се развијао у варошима, док су потребе сеоског становништва и даље задовољавали дунђери или приучене сеоске дрводеље. Пред крај XIX века столарски занат се развија и по селима чачанског и милановачког краја. Отваране су

столарске радионице у Прањанима, Такову, Мрчајевцима, Зблаћу, Љубићу. Мајстори су радили по поруџбини, од своје или донешене грађе. Поред грађевинске столарије, правили су намештај (спаваће собе, шифоњере, креденце, рамове за огледала и фотографије).

Столарски занат се врло брзо развијао, тако да су мајстори после првог светског рата почели да оснивају задруге. У Чачку године 1919. основана је Прва чачанска столарска задруга „Будућност“ а потом и задруга „Југославија“. Задруге су осниване и после другог светског рата. Данас у Чачку има 25 самосталних столарских радњи,³⁷ а у Горњем Милановцу — 23.³⁸

Столарске радионице су веће и добро осветљене просторије, лицем окренуте путу. Поред ручног алата и тезги, опремљене су и савременим машинама: „абрикером“, „дихтом“, „стругом“.

*
*   *
*

У таковском селу Горњим Бранетићима живи и ради самоуки градитељ виолина осамдесетогодишњак Драгољуб Трнавац. У својој осамнаестој години направио је прву виолину, са којом је две године свирао на прелима. Године 1960. изградио је виолину од белог јавора узимајући отисак у глини. До сада је направио двадесет виолина. Овај даровит мајстор је, иначе, самоуки столар.

ЛИМАРСКИ ЗАНАТ

Лимарски занат спада у ред млађих и лакших заната. У Чачку и Горњем Милановцу јавио се пред крај XIX и почетком XX века и одржао до данас. Лимарске радионице постоје у Чачку, Милановцу, Прањанима и Такову. Лимари прерађују бели и црни лим. Од белог лима праве: олуке, кантице, кофе, лаворе, цезве и бакраче, а од црног лима: шпорете, пећи, чункове, плехове, ограде, чивилуке. Алат им је: росангле-клевшта за савијање лима, аушлаг — клефта, маказе (криве и праве), шрафтунг — менгеле за стезање гвожђа, турпије, секачи, дрвени и метални чекићи, наковањ, леткон... Лимари су радили по поруџбини, али и робу за продају на вашарима у Чачку и Горњем Милановцу, па и по селима.

ЗИДАРСКИ ЗАНАТ

Полупрофесионално зидарство у милановачком и чачанском крају је најразвијенија делатност. На развој зидарства доста су утицали мајстори из Осата и „Бугари“ — Пироћанци и Црнотравци.

Многи су се толико извештили да су постали чувени мајстори, па су као предузимачи погађали посао.

Зидају све врсте кућа почевши од темеља до малтерисања и извођења декоративне фасаде. Раде сезонски на читавој територији обе општине, и то за „надницу“ или „ђутуре“.

О развијености овог занимања — заната још у XIX веку сведоче и епитафи на споменицама покојника, попут оваквих: „Бивши неимар дунђерски“, „главни мајстор дунђерски“... Таквим умешницима су каменоресци на надгробне каменове урезивали и алатке: брадву, висак, шестар. Не мало је и сачуваних неимарских записа на „конацима“ и кућама. У њима се помињу мајстори, али и — одакле су родом и колико су дуката узели од домаћина за своју мајсторију. Ево само једног примера из околине Чачка: „Овај конак градио Обрен Белић из Остре у 1855 лету дадок 100 дук. са грошима — мајстори овог конака Петар и Станиша из Турске вароши Препола са 2 момка“.

ЦИГЛАРСКИ ЗАНАТ

За своје личне потребе, сеоско становништво чачанског и милановачког краја бави се и преправљањем и печењем цигле. Вештији сељаци су ово умеће научили од мајстора који су на ове просторе стизали из источне Србије, Топлице и Црне Траве. Надимак „Бугари“ носили су стога што су долазили „од бугарских крајева“.

Постепено, и наши људи су се извештили у „сечењу“ цигле да су своје умеће уздизали на ниво занимања, па и заната. Јер, није сваки сељак умео да „сече“ циглу и да је слаже у „банкете“, односно пече.

За израду цигле бира се растресита и масна земља, звана „гајнача“—„белоушица“, и то са својих имања. Најпре се у јесен ископа земља и остави „да преври“ и измрзне преко зиме. На пролеће та се земља покваси, прекопа („закува“) и добро изгази ногама. Цигла може да се прави и од земље која се накваси и у току дана. Припремљено блато скупи се на „камару“, затим се „сече“ рукама и ставља у „калупе“. Цигла се из „калупа“ вади и ређа на „гувно“, где се суши два-три дана, а затим се „крлачи“ — окреће на бок. Просушена цигла ставља се у „витлове“ (редове) висине девет реда и суши тридесетак дана. Осушена цигла слаже се у „банкет“.

„Банкет“ се најчешће прави од двадесет реда цигла (у висину). У дну „банкета“ на свака два реда цигала оставља се простор — раз-

мак за ватру „рауну“ — „вруну“. „Вруна“ се прави од девет реда цигала. Изнад „вруне“ цигла се ређа без размака. Сазидан „банкет“ облепи се блатом и наложи дрвима (клековим, због fine црвене боје коју добије цигла), а ако се пече угљем (ово се чини врло ретко) у току зидања „банкета“ угаљ се посипа по цигли. Печење цигле траје 48 сати. Тада се затвара „рауна“ и цео „банкет“ накнадно облепи блатом. Не отвара се док се потпуно не охлади. Ако се печена цигла одмах не искористи, покрива се шашином или црепом и тако чува до употребе.

ЛОНЧАРСКИ ЗАНАТ

Лончарским занатом у Чачку и Горњем Милановцу бавили су се, а и данас то раде, „Пироћанци“. Пре њиховог настањивања сеоско становништво је лончарске производе набављало на вашарима и пијацама од Ужичана. Лончари су, удружени са обућарима, у Чачку 1848. године основали еснаф. Године 1900. било их је десет.³⁹ Данас активно раде две лончарске радионице у Чачку и једна у Горњем Милановцу. Производе све врсте лонаца, шерпи, пека, затим глеђосано посуђе: крчаге, ћасе, чиније, чираке, саксије, украсне предмете вазе, пиксле, тањире, кадионице. Своје производе продају на пијаци, у радњи и на вашарима у Чачку, Горњем Милановцу и селима.

КАМЕНОРЕЗАЧКИ ЗАНАТ

Каменорезачки занат спада у ред развијенијих. Не зна се тачно од када се у чачанском и милановачком крају клеше камен, али најстарији надгробни споменици, до сада откривени потичу, с краја XVII и почетка XVIII века. Са више сигурности развој каменорезачког заната у овом крају може се пратити од почетка XIX века, о чему сведоче објављени радови Р. Николића, Б. В. Радичевића, М. Драшкића, др Н. Пантелића.⁴⁰

Велики број каменолома меког пешчара, од кога су, и најбројнији споменици у овом крају, утицао је на развој каменорезачког заната. „Рудници“ ситнозрнастог пешчара налазе се у околини Остре, Бечња, Вујетинаца; ту је и кабларски пешчар у Врчанима и Рошцима, а гранит у милановачком крају, у селима Доњи и Горњи Бранетићи, и на Руднику. Из ових села потекли су и чувени мајстори: у Остри — Тодоровићи, у Трелчи — Гојковићи, у Рошцима — Нићифор Милић, Драгић Срђић, у Врчанима — Обрад Оцић и други. У

милановачком крају најчувенији мајстор је био Јосиф Симић Теочи-
нац, који је радио у другој половини XIX века. Његовим наследни-
цима сматрају се Урош Марковић, Вујица Гавровић, Миленко Ми-
летић и други.

Камен је сечен и обрађиван у каменолому, па је украшен и
исписан превожен до гробља, где је обављана финална обрада.

Каменорезачким занатом у прошлости су се бавили приучени
и талентовани појединци преносећи вештину на синове. Данас се,
као и у другим занатима, каменорезачким послом мајстори баве про-
фесионално. У Чачку има шест регистрованих каменорезачких рад-
њи, а у Горњем Милановцу дванаест.

Споменици из XIX века су у облику стеле, са и без капића,
масивног крста, са рељефним представама крстова у више варијан-
ти, биљних и геометријских мотива, голубовима и гроздовима, фи-
гуралним представама покојника и урезаним текстом. Пред крај XIX
века појавили су се плочасти споменици, са крстом на врху, и доњим
делом „подусадником“, „постољем“, у облику храма. На њима су,
поред наведених мотива, урезиване представе посмртне трпезе, алат
и други предмети везани за живот покојника. На надгробним спо-
меницима у милановачком крају врло пластично су израђене пред-
ставе грожђа, часовника, путира и свећњака, а на многима је потпис
мајстора каменоресца.

За чачански и милановачки крај карактеристични су спомени-
ци звани крајпуташа у облику стеле-стуба, са и без капића, на ко-
јима су богате орнаменталне представе изведене у рељефу. То су
најчешће представе покојника у богатој народној ношњи или у вој-
ничком оделу, допуњене детаљима предмета везаних за покојника:
преслица, алат, оружје. Орнаментика је извођена у дубљем и плићем
рељефу, у нишама, у два или три поља. Текст на крајпуташима бо-
гат је подацима о животу покојника, понекад и врло духовит. Већи-
на споменика је бојена плавом (боја која доминира), а детаљи црве-
ном, црном, жутом и белом бојом.

Споменици крајпуташа постављени, усамљени или у групи,
крај пута, на раскршћима, близу цркве или школе, посвећени су
ратницима погинулим далеко од завичаја. Подизани су над „праз-
ним гробом“, јер је тело покојника остало на ратишту, па о његовом
јунаштву и месту погибије читамо епитафе, попут овог:

„Моје тело не почива овде,
већ далеко (по)крај морске воде.

Тамо где море бије обале,
тамо су кости моје остале.“⁴¹

Каменорезачки алат је малобројан и једноставан: шпиц, сечи-
вица, длето, пијук, штокомер, ручни чекићи.

Данашње каменорезачке радионице су велике и простране, оп-
ремљене електричним тестерама и глачалима. Каменорезац Драгојле
Јовановић из Горњег Милановца, поред споменика од гранита, изра-
ђује стубове за терасе, гелендере од мермера, жардињере, вазе, пе-
пељаре и друге украсне предмете.

*
*   *
*

Од заната везаних за прехранбене потребе становништва ча-
чанског и милановачког краја најзаступљенији су били пекарски и
воскарско-лицидерски, док је посластичара било мање.

ПЕКАРСКИ ЗАНАТ

Пекарски занат је интензивније почео да се развија у другој
половини XIX века првенствено у Чачку, Горњем Милановцу, Пра-
њанима и Мрчајевцима. У Чачку је 1900. године било 39 пекарских
мајстора.⁴² У селима су ретко отваране пекарске радње. Ми смо их
забележили у Прањанима, Мрчајевцима, Заблаћу, Љубићу, Бољков-
цима, Бершићима, а у Савинцу до 1978. године. Данас у Чачку има
10 пекарских радњи, а у Горњем Милановцу — две.⁴³

Пекари су правили неколико врста хлебова и пецива: сомуне,
векне, лепиње, симите, ћаје, перце, ђевреке, кифле и бурек, а у
„фурунама“ су пекли печење и кували јела. Данас пеку само беле
векне и кифле.

Пекарске радње су дводелне: пекара, у којој се меси и пече
хлеб, и до ње продавница са великим излогом — капком, на који се
износи хлеб, тезгом и рафом. У пекарској радионици се налазе: зида-
на фуруна, текнета — дрвена корита за мешање теста, пинкоти —
дрвени калупи за хлеб, плехови лопате за извлачење плехова и хле-
ба, посуде са водом, плетене корпе за вађење хлеба и пецива. Иза
фуруне, у мањем простору званом амурлук, чувају се брашно, пи-
нокоти, плехови, лопате.

ВОСКАРСКО-ЛИЦИДЕРСКИ ЗАНАТ

Крајем XIX века у Чачку и Горњем Милановцу било је више воскарско-лицидерских радњи, или само воскарских, па су лицидери радили и по селима. И данас у милановачком селу Дружетићи повремено ради лицидер Милоје Каљевић.

Лицидерски занат је био у успону до другог светског рата. У Чачку и Горњем Милановцу одржао се до шездесетих година XX века. Лицидери су правили медене шарене колаче у облику срца, луткица, коњића, ташница, папучица и ђердана, уметали у њих огледалца и сличице, увијали их у шарени и сјајни папир. Своје производе продавали су у радњама и по вашарима. Поред медених колача, лицидери су правили више врста бомбона, лизалице од печеног шећера, ораснице, „луше“, шећерне јабуке.

Радионица, у којима се праве колачи, одвојена је од продавнице. У њој су се налазили велики штедњак, велики сто, сито, аван с тучком, оклагја, плехови и разноврсне модлице за сечење теста. Дућан је уз улицу са великим прозором, на који се обично окаче колачи. Унутра је тезга и рафови, у којима су поређани производи.

До појаве воскарског заната свеће су првобитно правили црквењаци. Топили су восак и остатак већ употребљаваних свећа. Восак су набављали од восковарџија, који су га, откупљен од пчелара, продавали широм Србије. Сматра се да је овај занат, као и многи други, донешен из „прека“.

Воскарских радњи данас у Чачку има три, а у Горњем Милановцу једна.

Воскарска радионица је одвојена од радње или је уз радњу, која „гледа“ на улицу. У радионици се налазе казани за топљење воска, затим сита за цеђење воска „шешир“ у који се сипа растопљен восак, ринг-коло са окаченим фитиљима. Шофном се захвата восак и прелива преко фитиља, уз стално окретање ринга. Наливене свеће се скидају са кола и ваљају на дасци или столу уз помоћ дрвене тофне-роље. Углачане свеће се тамо где је фитиљ секу-образују тутпредлом, а доња страна се равна дрвеном штуцпредлом.

Воскарска радња је мала просторија са великим прозором-излогом окренутим улици. Унутра су тезга и рафови, у којима су поређане свеће по величини и дебљини.

Данас воскари праве и парафиске (миликец) свеће, свеће у боји за венчање и крштење/ украсене шареним папиром, затим украсне свеће у више боја, као и славске свеће, украсене сличицама светаца.

ЧЕТКАРИ

У неким селима милановачког краја (Прањанима, Бољковцима, Враћевшници, Горњој и Доњој Црнући и Трудељу) мештани су се у слободном времену, и у оквиру допунског занимања, бавили изградом четки и плетењем корпи — котобања и салаша.

Четке су правили за време другог светског рата, а и касније, све до 1960. године. Продавали су их у сеоским задругама, затим у Словенији, Босни, на Приморју и по Србији.

У изради четки учествовала је цела породица, чак и деца. Жиле траве „челца“—„кочобије“ оперу се и трљају по камену док пожуте, а затим осуше и сложе у „денчиће“ — снопиће. У међувремену припреме се дашчице — „таслаци“, димензије 25 цм x 10 цм, избуше се бургијом у пет редова, увуче „челац“, веже жицом или канапом и поткује подшивачем — буковом даском дебљине 3 мм.

Са појавом четки са пластичним влакном потражња за четкама од биљног влакна смањена је, па после 1960. године потпуно престаје производња

КОРПАРИ И САЛАШАРИ

У Прањанима и Враћевшници било је више мајстора који су се бавили плетењем корпи. Данас то раде Миломир Живановић и Михајло Папић. Самоуци су и ову су вештину научили од мајстора корпара Радовина Толића из Прањана.

Од корпи највише праве „котобање“ са и без ручки, који служе за преношење кукуруза, шљива и грожђа.

Врбово пруће је сечено у пролеће или у јесен — после Преображења, слагано у снопове и сушено на сунцу. Потом су кресани гранчице и лишће, па је пруће потапано у бару или реку, где је остајало око седам дана. Ако се корпа плете од сировог прућа, онда се пруће не кваси, већ се само окреше од лишћа и прекласира по дужини и дебљини у три класе.

Када је пруће припремљено, започиње плетење дна — „данцета“ корпе—„котобања“. Најпре се од 4 x 4 најдебљих укрштених прутева направи „укрсница“ дна. Од центра „укрснице“ са осам најтањих прутева започиње плетење дна. Кад се ови уpletу, уплићу се

осам дебљих и на крају осам најдебљих, тако да у дно „котобања“ буде уплетено 24 прута. Тада се у „данце“-дно пободу 32 „кољића“ — пругића исте дужине и дебљине. „Кољићи“ су при врху скупљени да се неби растурили приликом формирања облика „котобања“, а у дну „киком“ повезани — причвршћени. Плетење — „оплитање“ „котобање“ започиње се са 32 пругића; када се они уплету, уплићу се нова 32 пругића и на крају 32 најдебља пругића. „Оплиће“ се преко два „кољића“. Када се заврши плетење, „горња кика“ се „поплету“ са врховима „кољића“. На крају се око „шипила“ од по два пругића уплету ручке.

Поред плетења „котобања“ од врбовог прућа, у Горњој Црнући Милун Маринковић плете и корпе од лозе. Ове корпе су са већом дршком и служе за преношење воћа и поврћа.

До пре петнаестак година у Прањанима мајстор Радовин Толић поред корпи, плео је лесе за сушење шљива и салаше од прућа. За израду салаша од прућа, у који може да стане 60 товара кукуруза у клипу, потребно је утрошити 500 прута и три наднице. На правоугаоној основи салаша, направљеној од греда „темељача“, прикуцају се — побију „кољићи“ од цепане граничевине. Плете се преко два „кољића“ најдебљим врбовим прућем. Када се заврши оплитање, одозго се постављају греде „венчанице“ и кровић прекривен даском, ћерамидом, црепом.

Поред старих традиционалних заната, који су били развијени у XIX и првој половини XX века, у чачанском и милановачком крају појавили су се и развили многи нови занати и занимања. Пратећи економски и привредни развој и потребе становништва од седамдесетих година XX века најбројнији су: браварски, машинбраварски, металостругарски — укупно 61 радња, аутомеханичарских — 12, електроинсталатерских и електромеханичарских — 15, столарских 25, кројачких — 46, обућарских — 20, ковачких — девет посластичарских — 15, фотографских — 11, фризерских — 38, калајџијских — 10, козметичарских — четири.⁴⁴ Све су то правне занатлије са радњама у Чачку и Горњем Милановцу, а евидентиран је и већи број радњи и у селима.

Од 1980. године у чачанском и милановачком крају дошло је до наглог повећања броја самосталних привредника, развоја мале

привреде, самим тим и до отварања самосталних локала. Најбројнији су кафићи, пиљарнице, бутици, салони за забаву (флипернице, видеотеке).

*
*   *
*

Као и свуда, и у чачанском и милановачком крају привреда и занатство су за време робовања под Турцима били на врло ниском ступњу развоја. Село и талентовани појединци у оквиру кућне радиности производили су оно што је било потребно за живот, па је роба индустријске производње врло мало набављана. Са привредним и културним преображајем од средине XIX века занатство, трговина и индустрија су почели нагло да се развијају.

Занатство је свој процват доживело седамдесетих година XIX века, када су, поред традиционалних (старих) (абацијског, терзијског, опанчарског, ковачког), прихватани нови занати донесени са запада (из Беча и Пеште). Поред осавремењивања неких старих заната у технологији и врсти производа, извесна занимања поникла из сеоске домаће радиности (дрводеље, каменоресци), развила су се у професионалне занате.

Упркос развоју професионалног занатства, које је доминирало у варошима, у селима је цветало полупрофесионално занатство, које је у потпуности задовољавало потребе локалног сеоског становништва.

Све бржи и већи привредни и индустријски развој, међусобна конкуренција занатлија, борба са приученим бесправним занатлијама, трговином и конкуренцијом уопште — утицали су на слабљење и нестајање појединих заната, али и на појаву нових, који прате савремен развој и потребе сеоског и градског живља, па отуда у селима чачанског и милановачког краја има аутомеханичарских, аутолимарских, електричарских, ТВ механичарских, водоинсталатерских, обућарских, кројачких и других радионица у којима раде квалификовани мајстори.

НАПОМЕНА

1. Др Т. Борђевић, „Србија пре сто година“, Београд 1946, 161.
2. Некадашње седиште рудничке нахије Брусница, са основним судом рудничке нахије, отвореним дућанима, механама, усатновљеним сточним вазаром, због свог скученог простора није имала услове за већи развој. Због тога је Попечитељство унутрашњих дела већ 1839. године размишљало о пресељењу варошице. Одлучено је да се нова варош формира поред реке Деспотовице, по којој је и добила име, да би је 1859. године кнез Милош назвао Горњи Милановац, по свом брату Милану, који се родио и живео у овом крају. (Др Б. Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865“, ИАЧ, 1968, Чачак, 27—31).
3. М. Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, Београд, 1876, 693.
4. М. М. Живанчевић, „Наше занатство и занатски покрет“, Београд, 1938, 5.
5. М. М. Живанчевић, н. д. 5.
6. Др Н. Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, I, Београд, 1954, 52.
7. Др Б. Перуничкић, н. д. 27—31.
8. Др Н. Вучо, н. д. 53.
9. Др Н. Вучо, н. д. 53.
10. ИАЧ, Пописна књига из 1863. године окружја Рудничког среза црногорског, бр. књ. 186, Архив Србије, министарство краљевине Србије.
11. ИАЧ, I именик задружног регистра Окружног суда у Чачку, Чачак.
12. ИАЧ, НОС љубићкотрнавски Чачак, Регистар издатих дозвола за рад занатских радњи 1946—1952. године.
13. В. С. Карашић, „Српски ријечник“ („терзија“).
14. Н. Бојовић, „Абацијски занат у Чачку“, Зборник радова Народног музеја, XI, Чачак, 1981, 127—137.
15. А. Шкаљић, „Турцизми у српскохрватском језику“, Сарајево, 1979, под „терзија“.
16. Др Н. Вучо, н. д. 53.
17. Др Б. Перуничкић, н. д. II, 7.
18. Др Б. Перуничкић, н. д. II, 7—8.
19. Исто, 9—62.
20. Исто, I, 706—728.
21. Др Н. Вучо, н. д. 52.
22. Др Б. Перуничкић, н. д. II, 9—62.
23. Др Н. Вучо, н. д. 53.
24. Др Б. Перуничкић, н. д. 567.
25. ИАЧ, Именик задружног регистра Окружног суда у Чачку, Задруге и занатске радње 1934—1939.
26. Н. Бојовић, „Опанчарски занат у Чачку“, Зборник радова Народног музеја IX, Чачак, 1978, 194.
27. Н. Бојовић, н. д. 195.
28. Кај Биркет Смитх, „Путови културе“, Загреб, 1960, 91.
29. ИАЧ СНО среза љубићкотрнавског, Занатске и друге приватне радње 1953—1955.
30. М. Филиповић, „Таково“, Насеља и порекло становништва, 37, Београд, 1960, 31.
31. Др Б. Перуничкић, н. д. II, 7, 8.
32. Др Н. Вучо, н. д. 53.
33. Исто.
34. ИАЧ, Фасцикла фонда Фердинанда Крена.
35. Др Н. Вучо, н. д. 52.
36. Исто.
37. Опште удружење самосталних привредника у Чачку, занатске радње у 1988. години. Податке дала Нада Борђевић, референт општих послова у Удружењу занатлија, којој се овим путем најтоплије захваљујем.
38. Скупштина општине Горњи Милановац, Статистички подаци о броју занатских радњи, саопштила Мира Бајић.

ЗАНАТИ У ЧАЧАНСКОМ И МИЛАНОВАЧКОМ КРАЈУ

39. Др Н. Вучо, н. д, 52.
40. Б. В. Радичевић, „Плава линија живота“, Београд 1961; М. Драшкић, „Крајпуташа околине Краљева“, Београд, 1967; Р. Николић, „Камена књига предака“, Београд, 1979; исти, „Клесар Јосиф Симић Теочинац“, Зборник радова Народног музеја, XV, Чачак 1985.
41. Р. Николић, „Камена књига предака“, 131.
42. Др Н. Вучо, н. д, 52.
43. Опште удружење самосталних привредника у Чачку, занатске радње у 1988. години.
4. Исто.

LES MÉTIERS DANS LES RÉGIONS DE ČAČAK ET DE GORNJI MILANOVAC

Tout comme ailleurs, dans les régions de Čačak et de Gornji Milanovac les métiers étaient très peu développés à l'époque où la Serbie était sous la domination de l'empire ottoman. Les paysans eux-mêmes, dont surtout ceux qui avaient du talent, confectionnaient tout ce qui était nécessaire à la vie, si bien que les produits industriels étaient acquis en quantités minimales. Avec la transformation économique et culturelle de la Serbie, à partir du milieu du XIXe siècle, l'artisanat, le commerce et l'industrie prirent un vaste essor.

L'artisanat connut son époque de prospérité vers les années 70 du XIXe siècle lorsque à côté des métiers traditionnels (tailleurs de vêtements pour les paysans et ceux de costumes citadins, cordonniers qui faisaient des opanques, forgerons) on commençait à en pratiquer aussi d'autres, importés d'Occident (de Pest et de Vienne). En plus de la modernisation des métiers traditionnels quant à la technologie et à l'assortiment des produits, certaines activités exercées à domicile (celles des charpentiers, des tailleurs de pierre) s'érigèrent en activités professionnelles.

Malgré le développement de l'artisanat professionnel, dans les villages fleurissait l'artisanat semi-professionnel qui satisfaisait complètement les besoins de la population rurale.

Le développement économique et industriel de plus en plus vaste et rapide, la concurrence entre les artisans, la lutte contre ceux qui ne possédaient pas le certificat d'aptitude professionnelle contre le commerce et contre toute une série d'autres concurrents firent décliner et disparaître certains métiers, mais, en revanche, apportèrent des activités nouvelles qui accompagnent le développement moderne et les besoins de la population rurale et citadine, d'où l'apparition dans les régions de Čačak et de Gornji Milanovac des ateliers d'entretien et de réparation des automobiles, de ceux d'électriciens et de mécaniciens s'occupant de la réparation des téléviseurs, ainsi que des ateliers de plombiers, de cordonniers et de tailleurs où travaillent des ouvriers qualifiés.

Nevenka Bojović

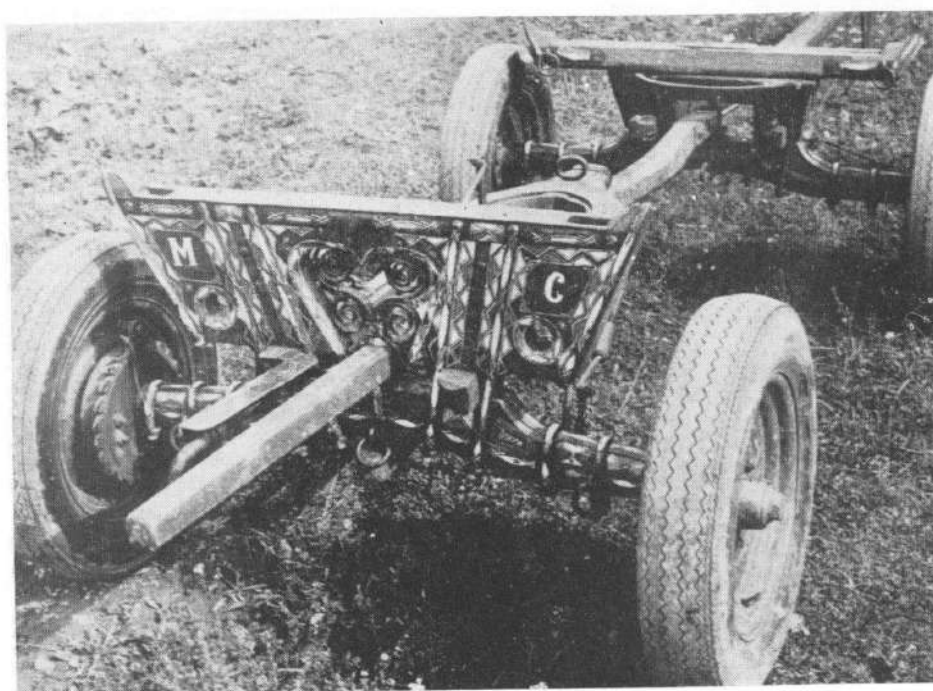
Сл. 1. Чачанске абације на свакодневном послу, 1938. године

Сл. 2. Опанчар Влајко Мијаиловић у својој радњи у Горњем Милановцу 1986. године.

Сл. 3. Коларско-ковачка радња Милете Петровића у Такову 1987. г.

Сл. 4. Кола „гумараба“, рад Славише Б. Младеновића из Трудеља, 1988. године

Сл. 5. Калфенско писмо качарског заната из 1930. године.

Сл. 6. Печат столарског
еснафа у Чачку из
1899. године.

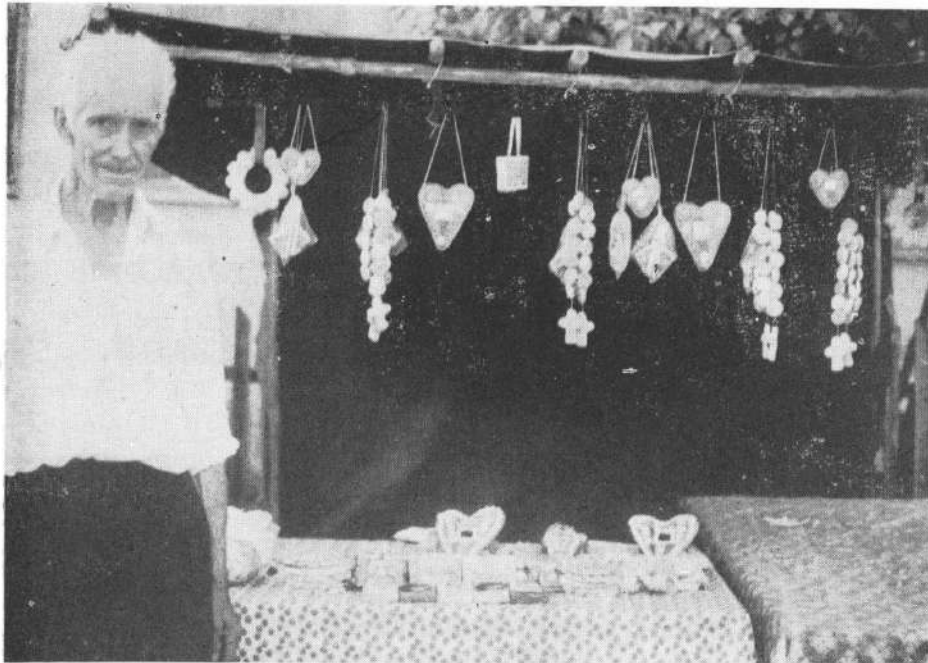

Сл. 7. Драгољуб Трнавац, самоук градитељ виолина из Горњих Бранетића.

Сл. 8. Надгробни споменик у Гојној Гори, крај XIX века, рад локалних мајстора.

Сл. 9. Милоје Каљевић, колачар из Дружетића са својим производима на вашару у Прањанима 1986. године.

Др ИВАН КОВАЧЕВИЋ

ФОЛКЛОР АУТОМОБИЛСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ
(Две легенде из чачанског краја)

Др ИВАН КОВАЧЕВИЋ
УУ 11000 Београд
Филозофски факултет
Чика Љубина 18-20

UDK 39:656.1
(497.11)

У току теренских претрага у оквиру пројекта „Етнолошка истраживања Чачка, Горњег Милановца и Лучана“ забележене су две легенде о узроцима саобраћајних несрећа, тачније о местима где се те несреће често догађају и узроцима који доводе до тога да се аутомобилски судари догађају баш ту.¹ Легенде су везане за село Шопићи код Лазареваца на путу Београд—Чачак и за село Бељина у близини самог Чачка.

Прва легенда гласи: На путу Чачак—Београд, код скретања за Лазаревац, у селу Шопићима, догађа се велики број саобраћајних несрећа у којима гину људи, међу којима највише из Чачка. Узрок тих несрећа је то што пут ту прелази преко старог гробља, на коме пре изградње друма нико није хтео да зида кућу, нити било шта друго. Разлог што на том месту гину баш Чачани је у томе што се главни инжењер, пројектант пута, није обазирао на упозорење сељака — да траса обиђе старо гробље, а био је управо из Чачка.²

Друга легенда гласи: У Бељини постоји једно место на коме се некада налазила утрина поред пута. На тој утрини је била топола под којом су ноћевале рабације. Једном годишње наилазио би и један путник који би са њима заноћио. У току ноћи он би будио некога од рабација и слао га ка реци, где би се овај удавио. Зато је власник земљишта посекао ону топола — да рабације ту не би више коначиле. Касније је Морава постепено обрушавала ту утрину, па је стигла до самог друма. Данас на том месту слећу аутомобили у Мораву и често људи гину.

У току теренских истраживања, која су, додуше, била релативно кратка (два пута по неколико дана), није забележена ниједна друга прича сличног садржаја изузев једне, која не говори директно о саобраћајним несрећама, али помаже у тумачењу претходне две. Стога и ову причу наводимо у целини:

На потоку званом Асановац или Турски поток ноћу се јављала златна јабука. Та јабука би се скотрљала у поток и претварала у лепу девојку. Девојка је наводила пролазнике да пођу за њом у поток, у коме су се давили.

Ове легенде о узроцима саобраћајних несрећа нису прве фолклорне творевине у вези са аутомобилима и аутомобилским саобраћајем забележене у Југославији. Две легенде, са другачијим садржајима, забележила је Маја Бошковић—Стулли у раду „Загребачка усмена причања у преплитању с новинама и телевизијом“.³ Осим овог текста М. Бошковић—Стулли, пажњу етнолога на културне елементе везане за аутомобиле скренула је и Зорица Рајковић у раду о споменицима жртвама саобраћајних несрећа подигнутим на месту погибије.⁴ С обзиром да је за објашњење горе наведених легенди неопходно поређење са материјалом који је забележила М. Бошковић—Стулли навешћемо обе легенде из Загреба.

Прва легенда, о фантомској аутостоперки, забележена је у неколико усмених варијанти, уз навођење појављивања тог мотива у новинама, на телевизији и чак у стриповима. Овде наводимо варијанту која изгледа најпотпунија: „Слушала сам од лијечнице Ф. Р. другу верзију те приче. Чула ју је од своје познанице, по занимању раднице у администрацији, још прије објављивања новинског чланка, а она опет од неког лијечника, који је наводно то сам доживио:

Возио се аутом из Љубљане у Загреб; зауставила га је врло лепа плавокоса млада жена и замолила да је повезе. Сједила је на стражњем сједалу, а кад ју је он хтио нешто питати, примјети да је нестала. Веома импресиониран пошао је у оближњи градић Ново Ме-

сто и пријавио случај милицији. Ондје га упитају је ли жена ушла у ауто код Кршког, па га „умире“ објаснивши да њима често долазе људи са таквом једнаком пријавом те да је ријеч о жени која је на том мјесту погинула у прометној несрећи.“⁵

Друга се може, условно, назвати легендом о тоталном покољу на цести: „Страни возач је прегазио девојчицу на цести и затим побјегао. Слиједећи возач зауставио је свој аутомобил у којем је било и његово дијете, те покушао помоћи прегаженој девојчици, но она је већ била мртва. Сада се појаве родитељи несретне дјевојчице и, мислећи да је тај други возач прегазио њихову кћерку, убију му из освете дете, а он, видјевши то, убија на крају убојице свога дјетета.“⁶

Анализа ових легенди, коју је вршила М. Бошковић—Стулли, ишла је у правцу утврђивања интернационалних мотива, што је са успехом учињено, као и анализа „традицијске подлоге“ ових прича. У случају „фантомске аутостоперке“ узор су превасходно америчке провенијенције⁷ и у фолклорној форми коју немачки фолклорист Херман Баузингер назива „махнита прича“ која се реализује у другој причи о тоталном покољу на цести.⁸

Анализа, која ће бити учињена у овом раду, иде ка утврђивању општих принципа формирања оваквих легенди, као и ка уочавању механизма стварања сваке од њих засебно. Да би се остварило овако постављен циљ, потребно је легенде ставити у њихов природни миље.

Најшири контекст у коме се јављају овакве фолклорне творевине је тзв. аутомобилска цивилизација. Није потребно детаљно познавање историје аутомобила и аутомобилског саобраћаја да би се констатовало да је Америка колевка овакве цивилизације. При том треба напоменути да оно што су о развоју аутомобилске цивилизације у Америци у току седме деценије овог века писали један теоретичар комуникација, Маршал Маклуан,⁹ или један футуролог, Алвин Тофлер,¹⁰ већ је одавно слика највећег дела земљине кугле изузимајући најсиромашније земље Африке и Азије, као и Кину, Северну Кореју и Албанију.

Осликавајући значај аутомобила у америчкој аутомобилској цивилизацији, М. Маклуан пише: „Мада се можда с правом каже да је Американац створ на четири точка и истиче да америчка омладина придаје много већу важност стицању права на возачку дозволу неголи стицању бирачког права — тачно је и то да су кола постала део одеће без којег се осећамо несигурни, неодевени и непотпуни у градској огради.“¹¹ Објашњавајући ову приврженост аутомобилу, А. Тоф-

лер наводи да су брзина, кретање и премештање појмови којима се ставља позитиван предзнак, а аутомобил представља технолошко стелотворење ослобађања од простора.¹² Доказујући овај став, Тофлер се служи бројевима који савршено илуструју наведену тезу. Наиме, 1914. године сваки Американац је, просечно, коњем или неким другим тадашњим превозним средством прелазио само 540 км годишње, док је почетком седме деценије само аутомобилом преваљено око 16.000 км.¹³ Ова опседнутост преваљивања простора, првенствено аутомобилом, навела је једног психолога да закључи како је последња ствар коју једна породица у финансијским тешкоћама жели да прода аутомобил, а најгора казна за непослушне тинајџере је када им родитељи забране да користе породични аутомобил.¹⁴ Опроштајна писма младих самоубица који као разлог за тај чин наводе одузимање возачке дозволе само су екстреман вид онога што Ролан Берт назива аутомобилска митологија. „Уверен сам — пише Берт у социосемиолошком коментару новог модела „Ситроена“ — да аутомобил данас представља тачан еквивалент великих готских катедрала: хоћу рећи велико остварење епохе, (...) које бар у слици, ако не у употреби, конзумира цео један народ који са аутомобилом присваја савршено магијски предмет.“¹⁵ Уочавајући да ситуација у Југославији није ништа другачија, аутор једине етнолошке расправе која се односи на неки сегмент аутомобилске цивилизације, Зорица Рајковић пише: „Жељу за поседовањем аутомобила не изазивају само динамичне потребе данашњег начина живота; аутомобил у нашој средини данас није само пријевозно средство него и показатељ финансијске моћи, животног стандарда, престижа, смисла за сувремено, а преко свега тога и друштвеног положаја његова власника. Понекад иде дотле да се однос према аутомобилу граничи с фетишизмом. То долази до изражаја и на спомен-обиљежјима уз цесте у случајевима кад се дијелови аутомобила, особито волан, уграђују у споменике с очигледним придавањем неке посебне, симболичне улоге тим предметима.“¹⁶

Осим митологије, аутомобилска цивилизација има и своје ритуале. Почевши од организованог ритуала у коме стотине хиљада људи на лицу места и милиони преко телевизије посматрају ауто-трке, преко спонтаног ритуала сличне форме у коме публика посматра (и учествује) у јурњави полиције за „фантомом“ из белог „Поршеа“, што се догађало у Београду 1979. године,¹⁷ па до статусно-породичног ритуала који се састоји из прања кола (нових) недељом пред очима („завидних“) комшија.

У таквом контексту аутомобилске цивилизације, која има сопствену митологију и сопствене ритуале, јављају се и наведене легенде као саставни део такве митологије. Да би се те легенде протумачиле, потребно је утврдити основу аутомобилске митологије, која, као и свака митологија, настаје у судару Природе и Културе и логичком преовладавању те опозиције.

Један од саставних делова основе аутомобилске митологије настаје из скоро неограниченог ослобађања од простора које омогућавају савремена превозна средства, међу којима једно од водећих места заузима аутомобил. Брзо преваљивање великих раздаљина везано је за XX век, у коме се јављају брзи бродови, брзе железнице (и до 500 км/ха), брзи аутомобили и авиони који су за непун век достигли брзине неколико пута веће од звука. Из постепености појављивања све бржих и бржих превозних средстава не произилази могућност привиковања. Чињеница да се људи већ више деценија рађају у средини у којој су таква средства сасвим нормална појава не спречава их да перманентно доживљавају ШОК БРЗИНЕ. Човек има природно мерило брзине, које представља ход од пет до шест км на сат. То природно мерило брзине савладавања простора не негира битно ни чињеница да посебно тренирани људи преваљују ходом око 15 км, а трчањем и више од 20 км. Уколико је желео да повећа количину пређеног простора, човек је миленијумима користио непрерађену природу у облику животиња (коњ, камила, пас, итд) или у облику ветра (једра). Артфицијелни приступ природи или Култура започиње парном машином, наставља се електричном енергијом да би кулминирала у мотору са унутрашњим сагоревањем, који своју најширу примену има управо у аутомобилу. У том тренутку, када Култура, оличена у аутомобилу и другим превозним средствима, надвлада Природу са њеним мерилима брзине Човек структурним нивоима своје свести доживљава Шок. Конкретније шок брзине.

Други саставни део основе аутомобилске митологије произилази из културног одговора аутомобилске цивилизације на онтолошку ограниченост човека. Биолошка граница људског века изражена у елементарној опозицији живот: смрт доживљавала је различите културне елаборације, почевши од религијске медијације која вером у бесмртност на овај или онај начин укида онтолошко ограничење, до, такође иманентне, производње све савршенијих и разорнијих оружја и све суровијих ратова који „посредују“ у наведеној опозицији сводећи је само на смрт (нпр. у могућој нуклеарној катастрофи). Аутомобилска цивилизација нема тако драстичне механиз-

ме медијације опозиције живот: смрт. Ипак, потенцирајући смрт у огромном броју саобраћајних несрећа, она онтолошки страх од смрти транспонује у СТРАХ ОД САОБРАЋАЈНЕ НЕСРЕЋЕ. Овај страх је сасвим реалан и њега човек осећа свим нивоима свести. Аутомобилска цивилизација се не труди да одагна тај страх богато засипајући подацима о броју саобраћајних несрећа, броју погинулих, повређених... Није потребно превртати статистичке годишњаке па сазнати да се број погинулих у саобраћајним несрећама на друмовима Југославије креће око 5.000 годишње.

Ова реализација онтолошког страха од смрти у аутомобилској цивилизацији у страх од саобраћајне несреће ствара одређене магијско-религијске радње, које се често заснивају на елементима такве праксе у традицијској култури.¹⁸ На пример, у многим аутомобилима се могу видети разноврсне амајлије, као што су потковица,¹⁹ или детелина са четири листа, уз напомену да апотропејским средствима најчешће прибегавају професионални возачи (таксисти, возачи камиона), значи они који су, услед свог занимања, највише изложени ризику аутомобилске несреће.

Овакво одређење основа аутомобилске митологије има за циљ утврђивање механизма изградње сваке поједине њене форме. Свака појединачна форма аутомобилске митологије одговара неком појединачном елементу аутомобилске цивилизације. Међутим, пошто ниједна митолошка форма не „препричава“ стварност онакву каква стварно јесте, та стварност пролази кроз две „црне кутије“ у којима добија свој завршни облик. Те две црне кутије су управо реконструисана основа аутомобилске митологије и већ постојећи модели (модели традицијске културе или било који други фолклорни модели).

Основни елементи аутомобилске цивилизације су:

1. АУТОМОБИЛ, који у себи садржи хиљаде мањих елемената, као што су технички детаљи, тј. разлике у брзини, снази, покретљивости и друге; функционалне разлике, које се очитују у различитој намени аутомобила — породична кола, ауто за град, спортски аутомобил, камион, аутобус; „естетске разлике“ (леп, елегантан, специјално украшен, обичан, робустан); економске разлике (јефтин, скуп, економичан, трајан) и још велики број различитих подела.

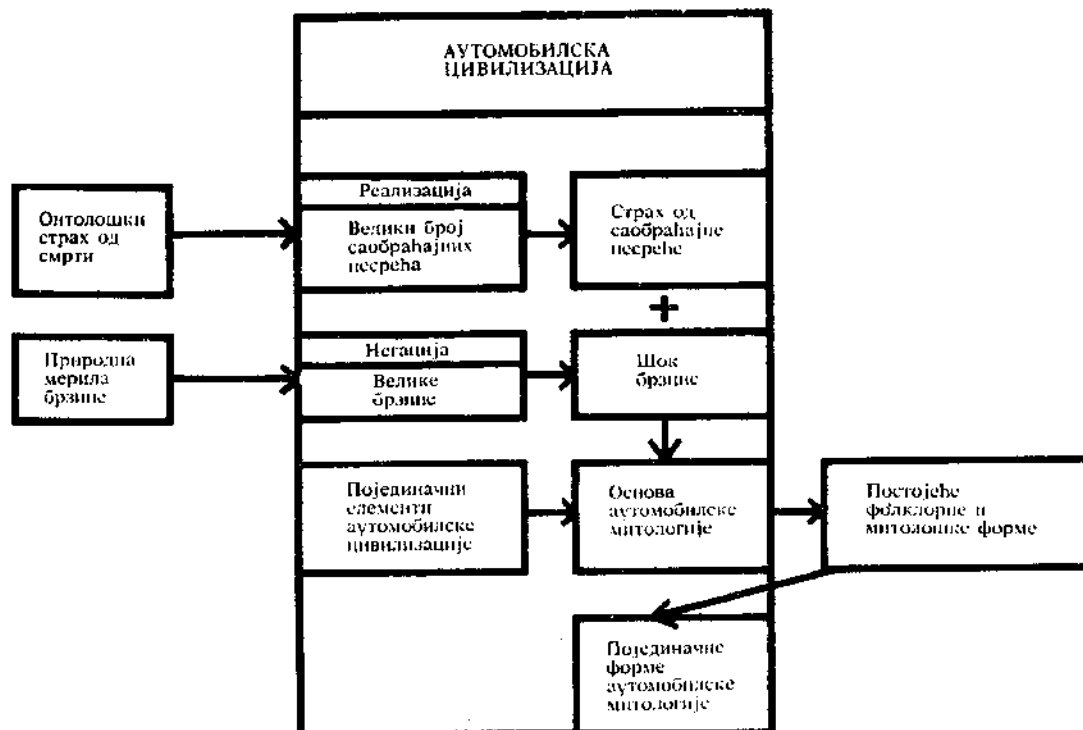
2. ПУТЕВИ, чија се типологија може упознати у законима, туристичким водичима или аутокартама, који, по другој типологији, могу бити безбедни и опасни, нови или оштећени, са кривинама или без њих...

3. ПУТОВАЊЕ: Сама возња аутомобилом може бити градска, друмска, теренска или било каква друга. Путовање може бити на посао, у биоскоп, код пријатеља, пословно или туристичко, далеко или кратко...

4. САОБРАЋАЈНА ПРАВИЛА, почевши од саобраћајних прописа које доноси држава, па до тзв. културе саобраћаја или возачког бон-тона, другачије у неким елементима код професионалних возача него код аматера.

Сваки од ових елемената аутомобилске цивилизације и још хиљаде других њених саставних делова могу бити иницијативни агенс појединачне форме аутомобилске митологије. Међутим, да би се таква форма и створила, мора у том елементу аутомобилске цивилизације постојати нека стварна или логичка контрадикција, која ће га учинити агенсом митологије. На пример, путовање аутобусом је јефтино, али споро и неудобно, док је возња аутомобилом скупља, али бржа и комфорна. Туристички мотивисан путник може да бира између брзог и безбедног аутопута, који обилази насеља, и спорог, узаног друма, који свраћа у сваки градић. Солидарност возача на друму, као елемент саобраћајног бон-тона, чини возача сигурним да ће и њему неко помоћи кад западне у невољу, али га у тренутку када он треба неком да помогне — то одвраћа од жељеног циља путовања, успорава или изискује материјалну штету. Примера оваквих унутрашњих контрадикција аутомобилске цивилизације има много, али је стварање једног таквог инвентара беспотребно, баш као и стварање таквог инвентара у класичним антрополошким истраживањима „примитивних“ племена или етнолошком истраживању неког села. Са становишта анализе неке појединачне форме аутомобилске митологије довољно је знати да се агенс те форме налази у фонду елемената аутомобилске цивилизације и да треба открити стварну или логичку контрадикцију коју носи у себи.

Гледано у детерминистичком низу постојања такве контрадикције у неком елементу аутомобилске цивилизације тек је агенс стварања митолошке форме. Осим тога, потребно је да та контрадикција респондира и основама аутомобилске митологије и постојећим фолклорно-митолошким формама. На основу овога могуће је поставити детерминистичку схему која описује настанак неке појединачне форме аутомобилске митологије:

Из ове схеме могу се очитати два односа: прво, начин формирања основа аутомобилске митологије, и друго, механизам настајања појединачне форме те митологије. Основи аутомобилске митологије настају тако што се онтолошки страх од смрти реализује у аутомобилској цивилизацији као страх од саобраћајне несреће, док се природна мерила брзине негирају великим брзинама што ствара шок брзине. Ови основи представљају прву „црну кутију“; кроз коју пролази сваки елемент аутомобилске цивилизације, који у себи носи логичку или стварну контрадикцију да би у пролазу кроз другу црну кутију, коју сачињавају постојеће фолклорне и митолошке форме, изградио појединачни елемент аутомобилске митологије.

У анализи појединачне форме поступак иде обрнутим редом. Прво се лоцирају постојеће фолклорне и митолошке форме, као што је учинила М. Бошковић—Стулли у причи о тоталном масакру на друму користећи Баузингера, да би се, на бази основе аутомобилске митологије и „остатка“ појединачне форме аутомобилске митологије,

одредио појединачни елемент аутомобилске цивилизације са својим иманентним контрадикцијама.

И поред тога што је легенда о фантомској аутостоперки прича „позната на америчком простору“ и представља импорт у Европу, она респондира читавом низу елемената традицијских веровања о душама умрлих, карактеристичних за читав балкански простор. Међутим, за тумачење ове легенде, независно од места настанка и њене даље „дифузије“, важно је указати да она из основа аутомобилске митологије узима елемент страха од саобраћајне несреће, јер експлицитно говори да је „фантомска аутостоперка“ погинула у таквом догађају. Са друге стране, управо истраживања у Америци су показала да аутостопери „обликују властиту, препознатљиву друштвену категорију“²⁰ унутар аутомобилске цивилизације. Уз напомену да су тинејџерке најстраственији путници и да саме оцењују аутостопирање као „стил живота“,²¹ треба показати о каквој се контрадикторности ради у односу аутостопера и возача који га (је) прима у аутомобил. У односу на само путовање, и возач и аутостопер имају једнаку мотивацију и одредиште као циљ путовања. Такође је и пут који користе исти. У основном елементу аутомобилске цивилизације су суштински разликују тако што возач има аутомобил, а аутостопер не. Прави аутостопер у правилима понашања нема ни једног другог правила до да подигне прст, док возач може да стане или да прође. Возачки бон-тон налаже да, уколико неко жели да прими аутостопера, не тражи никакву надокнаду или противуслугу, док, истовремено, када је млада девојка у питању, може и потајно да жели да прекрши то правило. Нема масовног медија, од криминалног романа до еротског филма, од новина до телевизије и филма, који нису елаборирали релацију возач-аутостоперка. Са друге стране, агресија може бити усмерена и у обрнутом правцу, што елаборира прича о лажној аутостоперки, тј. прерушеном мушкарцу који намерава да опљачка возача.²² Према томе, однос је вишеструко контрадикторан — аутостоперка има корист од вожње, а возач не, затим, у случају медијски потхрањиване еротске агресије — жртва је аутостоперка и у случају фолклорно елабориране приче о прерушеном мушкарцу — угрожен је возач. Према томе, овакав контрадикторни однос у

основи аутостомирања као елемента аутомобилске цивилизације, преломљен кроз страх од несреће (као дела аутомобилске митологије), нашао је у америчком, па и балканском фолклорном и митолошком корпусу, одговарајућу форму или подршку.

Овај осврт на легенду о фантомској аутостоперки показао је начин тумачења који ће бити примењен и на две легенде из чачанског краја. Прва легенда, о погибијама Чачана код Шопића, као традицијски модел, користи веровања у вези са гробљима. Гробља су изразито табуисана места²³ и такво схватање је узето за модел. Елемент основа аутомобилске митологије је страх од несреће, што произилази из саме легенде. На питање о ком се елементу аутомобилске цивилизације ради, одговор, такође, даје сама легенда. То је изградња путева као основ аутомобилске цивилизације. Аутомобил је израдио путеве, сматра Маклуан,²⁴ а А. Тофлер ту тезу поткрепљује податком да се у Америци изради 300 км нових асфалтних улица и путева дневно или 120.000 км годишње.²⁵ Убрзана изградња путева није заобишла ни нас, она значи битно мењање природног и културног пејзажа. Оба вида пејзажа „реагују“, а у случају ове легенде — то је гробље које „узима жртве“.

У једној варијанти ове легенде јавља се и контрадикција у оквиру самог путовања. Наиме, настрадали су у последњем тренутку аутобуски превоз (спорији и некомфорнији) заменили аутомобилским (бржи и удобнији), а по тумачењу приче — да су остали у аутобусу, не би им се ништа догодило.

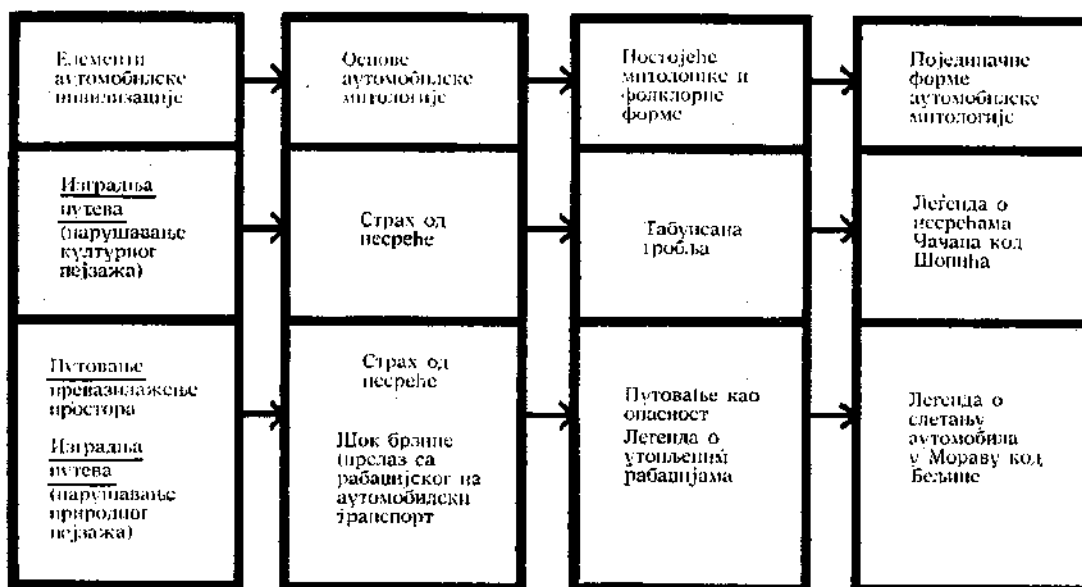
Легенда о слетању аутомобила у Мораву код Бељине има двоструку традицијску подлогу. У њој је садржана цела прича о рабацијама које је непознати путник наводио да се утопе у Морави, што представља саставни део нове легенде. Ако се зна да су рабације биле професионални транспортери, што значи да им је путовање занимање, онда је јасно да су увек били изложени многобројним опасностима, које, према традицијским веровањима, прате путнике. Стање опасности које прати сваког путника произилази из његовог ванкатогијалног положаја,²⁶ у коме је посебно изложен опасности при сусретима са другим „бићима“, која су такође „ван свог контекста“, с тим што, с обзиром да легенда о рабацијама не прецизира особине тог „мистериозног“ путника, о његовој природи није могуће прецизније тврдити. У савременој, уствари само допуњеној, верзији традицијске легенде, као основ аутомобилске митологије јављају се оба њена дела, тј. и страх од несреће и шок брзине. Страх од несреће се огледа у самој поенти приче, тј. у слетању аутомобила у Мораву, а

ФОЛКЛОР АУТОМОБИЛСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

шок брзине у прелазу са рабацкијског транспорта, заснованог на животињској вучи, на аутомобилски саобраћај. На крају, у традицијској варијанти легенде основ фолклорне форме је само путовање као извор опасности, што се потенцира чињеницом да су рабације „професионални путници“, тј. имају трајан статус изложеног опасности, док у „аутомобилској верзији“ опет ради о изградњи путева и нарушавању, у овом случају, природног пејзажа. Ово се уочава из опозиције која настаје када се у везу доведу начин престанка опасности по рабације и начин настанка опасности за аутомобилске путнике. Сечење тополе, којом је власник имања спречио даље несреће, људска је акција, док је обрушавање утрине, чиме је Морава стигла до самог пута, дело природе, односно природна реакција. На тај начин природни пејзаж реагује на аутомобилску цивилизацију.

На крају могуће је шематски приказати механизме формирања обе легенде:

НАПОМЕНЕ

1. Истраживања су вршена у оквиру теме „Фолклор“ наведеног пројекта Етнографског института Српске академије наука и уметности у току 1987. и 1988. године.
2. Ова легенда има више верзија, у којима се описују појединачни случајеви несрећа код Шопића.
3. М. Бошковић-Стулли, „Усмена књижевност некад и данас“, Београд, 1983. 272—316.
4. З. Рајковић, „Спомен-обилежја жртвама прометних несрећа“, Народна уметност, 13, Загреб, 1976.
5. М. Бошковић-Стулли, оп. цит. 279—280.
6. М. Бошковић-Стулли, оп. цит. 282.
7. М. Бошковић-Стулли, оп. цит. 281.
8. М. Бошковић-Стулли, оп. цит. 281—283.
9. М. Маклуан, „Познавање општина — човекових продужетака“, Београд, 1971, 274—283.
10. А. Тофлер, „Шок будућности“, Загреб, 1975, 64—78.
11. М. Маклуан, оп. цит. 274.
12. А. Тофлер, оп. цит. 71.
13. А. Тофлер, оп. цит. 65.
14. А. Тофлер, оп. цит. 71.
15. Р. Барт, „Три митологије“, Мит, традиција, савременост, Дело-аргументи Београд, 1971, 262.
16. З. Рајковић, оп. цит. 29.
17. И. Ковачевић, „Урбани ритуали“, „Култура“, 57—58, Београд, 1982, 267—271.
18. О појму традицијске културе види: И. Ковачевић, „Етнолошка грађа о „традиционалној култури“ и психолошко истраживање социјализације — поглед етнолог“, „Расковник“, 53—54, Београд, 1988, 111.
19. О потковици као амајлији види: Т. Борђевић, „Зле очи у веровању Јужних Словена“, Београд, 1938, 174—185.
20. А. Тофлер, оп. цит. 72.
21. А. Тофлер, оп. цит. 73.
22. М. Бошковић-Стулли, оп. цит. 276—278.
23. Д. Бандић, „Табу у традиционалној култури Срба“, Београд, 1980, 132—135.
24. М. Маклуан, оп. цит. 279.
25. А. Тофлер, оп. цит. 66.
26. И. Ковачевић, „Семиологија ритуала“ Београд, 1985, 139.

LE FOLKLORE DE LA CIVILISATION DE L'AUTOMOBILE

Au cours des enquêtes menées sur le terrain dans le cadre du projet «Recherches ethnologiques sur les régions de Čačak, Gornji Milanovac et Lučani» ont été notées deux légendes sur les causes des accidents de voiture à deux endroits, dont l'une au village de Šopići près de Čačak.

En effet, il a été constaté que sur la route de I'bar, au village de Šopići il y a souvent eu des accidents de voiture aux conséquences tragiques. Ces dernières années y sont morts, aussi de nombreux habitants de Čačak. Selon la croyance populaire, la cause de ces accidents réside dans le fait que cette route traverse un ancien cimetière, endroit où personne n'aurait eu l'idée de se construire une maison d'habitation. Les villageois avaient conseillé aux ingénieurs des ponts et chaussées de tracer la route de façon à contourner le cimetière. L'ingénieur en chef qui était originaire de Čačak ne voulut pas suivre leur conseil et c'est pourquoi, selon la croyance populaire, les habitants de Čačak sont les plus nombreux parmi les victimes des accidents qui arrivent à cet endroit.

Dans le village de Beljina les accidents ont lieu sur l'ancien terrain vague où, autrefois, les voituriers faisaient halte sous un peuplier. On raconte que, la nuit, un homme mystérieux apparaissait au milieu des voituriers et en prenant un de ceux-ci le noyait dans la rivière (Zapadna Morava). Le propriétaire du terrain a coupé ce peuplier, et la rivière, en débordant, a effacé peu à peu le terrain pour arriver jusqu'au bord de la route. Actuellement, à cet endroit, les autos se précipitent dans la rivière et les conducteurs s'y noient le plus souvent.

Ces croyances populaires sur les causes de la mort des conducteurs d'automobiles ne sont pas les seules productions folkloriques de ce genre en Yougoslavie, mais elles sont caractéristiques à bien des égards, ce qui a incité l'auteur de ce texte à les analyser et à les éclaircir sous plusieurs aspects, dont surtout celui de la psychologie.

Dr Ivan Kovačević

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

**СТАНОВНИШТВО БРЕЗОВИЦА, КАЧУЛИЦА, ЛИПНИЦЕ,
ПЕТНИЦЕ И ПРЕМЕЋЕ**

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
УИ 32000 Чачак
„Чачански глас“
Булевар Маршала Тита 2

УДК 314 (497.11)

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Етнографске претраге насеља у општинама Чачак, Лучани и Горњи Милановац¹ подразумевају и проучавање порекла становништва у њима. Сазнања, до којих смо дошли — посебно за поједина трнавска и драгачевска села — публиковали смо у неколико претходних свезака овог зборника. За ову прилику припремили смо податке о пореклу родова у пет насеља, која нису раније проучавана. (Истина, аутор овог рада и Мирослав Миле Мојсиловић, публицист из Чачка, раније су публиковали основна сазнања о становништу Брезовица, али су она, за ову свеску Зборника радова, допуњена).² У комплетирању грађа користили смо матичне књиге,³ епитафе са надгробника и крајпуташа,⁴ доста оскудну литературу стручног карактера⁵ и казивања најстаријих памћеника.

За поједине родове подаци су често непрецизни, али других једноставно — нема, посебно оних о ранијим одсељавањима из ових села. (На њих није указано ни у рукописној хроници Липнице и суседних села).⁶

БРЕЗОВИЦЕ

Малено село Брезовице налази се на самом гребену планине Јелице. Гранична насеља су му: Лазац (источно, у општини Краљево), Каона, Властелице и Милатовићи (јужно, општина Лучани), Рајац и Петница (западно и северно, општина Чачак).

Остаци материјалне културе из минулих векова, ретка документа и народна предања сведоче далеку прошлост села. Један надгробни споменик на сеоском гробљу у Мајсторовићима, према урезаним знацима и стилским обележјима, одводи истраживаче у трајање људског живота на овом простору у XIV веку.¹ Први писани документ, Поименични попис влаха Смедеревског санџака из 1528. године, помиње, дакле у XVI веку, село Брезовице (други назив Станча) у кадилуку Пожега са девет домова, 18 табија и једним ратајем. Село је припадало кнежини кнеза Радивоја, сина Вукача.² И неки други пописи из XVI века „знају“ за Брезовице. Село је, иначе, 1820. године имало пет кућа, седам ожењених и 22 арачке главе. Наредне године Брезовице су пописане у оквиру горачког среза,³ касније, све до после другог светског рата, аминистративно су припадале драгачевском срезу. Дуго су се налазиле у саставу општине Каона, која се понекад, у XIX веку, звала и брезовачка. На далеку прошлост села упућује „Грчко гробље“ у Мајсторовићима, у коме су, по сведочењу мештана, сахрањивани људи који су давно напустили овај крај.⁴

Село је, кажу мештани, добило име по великим брезама у шумама на планини Јелици, на чијим се северним падинама, при самом врху, налази.

На људе, њихово битисање и на одређене појаве упућују топоними Брезовица: Селиште (најстарији део села, тамо где је и „Грчко гробље“), Бућинац, Гарковина, Велика бапча. Остали топоними сведоче облике земљишта: Пољане, Ливаде. . .

Становништво Брезовица у целини је досељеничко.

БОЈОВИЋИ (7 кућа, славе Никољдан) и МИЛЕКИЋИ (8 кућа, Никољдан) један су род. (Милекићи су се некада презивали Миликићима). Досељени су у Карађорђево доба из села Штаваљ код Сје-

нице. У Брезовице је дошао неки Веселин са супругом Утвом, која је била була, па ју је муж преотео од Турака. Они су имали шест синова — Боја, Милеку (Милику), Лазара, Раосава, Радисава и Јоксима. Од Боја су Бојовићи, од Милеке (Милике) — Милекићи (Миликићи), од Лазара — Лазовићи у суседним Качулицама, од Раосава — Раосављевићи у Качулицама и Жаочанима, а од Радисава — Радисавчевићи у Качулицама. Јоксима су, као нежењена, убили хајдуци. По свој прилици, Веселин и Утва су са собом довели одрасле синове, што потврђује и чињеница да се Марко Миликић помиње у тевтеру чибука из 1822. године.⁵ Када су досељени у Брезовице, затекли су у селу само Баралиће, који су се пре средине XIX века одселили преко Западне Мораве у Катргу — Мрчајевце.⁶ Бојовићи и Милекићи су се, иначе, много селили из Брезовица, сиромашног села, одлазећи превасходно „трбухом за крухом“. Те сеобе отпочеле су углавном 1870. године. Милекићи су се насељавали још и у Слатину, Горичане, Липницу, Петницу код Чачка, Београд, Гучу и Котражу у Драгачеву, а Бојовићи у Чачак, Петницу и Жежевицу код Чачка, Београд, Мачву, Краљево и Скопље. Ова одсељавања била су нарочито бурна после другог светског рата, превасходно су економског карактера, што је карактеристика и за друге родове у овом селу.

МАЈСТОРОВИЋИ (24 к, ранија слава Ђириловдан, данашња Михољдан) су досељени у Карађорђево доба из села Градац на реци Вапи код Сјенице. Дошао је, кажу, неки Милош, мајстор ковач, од чијег су мајсторлука узели презиме. Најбројнији су род у Брезовицама. У тевтеру чибука за 1822. годину пописана су три човека са презименом Мајсторовић: Милија, Јовица и Никола, који су вероватно синови Милоша ковача.⁷ Од како се 1870. године одселио у Београд Аврам Мајсторовић, припадници овог рода масовно су напуштали Брезовице. (Истина, неки су, још раније, сишли према Западној Морави, у село Вапу). Према попису одсељеника, који је 1986. године сачинио Александар Мајсторовић, од овог рода има преко 50 домаћинстава у разним местима: Чачак, Београд, Мрсаћ, Горичани, Заблаће, Рајац, Жаочани, Трнава, Кукићи и Липница код Чачка, Милатовићи и Властељице у Драгачеву, Вишеград, Сплит, Сремска Митровица, Краљево, Крушевац, Котор, Велико Градиште, Самаила код Краљева и Горњи Милановац.⁸ Наравно, ови подаци нису до детаља тачни, пошто су расељавања настављена и из одсељеничких домова.

КАПЛАРЕВИЋИ (3 к, Никољдан) су досељени 1860. године из

оближњих Милатовића (Драгачево). Можда је, тврде мештани, ово било и коју годину раније. Иначе, у попису имовине и лица из 1863. године у Брезовицама се помиње једно, доста бројно, домаћинство овог рода, који је добио презиме од војностарешинског звања: Никола са супругом и четворо деце.⁹ После другог светског рата три домаћинства од ових Капларевића образована су у Чачку.

ПЕТРОВИЋИ (3 к, Митровдан) су досељени после 1850. године из Радобуђе код Ариља. Презиме им је изведено од имена претка Петра, за кога не знају када је живео. Дошли су у ово село доста бројни — године 1863. пописана су три домаћинства Петровића (старешине су им биле Ђунисије, Стеван и Теодосије).¹⁰ После другог светског рата један се Петровић одселио у Губеревце (Драгачево), а један у Чачак.

САРИЋИ (1 к, Никољдан) су досељени после 1865. године из Властелица (Драгачево), где су претходно стигли из Горњег Дубца (такође Драгачево). Презиме им је изведено из имена неке Саре, за коју не знају када је живела. После 1960. године образована су три домаћинства ових Сарића на другим просторима — по једно у Сталаћу, Чачку и Слатини код Чачка.

АВРАМОВИЋИ (2 к, Никољдан) су припузи од 1870. године из суседног драгачевског села Властелица. Презиме су добили од имена неког претка Аврама, за кога не знају када је живео. Из Брезовица се 1918. године одселио Светолик Аврамовић у Премећу код Чачка, 1956 — Јован у Самаилу код Краљева, а 1976 — Миленко је отишао у Београд.

РАДОВИЋИ (1 к, Митровдан) су досељени почетком XX века из суседног Рајца. Презиме им је изведено из имена неког претка. У Чачак се од ових Радовића одселио 1945. године Радојица, а три деценије касније Драган је отишао у Жежевицу код Чачка.

ВУКИЋЕВИЋИ (2 к, једна слави Ђурђевдан, друга Никољдан) су досељени у време првог светског рата из оближњих Милатовића (Драгачево). Презиме им је изведено из имена неког претка Вукића, о коме ништа не знају. Има их одсељених, после другог светског рата, у Чачак, Шабац, Крушевац, Сремску Митровицу и Краљево.

ЂЕНДИЋИ (1 к, Мратиндан): из Губереваца (Драгачево) је 1925. године дошао Светомир као усинак у Милекиће. Није јасно порекло овог презимена (ако није родовско). После 1960. године Милосав Ђендић се одселио у Пожегу (ужичку), а Светислав у Чачак.

СРЕМЧЕВИЋИ (1 к, Јовањдан): из оближње Петнице Слободан се после другог светског рата призетио у Мајсторовиће. Презиме

је овај род добио по томе што су неки њихови преци повратници раније одсељаваних у Срем. Године 1982. Љубо Сремчевић се настанио у Чачку.

ТОДОРОВИЋИ (1 к, Јовањдан): из Пекчанице (општина Краљево) се 1960. године привенчао Предраг у Милекиће. Презиме овог рода изведено је из имена неког претка Тодора, за кога не знају када је живео.

Ово село је 1981. године, када је вршен последњи попис, имало 54 домаћинства.

Ранији документи помињу још неке родове у Брезовицама, којих више нема. Тако се зна за БАРАЛИЋЕ, који су средином XIX века одсељени у Катргу — Мрчајевце (општина Чачак), а у Брезовицама су живели пре досељавања садашњих родова. Тевтер чибука из 1822. године помиње и неке друге родове: БРЕЗОВАЦ (Радивоје), РАДОСАВЉЕВИЋ (Бојо, вероватно предак данашњих Бојовића), УДОВИЧКИ (Никола),¹¹ а попис имовине и лица из 1863. године: ЛАЗАРЕВИЋЕ (Симеун, син Милићев, стар осам година) и КОЦОПЕЉЕ (Милан, син Анђелков, стар осам година).¹²

КАЧУЛИЦЕ

На северним обронцима планине Јелице, тамо где се они спуштају у западноморавску долину, до старог пута Чачак—Слатина—Краљево, простире се село Качулице, које административно припада општини Чачак. Северно су Горичани, источно Самаиле, јужно Петница и Лазац, а западно Мршинци и Жаочани.

Не зна се како је насеље добило име. Мештани, посебно покојни Милан Ђиро Штавланин, казивали су некакву легенду о паљевини цркве у суседним Горичанима, за што су „као чули“ и жители јужног суседа, па су по томе назвали и своје насеље.¹ Извесно је, ипак, да порекло топонима Качулице ваља тражити на другој страни, са других извора, уз проучавање и самог корена ове речи.

Далека прошлост Качулица обавијена је тамом. Насеље се не помиње, под овим именом, у турским катастарским пописима из XV и XVI века,² што, наравно, никако не значи да није постојало; разуме се — под другачијим називом. Ова претпоставка темељи се превасходно на чињеници да сеоски атар располаже одличним условима за живот људи (терени погодни за њиве и воћњаке, за сточарење).

Називи појединих потеса упућују превасходно на људе који су живели у Качулицама у XIX и XX веку: Јованића брдо, Костинка (по неком Кости Петровићу), Ђировача, Ружино брдо и Ружина Ћуприја (где је погинула нека Ружа Мајсторовић). Крстац је потес на коме се после 1828. године налазила (неколико деценија) качуличка црква, која је славила Малу Госпођу. Остали потеси нису карактеристичних имена: Барњача, Велике ливаде, Чаир. Поток Чоковац подсећа на неку бабу Чоку из легенде.³

Сеоска обетина је Вели петак.

Качулице су од 1815. године, до његовог укидања после другог светског рата, углавном припадале трнавском срезу. Имале су 1820/21. године 19 домаћинстава, 21 ожењеног и 70 арачких слава.⁴ Већ 1821/22. године: 29 кућа, 35 пореских и 77 арачких глава.⁵ После 1839. године — свој примирителни суд. Од 1866. до 1890. године Качулице су са Ласцем, Петницом и Премећом сачињавале лазачку општину. Општина качуличка (Качулице, Горичани и Бапско Поље) постојала је од 1890. до 1909. године — када су Горичани и Качулице образовали горичанску општину. Од 1921. до 1931. године поново је функционисала качуличка општина, а потом горичанска, са малим изузецима — све до шездесетих година XX века.

Садашње становништво Качулица у целини је досељеничко. Готово и да нема родова (попут Савчића, пореклом Никшића, досељених из моравичке Миланце) који су овде живели у XVIII веку.⁶

БОГИЋЕВИЋИ (14 кућа, славе Јовањдан, 20. јануар) су досељени у време пред први српски устанак однекуд из Црне Горе. Дошла су браћа Богић и Вукић, али са другим презименом. Садашње је образовано од имена претка Богића после 1830. године.⁷ После другог светског рата образовали су по два домаћинства и у Чачку, Београду и Жежевици (Чачак).

ВУЈОВИЋИ (17 к, Ђурђевдан) су дошли из Црне Горе преко Санџака у време првог српског устанка (1809. године). Презименом чувају успомену на претка Вуја, за кога не знају када је живео. Са овим презименом пописани су 1822. године у тевтеру чибука.⁸ Има их одсељених, после другог светског рата, у суседну Самаилу и Краљево.

ШТАВЉАНИ (23 к, Ђурђевдан) су досељени 1809. године из Штавља код Сјенице (отуда им и презиме). Најпре су приспели у Врдила код Карановца (Краљево). Одатле су три брата дошла у Качулице, један је отишао у драгачевску Толишницу, а један у Мрсаћ, где имају презиме Урдов. Старо презиме им је Каличанин (да-

љим пореклом су из Калице). Доста су се селили. У Краљеву постоји 14 њихових домаћинстава, а у Чачку и Београду по једно.⁹

РАОСАВЉЕВИЋИ (3 к), РАДИСАВЧЕВИЋИ (8 к) и ЛАЗОВИЋИ (7 к) један су род, славе Никољдан. Досељени су 1809. године из Штавља код Сјенице. Дошао је неки Веселин са супругом Утвом, коју је преотео од Турака. Њих двоје имали су шесторицу синова: од Боја су Бојовићи у Брезовицама, од Милеке (Милике) — Милекићи (Миликићи) у Брезовицама, од Раосава — Раосављевићи у Качулицама, од Радисава — Радисавчевићи у Качулицама, од Лазара — Лазовићи. Шестог сина Веселина и Утве, Јоксима, још нежењена, убили су хајдуци.¹⁰ Раосављевића има (од после другог светског рата) и у Канади и Западној Немачкој (по једна кућа), Радисавчевића — у Краљеву, Чачку, Француској и Сједињеним Америчким Државама, а Лазовића — у Београду, Краљеву и САД.

ВЕСКОВИЋИ (6 к, Ђурђевдан) су такође досељени у време првог српског устанка из околине Сјенице. Презименом чувају успомену на претка Веска, о коме ништа не знају. Са овим презименом помињу се у тевтеру чибука 1822. године.¹¹ Род су им Весковићи у суседним Горичанима (одакле је око 1880. године прешао Аврам). Једно домаћинство имају и у Чачку.

ВЕСОВИЋИ (2 к, Никољдан) су „од Сјенице“ добегли после Богићевића, Вујовића, Штављанина, Раосављевића и Радисавчевића. Са овим презименом (од имена претка Веса) унесени су у тевтер чибука 1822. године.¹² После другог светског рата образовали су три домаћинства у Краљеву.

ДАМЊАНОВИЋИ (7 к, Никољдан) су уствари Раосављевићи. Потомци су Дамњана Раосављевића. Са овим презименом пописани су у тевтеру чибука 1822. године.¹³ После 1945. године настанили су се и у Чачку, Зајечару и у Аустрији.

МИЈАТОВИЋИ (7 к, Никољдан) су 1809. стигли из Васојевића. Потомци су (на то упућује и њихово презиме) Мијата досељеника,¹⁴ чије старо презиме није познато. После другог светског рата образовали су по једно домаћинство у Чачку, Ласцу и у Аустралији.

МАЈСТОРОВИЋИ (6 к, Михољдан) су дошли после 1845. из Брезовица. Потомци су неког мајстора Милоша ковача, па им отуда „мајсторско“ презиме, које „зна“ и тевтер чибука 1822. године. Има их одсељених и у Чачак, Краљево, Крагујевац, Земун и САД.

ЈОВАНИЋИ (1 к, Митровдан) су давни досељеници, незнано откуда. Презиме им је од имена претка Јована. Има их и у Чачку.

АНДРИЋИ (4 к, Михољдан, раније Ђурђевдан) су незнано от-

куд дошли после 1840. године. Презиме им је изведено из имена неког претка Андра. Има их и у суседним Самаилама (општина Краљево).

БИОРЦИ (2 к, Јереминдан) су после 1865. године досељени из Властељица (Драгачево). Даљим пореклом су са Бихора (отуда им и овакво презиме). По једно домаћинство имају и у Чачку и Рудом.

ВУКОВИЋИ I (3 к, Никољдан) су дошли после 1865. године незнано откуда. Презиме им је изведено из имена неког претка.

ЂОРЂЕВИЋИ (3 к, Никољдан) су из Црне Горе, преко Санџака и Драгачева, стигли после 1865. године. Презименом чувају успомену на претка Ђорђа. По једно домаћинство имају и у Чачку и Београду.

КАПЛАРЕВИЋИ (1 к, Никољдан): Влајко и Јован из Милатовића (Драгачево) стигли су после 1865. године. Неки предак био им је каплар у војсци, па им је од назива тог чина образовано презиме. Од пре десетину година једно њихово домаћинство постоји и у Чачку.

МИЛИНКОВИЋИ (2 к, Никољдан) и МИЛЕНКОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) један су род. Стигли су у Качулице из Ерчега (моравички крај) после 1870. године. Презимена су им образована од имена предака. Има их и у Чачку (насељени после 1955. године).

МАРИЋИ (3 к, Ђурђиц) су после 1870. године дошли из Лисе (Драгачево). Род су им Марићи у Жаочанима. Презиме им је изведено из имена неке Маре, о којој ништа не знају. Има их и у Чачку, Крагујевцу и Београду.

ПЕТКОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су пореклом из Црне Горе, а досељени су из Драгачева после 1870. године. Презиме им је изведено из имена претка Петка. Има их и у Краљеву.

МАЈСТОРОВИЋИ—ЖУЈИЋИ (1 к, Никољдан) су крајем XIX века стигли однекуд из Црне Горе. Неки Жујић (презиме од надимка) тада се призетио у Мајсторовиће. Има их, у једном домаћинству, и у Слатини.

ДРАГИЋЕВИЋИ (1 к, Никољдан) са крајем XIX века досељени из Горњег Дубца (Драгачево). Презиме им је од имена претка Драгића.

ЈЕВТОВИЋИ (3 к, Алемпијевдан) су из Брезове (моравички крај) стигли 1921. године. Презименом чувају успомену на претка Јевта.

ЛЕВАЈЦИ (2 к, Ђурђиц): Момир се 1918. године привенчао, долазећи из Мрчајеваца, за Десанку Мајсторовић. Даљим пореклом су из Леваје (таковски крај), на што упућује и њихово презиме. После

1960. године образовали су по једно домаћинство и у Бањалуци и Француској.

СТОЈКОВИЋИ (2 к, Никољдан) су 1924. године досељени из Брезове (моравички крај). Презиме им је изведено из имена претка Стојка. После 1950. године по једно домаћинство образовали су и у Краљеву и САД.

ЦВЕТКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су у исто време дошли из Маскове (моравички крај). Презименом чувају успомену на претка Цветка. Има их, одсељених после 1955. године, и у Чачку и Крагујевцу (по 1 к).

МИЛОШЕВИЋИ (1 к, Јовањдан, 20. јануар): Милун из суседних Горичана, после првог светског рата, прешао на имање своје тетке. Презиме овог рода упућује на име неког претка.

ПЛАЗИНИЋИ, (2 к, Лучиндан): Величко се 1925. године призетио из Жаочана. Није јасно порекло овог презимена, мада упућује на речи лаз, оплазина. Даљим пореклом су из Губереваца (Драгачево). Плазинића је, иначе, било у Качулицама и раније: протоколи умрлих сведоче да је 5. априла 1897. овде умро Урош Плазинић (55), рођен у оближњој Петници.¹⁷ Једно њихово домаћинство постоји и у Чачку.

ПРОПАДОВИЋИ (1 к, Михољдан): Драгутин се из оближње Липнице привенчао пре 60 година за Јулку Мајсторовић—Жујић. Даљим пореклом су Никшићи. Није јасно порекло овог презимена.

МИЛАДИНОВИЋИ (3 к, Лучиндан): Миломир се из суседног Ласца доселио пре 50 година. Даљим пореклом су Никшићи. Презиме овог рода упућује на име неког претка Миладина.

ПОПОВИЋИ (2 к, Никољдан): Милован се из Самаиле привенчао после 1920. године у Раосављевиће. Неко им је од предака био поп — отуда овакво презиме. После 1955. године настанили су се и у Чачку и Земуну.

ДИМИТРИЈЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан): Милета се из суседних Горичана призетио 1930. године у Штављане. Презиме им је изведено из имена претка Димитрија.

Сви остали родови у Качулицама насељени су после другог светског рата. Презимена су им образована од имена предака, занимања или надимка (са изузетком Ђувиза):

ВУКИЋЕВИЋИ (1 к, Никољдан): Софроније дошао 1950. године из околине Новог Пазара.

ВУКОВИЋИ II (1 к, Никољдан): Радован из Врдила (Краљево) привенчао се 1950. године у Радисавчевиће.

ГОЛУБОВИЋИ (1 к): Живота дошао из Параћина 1946. године.

ЂУРЂИЋИ (1 к, Никољдан): Драган се из Врдила после рата привенчао у Капларевиће.

ЈЕКИЋИ (1 к, Никољдан): Добросав дошао из Ерчега (моравички крај).

МИЛЕТИЋИ (2 к, Васиљевдан) су 1970. године стигли из Горачића (Драгачево). Имају четири домаћинства и у Београду.

МИЛЕКИЋИ (1 к, Никољдан): Радивоје се из Брезовица 1965. године привенчао у Дамњановиће.

ПАВЛОВИЋИ (1 к, Петковдан): Миленко дошао из Слатине на дедино имање после 1960. године.

РАДОВИЋИ (1 к, Петковдан): Славољуб досељен са Јавора 1972. године; нема никаквих родбинских веза са Радовићима пописаним 1863. године.¹⁸

ЂУВИЗИ (1 к, Савиндан) су прешли 1964. године из Жаочана.

ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (1 к, Лучиндан): на имање Крстине Радовић 1955. дошао Јаблан из Рокаца (моравички крај). Има их и у Чачку (2 к).

ЗАРИЋИ (1 к, Никољдан): Миленко из Вранића (Чачак) привенчао се пре три деценије за Даницу Ђорђевић. Има их и у Чачку (1 к).

СТОЈКОВИЋИ II (2 к, Ђурђевдан) су досељени 1968. из Осонице код Ивањице. . .

Документа из XIX и првих деценија XX века помињу и неке друге родове у Качулицама. Неки од њих су променили презиме, други се иселили (као ВУЧЕТИЋИ у Чачак), неки изумрли. Тако, примера ради, тевтери чибука из треће деценије XIX века, бележе постојање: ПЕРИШИЋА, ВУЛЕТИЋА, БРАНКОВИЋА, РАДИЋА, ЂИБАРА (и ИЂИБАРА), МИЛИЋЕВИЋА и МАЛИЋА,¹⁹ а неки каснији документи помињу: СТАНИЋЕ, САВЧИЋЕ (раније НЕШКОВИЋЕ), ЈУГОВИЋЕ, ЈОВАНОВИЋЕ, ЦИБАРЕВИЋЕ, ВИТОРОВИЋЕ, МОМЧИЛОВИЋЕ, МАТИЈЕВИЋЕ, МАРКИШЕВИЋЕ и КУЛАШЕВИЋЕ.²⁰ Из протокола умрлих сазнаје се да је 1888. године овде умро Раде ИГРУТИНОВИЋ (60), рођен у Дежеви, а нешто раније (1881) — Милован САМАРЦИЋ (22), рођен у Премећи.

Иначе, за разлику од околних насеља, Качулице су карактеристичне по томе што у последње две деценије углавном нису „нападнуте“ новим досељеницима.

ЛИПНИЦА

Липница, село у општини Чачак, на северним падинама планине Јелице, убраја се — ако се суди по остацима материјалне културе из прошлости — у веома стара насеља. Северно је, иначе, Жежевица, јужно Слатина, западно Рајац, а источно Заблаће и Кукићи.

Насеље је, каже легенда, добило име по липама које су расле око летњиковца Иконије, супруге бана Милутина.¹

Најстарији помен Липнице је из 1476. године. Насеље се тада налазило у кнежини кнеза Ђурђа, у брвеничком кадилуку: имало је 18 кућа и још 10 одраслих мушких глава. Потом се помиње 1528. године под називом Доња Липница (у пожешкој нахији) — са осам влашких кућа и 35 одраслих мушких глава, уз једну ратајску кућу са три одрасле мушке главе.² Турски катастарски пописи из тог времена „знају“ и за Горњу Липницу као пусто село.³ Касније, све до XVII века Липница се не помиње као насеље у овом делу Србије.

Хронике првог и другог српског устанка, ипак, не заборављају ратнике из Липнице. Не само Симу Драгица, који је учествовао и у Кочиној крајини.⁴

Још даљу прошлост овог насеља сведочи средњовековно гробље код Кнежевића, затим Црквина на потесу Змајевац, где се налазила црква брвнара (славила Немитне врач), коју су Турци запалили 1814. године, у време Хаџи-Проданове буне.

Поједини потеси у селу углавном носе имена по људима или нечему што је везано за људе — Вигњиште, Пуношевац, Змајевац, реке и потоци — такође, као и гробља (Ковачевића гробље, Гвозденово гробље, Кнежевића гробље, Ђокића гробље).

Сеоска обетина је на трећи дан светих Тројица.

Данашње становништво села у целини је досељеничко. Истина, многи родови доста рано су овде досељени. Неки су у Липници живели и пре првог српског устанка. Село је, примера ради, 1820/21. године имало 25 кућа, 34 ожењена и 80 арачких глава.⁵ Годину дана касније: 26 кућа, 32 пореске и 78 арачких глава.⁶ Налазећи се, све до после другог светског рата, у трнавском селу, Липница је најчешће улазила у састав сеоске општине Жежевица.

Порекло становништва Липнице нико није проучавао. Посебно се нико није бавио одсељавањем са овог подручја, па су и наша сазнања о томе, и у овом раду, доста оскудна, тим пре што садашњи житељи Липнице углавном знају за своје сроднике који су се одселили после другог светског рата.

Сви родови у селу досељенички су. Неки — веома стари.

ШИЋЕВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су досељени под крај XVII века однекуд из Црне Горе. Неки кажу да су Дробњаци. Није јасно порекло овог презимена, нити где су се раније селили. Зна се, тек, да их има у оближњим Кукићима,⁷ а било их је и у чачанским Кулиновцима.

СРЕЈОВИЋИ (3 к, Никољдан) се убрајају, уз Шићевиће и Лазовиће, међу најстарије у селу. Досељени су из Црне Горе у XVIII веку. Порекло овог презимена упућује на име некаквог претка.

ЛАЗОВИЋИ (6 к, Ђурђевдан) су досељени пред први српски устанак из Милаковића код Сјенице. Презименом чувају успомену на неког претка Лазара. Има их одсељених у Слатину и Чачак.

ШУШИЋИ (14 к, Јовањдан — 20. јануар) су из Придворице, на тромеђи Црне Горе, Херцеговине и Санцака, досељени под крај XVIII века. Јован Ердељановић је забележио да су стигли из предела Колашина,⁸ а Радомир Илић: „Шуше су старином из Будожелје (срез моравички), но прво су се доселили у Коњевиће, па се одатле због куте раселили и сада их има у Лађевићима, Цветкама, Тамнику, Гучи и Бијелом Пољу“.⁹ Учествовали су (Милоје Шуша) у првом српском устанку.¹⁰ Није јасно порекло овог презимена. Има их расељених у више места (Чачак, Београд).

ПРОПАДОВИЋИ (8 к, Стевањдан) су у XVIII веку досељени из Страњана у Санчаку у Рогачу (Драгачево) и Липницу. Ердељановић тврди да су, крајем XVIII века, најпре стигли у Липницу, одакле су неки отишли у Рогачу.¹¹ Није јасно порекло овог презимена (ако не упућује на некакав надимак). Има их и у Чачку (4 к) и Краљеву.

РАДОСАВЉЕВИЋИ (3 к, Никољдан) су насељени из Осонице код Ивањице под крај XVIII века. Дошао је неки Радосав, од чијег им је имена образовано презиме. Тај Радосав се, са презименом Божићевић, помиње у тевтеру чибука за 1822. годину.¹² Има их и у оближњој Слатини, али и Београду (4 к).

СОКИЋИ (16 к, Ђурђевдан) су под крај XVIII века досељени из Гостиља на Златибору. Презиме им је изведено из женског имена Сока. Има их и у оближњим Мршинцима, Чачку и Београду.

ВЛАСТЕЛИЦЕ (3 к, Врачеви): Босиљка, супруга кнеза Аврама Лукића из Рајца, довела је овде 1804. године своју браћу из села Властелице у Драгачеву (отуда им и презиме). Доста су се селили. Има их у Чачку (3 к), Нишу (1 к), Крагујевцу (1 к), Београду (5 к),

Крушевцу (1 к), Горичанима (3 к)) Милатовићима (1 к), Губеревцима (2 к), Западној Немачкој и Аустралији.¹³

ДЕЛИЋИ (9 к, Ђурђиц) су из правца Санџака дошли у Карађорђево доба. Није јасно порекло овог презимена. Има их и у Чачку (7 к), Нишу и Смедеревској Паланци.

САЛЕМОВИЋИ (4 к, Ђурђевдан) су из околине Сјенице. Приповеда се да је један Алексић код Сјенице убио некаквог Салем-пашу и са Карађорђевом војском 1809. године побегао „у Мораву“. На споменику Стефану Алексићу у Липници, који је умро 1820. године, пише да је био „бињбаша при владенију Карађорђија“. Садашње презиме упућује на реченог Салем-пашу. Уосталом, и на споменику Николи Алексићу, који је умро 1879. године, пише „иначе Салем“.¹⁴ После другог светског рата образовали су домаћинства и у суседној Жежевици, Београду и Велењу.

ГОСТИЉЦИ (23 к, Ђурђевдан) су досељени 1809. године из Гостиља на Златибору. Презименом чувају успомену на завичај. Има их одсељених из Липнице у Слатини, Жежевици, Чачку, Београду и Краљеву.

ЈАНКОВИЋИ — РАДУЛОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су такође 1809. године дошли из Гостиља. Оба презимена њихова упућују на неке претке.

КНЕЖЕВИЋИ (2 к, Јовањдан — 20. јануар) су дошли 1809. године из Вапе код Сјенице и настанили се код „Грчког гробља“ (српско средњовековно гробље). Њихово презиме упућује на чињеницу да им је неки предак био кнез. Истовремено су насељени у суседна села Рајац и Жежевицу, а има их одсељених и у Чачак и Београд.

ТУТУНОВИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су Силистрићи. Досељени су из Црне Горе у XVIII веку у трнавска села, а у Липници су се настанили почетком XIX века. Шверцовали су дуван — тутун, па им отуда и презиме. У Липницу су стигли из Радаљева код Ивањице. Два њихова домаћинства постоје у Чачку, а једно и у Београду.¹⁵

МИЛОВИЋИ (8 к, Ђурђевдан) су као пинтери дошли у Карађорђево доба однекуд из Црне Горе преко Санџака. Њихово презиме упућује на неког претка. Има их и у Чачку и Београду.

ПЕТРОВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су дошли почетком XIX века из Косовице. Презименом чувају успомену на неког претка.

ДОЛОВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су после другог српског устанка досељени из Котраже (Драгачево). Овде су стигла браћа Драгић и

Нещо. Њихово презиме упућује на некакву долину, у којој су живели, или на неког претка Дола.

ЈОКСИЋИ (11 к, Никољдан) су после 1820. године досељени из Радаљева као Мојсиловићи (како су потписани у тевтеру чибука за 1822. годину).¹⁶ Изгледа да је досељен Јоксим Мојсиловић, од чијег им је имена образовано презиме (умро 1833. у 96. години живота).¹⁷ Зову их и Јоксимовићи. Има их и у оближњој Слатини, али и у више домова у Чачку.

МАКСИМОВИЋИ (1 к, Никољдан): дошли кад и Јоксићи из Радаљева код Ивањице. Презименом чувају успомену на претка Макса.

МИЛЕТИЋИ — ГУЧАНИ (4 к, Аранђеловдан) су после 1820. године досељени из Гуче (Драгачево) као Петровићи. На споменику Милети Петровићу, који је умро 1852. године, пише „иначе Гучанин“. Године 1885. умро је Милоје Милетић, рођен 1820. у Гучи. На споменицима у гробљу такође се сазнаје да су рођени у Гучи, а умрли у Липници: Милутин — 1861, Обрад — 1866. и Јован — 1867. године.¹⁸ Презиме им је изведено из имена претка Милете, а надимак, друго презиме, од топонима Гуча. Има их и у оближњим Кукићима, али и у Београду и Паризу.

САВИЋЕВИЋИ (2 к, Бурђиц) су средином XIX века досељени из Шума — Рашчићи код Ивањице. Презиме им је образовано од имена неког претка.¹⁹

ТИМОТИЈЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су дошли 1878. године из Криваче (Драгачево). Протокол умрлих сведочи да је, примера ради, 1889. умро Сретен (40), рођен у Кривачи.¹⁹ Презиме им је изведено из имена неког претка Тимотија.

ДРАМЛИЋИ (1 к, Стевањдан) су после 1870. године досељени из Драгачева. Матице умрлих кажу да је 1893. године у Липници умро Аврам Драмлић (28), рођен у Котражи (Драгачево).²⁰ Презиме им потиче од речи „драмлија“ (гмизла) и упућује на надимак некаквог вредног (живахног) претка. Има их одсељених и у Београд.

ВУЈОВИЋИ (7 к, Бурђиц) су после 1881. године досељени из Смиљевца (моравички крај, Ивањица). Протокол умрлих бележи да је 1890. године у Липници умро Сретен Вујовић (38), рођен у Смиљевцу (моравички крај).²¹ Њихово презиме упућује на име неког претка. Има их и у Мрчајевцима, Чачку и Војводини.

ЂОКИЋИ (4 к, Стевањдан) су после 1876. године досељени из моравичког краја. Протокол умрлих бележи да је 1898. године умро у Липници Андрија Ђокић (7,5 година), рођен у Косовици, а 1916.

Милија Ђокић (60), рођен у Глеђици.²² Неки су и из Братљева. У суштини, ради се о једном роду. Презименом чувају успомену на неког претка. Има их и у Чачку.

ГАВРИЛОВИЋИ (5 к, Никољдан) су прешли из оближњег Рајца крајем XIX века. Од имена претка Гаврила, о коме ништа не знају, узели су презиме. Неки су се пре другог светског рата одселили у Кукиће (Чачак), а касније и у Чачак.

ЂЕНДИЋИ (2 к, Мратиндан) су Драгачевци. Протокол умрлих бележи да је 1904. године умро у Липници Ђендић (68), рођен у Губеревцима (Драгачево).²³ Није јасно порекло овог презимена. Има их и у Чачку и Кукићима (Чачак).

ПАВЛОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су такође Драгачевци. Матице умрлих сведоче да је у Липници 1902. године умро Радисав Павловић (40), рођен у Лиси.²⁴ Презименом чувају успомену на неког претка Павла.

ЈОВАНОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су из Вучковице (Драгачево). Протокол умрлих каже да је у Липници 1904. године умро Радомир (50), рођен у Вучковици.²⁵ Презиме им је образовано од имена неког претка.

СТОЈКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су из моравичког краја. Матице кажу да је у Липници 1914. године умро Добривоје (15), рођен у Брезови (моравички крај, Ивањица).²⁶ Презименом чувају успомену на претка Стојка.

ОСТОЈИЋИ (1 к, Никољдан) су домазети у Пајовићима (којих више нема) из Бјелуше код Ариља од почетка XX века. Презиме им је изведено из имена неког претка Остоје.

КАЛАЈЦИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су почетком XX века дошли из Милатовића (Драгачево). Неко од њихових предака био је калајџија, па им отуда „мајсторско“ презиме.

СЛАВКОВИЋИ (2 к, Митровдан) су Драгачевци. Матице кажу да је у Липници 1915. године умро Филип (30), рођен у Ртима (Драгачево).²⁷ Презиме им је образовано од имена неког претка. Има их и у Чачку.

ТОМИЋИ (1 к, Лучиндан) су 1886. године досељени из Вучака (моравички крај). Дошао је Михаило. Од имена неког претка Томе образовано им је презиме.

КОВАЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су као ковачи дошли из Виче (Драгачево). Потес Вигњиште сведочи где се налазила њихова ковачница. Иначе, и презиме им је образовано од занимања предака.

ГРУЈАНЦИ (1 к, Аранђеловдан): Михаило се из Жежевице (Ча-

чак) привенчао 1939. године у Ковачевиће. Није јасно порекло овог презимена.

МИЛЕКИЋИ (1 к, Ђурђевдан): Исидор се доселио 1925. године из Брезовица (Чачак). Презименом чувају успомену на претка Милеку.

КАРАКЛАЈИЋИ (1 к, Никољдан) су из околине Ивањице. Ма-тице кажу да је 1915. године у Липници умро Љубисав (65), рођен у Шаренику.²⁸ Он је, иначе, живео и у Паковраћу (Чачак). Има их и у Чачку (2 к) и Београду (1 к). Иначе, није јасно порекло овог прези-мена.

Досељавања у Липницу трају и после другог светског рата. Отуда и није чудно што пописи становника из 1971. и 1981. године указују на раст броја домова.²⁹ Нови досељеници носе презимена уг-лавном образована од имена предака, њиховог занимања или надимка.

ПЕЈОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су после 1945. године дошли из оближњих Мршинаца.

ВУЧКОВИЋИ (1 к, Мратиндан) су из Заблаћа 1950. године при-зећени у Ђендиће. Има их и у Београду.

СМИЉАНИЋИ (1 к) су из санџачке Ојковице дошли после рата.

МАТОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су у исто време стигли из Ојко-вице — Кокин Брод.

ПУПАВИЦЕ (1 к, Петровдан) су прешли из оближњих Мрши-наца после рата.

МИЛОШЕВИЋИ (1 к) су досељени из Босне 1960. године. Ни-су род са старим Милошевићима, досељеним после 1876. године из Комарана.³⁰

ПЕШИЋИ (1 к, Петровдан) су дошли 1965. године из Ерчега (мо-равички крај).

ГРУЈОВИЋИ (1 к, Микољдан) су дошли из суседног Рајца после 1950. године.

ВЕСЕЛИНОВИЋИ (1 к, Ђурђиц): Жарко је из оближње Жеже-вице дошао на мираз после 1950. године у Цогољевиће (родом из Гу-береваца — Драгачево, којих више нема). Има их и у Београду.

САРИЋИ (1 к, Никољдан): дошли из Горњег Дубца (Драгачево) 1965. године.

МИХАИЛОВИЋИ (1 к, Никољдан) су стигли после 1960. годи-не из Бајине Баште.

МАРЈАНОВИЋИ (1 к) су у исто време приспели из Јабланице на Златибору.

ФИЛИПОВИЋИ (1 к, Никољдан) су досељени у исто време из околине Бајине Баште.

КРСТОНИЈЕВИЋИ (1 к, Јовањдан) су дошли у исто време из Пљеваља.

ШИБАЛИЋИ (1 к) су призећени из Пријевора (Чачак) у Шушиће пре 20 година. Није јасно порекло овог презимена.

ТОМАШЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су 1975. године досељени из Добриња код Бијелог Поља.

Карактеристичан је случај САВИЋА: Драгослав се из Вапе (Чачак) привенчао у Властелице пред други светски рат, а његов син се вратио у Вапу.

Документа из XIX века помињу и неке друге родове у Липници, којих више нема у селу (одсељени су, променили презиме или изумрли). Такви су, примера ради, били БУГАРЧИЋИ, КОСОВЦИ (РАДОВИЋИ), досељени из Мратиња (Пива),³¹ КОПУНОВИЋИ (1901. године умро Танасије, рођен у Косовици), МИЛОШЕВИЋИ (1909. умро Јован, рођен у Комаранима), ПАЈОВИЋИ (1915. године умро Милоје, рођен у Бјелуши код Ариља), ЛУКОВИЋИ (1916. године умро Јован, рођен у Равној Гори), СОВРОНИЈЕВИЋИ, РАЈКОВИЋИ (из Дубраве код Ивањице).³² Чибучки тевтер из 1822. године „зна“ и за: ТОПАЛОВИЋЕ, МОЈСИЛОВИЋЕ, РАДУЛОВИЋЕ, ШУЋОВИЋЕ (ако нису Шићевићи), ЗАРИЋЕ, ЈЕВЛОЋИЋЕ (ЈЕВЛОЋЕВИЋЕ), ЧАКАЈЦЕ, ГЛИШОВИЋЕ и ЧОЛОВИЋЕ, а каснија документа и за МИХАЈЛОВИЋЕ, ТАЛОВИЋЕ, ПЕЈОВИЋЕ, РАДОЊИЋЕ.³³ Матице венчаних помињу, после 1881. године, и БОГДАНОВИЋЕ (родом из Кушића, моравички крај), МАЏАРЕВИЋЕ (из Лисе код Ивањице), КРУНИЋЕ (из Косовице), ВИТОРОВИЋЕ (из Беле Реке моравичке), ЈЕЛИЋЕ (из Косовице).³⁴

ПЕТНИЦА

У самом подножју планине Јелице, на њеној северној страни, простире се село Петница, једно од мањих насеља у општини Чачак. Северно је Премећа, североисточно Жаочани, источно Лазац (општина Краљево), а западно Брезовице.

Мештани тврде да су име овом селу дали насељеници још у XIV и XV веку дошавши из Петнице у Црној Гори.¹

Називи појединих потеса у селу чувају успомене на људе који су ту живели: Бабино брме, Ацино брдо, Ђировача, Маркуша, Царвац и Васиљевиће парлог, или су прозвани по изворима (Бубан), карактеристичним бојама у јесен (Рујево брдо) или по окупљању птица (Гавраново брдо). Реке и потоци добили су имена по самом насељу или

појединим родовима у њему: Петничка река, Премећка река, Милекића поток и Стеванов поток.

Најстарије насеље налазило се на потесу Селиште.

Сеоска слава (обетина) је на први дан Тројица.

Петница се први пут помиње 1476. године као село у кнежини кнеза Ђурђа, сина Станислава. Имала је 14 кућа са 23 ожењене мушке главе, примићурном (старешина села) Милошем Турчевићем и једним теклићем.² Године 1528. пописано је село Горња Петница у нахији Морава са девет кућа, у којима је, осим домаћина, живело још 19 одраслих (пунолетних) мушкараца. Они су били власи (сточари), а само један — ратај (ратар). Године 1576. Горња Петница имала је 11 кућа и њени житељи плаћали су своје спахији 1.200 акчи феудалних дажбина. Дефтер из 1560. године „зна“ за Горњу, Средњу и Доњу Петницу, у којима је становништво потпуно исламизирано. У 18 муслиманских кућа, сем домаћина, живела су још четири одрасла мушкарца. Обавезе према спахији износиле су 3.641 акчу.³

Петница се 1820/21. године налазила у пожешкој нахији. Имала је 19 домаћинстава са 22 ожењене и 75 арачких глава.⁴ Године 1821/22. у Петници, селу у трнавском срезу, пописано је: 22 куће, 28 пореских и 62 арачке главе.⁵ Касније, до 1890. године, село је улазило у састав општине Лазац, а тада су Петница и Премећа образовале општину петничку, која није била дуговека.

Данас село припада општини Чачак. Године 1871. овде је пописано 368 житеља у 93 домаћинства, а деценију касније — 309 становника у 88 домаћинстава.⁶ Речитијег податка о одсељавању из Петнице нема.

Становништво села у целини је досељеничко.

ВАСИЉЕВИЋИ (8 к, Лучиндан) су у XVIII веку стигли из Старог Влаха, а даљим пореклом су Никшићи.⁷ Презиме им је изведено из имена неког претка, Васиља. После другог светског рата настанили су се и у Чачку, Зрењанину, Горичанима (Чачак), Краљеву, Ваљевцу, Мачкату (Чајетина) и Крагујевцу.⁸

ПУЗИЋИ (7 к, Ђурђиц) су под крај XVIII века стигли из околине Сјенице, с тим што се један њихов део задржао у драгачевском Тијању.⁹ Неки њихов предак био је призећен (припуз), па отуда и овакво презиме. После 1950. године неки Пузићи су се настанили и у Чачку, Мрсаћу, Краљеву и Крагујевцу.

ВЕЉОВИЋИ (3 к, Никољдан) су из правца Санцака досељени под крај XVIII века. Презименом чувају успомену на претка Веља.

После 1950. године образовали су своја домаћинства и у Чачку, Љубићу (Чачак) и Трстенику.

БЕЛОПАВЛОВИЋИ (15 к, Петковдан) су придошлице из истоименог црногорског племена, на што упућује и њихово презиме. У овај крај (и суседни Лазац) пристигли су пред први српски устанак, у коме су неки од њих учествовали.¹⁰ Почели су се селити пре другог светског рата у Београд (4 к), а касније и у Чачак (5 к), Атеницу код Чачка (1 к), Краљево (више домова), Адране, Мрсаћ, Буковицу код Краљева, Горичане, Ниш и Холандију (по 1 к), а један је на привременом раду у Канади.

СТЕВАНОВИЋИ (10 к, Јовањдан — 20. јануар) су доселци са почетка XIX века однекуд из Црне Горе, преко Санџака. Презиме им је изведено из имена претка Стевана. После другог светског рата настанили су се и у Чачку, Краљеву, Горичанима (Чачак), Дедевцима (Краљево), Сплиту и Мршинцима (Чачак).

ГОРДИЋИ (2 к, Мратиндан) су у Карађорђево доба добегли из Рутоша код Нове Вароши. Презиме им је изведено из речи горд, гордост. Овде је стигао Саво Гордић, „дошљак жени у кућу, у Вељовиће.“¹¹ Привенчао се за Инђију Вељовић. Имали су сина Лазара, а овај Милорада и Михаила. Милорадова даља лоза: Божидар — Борисав и Милосав, чији су синови Милутин и Негослав. Михаило је имао три сина: Добросава (погинуо у првом светском рату), Младена (такође нежењен погинуо у првом светском рату) и Милана, чији су потомци женска деца.¹²

БУРЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су досељени 1815. године из Опаленика (моравички крај), а порекло њиховог презимена није јасно. После другог светског рата образовали су по једном домаћинство у Чачку и у Западној Немачкој.

СРЕМЧЕВИЋИ (14 к, Јовањдан — 20. јануар) су од Чалуковића из суседне Премеће. Потомци су Стевана Чалуковића, који је у време првог српског устанка (након некаквог сукоба с братом) побегао у Срем и отуда се вратио у „сремском оделу“. Стеван је као Сремац пописан 1822. године.¹³ По једно домаћинство имају и у Брезовицама (Чачак), Чачку, Београду, Краљеву и Пули.

БОРИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су добегли 1876. године из Старог Влаха. Презиме им је изведено из имена неког претка Борисава. После 1950. године образовали су једно домаћинство и у Чачку.

МАЈСТОРОВИЋИ (6 к, Михољдан) су средином XIX века прешли из суседних Брезовица. Неки њихови преци живели су овде и

раније — 1822. године унесени су у чибучки тевтер.¹⁴ Презиме им је образовано од мајсторлука претка Милоша ковача. После 1950. године настањивали су се и у Чачку, Краљево и Западној Немачкој.

СТОЈАНОВИЋИ (2 к, Никољдан) су 1914. године прешли из оближњих драгачевских Горачића. Презименом чувају успомену на неког претка Стојана. Једно домаћинство образовали су и у Београду.

ГАЈИЋИ (1 к, Петковдан): Милош се из Буковице (Краљево) призетио пред први светски рат у Белопавловиће. Презиме овог рода упућује на неког претка Гаја. Једно домаћинство (од 1955. године) образовали су и у Чачку.

ПЕТРОВИЋИ (1 к, Лучиндан) су стигли „с Чева“ у Црној Гори некако у исто време. Презименом чувају успомену на претка Петра. После другог светског рата неки су се одселили у Чачак (2 к).

МИЛИНКОВИЋИ (1 к, Никољдан): Радомир је из оближњих Качулица дошао на мираз у Пејовиће (којих више у селу нема). Презиме овог рода упућује на неког претка Милинка.

БОЈОВИЋИ (3 к, Петковдан): Танасије је из суседних Брезовица 1914. године дошао на мираз у Белопавловиће. Презименом чувају успомену на претка Боја. Има их и у Краљево, Чачку и Горњем Милановцу.

СТАНИШИЋИ (1 к, Врачеви) су после првог светског рата досељени из драгачевских Властелица. Од претка Станише остало им је презиме. Једно њихово домаћинство постоји и у Чачку.

МИЛАДИНОВИЋИ (2 к, Ђурђиц) су нешто раније прешли из суседног Ласца. Презименом чувају успомену на неког претка Миладина.

МИЛИЈАНОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан): Радоје је прешао из Ласца 1930. године. Ово презиме упућује на име претка Милијана. Једно домаћинство овог рода постоји и у Чачку.

МАНДИЋИ (1 к, Ђурђевдан): Обрен је пресељен из суседне Премеће. Презиме овог рода образовано је од имена неке Манде.

СТОЈИЋИ (1 к, Лучиндан): Мирко се из Буковице (Краљево) привенчао 1932. године у Васиљевиће. Даљим пореклом су Никшићи. Презиме им је од имена Стоја, за коју не знају када је живела. Настанили су се (по 1 к) и у Београду, Чачку, Жаочанима (Чачак) и Дракчићима (Краљево).

ТОДОРОВИЋИ I (1 к, Лучиндан): Димитрије се из суседне Премеће привенчао у Пејовиће (којих више нема) 1933. године. Презименом чувају успомену на неког претка Тодора.

ТОДОРОВИЋИ II (1 к, Никољдан): Александар је дошао из Рајца (Чачак) 1936. године. Од претка Тодора овај род добио је породично име. Има их и у Слатини, Ивањици и Заблаћу (Чачак).

СЕКУЛИЋИ (2 к, Никољдан) су 1937. године досељени из Ерчега (моравички крај). Презименом чувају успомену на претка Секулу. После 1950. године формирали су домаћинства и у Чачку, Београду и Краљеву.

БОГИЋЕВИЋИ (1 к, Јовањдан — 20. јануар): Миланко се из оближњих Качулица призетио пре четири деценије у Пузиће. На претка Богића упућује презиме овог рода. Једно домаћинство образовали су и у Чачку.

ЧАЛУКОВИЋИ (1 к, Јовањдан — 20. јануар): Драгиша је 1960. године прешао из суседне Премеће на своје имање у Петницу, где су и у XIX веку живели неки његови преци.¹⁵ Није јасно порекло овог презимена. После 1950. године неки су се одселили у Београд, Задар и Смедерево.

СЈЕНИЧИЋИ (1 к, Лучиндан): Драган је из Горачића (Драгачево) дошао 1955. године. Даљим пореклом овај род је из околине Сјенице, на што упућује и само презиме.

БЕШЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан): Милоје је из суседне Премеће прешао 1960. године. Презиме овог рода највероватније је родовско. . .

Иначе, документа из XIX и XX века помињу још неке родове у Петници, који су одсељени, изумрли или променили презиме. То су: ПЕЈОВИЋИ (стари досељенички род из Старог Влаха, иначе Никшићи пореклом),¹⁶ КРАСО (1837. године овде је имао кафану Радивоје Кресо, родом из Брезовица, потписиван и као БРЕЗОВАЦ), МИЛОЈЕВИЋИ, АВРАМОВИЋИ, САВИЋЕВИЋИ, ВЕСОВИЋИ, СТЕФАНОВИЋИ (ако нису Стевановићи или, можда, Сремчевићи — потомци Стефана Сремца), ЈОВИЋЕВИЋИ, ВАСИЛИЈЕВИЋИ (ако нису Васиљевићи), ЦАРЕВИЋИ (живели на потесу Царевац, можда пореклом из драгачевских Горачића, где и данас има Царевића) и БОЖАНИЋИ.¹⁷ Матице кажу, такође, да је 1883. године у Петници умро Димитрије КОЈИЋ (70), рођен у Атеници код Чачка, 1896 — Витор ШУЛУБУРА (45), рођен у Лиси (Драгачево), а 1913 — Тома МАРИНОВИЋ (64), рођен у Буковику (Стари Влах). Иначе, у Петници су до 1950. године, када су се одселили у Панчевачки рит и Београд, живели и Цигани НИКОЛИЋИ, ковачи. Нешто раније и ЛУКОВИЋИ, пореклом из Дракчића (Краљево), по којима се у селу назива један извор.¹⁸

ПРЕМЕЋА

На северним падинама планине Јелице простире се село Премећа. Северно од њега је Рајац, источно Слатина, Качулице и Жаочани, југозападно Петница и Брезовице, а западно — драгачевска села Губеревци и Горачићи.

Легенда каже да село носи овакво име због тога што је, бацајући га са Рајачког виса или Биљега, преко њега камен „преметао“ Краљевић Марко.¹ Иначе, већина топонима у Премећи упућује на људе: Бошковића, Шибанско и Мутаовића брдо, Пејовића и Шундерића потес, Ђоровача, Росина коса. Није јасно порекло топонима Торлак, а Глогово брдо добило је име по дрвету глог.² Црквина је на потесу Збеглице (где се српско становништво склањало пред налетима Турака), на левој страни реке Премећуше. Ту се, до 1814. године, налазила црква брвнара, коју су Турци запалили у време Хаци-Проданове буне. Црква је славила први дан св. Тројица (који је и сеоска обетина). За цркву су мештани до 1826. године користили једну пећину, на чијим се стенама и данас уочавају уклесани крстови.³

Први помен Премеће је из турског дефтера датираног са 1528. годином: село је имало седам домова и 21 табију, а примићур је био Милош, син Радича (њему је припадала и Липница).⁴ Године 1540. у Премећи је пописано седам домова, са два нежењена мушкарца, која су поседовала седам баштина. Мештани су плаћали 1.631 акчу феудалних дажбина.⁵ Године 1572. село је имало девет домова и три нежењена одрасла мушкарца, а плаћало је спахији 1.700 акчи дажбина.⁶

После другог српског устанка насеље је припадало трнавском срезу. Године 1820/21. имало је 20 домова, 25 ожењених и 75 арачких глава,⁷ а 1821/22 — 27 домова, 33 пореске и 84 арачке главе.⁸ При формирању општина, Премећа и суседни Рајац сачињавали су сеоску премећку општину. Касније је село припадало, разним административним поделама, под надлежност више сеоских општина. Данас је у саставу општине Чачак.

Село је 1971. године имало 138 домова са 547 житеља, а деценију касније 472 становника.⁹

Становништво Премеће у целини је досељеничко.

МАНДИЋИ (8 кућа, славе Ђурђевдан) су под крај XVIII века добили из Црне Горе преко Санцака. Потомци кажу да је дошао Милисав Мандић са породицом. Род су им Мандићи у Виљуши (Чачак). Презиме им је изведено из женског имена Манда. Доста су се

селили — после другог светског рата и у Чачак, Београд, Зрењанин и Нови Сад.¹⁰

ЈЕЧМЕНИЦЕ (5 к, Никољдан) су под крај XVIII века дошли из Потарја. Вероватно су сејали јечам, па им је из занимања образовано презиме. После другог светског рата формирали су по једно домаћинство у оближњим Мршинцима и у Чачку.

МИЛОШЕВИЋИ (15 к, Никољдан) и БРАНКОВИЋИ (5 к, Никољдан) један су род. Досељени су из Шаренграда, али не знају где се то насеље налази. Стигла су, под крај XVIII века, два брата у ово село: Милош и Бранко, од чијих су им имена образована презимена. Међусобно не склапају бракове. После другог светског рата доста су се селили. Милошевића има у Чачку (4 к), Београду (2), Краљеву (1 к) и суседним Качулицама (1 к), а Бранковића у Атеници код Чачка (2 к), Чачку (1 к) и Бањи Ковиљачи (1 к).

ПЕЈОВИЋИ (15 к, Лучиндан) су Никшићи. Стигли су у Премећу крајем XVIII века. Презиме им је изведено из имена неког претка Пеја. После 1945. године образовали су по два домаћинства у суседним Горичанима, Краљеву и Чачку, по три у Зрењанину и суседној Слатини, а једно у Самаилама (Краљево).

ЧАЛУКОВИЋИ (6 к, Никољдан) су давни дошљаци из правца Санцака. У Премећи су се затекли пред први српски устанак. Није јасно порекло њиховог презимена. После 1950. године у Чачку и суседној Петници формирали су по два домаћинства, а по једно у Мршинцима, Горичанима, Заблаћу и Енглеској.

МУТАОВИЋИ (4 к, Никољдан) су досељени пред први српски устанак из Бистрице бихорске. Род су им Мутаповићи у Прислоници (Чачак). Пошто су се бавили мутавцијским занатом, добили су карактеристично презиме. У Титовом Ужицу и Чачку постоје два њихова домаћинства, а по једно у суседним Жаочанима и у Приштини.

ЛЕКИЋИ (4 к, Никољдан) су стигли у Премећу из правца Санцака највероватније 1809 године. Презиме им је изведено из имена неког претка Леке. После 1950. године образовали су по два домаћинства у Краљеву и у Француској.

ГАВРИЛОВИЋИ (3 к, Никољдан) су стигли „од Колацина“ 1809. године. Од имена неког претка Гаврила формирано им је презиме. Два њихова домаћинства постоје од после 1950. године, у Атеници, а по једно у Чачку и Заблаћу.

ВУЛИШИЋИ (2 к, Мратиндан) су давни досељеници, незнано откуда. Њихово презиме упућује на некаквог претка Вулишу. По-

једно њихово домаћинство постоји и у Чачку, Виљуши (Чачак) и Горачићима (Драгачево), а у Атеници код Чачка — три.

ПУЗИЋИ (5 к, Ђурђиц) су досељени почетком XIX века из Котраже (Драгачево). Неко од њихових предака био је призећен (припуз), па је његовим потомцима наденуто презиме Пуза — Пузић. После другог светског рата неки су се настанили и у Чачку (2 к), Слатини (1 к) и Жаочанима (1 к).

БЕШЕВИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су стигли у Премећу око 1840. године из Црњева у Санцаку. По пореклу, род су им Бешевићи у драгачевским селима Губеревци и Вича, по отуда и веровање да су прешлаци из Драгачева. Није јасно порекло овог презимена. Има их одсељених у Зрењанин (3 к), Нови Сад (1 к), Загреб (1 к) и суседне Жаочане (1 к).

ШУНДЕРИЋИ (16 к, Никољдан) су, по речима Војислава Шундерића, пресељеници из драгачевске Рогаче од око 1845. године. Није јасно порекло овог презимена. После другог светског рата образовали су по једно домаћинство у Чачку, Краљеву и чачанским селима Слатина, Горичани и Атеница.

ЈОВАНОВИЋИ (3 к, Јовањдан) су средином XIX века стигли однекуд из моравичког краја (Ивањица). Презименом чувају успомену на неког претка Јована. (Њих не треба поистовећивати са Јовановићима који се јављају у тевтеру чибука за 1822. годину).¹¹

ЛУКОВИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су дошли из Равне Горе после 1881. године.¹² Други, опет, сведоче да су из Вапе код Сјенице стигла браћа Миленко, Видоје и Глишо, али раније — после средине XIX века. Презиме им је изведено из имена претка Луке. Има их и у Чачку (3 к).

БОШКОВИЋИ (7 к, Никољдан) су из предела Мојковац — Бијело Поље досељени око 1850. године. Изгледа да су стигли на баштину неког свога претка — пошто се ово презиме јавља и у тевтеру чибука из 1822. године.¹³ Презименом чувају успомену на претка Бошка, о коме ништа не знају. После другог светског рата образовали су четири домаћинства у Чачку и два у Београду.

АВРАМОВИЋИ (4 к, Стевањдан): Светолик је из суседних Брезовица дошао 1910. године. Презиме им је образовано од имена неког претка Аврама. По два њихова домаћинства постоје и у Београду и Чачку, а по једно у Самаилама, Горичанима, Мршинцима и Брезовицама (повратак у село предака).

МАРИНКОВИЋИ (3 к, Лучиндан): Танасије дошао после 1890. године из Горњег Дубца (Драгачево). Презименом чувају успомену

на неког претка Маринка. После другог светског рата образовали су три домаћинства у Чачку, а једно у Мрчајевцима.

ЋЕНДИЋИ (2 к, Мратиндан) су усељеници из оближњих Губереваца (Драгачево). Стигли су пред први светски рат. Није јасно порекло овог презимена. Раније су се неки одселили у Доњи Дубац (Драгачево), а после другог светског рата образовали су седам домаћинстава у Атеници код Чачка.

ПЛАЗИНИЋИ (3 к, Никољдан) су после 1850. године прешли из Губереваца (Драгачево). Презиме им је образовано од речи лаз, оплазина. После другог светског рата три њихова домаћинства формирана су у Жаочанима, а једно у Чачку, Атеници и Качулицама.

ТУТУНОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан): Влајко из Рајца привенчао се после првог светског рата у Милошевиће. Потајно су продавали тутун (дуван) пре доласка у овај део Србије, па им је од те речи остало презиме. После другог светског рата једно њихово домаћинство образовано је у Атеници код Чачка.

РАДОСАВЧЕВИЋИ (1 к, Лучиндан): Милутин се из Горачића (Драгачево) призео после првог светског рата у Пејовиће. Презиме овог рода изведено је из имена неког претка.

КОВАЧЕВИЋИ (1 к, Васиљевдан): из Виче се Петроније 1926. године доселио у кућу Сретена Бошковића. Презименом овај драгачевски род чува успомену на неког претка који је био мајстор ковач. Једно њихово домаћинство образовано је, пре десетак година, и у Чачку.

ГРУЈОВИЋИ (4 к, Ваведење) су такође из Виче (Драгачево) дошли после првог светског рата. Тако они тврде, мада документа сведоче да их је у Премећи било и 1863. године.¹⁴ Вероватно је, дакле, да су се у два маха селили. Презиме им је образовано од имена неког претка Груја. Има их одсељених и у Атеници и Чачак.

ЉУБИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су почетком XX века досељени из Шапоња у Санџаку. Презименом чувају успомену на претка Љубисава, а надимак Шапоња на завичај, из кога су дошли. Шапоња, можда баш њихових предака, било је у Премећи и 1822. године.¹⁵

ТОДОРОВИЋИ (1 к, Никољдан): Димитрије из суседног Рајца дошао на мираз у Пејовиће 1950. године. Презиме им је изведено из имена неког претка. Једно њихово домаћинство постоји и у суседној Петници. Међутим, ваља знати да је ових Тодоровића било и знатно раније у Премећи: године 1891. умро је у Слатини Радивоје Тодоро-

вић, родом из Понора (Студеница), а споменик су му подигли браћа и мајка из Премеће.¹⁶

ВУКАЈЛОВИЋИ (1 к): Радован је дошао из Губереваца (Драгачево) 1963. године. Презиме овог рода чува успомену на претка Вукајла.

ШТАВЉАНИ (1 к, Никољдан): Владан је из Качулица дошао 1961. године на имање своје тетке Рајке Јечменица. Даљим пореклом су из Штавља код Сјенице, на шта упућује и њихово презиме.

СТЕВАНОВИЋИ (3 к, Јовањдан): Тиосав је призећен у Чалуковиће пре око 60 година из суседне Петнице. Презиме овог рода упућује на име претка Стевана. После другог светског рата по једно њихово домаћинство основано је и у Београду и Петници.

ОБРЕНОВИЋИ (1 к, Ђурђиц): шумар Драги дошао је 1967. године из Гокчанице код Краљева. Презименом овај род чува успомену на неког претка.

Документа из XIX и XX века помињу још неке родове у Петници, којих више овде нема. Није јасно да ли су променили презиме, изумрли или одсељени. Одсељавања су из овог села одувек била бурна. Карактеристичан је у том погледу пример породице Милована Чалуковића. Овај Милован имао је, наиме, дванаесторо деце и сва су напустила после другог светског рата родно село.¹⁷ Године 1822. унети су у тевтер чибучки и ови родови: ТРЂАНИ, ЧОРЛО, СПАСОЈЕВИЋИ, ТРИФУНОВИЋИ, МИЈАИЛОВИЋИ, ИЛИЋИ, МИЛОЈЕВИЋИ, ЂИНОВИЋИ, ЈАНКОВИЋИ и ДОСТАНИЋИ.¹⁸ Године 1863. пописани су, поред осталих: МИТРОВИЋИ, САМАРЦИЋИ, ЛОВИЋИ, ЧОЛОВИЋИ, ДОСТАНИЋИ, ИСАИЛОВИЋИ, ПАВИЋЕВИЋИ, СРЕДОЈЕВИЋИ и ВУЧИЋЕВИЋИ.¹⁹ Матице кажу да је 1881. године у Качулицама умро Милован САМАРЦИЋ (22), рођен у Премећи.²⁰ Нешто касније, овде су живели и ВРАТОЊИЋИ, досељени из Лисе код Ивањице.²¹ Помињу се и МАРИНОВИЋИ, којих више нема.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1. Пројекат је финансирала Основна заједница науке региона Краљево, са седиштем у Чачку, а корисници су: Народни музеј у Чачку, Етнографски музеј у Београду и Етнографски институт Српске академије наука и уметности у Београду.

2. „Градац“, 85—86, Чачак, 1989, стр. 20—22.

3. Чувају се у историјским архивима у Чачку и Краљеву.

4. На неке епитафе скренуо нам је пажњу Радојко Николић, књижевник из Чачка.

5. Коришћену литературу наводимо у напоменама.

6. Аутор је др Младен Стефановић, а рукопис се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

БРЕЗОВИЦЕ

1. Споменик се налази на „Грчком гробљу“ у Мајсторовићима, а открио га је др Никола Дудић, архитекта из Београда, врстан зналац ове тематике. Александар Лесо Мајсторовић, пензионер из Брезовица, причао је како мештани тврде да је ово сигурно „српски гроб“, никако „грчки“. Иначе, сељаци „грчким гробљима“ називају, уствари, српска средњовековна гробља.

2. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, приредио Ахмед С. Аличић, II, Чачак, 1985, стр. 43. Тобије, које се помињу у овим пописима су нежељени одрасли мушкарци.

3. Податке је публикувао др Бранко Перуничкић у књизи „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865“, Чачак, 1968. Мештани, такође, кажу да је садашње становништво Брезовица почетком XIX века живело у само пет домова. (Ово је посебно тврдио Александар Лесо Мајсторовић, пензионер).

4. Казивање Александра Леса Мајсторовића из Брезовица.

5. „Изворник“, грађа Међуопштинског историјског архива, 2, приредио: Драгољуб М. Павловић, Чачак, 1985.

6. Као под 4.

7. Као под 5.

8. На тражење аутора овог рада, попис одсељеника сачинио је Александар Лесо Мајсторовић, пензионер из Брезовица, човек који је добро познавао прошлост села.

9. Испис из пописа који се чува у Архиви Србије — код Драгољуба М. Павловића, адвоката и публицисте из Чачка.

10. Исто.

11. Као под 5.

12. Као под 9.

КАЧУЛИЦЕ

1. Казивања покојног Милана Гира Штавланина, Душана Радосављевића (1911) из Качулица и Тихомира Левајца (1937), професора и књижевника из Бања Луке, који су ми много помогли у комплетирању података о становништву овог села.

2. На ово указују сви истраживачи, посебно А. Аличић и В. Тошић.

3. Као под 1.

4. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, I, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 34, 46.

5. Исто, стр. 55.

6. Радоје Ускоковић, „Исељени Никшићи“, зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника, САНУ, Београд, 1924, стр. 540.

7. Као под 1.
8. „Тевтер чибучки нахије пожешке из 1822. године — трнавска села“, „Изворник“, 5, грађа Међуопштинског историјског архива, приредио: Радош Ж. Мацаревих, Чачак, 1985, стр. 16.
9. Као под 1.
10. Исто.
11. Као под 8.
12. Исто.
13. Исто.
14. Казивања покојног Голубана Мијатовића из Качулица.
15. Казивања покојног Александра Мајсторовића из Брезовица.
16. Казивања Тихомира Левајца из Бања Луке.
17. Историјски архив у Краљеву, збирка матичних књига.
18. Као под 8.
19. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
20. Као под 17.

ЛИПНИЦА

1. Радован М. Маринковић, „Јеличке легенде“, „Чачански глас“, 1977, одељак Трнавке.
2. Хазим Шабановић, „Период турске владавине“, „Наша прошлост“, 1—2, Краљево, 1968, Занимљиво је да се на ове податке налази у Аличићевој књизи „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, Чачак, 1984.
3. Податак из Аличићеве књиге.
4. На овај податак указао ми је поч. Владимир Тошић, публицист из Мрчајеваца.
5. Др Бранко Перуничих, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, I, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 34.
6. Исто, стр. 55.
7. Казивања Живојина Шушића (1910) из Липнице и Петра Властелице (1940) из Чачка.
8. Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, СЕЗ, СКА, Београд, 1898, стр. 163—166.
9. Радомир Илић, „О љубићким селима“, СЕЗ, СКА, Београд, стр. 70—71.
10. Као под 4.
11. Као под 8, стр. 188.
12. „Тевтер чибучки нахије пожешке из 1822. године — трнавска села“, „Изворник“, 5, грађа Међуопштинског историјског архива, приредио: Радош Ж. Мацаревих, Чачак, 1988, стр. 9.
13. Казивања Петра Властелице (1940) из Чачка.
14. На ове податке указао ми је Радојко Николић, професор и књижевник из Чачка.
15. Као под 13.
16. Као под 12.
17. Матична књига у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
18. Исто.
19. Исто.
20. Исто.
21. Исто.
22. Исто.
23. Матична књига умрлих у Месној канцеларији у Жежевици.
24. Исто.
25. Исто.
26. Исто.
27. Исто.
28. Исто.

СТАНОВНИШТВО БРЕЗОВИЦЕ, КАЧУЛИЦА, ЛИПНИЦЕ, ПЕТНИЦЕ И ПРЕМЕЋЕ

29. Подаци у Заводу за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.
30. Као под 17.
31. Исто.
32. Исто.
33. Као под 12.
34. Као под 17.

ПЕТНИЦА

1. Казивања Јована Белопавловића, пензионера из Петнице (забележено 4. фебруара 1989).
2. Теклић је гласник.
3. „Краљева и околина“, „Књижевне новине“, Београд, 1966, одељак из пера Хазима Шабановића.
4. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, I, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 46.
5. Исто, стр. 55.
6. Подаци из Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.
7. На овај податак упућује Радоје Ускоковић у студији „Исељени Никшићи“, објављеној у зборнику радова посвећеном Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника (Државна штампарија Краљевина СХС, Београд, 1924).
8. Казивања Јована Белопавловића и Милосава Гордића из Петнице.
9. Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, Српска краљевска академија Београд, 1898, стр. 179—181.
10. Казивања Јована Белопавловића из Петнице.
11. „Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839)“, скупио и уредио Тих. Р. Борђевић, СЕЗ, Насеља и порекло становништва, 22, СКА, Београд, 1926 — ради се о једном писму старешине среза трнавског од 16. јануара 1837. године.
12. Родослов је саставио Милосав Гордић (1936) из Петнице.
13. Препис тевтера чибучког у Међуопштинском историјском архиву, на што нас је упутио директор ове установе Радош Ж. Мацаревкић.
14. Исто.
15. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
16. Као под 7.
17. Као под 13.
18. Протокол умрлих парохије лазачке у Историјском архиву у Краљеву.
19. Казивања Јована Белопавловића и Милосава Гордића из Петнице.

ПРЕМЕЋА

1. Казивања Радослава Ковачевића, земљорадника из Премеће.
2. Исто.
3. Владимир Тошић, „Мрчајевци и околина“ Мрчајевци, 1978, стр. 223.
4. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, II, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак, 1985, стр. 64.
5. Исто, стр. 367.
6. Исто, стр. 462.
7. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, I, Чачак, 1968, стр. 34.
8. Исто, стр. 55.
9. Подаци Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.
10. У комплетирању података о одсељавању из Премеће највише нам је помогао Радивоје Милошевић, радник из Премеће.

11. Препис у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
12. Податак из матица венчаних које се налазе у Међуопштинском историјском архиву у Чачку и које нам је ставио на увод директор ове установе Радош Ж. Маџаревић, на чему му захваљујемо.
13. Као под 11.
14. Препис у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
15. Као под 11.
16. На овај податак скренуо нам је пажњу Радојко Николић, књижевник из Чачка.
17. Податак добијен од Радивоја Гавриловића, радника из Премеће.
18. Као под 11.
19. Као под 14.
20. Подаци из матичне књиге умрлих, која се чува у Историјском архиву у Краљеву.
21. Као под 12.

LA POPULATION DE BREZOVICA, KAČULICE, LIPNICA, PETNICA ET PREMEČA

Dans cet ouvrage l'auteur communique les informations qu'il a pu recueillir en étudiant l'origine de la population dans la commune de Čačak. En ayant recours aux données fournies par la littérature spécialisée fort incomplète, aux registres publics d'état civil, dont surtout celui des morts, aux textes des monuments funéraires et aux dires des vieilles gens, l'auteur s'est penché surtout sur l'origine des familles qui habitent les villages de Brezovica, Kačulice, Lipnica, Petnica et Premeča, en notant aussi les émigrations, fréquentes surtout après la Seconde guerre mondiale.

La population de toutes ces agglomérations est composée d'immigrés. Les familles les plus anciennes se sont établies dans cette région dès le XVIIe siècle, l'immigration ayant été massive surtout vers la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe. La majorité des immigrants provenaient du Sandjak, des villages des environs d'Ivanjica et du Dragačevo. Les motifs de l'immigration étaient d'ordres politique et économique et ceux de l'émigration le plus souvent d'ordre économique.

Radovan M. Marinković

НОВАК ЖИВКОВИЋ

СТАРОВЛАШКА ГРАНИЦА 1896. ГОДИНЕ

НОВАК ЖИВКОВИЋ
УУ 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

УДК 949.711 „1896“

Стишавање на старовлашкој граници у другој половини 1895. године није усталило поредак, ни донело жељену безбедност житељима пограничних села¹ и поред претходних корака на подвргавању стражара војној дисциплини. Ако је на овом делу државне међе и наступило привремено затишје, то се никако не може рећи за погранично подручје дуж топличког и врањског округа, где су непрестано насртале арнаутске пљачкашке дружине са турске државне територије. Овде се водио непрекидан и притајен рат, о коме сведоче, не само скоро свакодневни полицијски и војни извештаји, него и дипломатска преписка и новински записи.

Турска дипломатска служба — Отоманско посланство у Београду — тада се трудила да са своје стране допринесе колико-толико поретку на граници. Већ у самом почетку 1896. године Посланство је саопштило Министарству иностраних дела одлуку своје владе да се дозвољава досељеницима из Црне Горе да могу на извесним одређеним местима прелазити границу на старовлашкој страни и ула-

зити у Србију, па је препоручивало да се не разграђују пролази на недопуштеним местима и тако избегава контрола. Посланство је молило за наредбу српским пограничним органима да се уздржавају од таквих поступака. Са те стране је пристигло још једно упозорење у виду молбе: Посланство је молило да српски погранични органи не пропуштају на турско земљиште никога без пасоша, и то искључиво на устаљеним прелазима како би се разним дотадашњим неправилностима једном стало на пут.² Ови кораци турске владе упућују на закључак да је њој, у склопу тадашњих политичких односа, било стало да са Србијом живи у пријатељству.

Српска влада је већ раније приступила сређивању прилика на граници према Турској и у том циљу установила Изванредни комесаријат за пограничне страже са седиштем у Нишу. На основу те одлуке и дипломатске преписке, Српска влада је преко Министарства унутрашњих дела, окружним начелствима рудничком, ужичком и топличком, и то поверљивим расписом, саопштила да се укида забрана досељавања, издата још 1894. године, која је образлагана оскудицом земље за доделу досељеницима — што се наглашавало, али и тежњом за избегавањем нереда на граници — што се прећуткивало. Ни ондашња забрана није се односила на Црногорце, који би стизали са уредним пасошима своје владе.³

Смиривање стања на граници, или бар уверење да ће се оно постићи, побудило је Суд јаворске општине да затражи од надлежне власти одобрење како би се на граничном прелазу — Састанку — отворила два панађура за продају марве. Молба је доспела на решавање Министарству народне привреде. Оно је, с обзиром на граничну безбедност, затражило мишљење од Министарства унутрашњих дела, а ово опет од Начелства округа ужичког захтевало је извештај „у што краћем року“.⁴ Нису нађени подаци да је та молба уважена, не само у датом року, него ни у догледном времену.

Српска влада, иза дугогодишњих, каткад неуспешних, покушаја још од ратних година да побољша безбедност на граници, сада се одлучила на радикалнији корак. Последњег јануарског дана 1896. године изашла је Уредба о пограничној жандармерији, а по предлогу три министарства: војног, унутрашњег и финансија. Дуготрајни сукоби с разбојничким групама дуж турске границе, посебно у топличком и врањском округу, принудили су владу да за обезбеђење с те стране чување границе изузме од полицијске и препусти војној власти, уз претходне административне и организационе припреме. Раније поменута установа Изванредног комесаријата је пропраћена поделом

граничне линије на секторе и обележавањем караула — стражара — с нумерама понегде уз задржавање назива по местима на којима су смештене. Уместо буљубаша појавили су се начелници стражара, поткомандири, командири — изрази из тадашње војне терминологије. Читава та служба се називала, што се види из назива наведене уредбе, пограничном жандармеријом. За њу се законски опредељивало — да је „саставни део војске сталног кадра“ и да „подпада под војну дисциплину и стоји под министром војним у погледу командовања“. У погледу финансијске, царинске службе и сигурности она на граници долази под министре финансија и унутрашњих дела. „У надлежности ове жандармерије долазила је и дужност на сузбијању епидемија и болештина код људи и стоке“.⁵ Та дужност била је под надзором Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела.

Под Министарством војним образована је посебна Команда пограничне жандармерије, која је дејствовала по својим правилима службе и прописима и рачунала се у рангу једног пуковског штаба. Правила су предвиђала даноноћну службу дуж граничне линије и њену важност подвлачила без обзира на животну опасност, временске и друге прилике, као изузетну по државу. Посебним прописима су регулисани задаци на раду при царинарницама и на сузбијању кријумчарења, које је, из године у годину, све више нарастало.⁶

Стални насртаји с турске територије, поред пљачки, отимачина стоке и друге имовине, подметања пожара и других насиља, доводили су до напада на карауле, пограничне страже и патроле и претварали се понекад у подуже оружане окршаје и приморавали су српску владу да појачава делатност Изванредног комесаријата у Нишу. На челу те установе тада се налазио потпуковник Стојан Бранковић. Имао је сва овлашћења која су проистицала из поменуте Уредбе и других војних прописа који су се односили на граничну службу. Поред тих дужности, имао је и још једну — посебну: да усклађује односе са турским пограничним властима и споразумно с њима решава све спорове и сукобе који су били решиви без преписке са владама обе државе и њиховог ангажовања.⁷

Тако је спровођена реорганизација обезбеђења граничне линије, у чијем су се току догађале неке појаве које се никако нису могле приписати злом деловању људи иза границе. Тако је с почетка пролећа 1896. године Команда пограничне жандармерије известила Министарство унутрашњих дела „да је караула Скендеровац у срезу моравичком изгорела“. У сачуваном извештају се не види узрок пожара. Команда је молила за наредбу да се ту подигне нова гра-

ђевина. На основу тог извештаја Окружно начелство у Ужицу добило је наређење „да уради што је потребно и о свршеном поднесе извештај Министарству“. Пошто није вођена преписка о томе како је штета настала, већ само о томе да градњу треба исплатити из буџета, а не на терет народу, излазило је да је паљевина била случајна и да је караула убрзо обновљена. Случај се, према томе, није сматрао пограничним инцидентом. Инцидент је, истог марта, наступио, ипак, на граници моравичког среза. Једно убиство као да је сведочило да је овом крају суђено да никад мира не нађе. Половином марта три непозната зликовца, прешавши границу, убили су Саватија Ђурчића из села Дајића. Неких ближних података о том злочину нема осим да је тај човек усмрћен дању и да су злочинци умакли и да се не дозна ни за њихова имена. У кратком времену овде се одиграло још једно убиство: погинуо је ивањички трговац Коста Спасојевић, који се неким својим послом нашао у близини границе. У депеши из Ужица, која је стигла у Министарство унутрашњих дела половином априла, јављено је да је он погинуо од непознатих зликоваца; истрага је открила убицу, али то није био човек иза границе, већ неки Белошевић из Васиљевића. Повод за тај злочин у званичном извештају није дат. У тадашњим извештајима се наводи, укратко, и једна већа крађа. О њој су остали подаци само у протоколској белешци, у којој се каже да су у моравичком срезу украдена четири коња и један во. По траговима се могло закључити да су претерани преко границе у Турску и тамо нестали о чему је вероватно упућен извештај са захтевом за повратак и турској заграничној власти.⁸ На граници златиборског среза је у времену између ова два случаја дошло до још једне смрти, коју, такође, нису пратила објашњења, осим кратке службене вести — да су крајем марта погранични стражари убили Јована Марјановића из Доброселице.⁹ Могло би се претпоставити, због недостатка описа овог случаја, да се радило о покушају бекства при преласку границе на недозвољеном месту и да су погранични жандарми употребили оружје.

*
*   *
*

Сви ови случајеви били су само редовно продужавање онога што се на овом делу границе дешавало и ранијих година; како показују оскудни извештаји, чак ни власт није вршила озбиљније извиђаје; ограничавала се само на регистрације, а можда о мањим инци-

дентима и споровима није ни водила рачуна, па су они, ако их је и било, одмах и заборављани. Неудобности на овом делу границе ипак су дотле за ову годину далеко биле испод тежине оних оружаних насртаја који су се одигравали на секторима топличког и врањског округа. Извештаји са те стране каткад су били слични оним са ратних попришта.

Међутим, почетком јула те године и овде се десило нешто неуобичајено, што је оставило доста трагова у документима пошто је претило потресима који би довели до далеко тежих последица. Прва вест о неуобичајеном и неочекиваном насртају стигле су Јаворској царинарници; најпре се јавила стража са Скендеровца — караула бр. 9, која је била убрзо обновљена иза пожара, а затим и са карауле бр. 10 — Васиљевића. Страже су јављале да је дуж границе, са оне стране, прошао Ејуб-ефендија, бимбаша (турски назив за официра у рангу мајора), командант 2. граничног батаљона, „и наредио аскерима са Машатлука да они повуку границу за 120 корака у нашу страну“. Турски онбаша (каплар) с карауле Машатлуку саопштио је српском каплару граничару „да не прилази на речено земљиште“. У том, првом извештају стајало је да „на овом земљишту има ливада наших људи“, па да може доћи до сукоба између српских граничара и аскера. У другом извештају из истог дана који је стигао на Јавор Царинарници, већ се јавило да је дошло до употребе оружја. Стража с карауле Васиљевића (бр. 10) доставила је: „Аскери са Дивље Реке опалили су један плотун и испред куле на нашу стражу са карауле Васиљевића. Зрна су падала пред стражаром. Ово је јуче 7. ов. месеца више пута понављано“. Подкомандир пограничне страже на овом сектору Миладин Лишанин, капетан I класе, одмах по пријему тих извештаја отишао је обема српским караулама ради извиђаја и подношења извештаја, а јаворски цариник Ј. Студић одјуррио је у Ивањицу, одакле је телеграфисао Изванредном комесару пограничних стража Стојану Бранковићу у Ниш о догађају који се 7. јула одиграо на граници. Овде, у граничном подручју су још била жива сећања на догађаје на једно време када су нападаји на карауле са турске стране били увод за крваве окрсаје који су довели до рата и морао је овладати страх.

*

* * *

Изванредни комесар Ст. Бранковић, чим је примио депеше, обавестио је министра војног о оружаном нападу код Васиљевића и заузимању земљишта, као и саопштењу српској стражи да на њега

не прелази. Из Министарства војног, опет истог дана, 10. јула, отишла је обавест Министарству иностраних дела о свему што се догодило на јаворској граници, а на основу депеша из Ивањице. Уз то је саопштено о наређењу које издао Изванредни комесар пограничној жандармерији на овом сектору — да се строго придржава „прописа и правила за одржавање реда, мира и сигурности на граници“, а посебно да избегава сукоб са турским војницима — при чему су захтевани и даљи извештаји. О читавом случају је, такође тог дана, био обавештен и председник владе Стојан Новаковић, који је, такође, захтевао потпунија обавештења.

Изванредни погранични комесар, истог дана када је одаслао претходне депеше, обратио се и на другу страну. Телеграфисао је Исмаилу Махир-беју, потпуковнику, са седиштем у Скопљу, и отоманском делегату за погранична питања. Објаснио му је, у депеши на француском језику, шта је учинио и каква је наређења издао Ејуб-ефендија када је обилазио караулу Мешатлик, иначе означену на некој карти уз уговор о разграничењу са № 97. Подвукао је заузимање територије и забрану српским стражарима да се приближују. Молио је, сигурно с позивом на дипломатска акта око одржавања реда на граници, а у интересу избегавања конфликта, да изда нужне наредбе и да достави резултат свог дејствовања.¹⁰

Отомански делегат Исмаил-беј већ је сутрадан депешом одговорио свом колеги у Нишу да је започео са истрагом и да ће доставити на знање шта буде дознао о инциденту на реченом делу границе. Подкомандир граничне страже с Јавора, који је обишао простор караула Скендеровац и Васиљевића, већ је 10. јула рапортирао писмено командиру Дринског пограничног отсека о турском насртају. Потврдио је да су Турци са њихове карауле код Дивље Реке пуцали на српске стражаре и да су зрна падала на даљини од шест метара од места где су се налазили. Слао је, као очевидан доказ, два пушчана зрна нађена у земљи. Извештај и доказ отишли су, по надлежности, на више место. Надлежно место било је Министарство војно. Министар Драг. Франазовић, ђенерал, који се тада налазио у Врњачкој Бањи, одмах је известио председника владе, који је водио и Министарство иностраних дела. Послао је истовремено извештај о свему што се већ било дознало и наложио продубљење истраге.¹¹

Цариник Ј. Студић писао је скоро истовремено са Јавора о насталим приликама на том делу границе, и то непосредно председнику владе Новаковићу. Описивао је како се „ових дана код Тура-

ка примећује велика трзавица и зебња спрема нас. Дуж границе једнако крстаре њихови официри са по једним водом аскера и обраћају најстрожију пажњу на нашу границу“. И дубље, по селима крстаре војници и заштије и прете мештанима да никог од странаца не примећују ни у кућу а ако кога непознатог примете да одмах достављају власти. Цариник мисли да је турске власти обузео страх да из Србије не појуре „усташе“ са позивом народу на устанак. „Ово сам приметио — писао је цариник — у разговору са њиховим чиновницима да они сада јако зебу са наше стране и са великим неповерењем гледају на сваки наш покрет.“ Том приликом је тражио и упутство о томе да ли треба уверавати турске чиновнике о нашој лојалности „или се правити невешт, па нека се и даље плаше“. Било му је то потребно пошто у свакодневном додиру са Турцима запажа како они настоје да бар што дознају о српским намерама. Председник владе је одмах одговорио депешом да Турке не треба ни плашити нити им давати каква уверавања о лојалности — „да они својим понашањем какву штету не учине.“ Други цариников извештај, као допуна претходном, са узавреле границе, дао је нове податке. Ту се пружала мера земљишта које су заузели аскери на простору између караула Скендеровац и Васиљевића. Оно износи „од прилике 30 метара ширине, а око 900 метара дужине дуж границе.“ За ово турски аскери казали су да им је наредио њихов бимбаша Ејуб-ефендија. Овај извештај се завршавао речима да је издата наредба „нашој стражи, да на земљиште о којем је реч, не прилази и не изазова сукоб, тако и сељацима.“

Министарство иностраних дела, на основу свих дотадашњих података о случају на граници, упутило је Српском посланству у Цариграду налог да интервенише код Високе порте како би се отклонило све што је учинио, својом наредбом аскерима, турски бимбаша Ејуб-ефендија са молбом да поднесе извештај о учињеном кораку.¹²

Док је погранична и војна служба упорно извештавала о стању ствари на том делу границе, полицијска власт срезом моравичког показивала се прилично немарном. Њу је морао известити подкомандир са Јавора, као и цариник, шта се догодило, ако ни на који начин а оно бар при предаји депеше са Ивањичке телеграфске станице. Тада се знало и за турску тврдњу да граница није ишла оном линијом са које су ознаке померене на штету Србије. Среска власт се јавила тек иза десет дана извештајем Начелству округа ужичког — да су аскери насилно померили границу. Тај извештај је отишао даље, редовним путем, Министарству унутрашњих дела, па, преко њега,

Министарству иностраних дела, где се спојио са већ постојећом преписком. У тим врло оскудним извештајима није било нових података.¹³

Нови подаци су упућени са Јавора у Београд по оном захтеву које је брзо тражио председник владе и министар иностраних дела Стојан Новаковић. То су протоколарна саслушања, извршена у канцеларији подкомандира првог дела Дринског пограничног отсека на Јавору. Тада су узете изјаве од „начелника стражара“ са карауле бр. 10, у Васиљевићима Станише Азањаца и редова Алексе Прашовића са исте карауле. Азањац је описао да је критичног дана, око два сата поподне, прошао границом турски бимбаша, а на два сата иза тога изашли су аскери „пред њихову кулу и опалили три пушке на нас пред нашу стражару гди смо ми седели под једним дрветом. . . Кад смо ово видели да су одистине гађали, ја сам наредио да се са овога места уклонимо и подкомандира известио о овом пуцњу“. Овај граничарски старешина наводи даље да је дозивао аскере да би их питао зашто су пуцали, али — они се нису хтели јавити. Сутрадан, при доласку подкомандира, пронађена су у земљи и она два већ поменута турска пушчана зрна. Редов Прашовић није у својој изјави имао шта да дода или измени у исказу свог старешине. Извештај о том саслушању — протокол — достављен је редовним путем на надлежно место. Саслушања пограничних жандарма са карауле Скендеровац на коју су аскери пуцали плотунима није пронађен.¹⁴

*
* * *

Интервенција изванредног комесара Ст. Бранковића код отоманског делегата Исмаила-беја у Скопљу и његово обећање да ће нешто учинити, ишли су успореним ходом. Дванаест дана иза нартаја на границу појавила су се код Царинарнице на Јавору три турска официра, који су означени као комисија. То су били један мајор, један капетан и један потпоручник. Изјавили су царинику Ј. Студићу да су упућени ради извиђања по спору око отварања ватре на српске граничаре и заузимања земљишта на српској страни. Позвали су, вероватно, и цариника и подкомандра Лишанина да с њима пођу на лице места. Српски чиновници нису знали како да се поставе према том захтеву, па је цариник Студић поново одјуррио до Ивањице, телеграфски обавестио председника владе Стојана Новаковића о појави тих официра и њиховом захтеву, па је затражио упутство — шта да се уради у том случају. Та поверљива депеша

добила је врло кратак одговор на који се чекало у Ивањици: „Отидите на Јавор, видите шта жели турска комисија и поднесите о свему извештај“. Накнадна порука из Председништва владе, већ сутрадан упућена у Ивањицу, гласила је, опет врло кратко: „Нико се не може придруживати турској комисији без нарочитог одобрења.“ Та порука је стигла из Ниша преко изванредног комесара и то сутрадан, 20. јула.¹⁵ Ово је био исти онај став за уздржаност који је и претходно налаган из Београда.

Из Ивањице је Стојану Новаковићу кроз два дана стигло телеграфско обавештење да се турска комисија, сигурно необављена задатка, вратила поред границе у Нови Пазар. Писмо с Јавора председнику владе садржавало је појединости о тој комисији у којој су били командант редифског („мукадем“) батаљона, артиљеријски капетан и пешадијски (редифски) потпоручник и захтевали су да пређу на српско земљиште, што им је ускраћено. Цариник их је лепо примио, а они су изјавили да долазе по налогу Вели-паше да би се уверили да ли је и где заузето српско земљиште, као и да ли је долазило до пушчане ватре с турске стране. У потврду те тражње показивали су и депешу добијену из Скопља с налогом за најстрожији извиђај. Турска комисија је два дана очекивала на Јавору да у сарадњи са српским чиновницима спроводе истрагу до које није дошло због препоруке из Београда на уздржљивост; нико јој се са ове стране није могао придружити. Надали су се ти официри да ће из Београда доћи одобрење, а када њега није било — отишли су откуда су и дошли. Изјавили су, при поласку, да ће учинити извиђај на њиховој страни, а уз чуђење: како је могло доћи до пуцња „у добу када смо у најлешим односима“. Командир, јузбаша Абдил, у тим разговорима, једнако је уверавао да је лично ишао „на Дивљу Реку и испитивао аскере“, па тврдио да пуцњаве није било, јер „на тој караули нема човека који би могао тако шта да учини“.

У оспоравању те тврдње Турцима се указивало на нађене пушчане куршуме и на једно ухваћено турско писмо, а то што јузбаша Абдил тврди противно, то чини само да би, као старешина, заштитио своје људе од одговорности. У тим разговорима Турци су ипак признавали „да код њих може свашта да се деси“. Жена јаворског цариника знала је турски језик и разумела прекоре турских официра које су упутили јузбаша Абдилу и приписивали му кривицу његових људи. Официри су, када су одлазили, одбацили овог јузбашу, па су за намеравани извиђај повели другог свог човека — јер овоме нису веровали.

По одласку турских официра цариник и подкомандир су предузели врло енергичну меру. Побуду за њу дали су јузбашини одговори када се позивао на неке сељаке са српске стране — да никаква нереда на граници није било. Цариник и подкомандир су одмах наредили старешинама на Скендеровцу и Васиљевића караули да онемогуће сваки додир турске комисије са нашим људима који су близу границе. „Знајући унапред каквог су карактера ови ‚поданици‘ и да све што краде поред границе код њих... налази“, требало је спречити свако њихово испитивање без присуства српских власти. Хитно је са Јавора упућен један каплар коњаник са најстрожијом наредбом „да се нико од сељака не приближује граници, јер је могуће да се неко од њих провуче па чак и пређе, да га ова комисија саслуша, па може да се и потпише а то би било у корист њихову“. (С неподобности неких људи поред границе власт је имала деценијама дуго искуство; многа имена с тог подручја повлачила су се у бројним препискама под сумњама и оптужбама за недозвољене работе и прљаве послове. У народу је за њих постојао израз да су „људи нокта поганого“ или „дугих прстију“. Чак и ове године, о чему ће овде бити речи, тако су оцењивани у полицијским извештајима). Уз овај допис с Јавора ишло је, као прилог и доказ, непреведено писмо Ејуб-ефендије, којим је потезао оправдање за заузети простор на српској страни.¹⁶

Министарство иностраних дела, на основу и ових тек прибављених података, спремало је писмо Српском посланству у Цариград, друго по реду о случају на Јавору. Још једном је објашњавано шта се догодило са пуцњавом и заузећем земљишта и поново је упућивана тужба против Ејуб-ефендије. Ту је излагано како се појавила и турска комисија. Сада је давано и објашњење зашто није прихваћена сарадња са њом; разлог је био у томе што турска власт није благовремено најавила њен долазак, па са српске стране није било могуће извршити одговарајуће предрадње и припреме. Још једном је наглашавана наредба српској пограничној жандармерији за најстрожију уздржаност. Српски посланик у Цариграду, а тада је на тој дужности био др Владан Ђорђевић, умољаван је да „учини корак“ „да се ова ствар што скорије регулише и да извести шта је постигао“. Када је концепт овог акта био припремљен, закључено је да треба још сачекати „док не стигну и други подаци.“¹⁷

Министарство унутрашњих дела, инертно у овом случају као и претходног времена, тражило је од Окружног начелства посебан извештај о свему што се десило на граници код Васиљевића. Из Ужица нису знали ништа да одговоре, па је захтев отишао среском начел-

нику у Ивањицу. Отуда није стигао никакав вреднији податак. Понављано је само оно што је већ било познато из извештаја јаворског цариника и подкомандира пограничне жандармерије. Ни на поновни захтев полицијска власт није имала никаквих нових виђења, ни података, осим што је доставила извештај, већ одавно познат, подкомандира пограничне страже.¹⁸

Турска погранична комисија, она која се с Јавора вратила без остварене сарадње са људима из српске стране, морала је поднети својој претпостављеној команди неки извештај. Он се могао заснивати само на казивањима добијеним од њихових људи, који су упорно морали порицати сваку своју одговорност и правдати се за учињену самовољу. На основу таквог извештаја је и дошао одговор изванредном комесару Стојану Бранковићу, који му је упутио Исмаил Махир-беј, отомански делегат. Тек 24. јула (по новом календару) отомански делегат је писао свој одговор. Тврдио је да није било никакве употребе оружја. Заповести које је издао Ејуб-ефендија својим војницима нису никако ишле на померање границе. (*»J'ai l' honneur de vous informer qu'on n' a pas tirés des coups d' armes. Les ordres donnés par le major Eyoub Effendi aux militaires du notre caraouls n' est pas pour faire avancer la frontière«*). Али, није порицана ипак употреба оружја. Само се то чинило, писао је отомански делегат, да би се спречио прелазак Србима на турску страну. На крају је подвлачио да су ти подаци потекли од стране посебне групе (биће да се ради о оној комисији која се појавила на Јавору) према чијем се налазу и даје предложени одговор.^{18a}

Из Ваљева, од командира Дринског жандармеријског отсека, упућен је, почетком августа, још један извештај о случају на Јавору, који је засниван на претходној преписци. Ту је истицан и прилаган нови доказ турског насртаја са оружјем: достављена су „два куршума која су извађена из дрвета у које су зрна ударила“. Могуће је да се овде ради и о некој грешци — то су могла бити и она зрна о којима је већ претходно било говора.¹⁹

У септембру се још једном јавио отомански делегат Исмаил-беј. По депеши коју је упутио Ст. Бранковићу у Ниш, да се закључити, из преписке за коју јавља да је имао са командантом Косова, да баш није био уверен у правдања Ејуб-беја, његових аскера и налаз турске комисије. Ипак је у једној од наредних депеша поновио тврдњу да су информације о употреби оружја на граници „без основа“, али више није помињао ни порицао заузимање српског земљишта.²⁰

У једном од српских докумената стоји да је спорно земљиште заиста било заузето. Дрински погранични отсек јавио је, 9. септембра 1896. године, изванредном комесару „да је граница наспрам куле Машатлука, која је била поремећена, враћена у првобитно стање“. Министарство иностраних дела је о томе примило извештај из Ниша. Ст. Бранковић је јавио о том враћању граничних ознака. За турска порицања о оружаном нападу и померању граничне линије ту је пружано објашњење. Турско званично објашњење потиче отуда што су њихови органи подносили „неистините рапорте“, па је према њима отомански погранични комесар „морао да пише оно што у истини не постоји“. Изванредни комесар Ст. Бранковић је молио, том приликом, Министарство иностраних дела да се уложи општар протест код Порте — да се више овакви случајеви не дешавају и притом изразио претњу: „Ако и ми почнемо границу да повређујемо, ми ћемо је другојаче повредити“.²¹

Министарство иностраних дела — види се из читаве претходне преписке — било је уверено да гранични инцидент на јаворској државној међи није потекао из неких намера отоманске власти, него само из самовоље локалног команданта Ејуб-ефендије. Оно је у то било и раније уверено, па је одложило онај протест који је намеравало да уложи код Порте преко свог посланика др Владана Ђорђевића, у очекивању нових обавештења. Сада, пред крај септембра, Српском посланству у Цариграду је упућено писмо, „на основу накнадних и исцрпних извештаја“, у коме се потврђује истинитост свега што се догодило. Наглашено је да је наредба за заузимање земљишта потекла са турске карауле Мушатлук и да је њу издао више пута поменути бимбаша. Министарство је налагало посланику да подејствује код турске владе — да се што слично не догоди у будућности, разуме се уз изостављање оне претње коју је наглашавао Ст. Бранковић у последњем извештају из Ниша.²² Тако је гранични инцидент на Јавору скинут с дневног реда.

Спорост полицијске среске власти, изражена, овом приликом, у моравичком срезу, није случајна. Изостала је сарадња са војном службом и стога је стигла жалба Министарству унутрашњих дела од стране команде пограничне жандармерије због тога што не подноси извештаје и не сарађује тамо где је то потребно. Из преписке се види да је баш срески начелник, поред лабавог вршења дужнос-

ти, занемаривао и благовремено подношење извештаја.²³ Није се радило само о инциденту на граници, већ и о другим случајевима на које се морала обраћати пажња. Баш тог времена негде на граници су прешла у српску страну двојица турских бегунаца: неки Али-чауш и Ибрахим Емин. Иако је могуће да су они то учинили на граници моравичког среза, о њима је јављано из Чачка с питањем Министарству унутрашњих дела где да се ти бегунци настане. Одговорено је да могу ићи где сами желе.²⁴

Али, то није било све што се одиграло на старовлашкој граници у години 1896. Ток неприлика, насртаја, насиља и других неподобности из претходних година настављан је, такорећи, редовним током. Мада је у преписци показивано да тих случајева има и с једне и с друге стране границе, о њима се тек понешто мало дознавало. Ретко је, и у изузетним случајевима, о њима вођена обимнија преписка. Ове године се протезала распра о случају крађе пара волова, извршеној на самој граници. Неки Алекса Миленковић, родом из села Младице код Косовске Митровице, дотерао је, рабацијски, воденичко камење на продају на јаворском пазаришту. Заноћио је непосредно на граници с турске стране. У току ноћи његови волови су украдени.

Оштећени човек је одмах затражио помоћ од пограничних жандарма. Ови су се дали у истрагу и једино што се могло утврдити по трагу поткованих волова било је да су они преведени на српску страну, где су утврђени отисци на једно 20 метара у дужини и затим су изгубљени. Потера није довела до открића крађе и лопова. Око те крађе се развила жива и дуга преписка. Отомански делегат, до кога је стигла власникова тужба, званично је затражио од свог колеге у Нишу да се волови пронађу и врате сопственику. Поред граничних стражара, истрагу, и потеру спроводила је и полицијска власт из Ивањице, али се није ништа могло дознати.

На једну од ургенција из Скопља да се већ некако пронађу украдени волови, Министарство унутрашњих дела је, у августу 1896. године, упутило оштар прекор Начелству округа ужичког због неуспеле истраге и уопште због лабавог вршења дужности по полицијској струци. Опет се растегла, наравно узалудна, преписка, у којој је дошла до израза примитивна бирократија. Срески начелник у Ивањици, на кога је пала највећа одговорност, пошто ово није била уобичајена крађа, већ она која је изазивала интересовање државне власти са обе стране границе, дао је потпунији опис догађаја. Навео је да су Алекси Милинковићу волови украдени у селу Љепојевићима

близу Царинарнице. Полицијска власт је ту изнела једну нову тврдњу. Тачно је, писало је, да су волови заиста украдени и преведени на српско земљиште. Али, то је учињено само да се завара траг. Волове су украли људи са оне, турске, стране границе, а превођењем на српску страну само су забунили потеру. Што проналажење и кажњавање криваца није успело — разлог је само један: волове, о којим се толико писало, нису украли људи са српске стране, већ су то учинили турски поданици — траг затурили и одвели их негде даље на простор куда потера није ни упућивана. Стога о њима нема ни помена, као ни о њиховом проналаску.²⁵ Пред крај године, по узалудној преписци, ова ствар се морала сматрати завршеном и одложити у архиву.

Новопостављени начелник у срезу моравичком, који је поднео последњи извештај о неуспеху потраге за покраденим воловима, А. Петровић, осврћући се на прилике у овом крају, дао је и кратак осврт на догађаје од погибије буљубаше Јована Масловарића и његовог друга у ранијим годинама до времена када се овде сам нашао на дужности. Нагласио је да се злодела непрестано и узајамно чине са обе стране границе. Истраге на турској страни, упркос обећане сарадње од турске власти, јако су отежане, писао је овај старешина, из разлога што турски поданици достављају погрешне податке и тако онемогућавају истрагу. Дају имена места и лица којих нема, нити се према њима може даље истраживати. Тако само стварају забуну у проналажењу покрађа. С друге стране, отуда потисну и многе лажне оптужбе, па страдају и невини људи. Ипак је указивао да се стока покрадена на овој, српској, страни понекад и проналази — „њихова власт понеку покрађу и пронађе“. „Њој је то лакше учинити јер је земљиште голо — без шуме — а села ушорена, по којима крстари јача жандармерија а бројнија им је и погранична стража него наша. Али већина стоке остане непронађена па чак изостају одговори о резултату тражења“. Срески старешина додаје да се за такве случајеве доста пута покрадени нису ни жалили српском пограничном комесару‘ „а оштећени су штету отрпели у интересу реда и мира суседног“. На тај начин начелник се оправдавао и за оне прекоре упућиване полицијској служби — за отсуство сарадње на граници.

Моравички старешина, нашавши се у новој средини, осврнуо се и на менталитет пограничних житеља свог среза. Оно што је закључио поклапало се са виђењима из преписке, деценијама дуге, која се односила на границу. Истовремено је било и сагласности са миш-

љењима етнолога — када су писали о том времену и овом планинском подручју. Писао је како му је поверени срез, „а особито погранични јужни део као подножје планинских висова Јавора и Голије, климатски суров и зарастао у шуму и да се сличан природни појав опажа и на становницима оне околине“. Наглашавајући шумовитост оностраног земљишта, као да је тим хтео правдати неуспех у проналажењу покрадене стоке, па можда и оних рабаџијских волова.

О менталитету тих пограничних житеља срески старешина А. Петровић је записао — „да су после обележења границе означена места постепено насељена бегунцима из Турске, обично такође из још више планинскијех и суровијих места, са подножја: Дурмитора, Комова, Жлијеба и Проклетије, потомцима онијех српских горштака — ускока, који су од Косова за неколико столећа, а ако су по географском положају припадали Отоманској империји, живели по шуми на својеволан начин, без уређења и власти, у четовањима и крвавој освети са Турцима и издржавали се од сточарства, пљачке и крађе и да та традициона навика ни до данас на њиховим потомцима није сасвим исчезла и заглађена“. На такав живот их и сада потстиче, пише даље овај чиновник, „подпомаже и подржава казнима ова дела чињена и од стране суседних Турака“. На крају се закључује да су житељи више села, са обе стране границе, „за прошлих 60 године“ много јада узајамно једни другима задали.²⁶

*

Полицијска власт моравичког среза после одлуке српске владе као да се престала занимати за стање на граници и све је препуштало пограничној жандармерији изузетој из њене и подвргнутој војној надлежности. Тако се немарном показивала чак и у питањима истраге, када је поуздано знала да се и крадљивци и покрађа налазе негде у срезу и подаље од граничне линије. И у таквим случајевима њени извештаји, који су очувани у архивској грађи, оскудни су и толико штурни да се каткад у сумарним, месечним извештајима ограничавају само на голо указивање — на број украдених грла стоке, с једне или друге стране границе, чак и без навођења имена извршилаца.

Поред овог, за такву немарност полицијске власти постајао је још један разлог. Била је то страначка острвљеност, политички окршаји напредњачко-радикалски, у које су се уплитале хајдучке дружине, политичка убиства, похаре општинских каса и разноврсне уј-

дурме, којима нико није могао крај да ухвати. У том времену хајдуци су у овом крају убили више општинских председника, за које су, кад су похватани, изјављивали да су их „скидали“ као партијске противнике. Нестабилност се с врха државне управе спуштала у народ; претварале се у узрујаност и стрепњу — какве могу донети само страначки сукоби, у којима су све разумне разлоге потискивале страсти.

Полицијска власт, не само у моравичком срезу, у овим околностима, престала је бити оно што јој је првенствена намена у друштву: чувар мирног живота грађана, њихове личне и имовинске безбедности. Људи из ове струке, остајући само режимски кортеши (што су и до тада били), упадали су још у једно зло. Подавали су се корупцији, постајали и дефрауданти. Читаве колоне краљевских указа, забележених, показују како су срески начелници и писари тада пензионисани, отпуштани из државне службе, подвргавани комисијским истрагама због разних злоупотреба, извођени пред судове, затварани и на друге начине кажњавани. На њихова места су долазили или стари преступници, чији су грехови занемаривани, или нови чиновници, чији су квалитети тек имали да се провере. Тада Ивањица није поштеђена од неприлика. У августу 1896. године неки сукоби у овом месту, који се нису могли превазићи без нереди, забринули су Министарство унутрашњих дела. Начелству је из Београда наређено „да поднесе извештај о десившем се нреду у Ивањици који је изазвао Начел[ник] срески“. Из Ужица је убрзо стигао извештај о том нреду. Из протоколских забелешки се види узрок: нред је настао због злоупотребе у званичној дужности тамошњег среског старешине А. Петровића.²⁷

*

Из наведених разлога у другој јполовини 1896. године изостају подаци о догађајима и узнемиравању старовлашке границе, који су, у ранијим деценијама и годинама каткад и са безначајним појединостима, долазили у извештајима, рапортима, саслушањима, пописима похаране стоке и имовине. Уз то су ишли комисијски налази о томе како се одиграло ово или оно разбојништво, под којим околностима, ко су били извршиоци, а ко жртве. Ту су долазили и подаци о погинулим, рањеним или на граници похватаним и отераним у турске затворе у Сјеници и Новом Пазару.

Кроз штуре податке с јесени те године добија се нека, недо-вољна, представа о томе шта се догађало дуж старовлашке границе. Са српске стране, подвлачи се, није било „казнимих дела“, или се о њима није јављало. То време обиловало је дуготрајним и тешким кишима; књижена су нека дављења у води. Али, забележено је и да су људи иза границе, „турски подајници“, баш то време користили за своје насилничке подухвате. Они су, у току октобра, украли и претерали на ону страну државне међе 11 коња и два вола. Нема по-датака о томе да је стока пронађена и кривци похватани.²⁸

Половином новембра, како је јавио командир пограничне стра-же из Ваљева Министарству војном, поинуо је у Ерчегама, поред границе, Стојан Ивановић—Поледица. Њега нису убили људи са оне стране границе, него жандарм Радун Ђоковић, и то, како се на-води, „због крађе стоке“. Жандармеријска гранична патрола је, по некој пријави, трагала „за покраденом стоком из Турске.“ У спору, који се преобратио у сукоб, Поледица је показао отпор, па је рс-чени жандарм, „и то у службеној дужности“, пуцао на овог човека, теже га ранио и том повредом нанео му смрт. Из извиђаја се видело „да је убијени бранио да из његових говеди одузму једну краву, за коју се сумњало да је из Турске украдена“. Даља истрага, с непоз-натим исходом, а уз лекарску обдукцију, водила се по приватној туж-би удове убијеног Поледице.²⁹

Извештај за последњи месец 1896. године обавештавао је о три крађе стоке на старовлашкој граници, уз поименично навођење. Ноћу, 9. децембра, непознати лопови украли су Арси Флорићу из Медовина вола у вредности од 84 динара. Потрага није имала ус-пеха и украдени во се није могао пронаћи. У селу Дајићима, опет поред границе, девет дана касније, такође непознати лопови, укра-ли су вола Сави Боровићу „и друге неке ствари“, све у вредности од 158 динара. Једино што се о том случају могло јавити било је да је „истрага предузета“. Пред крај децембра догодила се прилично обим-на крађа стоке у селу Ровинама. „Милети Маричићу украдена је једна кобила, један ждребац и пет коза све у вредности 250 динара“. И овде, као за претходне крађе, следио је кратак податак: „Лопови нису пронађени“.³⁰

НАПОМЕНЕ

1. Види: Зборник радова музеја у Чачку, књ. XVIII, за 1988. годину — рад: „Немирна старовлашка граница (1891—1895)“ Н. Живковића. Овај рад се хронолошки наставља на претходни. Сви датуми, који се овде наводе, и ако изричито није назначено да су по новом рачунању времена, доносе се по старом календару.

2. Архив Србије (у даљем тексту АС) МИД—А—Дел. протокол 1896, № № 457 и 839. Досељавања из Црне Горе у Србију заустављено је 1894. године после расподеле земље дуж југоисточне границе. Министарство унутрашњих дела се залагало за ово одобрење позивајући се на један уговор с Црном Гором. (АС—МУД—Пов. 1896 нерегистровано).

3. АС—МУД—Пов. 1896 од 23. јануара 1896. О одобрењу усељавања, које је највећим делом ишло преко југозападне границе, извештена су окружна начелства: ужичко, рудничко и топличко, као и Министарство финансија надлежно за доделу помоћи досељеницима.

4. АС—МУД—П—Дел. протокол 1896. № 1794 од 30. јануара 1896. Гранични промет преко Јаворске царинарнице је растао од времена минулог рата у толико боље уколико су се односи побољшали, о чему постоји обилна очувана грађа из царинске службе. Једино је долазила до прекида промета стокe ако би се појавила каква сточна заразна болест.

5. „Зборник закона и уредаба“, књ. 51. стр. 72—73; Београд, 1899.

6. Исто. Уредба је потписана 31. јануара 1896. и ступила на снагу истог дана. Потписали су је: краљ Александар, Министар војни Драг. Франасовић, генерал; министар унутрашњих дела Дим. Маринковић и министар финансије Стев. Д. Поповић. Заснивала се на Закону о жандармерији.

7. Изванредни комесаријат за пограничне страже, на чијем је челу стајао потпуковник Стојан Бранковић, имао је седиште у Нишу и био под Министарством војним. Непосредно је тај комесаријат контактирао и са министарствима иностраних дела и унутрашњих дела (АС—МИД—А—Дел. протокол 1896. №№ 6682, 6883, 10322 и 10323 — што све стоји у вези са случајем на старовлашкој граници).

8. АС—МУД—П—Дел. протокол 1896. № 4715; АС—МУД—П—XXI-1/1896 — месечни извештај Начелства округа ужичког. Ничим се, у протоколској забелешци, не указује да је пожар подметнут. Што се тиче убиства, једино се знало да је извршено дању. Каснија је истрага открила убицу — неког Белошевића из Васиљевића. У марту, поред неколико намерних паљевина, регистровано је на граници десет краба (исти извештај).

9. АС—МУД—П—XXVI-1/1896.

10. АС—МИД—А—XVIII—3779/1896. Телеграми цариника Ј. Студића №№ 417 и 418 од 9. јула 1896. Изванредном комесару у Нишу и пратећа преписка на основу тих извештаја. Телеграми турском делегату у Скопљу и одговори отуда вођени су на француском језику. Из Скопља се јавља да ће бити упућен извештај о резултату. Обимна преписка око тог случаја, сакупљена у Министарству иностраних дела, вођена је између надзорних пограничних органа са обе стране и није прешла оквир који би је довео у дипломатски значај између министарства иностраних дела, а још мање влада. Тек при крају српска влада ће упутити званичну ноту свог посланства у Цариграду за избегавање будућих сличних случајева.

11. Исто. Делеша председника владе С. Новаковића № 1241 од 10. јула 1896. потпуковнику Ст. Бранковићу. Бранковићев одговор № 702 од истог дана. Ту се још једном подвлачи да је наређена пограничној жандармерији најстрожија уздржаност.

12. Исто. Писмо Ј. Студића, с Јавора, ПП № 147 10. јула 1896. председнику Министарског савета — министру иностраних дела и делеша овог № 7875 од 15. јула 1896.

13. Исто. Акт подкомандира Миладина Лишанина, капетана, од 23. јула 1896. изванредном комесару пограничне жандармерије; у прилогу саслушања стражара Станише Азањца и Алексе Прашовића од истог датума.

14. Исто. Писмо Ј. Студића КПП № 146 од 12. јула 1896. председнику Министарског савета — министру иностраних дела и његов одговор.

15. Исто. Поверљива депеша Ј. Студића од 19. јула 1896. Стојану Новаковићу. Концепт забране Ст. Новаковића о прикључењу турској комисији № 7876/В. № 7875 од 20. јула 1896.

16. Исто. Акта начелника ср. моравичког Бр. 6206 и 6207 од 17. јула 1896. Начелству окр. ужичког; спроведено Министарству унутрашњих дела; акт изванредног комесара Ст. Бранковића № 718, накнадно № 720 од 17. јуна 1896. министру иностраних дела. На основу тих дописа, у Министарству је припреман допис Српском посланству у Цариграду.

17. Исто. Депеша Ј. Студића № 151 од 22. јула 1896. из Ивањице — председнику владе — министру иностраних дела; писмо истог од 21. јула 1896. истом. Акт Министарства иностраних дела № 807 од 29. јула 1896. Начелству округа ужичког.

18. АС—МУД—П—Дел. протокол 1896. №№ 12522 и 13854. АС—МИД—А—XVIII—3779/1896.

18^a. АС—МИД—А—XVIII—3779/1896. Писмо отоманског делегата Исмаил Махир-беја № 190 од 24. јула 1896. (по новом календару) из Скопља потпуковнику С. Франковићу. Отомански делегат наглашава у овом писму да су вршена детаљна истраживања (les recherches minutieuses).

19. Исто. Рапорт командира Дринског одсека № 1166 од 4. августа 1896. Ту се изричито наводи да се шаљу „два куршума која су извађена из дрвета.“ Рапорт је упућен Изванредном комесаријату у Ниш.

20. Исто. Акт Исмаил Махир-беја № 235 од 10. септембра 1896. (по новом календару) — потпуковнику Ст. Бранковићу.

21. Исто. Акт Дринског пограничног одреда № 1447 од 9. септембра 1896. из Ваљева — изванредном комесару Ст. Бранковићу. Акт. Ст. Бранковића № 970 од 22. септембра 1896. министру иностраних дела. Закашњење са извештајем је наступило због неких објашњења између одреда и комесаријата.

22. Исто. Концепт акта Министарства иностраних дела № 323 од 26. септембра 1896. Српском посланству у Цариграду. Акт је отпремљен тек 1. октобра те године.

23. АС—МУД—П—Дел. протокол 1896. №№ 13152 и 15479.

24. Исто. № 13779.

25. АС—МУД—П—XX—23/1896. Предмет о крађи волова рабацији Миленковићу почет је још прошле 1895. године, па се настављао преписком скоро целу 1896. Почео је депешом подкомандира Драг. Броћића половином новембра 1895. и настављао се. У мају 1896. писао је, поводом украдених волова отомански делегат (№ 15 од 7. маја, затим у јулу. № 165 од 9. јула). На ова писма је уследила читава преписка са надлежним министарствима и безуспешно се завршила у октобру скидањем са дневног реда и одлагањем у архиву.

26. Исто. Опширан акт начелника среза моравичког Бр. 85080 од 19. августа 1896. Начелству округа ужичког. Срески старешина објашњава да се крађе стално дешавају, а он, „због многострукости послова“, не може сваки пут слати чиновника у погранична села, него се ослања на жандармерију са караула. Но, ни они не постижу задовољавајуће резултате. Министарство војно се жалило због лабавог вршења дужности среске власти у Ивањици.

27. АС—МУД—П—Дел. протокол 1896. №№ 14731, 14897 и 15022. Из протоколских белешки се не види ни какве су биле злоупотребе среског начелника А. Петровића, ни какав је неред искрсао поводом њих. Оно што је чинио овај чиновник могло је бити само наставак недела његовог претходника Светолика Бадњевца, који се није устручавао од насиља и злоупотреба у поступцима према политичким противницима, чије су га бројне тужбе довеле под суд.

28. АС—МУД—П—XXVI—1/1896. Месечни извештај Начелства округа ужичког № 10849 од 15. новембра 1896. Министарству унутрашњих дела. Односи се на прилике у октобру.

29. АС—МУД—П—Дел. протокол 1896. №№ 19793, 19816 и 21130. АС—МУД—П—У—85/1896. Телеграм Команде жандармерије из Ваљева № 1936 од 14. новембра 1896. и пратећа преписка.

30. АС—МУД—П—ХХ—1/1897. Извештај Начелства округа ужичког № 14217/96 од 12. јануара 1897. Подаци се односе на децембар 1896. Да би се стекла представа колико је учињено штете само у овом месецу, у наведеним случајевима, треба учинити поређење са неким ценама, те године на ивањичкој пијаци. У децембру је пшеница плаћана 11,50, кукуруз 10,50 раж 7,50, а јечам 8,50 пара динарских. Нешто скупља била је цена пшеничног и кукурузног брашна. Килограм сира се плаћао 32 паре („Српске новине“, бр. 21 од 23. јануара 1897). Надница простог радника, када је било посла, кретала се око једног динара.

LA FRONTIÈRE DE LA RÉGION DE STARI VLAH EN 1896

En poursuivant les recherches sur la situation à la frontière de la région de Stari Vlah dans la dernière décennie du XIXe siècle, l'auteur du présent texte s'est borné cette fois à présenter les événements qui se sont produits au cours de l'année 1896.

C'est dans cette année-là que se situe un changement très important destiné à garantir la sécurité de la frontière d'Etat: il s'agit de la décision prise par le gouvernement serbe de confier aux autorités militaires le service frontalier, qui jusque-là était du ressort des autorités civiles. C'est ce que fut décrété par un arrêté du 31 janvier 1896 sur la gendarmerie de frontière. Ainsi ce service fut-il rattaché au Ministère de la Défense nationale et la gendarmerie de frontière se fit conférer le rang et l'organisation d'un régiment qui a son propre commandement. En même temps la gendarmerie de frontière devait désormais s'acquitter des tâches du ressort du Ministère des finances et de celui des affaires intérieures, précisées par l'arrêté en question. Il convient de noter que la militarisation du service frontalier avait commencé bien avant, de sorte que l'arrêté du 1896 ne fit que la légaliser.

Un incident peu commun se passa cette année-là à la frontière serbo-turque dans la région de Stari Vlah. En effet, les soldats turcs (les askers) déplacèrent, au début du mois de juillet, la ligne de démarcation à 30 mètres de profondeur dans le territoire serbe et cela sur une longueur de 900 mètres. La gendarmerie de frontière serbe s'abstint de toute intervention en vue d'éviter un conflit ouvert. Ce cas fit l'objet du courrier adressé à la fois au gouvernement serbe et aux autorités turques qui surveillaient le service frontalier. Cet empiètement turc sur le territoire serbe ne causa pas de différends diplomatiques internationaux l'incident se termina par le rétablissement de la ligne de démarcation précédente, ce qui fut fait au mois de septembre de la même année.

La situation à la frontière était, cette année-là aussi, sous le signe d'infractions, de violences, d'assassinats et de vols de bestiaux, tout comme pendant les longues années précédentes. La documentation sur de tels cas faisait généralement défaut, étant donné que la police, du fait que les autorités militaires s'étaient chargées de la surveillance des frontières, n'était guère active, si bien que l'on allait jusqu'à l'accuser de s'acquitter de ses fonctions avec négligence et mollesse.

Novak Živković

ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ

**ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ НА СВЕТСКОЈ ИЗЛОЖБИ
У ПАРИЗУ 1889. ГОДИНЕ**

ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ
YU 11000 Београд
Архив Србије
Карнегијева 2

UDK 06 (497:11)
„1887-1889“

Француски посланик у Београду Миље, у име своје владе, позвао је 21. марта 1887. Србију да учествује на светској изложби 1889. године. Обраћајући се министру иностраних дела Франасовићу, изразио је наду да „влада Његовог Величанства“ „неће одрећи ову понуду и да ће утолико радије пристати да узме удела у овом међународном конкурсy што су извесни српски производи, као вино, тканине, минерали итд. већ стекли гласа на изложбама у Белгији, Бечу и Пешти, те ће на париској Међународној изложби утврдити свој већ довољно оправдани реноме“.

Франасовић је позив француске владе изнео пред министарски савет. Влада је решила „да му се одазове и да званично буде заступљена на великој изложби 1889. године“. Српски министар спољних послова известио је 24. марта француског посланика о пристајању Србије, као и о томе да је већ наложио министру народне прив-

реде да предузме све што треба како би осигурао „наше ефективно учешће“.

Српски посланик у Паризу Јован Мариновић био је о свему обавештен већ 24. марта.

Француски посланик у Београду потом је 15. априла обавестио српског министра спољних послова да је својој влади саопштио одлуку краљеве владе о суделовању Србије на светској изложби у Паризу. Француски министар трговине и индустрије, „узимајући к знању то саопштење“, замолио је посланика да изрази Њ. В. Краљу и његовој влади благодарност владе Републике „за симпатичну предустретљивост коју је Србија показала у овој прилици“. У исто време, посланик је, пошто је дознао да се оснива комисија, чија је „задаћа да утврди појединости овога учешћа“, изразио жељу да ступи с њом „у саобраћај чим отпочне свој рад“.

Србија се међу првим државама у свету одазвала пријатељском позиву француске владе. Париски лист »Le Travail« објавио је: „Можда није свакоме познато, да је Србија прва без устезања изјавила пристанак на суделовање у изложби“.

Таква шанса за приказивање домаће производње и своје богате сировинске базе, упознавање „светских потрошача“ с најразноврснијим продуктима, што може само да доведе до појачавања трговинских веза, није смела да се испусти. Мала Србија добијала је прилику да светској јавности презентира и своја достигнућа у области просвете и уметности. Влада је донела једину оправдану одлуку — да земља смело уђе у велику конкурентску борбу на овом међународном бојишту.

Истина, ово није било први пут да Србија на такав начин излази у свет. Учествовала је и на светској изложби у Анверсу 1885. године. Са растом њене улоге на Балкану, која је постајала све значајнија, примала је и раније позиве да суделује на иностраним сајмовима и изложбама. Такав сајам био је у Бечу 1857. Међутим, одговор српске владе био је негативан. Други позив, 1865. године, за светску изложбу у Паризу, која је одржана 1867, влада је прихватила. Услови су били необично повољни. Да би јој смањила издатке, француска влада је обећала да ће она „поднети трошкове одржавања и надзора изложбе“. На жалост, Државни совјет као врховна истанца одбацио је учешће Србије на изложби.

По добијању независности на Берлинском конгресу 1878, Србија је следећих година склопила трговинске уговоре са скоро свим европским државама. Биле су то: Аустро-Угарска, Белгија, Бугар-

ска, Грчка, Енглеска, Италија, Немачка, Румунија, Русија, Турска, Француска и Швајцарска. Имала је трговински уговор и са Сједињеним Америчким Државама.

Сада је требало појачати извоз, проширити пословне контакте и пронаћи нове партнере. Све наде биле су упрте у светску изложбу, која ће се одржати за две године.

Међутим, догодило се нешто непредвиђено: 27. маја влада Милутина Гарашанина дала је оставку. Такав исход одразиће се и на учешће Србије на светској изложби.

Краљ Милан дао је мандат Јовану Ристићу, вођи Либералне странке, да састави нову владу. Образована је 1. јуна као „савезна“ влада. (Име је добила по томе, што су је сачињавали либерали и радикали — по једном њиховом ранијем споразуму).

„Савезна“ влада је као свој задатак поставила — побољшање економског и финансијског стања у земљи. У том смислу требало је учинити крај даљем задуживању и скресати буџет. Под удар су дошле све оне институције које су биле „од већег терета, но од користи за државу“. Није бренована ни војска. Поставило се питање броја чиновника, жандарма, пореских надзорника и дипломатских представништава. Ситуација је захтевала најстрожију штедњу.

Министар народне привреде Светозар Милосављевић, бивши професор гимназије, радикал, поднео је предлог, 28. октобра, на седници владе, да „из обзира на потребну штедњу“ Србија не буде званично заступљена на изложби у Паризу. Образложење: државу ће то исувише коштати. Његов предлог је усвојен.

Француској влади је ово објашњено „чисто финансијским узроцима, који владу краљевску принуђавају да избегава сваки издатак, који није апсолутно потребан“.

Реагујући на ово, француска влада је одговорила уверењем да српска влада вероватно неће бити противна да укаже официјелну потпору оним Србима који желе да своје производе пошаљу на ову изложбу.

Извештавајући о овом одговору Јован Мариновић, посланик Србије у Паризу, саветовао је владу да Србија из политичких разлога, односа са Французима, ипак, званично учествује на изложби.

Упознат са овим ставом, министар Милосављевић је променио своје раније мишљење и предложио председнику Ристићу да влада, ипак, промени став: Србија, уколико учествује на париској изложби, треба да буде званично заступљена, иначе — свако друго решење

не представља гаранцију да ће привредна снага земље бити представљена онако како треба.

Међутим, измена овакве одлуке је изостала, јер је половином децембра „савезна влада“ дала оставку. На власт је дошла нова, чисто радикална влада, на челу са Савом Грујићем.

Једно од првих питања које је решавала било је оно које се односило на учешће државе на светској изложби. Задњих дана те, 1887. године, донесена је одлука да Србија буде званично и заступљена на Светској изложби. О томе је и била обавештена француска влада, са напоменом да је наређено да се предузму све припреме за изложбу.

И, посао је кренуо.

Седамнаестог јануара 1888. године, формиран је Одбор за париску изложбу; за председника је постављен Јеврем Гудовић, министар на расположењу.

Овај одбор од 22 члана започео је рад одмах, после четири дана. Сачињавали су га истакнути професори Велике школе, познати научници и стручњаци разних привредних грана. Од њих ћемо навести само нека имена: Сима Лозанић, Михаило Валтровић, др Лаза Лазаревић, Марко Леко, Лука Ђеловић, Јован Бајлони, Коста Таушановић. . .

На предлог министра народне привреде министарски савет наименовао је 18. јануара Армана Жибера, српског генералног конзула у Паризу, за „владиног повереника, делегата код француске Владе за изложбу, која ће се држати у Паризу 1889. године“. Он ће заступати Србију и „стајати у непосредној вези са главним директором изложбе и министром трговине и индустрије, и са овима о свему потребном преговоре водити“.

Одбор за париску изложбу имао је задатак да руководи „целокупном радњом“ око припрема и слања предмета у француску престоницу, и оних које је држава смерала да излаже, и оних које су приватна лица хтела да прикажу.

На самом почетку поделио се у пет стручних секција:

1. За наставу и уметност,
2. За индустрију, занате и пиротехнику, у коју долази војна спрема,
3. За пољопривреду,
4. За шумарство (референство), и
5. За рударство и металургију.

У сваком среском и окружном месту Одбор је основао своје пододборе. Председници пододбора били су срески, односно окружни начелници. Чланове пододбора постављао је министар народне привреде на предлог њихових председника, а по „аслушању“ Одбора за париску изложбу. Пошто се Србија званично појављивала на овој изложби, држава је главне полуге држала у својим рукама.

Одбор се 15. фебруара обратио народу „Позивом на париску изложбу“, који је послао свим новинама да га објаве, а ових је било 21.

Позив се односи не само на професионалне излагаче, већ на сваког грађанина који би имао нешто вредно да понуди за изложбу. Истичући важност учешћа Србије на њој, Одбор је замолио српски народ да му „у извршењу његовог задатка помогне, како би ово народно предузеће жељени успех постићи могло“:

„Потребна је сарадња свију произвођача и свију радника српских, по свим гранама радње народа нашег, па било то корпорација или појединих лица; па за то их потписани Одбор овим позива и моли, да ради развоја наше народне привреде и ради своје сопствене користи, као и ради угледа наше отаџбине, радњу одборску својски потпомогну, спремајући за ову изложбу радове и производе своје предавајући их онако, и у оној мери, као што је ниже означено.“

Следила су веома прецизна упутства.

Одбор за париску изложбу формирао је 29. фебруара из своје средине Извршни одбор, који ће спроводити његове одлуке и у који су ушли председници стручних секција.

Пред одбором се отварало огромно поље рада. Требаило је првенствено анимирати и покренути најшире слојеве становништва у прикупљању и предаји предмета од вредности за изложбу. Апеловало се и на родољубива осећања. Јер, изложбени павиљон биће одраз Србије. Посетиоци са свих страна света стећи ће о Србији онакав утисак, какав на њих остави њено репрезентовање. А оно може донети успех само кроз свенародну акцију.

Пошто је израдио детаљан план о томе какав карактер треба да има изложбени павиљон, шта све излагати, на који начин и у којој мери, Одбор за париску изложбу у специјалним расписима пододборима наводио је предмете који долазе у обзир за прикупљање са тачном назнаком квалитета и осталих карактеристика. У исто време сугерисао је из којих ће се крајева и места (по чему су били познати) која врста материјала, односно производа прибирати за изложбу.

Тако је казано да се ћилими првенствено набављају из Пирота, па после из других округа; „чупавци“ са јастуцима из књажевачког, крушевачког, ужичког и топличког округа; покровци из нишког, врањског, крагујевачког, чачанског и алексиначког округа; ножеви разни, с канијом и без каније, из Јагодине; златни и сребрни накит, кандила, путири и друге црквене ствари, послужавници и друго посуђе код кујунџија у Београду, Нишу и Врању; сарачке ствари, као што су јанџици, чантре и силави, код Трише Јовановића у Београду; чоја и други штофови из параћинске фабрике браће Минх; свилено платно у Врању, а полусвилено у Лесковцу и Свилајнцу; оружје за лов, машине и апарати опште механике у крагујевачкој тополивници. . . По овоме могла је да се добије видна слика специјализације појединих крајева земље.

По целој Србији почело се говорити о париској изложби. Сем прикупљања експоната, почеле су припреме и за посету самом Паризу. У ту сврху у Београду је у марту 1888. основано и „Друштво за приређивање лутрије ради похађања париске изложбе“. Преко својих срећака оно је желело, како је изјавило, да што већем броју људи пружи могућност да посети поучну и корисну париску светску изложбу. Згодитак ове лутрије доносио је бесплатну карту друге класе возом Београд—Париз—Београд и још 300 динара у готовом за трошкове боравка.

У току овог, и следећег месеца, априла, стигли су предлози за именовање чланова пододбора у окрузима ужичком, рудничком и чачанском министру привреде на одобрење. Ужички је то доставио 16, а руднички 28. марта, док је чачански то учинио 1. априла.

За обављање сложеног посла Одбору је, ради што несметанијег и успешнијег рада, уступљен простор у самој Народној скупштини. Влада је своју „министарску собу“ уступила Одбору за држање седница, а и за сталан, свакодневни рад.

Одбор је своју акцију за припрему изложбе раширио на много страна.

Тако је од својих пододбора затражио да му пошаљу спискове оних привредника у својим окрузима који су били познати произвођачи ма у којој грани привреде. То су били људи који су већ учествовали на изложбама у иностранству, или су се истицали на одржаним панађурима. Циљ је био да их одбор замоли да учествују на париској изложби.

Сем овога, Одбор се посебним позивом, позивајући их на учешће на светској изложби, обратио и тридесеторици познатих инду-

стријалаца, власника рудника, јувелира, кујунџија, крзнара, друштвима Ђилимарском у Пироту и Женском у Београду.

У јесен 1888. прикупљање предмета за изложбу било је у највећем жеку. Али, требало је, ипак, одредити стручније људе, него што су то окружни и срески начелници са својим пододборима, да одаберу најинтересантније и највредније производе и да тамо где је застало убрзају акцију прибирања. Сматрајући да је „крајње време да се посредством стручних и у пословима ове врсте изасланика осигурамо са угодним изложбеним предметима“, Гудовић је крајем септембра предложио заступнику министра народне привреде одговарајућу екипу која би наступала као његови представници, односно као одборски повереници. Били су то: Милутин Савић и Живко Шокорац, секретари Министарства народне привреде, Сергије Станковић, контролор Управе фондова, и Јаков Марковић, писар у реченом министарству.

Предлог је био прихваћен и они су убрзо о државном трошку кренули на службени пут по Србији. Пољопривредни лист „Тежак“ писао је тим поводом:

„У сва места, где има пододбора, ови изасланици отићи ће, да саветом помогну, собом прегледају, одаберу и одашиљу у Београд све оне предмете које производе наши привредници... За то се „Тежак“ нада, да ће се сви пријатељи наше пољске привреде одазвати овим изасланицима оноликом пажњом и љубављу, колику заслужује Главни Одбор, који их шаље, и сами изасланици, који се у ово доба кренуће на овај истина трудни но вазда племенит посао“.

Задаци изасланика били су тачно одређени посебним одредбама, датим у облику писменог упутства, подељеном у три дела. У првом делу речено је да он има задатак да посети све пододборе за изложбу, у делу Србије за који је одређен, као изасланик, и да предузме све потребне мере „да се за времена осигура успех у предузећу“. Најважнији део овог, изасланиковог посла изложен је у другом делу:

„Главна је задаћа и дужност изасланику, да од предмета, које су пододбори прикупили, одабере оне који су за изложбу и да их одмах одашље, а где неби било довољно, или никако прибраних предмета, а има их у доброј каквоћи у истом кругу, да их с полицијском влашћу прикупи и преко полицијске власти одашље Одбору овом. При овом ће мотрити да бар сваки поједини срез буде својим главнијим и најбољим производима заступљен.

Изасланик ће првенствено и поглавито прибављати предмете из групе под III позива на париску изложбу, а на име из пољске привреде а гди год му се прилика укаже, прибавиће предмете и из осталих група сем војене, пиротехничке, и рударске струке.

Од предмета из групе II и III неће се сада прибирати вина, пива, јабуковача, и предмети, који се лакше кваре као маст, лој, масло, сиреви, мед, сланина, скоруп, риба која није сува, свеже воће, кртоласто и репасто биље, свежа зелен и т. п. али ће се постарати да пронађу све оне произвођаче

код којих се поменута пића и други напред именовани предмети могу добити, како би се у своје време од њих исти набавити могли.

А ако му ко из група: војене и пиротехничке и рударства понуди какав изложбени предмет, он ће потражити упутства од Одбора.

Ако би изасланик нашао, да који предмет ваља откупити, или израду каквог предмета наручити, он ће о томе учинити предлог Одбору“.

Све овако прикупљене ствари, уз помоћ органа власти, које су му ову без икаквог одлагања морале да пруже, имао је изасланик, по оном што је било изложено у трећем делу, да спакује и са списком пошаље Одбору.

Завршавајући овај распис Одбор је молио сваки пододбор „да учини све што му је могуће да изасланик што више и што бољих изложбених предмета код пододбора за париску изложбу затече, а ако се број покаже као недовољан или квалитет неудесан онда да пододбори и полицијске власти изасланика најискреније потпомогну у томе да удесне изложбене ствари у довољној количини прибави, па да Србија достојно буде заступљена на овој светској изложби и тако одговори својој обавези коју је на се званично примила“.

Налазећи се, крајем октобра, у Лозници, Марковић је извештавао Одбор да намерава да продужи пут даље у ужички и чачански округ, али и о тешкоћама које су се испречиле на том путу.

Снег је те године рано, још у октобру нападао, и то врло велики, а наступио је и јак мраз. Овоме је требало додати и темпо рада, при оваквим условима. Имао је Марковић задатак да посети још 22 места, за шта би било потребно да се задржи до половине јануара, следеће 1889. године. Зато је и предложио, да би посао на време био завршен, да се овом послу дода још један изасланик. Одбор је ово мишљење Марковића прихватио и одредио као помоћ, за округе ваљевски, руднички и део чачанског, Алексу Живановића, писара Министарства народне привреде.

Марковић је, како је у једном свом извештају навео, пред одлазак у свако место јављао председнику пододбора оријентационо време доласка, истовремено га молећи да се постара да буде прикупљено што више предмета, како би се посао што пре обавио и он могао ићи даље. У писму је истовремено поново наводио које све пољопривредне производе треба прикупити.

Но, код већине пододбора није нашао ни један једини предмет спремљен.

Марковић је стигао у чачански округ, тачније у Гучу, 3. децембра, долазећи из Ивањице.

Овај пут се није поклапао са ранијим његовим предлогом, који је поднео Одбору крајем октобра и који је био уважен увођењем

новог изасланика Алексе Живановића, који је требало да иде у Горњи Милановац, а затим, посетивши Рудник, Прељину и Чачак, дође до Гуче. Али, ово није урађено због његовог предугог задржавања у другим крајевима.

И ситуација коју је нашао у Гучи, како се из постојећег извештаја види, била је као и у другим крајевима. Од новонаименованог начелника среза, који је на дужност ступио дан пре Марковићевог доласка, није могао много да очекује.

Ипак, уз његову помоћ, претходно установивши да бележака о раду пододбора нема, нашао је неколико предмета који су доставили манастир Сретење и општина вичка, чије су експонате сачињавале највише разне врсте пасуља (њих 20).

Успео је, ипак, Марковић да се обавести у којим местима у срезу има каквих предмета, да 5. и 6. децембра прикупи одређену количину ствари. Ова, како је он назвао „збирка“, била је састављена од: пшенице (озиме и јарице), ражи, јарог јечма, овса, крупника, ситне проје, пасуља, сувих шљива, једне вучије, једне свирале, једних двојница, једне рукавице, једног појаса и једног јастука. Занатлијских предмета овде није било, пошто, по речима Марковића, у срезу заната нема, а домаће женске израђевине нико није желео да дâ за изложбу без откупа.

Из Гуче је Марковић дошао у Чачак. Пошто је 8. децембра ујутру материјал прикупљен у Гучи предао на пошту и послао у Београд, отпочео је прикупљање предмета у самом Чачку и срезу трнавском. Како је посао овде текао нисмо могли дознати, јер докумената о томе нема. Само је познато да се овде доста дуго задржао и да је ту боравио до 15. децембра.

Живановић, који му је био одређен 26. новембра као испомоћ, међутим, пошто је отишао из Београда, није се дуго јављао Одбору. Јавио се тек из Горњег Милановца 2. децембра, када му је понестало новца, тражећи их за даљи пут. Он није био тако ажуран да, као Марковић, извештава о своме путу, односно јавља шта је на њему урадио. Зато је Одбор, чим је успео да успостави контакт са њим, телеграмом затражио одговор — да јави која је места посетио, шта је завршио и зашто се није јавио.

На ово је 3. децембра следио телеграфски одговор. Живановић је лаконски јављао да је завршио послове у округу ваљевском, да сада ради у Горњем Милановцу, где прикупља и за срезове таковски и качерски, и да су „рђаве околности за даљи успех“. Мисли да из

Горњег Милановца крене даље чим добије одобрење. Избегао је одговор на питање зашто се није јављао.

Оваквим одговором Одбор сигурно није био задовољан, јер му је истог дана наложено да се, пошто је за чачански округ одређен Марковић, чим заврши посао у рудничком округу — врати у Београд.

Ипак, Живановић и Марковић су се нашли у Чачку, одакле су се 15. децембра јавили да ће ићи у Краљево. Међутим, следио је енергичан одговор Одбора — да оно што су сакупили преко полицијских власти пошаљу Одбору, а они да се врате у Београд.

Ствари прикупљене у ова два округа почеле су да стижу у децембру у Београд. Тако су ствари које је Живановић сакупио у Горњем Милановцу стигле у две одвојене групе; једна је садржавала материјале за варош Горњи Милановац и срез таковски, а друга за срез качерски. Из среза љубићког материјал је припео задњег дана у години, 31. децембра.

Из чачанског округа је срез трнавски доставио материјал 22. децембра, а из Чачка је овај приспео такође задњег дана у години.

Пошиљка из Горњег Милановца и таковског среза садржавала је 16 имена са 19 узорака разних ствари. Ту су били пољопривредни производи: пшеница, пасуљ (2), суве шљиве (2), суве крушке, а затим предмети домаће радиности: секаде — „чупавци“, чарапе (4), назувице (2), појас вунени, рукавице везене (3), тканице. Пошиљаоци њихови били су из следећих места: Теочин (5), Горња Црнућа (5), Липовац, Прњавор, Јабланица, Шарани, Леушићи и Кнежевац.

Пошиљка из качерског среза била је нешто сиромашнија. Садржавала је имена седам лица са 11 узорака: кукуруз (јари, фини, бели — 2), пасуљ (2), ракија шљивовица, суве шљиве, восак жути и по једне штруфне и чарапе. Пошиљаоци ових ствари били су из свега три места: Калањевац (4), Моравци (2) и Гукопи.

Пошиљка из Прељине, за срез љубићки, имала је две групе: пиће и воће и народне рукотворине. Прва група садржавала је четири имена са пет узорака, а друга четири имена са шест узорака. Од пића ту су били: шљивовице (2 — 1876. и 1879. година), комовица (1887), и бело вино (1880), затим суве крушке, док су предмети радиности били: јастуци (2), ћилим, зубун, чарапе везене и плетена марама. Послали су их људи из Мојсиња (2), Бреснице (2), Доње Трепче, Доње Горевнице, Балуге, Прељине.

Подаци о врсти материјала, броју лица и пребивалишту за срез трнавски у грађи недостају. Само се, на основу података у књизи уписа преспелих предмета, може констатовати да их је било 19.

Пошиљка из окружне вароши Чачак била је једна од најбројнијих из Србије. Садржавали су је 65 предмета, које је послало 19 лица. Од ових 65 разних предмета домаће радиности било је далеко највише — њих 53. Остало су били пољопривредни и воћарски производи. Творци предмета домаће радиности биле су жене — њих 12. Ту су били заступљени: застирачи — вунени, памучни и свилени (14), убруси — памучни, од вапера, платнени (11), чарапе мушке — вунене и кончане (9), ћилими вунени (2), убруси — старински (2), женске кошуље (2), простирач, учкурлук, тканица мушка, кецеља старинска, лице за папуче, женска кошуља — старинска, кошуља за девојчице, кошуља мушка, гаће, јастук, чарапе за дечаке, чипка за женску кошуљу и везоглав (женски).

Пољопривредни и воћарски производи, иако мали у односу на овај број, интересантни су и због врсте, и због лица која су била њихови власници.

Тако се, на пример, окружни лекар Јарослав Кужељ показао и као добар пољопривредник. Он је послао пшеницу озимицу, чије је семе добављено од Српског пољопривредног друштва под именом „енглеска пшеница“. Од овог друштва добио је др Кужељ семе „хана“ за јечам јари, као и оvas „сибирски“. Кукуруз је, пак, гајио „моравски — жути“.

Познати чачански пивар и трговац Фердинанд Крен послао је бело неготинско вино из 1876, црно жупско вино из 1881. и ракију шљивовицу — љуту, јачине 21° из 1880. године. Чачански трговац Илија Кривачић је послао шљивову — љуту из 1883, коју је купио и сам, од обичне, препекао у љуту. У овом списку су се нашла и четворица људи који нису били из самог Чачка, а иначе су били земљорадници из села Луке, у драгачевском срезу. То су вероватно три брата из породице Лазовић, Никола, Петар и Василије, који су послали: ситну проју зелену, сиров броћ и жутилову траву. Четврти из ове групе, Млађен Стругаревић, упутио је хељду. Како су се они ту нашли, нисмо успели да утврдимо.

Све се то, као што видимо, сливало у престоницу, где су Одбор и његове секције имали задатак да врше последњу селекцију.

Грађани којима су предмети враћани нису се љутили. Они су се одазвали прогласу који је издао Одбор позивајући их да прилажу ствари. А њихова вредност је била оцењена. Али, она је морала да издржи још једну проверу.

У позиву који је Одбор објавио почетком 1888. године било је назначено да ће сви прикупљени предмети бити и изложени у Бео-

граду на увид домаћој јавности. Сада, када је, почетком фебруара 1889, завршено одабирање предмета за Париз, поставило се питање када ће грађани моћи да их разгледају.

Испуњавајући ову обавезу, Одбор је закључио да, поред свих послова који му предстоје, може да у ову сврху издвоји 5—6 дана. Зато је и замолио министра народне привреде, изложивши му ово, да посредством новина објави да је публици, бесплатно, дозвољено разгледање изложених предмета.

По добијеној сагласности, то је и учињено. Јавно разгледање извршено је у просторијама Народне скупштине, где су предмети били смештени.

Међутим, показало се да првобитни рок, одређен за дане од 12. до 16. фебруара, није, услед огромног интересовања које је изложба изазвала, довољан.

Особити проблем у целој овој ситуацији поставио се када се радило о ђацима. Њима, као појединцима, није дозвољен улаз на изложбу. Реакција наставника на ово била је захтев да сами доведу ђаке и дају им потребне информације. Зато је, на молбу Одбора, рок продужен до 20, али је 18. и 19. био одређен само за ђаке и њихове наставнике.

Изложба је била пун погодак остављајући на све посетиоце сјајан утисак.

По завршетку изложбе Одбор је наставио рад. Предстојало му је паковање и отпремање ствари на место изложбе, у Париз. А шта се тамо, пак, дешавало, јавност у Србији је дознавала из низа новинских чланака.

И 6. маја (по новом) 1889. светска изложба у Паризу свечано је отворена. Простирала се на 958.572 м². На њој је учествовало 55.486 индустријских излагача и 5.100 уметника — излагача, као представници 54 земље.

„Српска роба“ била је груписана, захваљујући предусретљивости француске владе, ван правила изложбе, у једном одељењу, у засебном павиљону. Сликарски и вајарски радови су своје место нашли у Палати лепих вештина. На овај начин Србија је добила изванредну могућност да прегледно изложи своја достигнућа, што је она у потпуности и искористила.

Изложба Србије, односно њен изложбени павиљон, можемо слободно рећи, изазвао је огромно интересовање посетилаца. Њега је дневно посећивало до 15.000 особа. У укупном броју посетилаца изложбе, од 6.500.000 људи, он је имао 3.182.326 посетилаца. Међу њи-

ма били су председник Француске Карно, грчки краљ, ирански шах, посланици Француске и Русије у Београду Миље и Персијани, принцеза Матилда Наполеон, руски кнез Љубомирски, нарочити изласланик председника САД; први пут је успостављен контакт са представницима Јапана, а ту је био и већи број значајних лица из низа земаља. Изложбу су, такође, посетили и чланови краљевске породице — краљ Милан и Александар Обреновић.

На посетиоце српски павиљон оставио је посебан утисак. То се одразило и на више начина. Тако је Србија нпр. добила позив за учешће на великој изложби у Анверсу, многи привредници су се интересовали да ли би се и под којим условима могла отворати индустријска предузећа у Србији, а и многе културне институције, особито музеји, радо би видели српске производе у својим витринама.

И светска штампа се, особито Француска, са пуно похвала односила према српској изложби. Најтиражнији париски лист »Le Petit Journal« један од својих уводних чланака посветио је српским производима. Специјални чланак донело је више листова, а посебан осврт учинио је и лист »Le Travail«.

Официјелни лист изложбе „L'Exposition de Paris 1889“, у дужем напису, закључио је текст о изложеним експонатима оценом да се „из свега тога јасно види колико Србија живо ради да уђе у струју модерне цивилизације згодном употребом својих богатих поља и шума, рудника, индустрије и трговине.“

И штампа осталих земаља није остала равнодушна према српској изложби. Белгијски лист »L'Independence Belge« је српску поставку окарактерисао као један од најинтересантнијих делова светске изложбе. И други белгијски лист, »La Patrie«, изнео је да је својим напретком Србија скренула пажњу целе Европе. Лондонски стручни лист »The Chemist and Druggist« објавио је чланак о руди живе. Румунски лист »La Liberté Roumanie« је изнео похвалу о уређењу српске изложбе, која је ванредно лепо и укусно урађена, нагласивши да овако лепо производи на изложби учвршћују Србију у ред осталих цивилизованих народа у Европи. А швајцарски часопис »Revue Suisse« изнео је да је Србија за кратко време успела да оживи традиције своје старе уметности и да оствари нов правац у домаћој индустрији, спојивши словенску вештину са византијским и оријенталним мотивима.

За оцену изложених предмета био је образован жири од представника свих држава које су учествовале на изложби, а чији је

број износио више од 1.300. Они су, као оцењивачи, званично били именовани од стране владе Републике Француске. Иначе, сам жири био је састављен од првостепеног и другостепеног суда.

Чланови првостепеног суда оцењивали су предмете у свим одељењима. Овако велики број оцењивача био је подељен у низ делова, саобразно организацији изложбе (на групе и унутар њих на класе).

Чланови другостепеног суда су били представници свих одељења изложбе. Њихов суд о додели награда био је коначан. Они су имали право да награде које је предложио првостепени оцењивачки суд утврђују, повисе или чак и пониште. Иначе пут „награде“ је морао да прође прво кроз жирије класа, па затим кроз жирије група да би стигао до другостепеног суда.

Оцењивање предмета које је Србија изложила трајало је два месеца, током јуна и јула. Наћи се међу награђенима, када се до награда веома тешко долазило, узимајући у обзир да је она морала издржати „ватру“ на три ступња оцењивања, много је значило. Добијена награда веома је подизала углед и производа и земље одакле је он стигао.

Свечана додела награда извршена је 30. септембра (по новом) 1889. у „Палати индустрије“, која је за ову прилику свечано декорисана, и у којој су биле истакнуте заставе свих земаља учесника изложбе.

Резултат награђивања је превазишао све до тада постигнуто. Успех је био изванредан. Излагачи, њих 1.742, добили су 372 награде: 19 златних медаља, 68 сребрних, 98 бронзаних и 187 похвалница. Србија је имала чиме да се поноси.

А како су у томе прошли излагачи из Чачанског и рудничког краја.

По групама и класама изложених предмета то је изгледало овако:

А) Група III „Намештај и његове принадлежности“:

а) класа 21 „Ћилими, простирке и друге тканине за намештај“ — Круна Рајковићка из Балуге, у срезу љубићком, добила је за изложени ћилим бронзану медаљу;

б) класа 29 „Израде кожарске (од неке коже), дрводељске, плетарске и четкарске“ — Миленко Станковић из Грачаца, у чачанском округу, добио је похвалу.

Б) Група IV „Тканине, одећа и принадлежности“:

а) класа 34 „Чипке, тилови, вез и гајтани“ — Катарина Недељковићка из Чачка добила је похвалу;

б) класа 35 „Чарапе, рубље и споредни делови одела“ — руднички округ као целина добио је похвалницу;

в) класа 36 „Мушко и женско одело“ — Круна Рајковићка из Балуге добила је за изложени зубун похвалу.

В) Група VII „Производи за храну“:

а) класа 67 „Жита; производи брашнени са својим одликама“ — округ чачански као целина добио је похвалу;

б) класа 70—71 „Барива: пасуљ, грашак, сочиво итд. и воће: суве шљиве, крушке итд.“ — сребрне медаље добили су: округ чачански као целина, Михаило Новаковић из Горње Горевнице, округ руднички, Јован Ђосић из Паковраћа, округ чачански, Јеврем Томашевић, из Јабланице, округ руднички. Бронзане медаље добили су: округ руднички као целина, Светозар Огњановић из Црнуће, округ руднички, Сретен Радосављевић из Калањеваца, округ руднички. Похвале су добили: Чеда Пртењак из Сретења, округ чачански, Дмитар Симовић из Трнавe, округ чачански, и Илија Јерић, из Црнуће, округ руднички;

в) класа 73 „Преврела пића“ I секција — вина: из округа чачанског сребрну медаљу добио је Вељко Новаковић из Слатине, а похвалу Вића Поповић из Жежевице;

г) класа 73 „Преврела пића“ II секција — ракије: добили су похвале: Марко Аћимовић из Грачаца, округ чачански, Илија Кривачић из Чачка, Василије Милорадовић из Чачка, Стеван Сретеновић из Калањеваца, округ руднички, и Стеван Вукадиновић из Бреснице у истом округу.

Укупно узевши освојено је пет сребрних и четири бронзане медаље, а похвала — 14.

Сем ових медаља и похвала, на самој изложби, у Паризу биле су продате и ствари — производи следећих лица: прслук Божица Благојевића, округ чачански и једне двојнице и једна свирала Витомира Булије из Виче, срез драгачевски.

Но, у једној ствари у вези са изложбом, можемо рећи, оба суседа су потпуно оманула. То је посета самој изложби у Паризу.

Када ово говоримо, имамо пред собом следеће чињенице. Поред већ наведене лутрије, за коју, на жалост, не знамо резултат, чињено је од стране Одбора и других више покушаја да се она оствари.

Још у новембру 1888. године, предложио је члан Одбора Милутин Савић, секретар Министарства народне привреде, а Одбор на својој седници и усвојио, да се, у циљу потпомагања оних који желе да изложбу посете, издејствује бесплатна возња. Ово је било упућено министру Стевану Поповићу на извршење.

Позив за посету изложби поновљен је у марту 1889. Половином тог месеца министар Поповић је у том смислу и упутио распис свим окружним начелствима и Управи града Београда.

Пошто је подсетио да ће се од 1. маја до 1. октобра те године одржавати Светска изложба у Паризу, на којој и Србија учествује, он је изразио наду да ће имућни трговци, занатлије и индустријалци о свом трошку, ради свог задовољства, особито сада када је са Европом веза олакшана, посетити Париз.

Али, пошто држава због својих великих трошкова око изложбе не може никог сиромашнијег да помогне за пут, апеловано је на еснафе, да сваки за себе (трговачки, занатлијски) или ако су оскудног стања заједнички одреде изасланике и пошаљу их на изложбу. Одлуке еснафа имала су начелства да саопште министру у што краћем року.

На ово су из Горњег Милановца стигли одговори мешовитог занатлијског еснафа и трговачког еснафа, сваки посебно. Мешовити еснаф је јављао да у овој малој вароши постоји мали еснаф са слабим капиталом, који сам за себе није у стању да пошаље једно лице, а ради би били да то учине. Но, сматрали су да удружени са свим еснафима могу да пошаљу, ипак, једно лице, уколико тај пут неће коштати скупље од хиљаду динара. Ово је потписом својим оверило и 18 чланова еснафа. Сасвим супротан је био одговор трговачког еснафа. Извештавајући да су већином гласова донели решење да ни једно лице на рачун еснафске касе, као ни уз помоћ другог еснафа, не може путовати у Париз, као разлоге за то навели су како већина „вели да отуд нема никакве користи“.

Немамо документа о томе шта је из Чачка одговорено, али је и он вероватно био у том смислу.

То су, можемо рећи, били и разлози да изложбу из ових крајева, како се може по званичној евиденцији комесара Милоша Хаџи Поповића утврдити, нико и не посети.

Затварање саме изложбе извршено је уз присуство великог броја људи шестог децембра (по новом) 1889.

Србија је на њој постигла велики успех. Сви су били задовољни освојеним наградама, којих је било у толико великом броју, као и утиском који је остављен.

Можда је најлепше оценио све ово сам комесар изложбе Милош Хаџи Поповић пишући, на крају свог званичног извештаја, мисао да је Србија из овог светског надметања и изишла са чашћу, јер су њени најглавнији смерови на које је циљала у свему довољно постигнути.

ПРИЛОГ

СПИСАК ИЗЛАГАЧА — РУДНИЧКИ ОКРУГ

Варош Горњи Милановац и срез таковски
Горња Црнућа: 1. Милован Ђорђевић: пасуљ; 2. Илија Ерић: суже шљиве; 3. Христина, супруга Светислава Ерића: чарапе са црним плетивом и назувице; 4. Петрија, кћи Павла Крушковића: чарапе са црним плетивом; 5. Светозар Огњановић: суже крушке (такише).

Теочин: 1. прота Стеван Поповић: вуна у кудељама, линцура; 2. Сара, супруга Миливоја Плачића: пар везених рукавица; 3. Даринка, кћи Борба Луковића: пар везених рукавица; 4. Перка, снаха проте Стевана Поповића: два пара чарапа, везене назувице; тканице вунене.

Шарани: Перса, кћи Драгана Милетића: појас вунени шарен и везене чарапе.

Кнежевац: Босиљка, удова Милана Милашевића: серцада („чупавац“ — шарен).

Липовац: Владислав Жиловић: пшеница обична.

Прњавор: Светозар Лаловић: пасуљ — бледожут.

Јабланица: Јеврем Томашевић: суже шљиве.

Леушић: Даринка кћи Мијаила...: пар везених рукавица.

СРЕЗ ЉУБИЊКИ

Мојсиње: 1. Љуба Милошевић, свештеник: ракија шљивовица; 2. Миља, кћи Вучка Башића, свештеника: јастук „чупавац“.

Бресница: 1. Стеван Вукадиновић: ракија комовица; 2. Алекса Новаковић: плетена зелена марама.

Доња Трпча: Обрад Добросављевић: бело вино.

Доња Горевница: Мијајло Новаковић: ракија шљивовица.

Прељина: Љуба Јовановић: везене чарапе.

Балуга: Круна Раковић, удова: ћилим; јастук „чупавац“ и зубун.

СРЕЗ КАЧЕРСКИ

Калањевац: 1. Стеван Сретеновић: кукуруз бели (у клипу), кукуруз „Краљ Филип“ — црвени (у клипу), ракија шљивовица, восак жути; 2. Вићентије Матијевић: пасуљ бели (крупни), кукуруз бели (у зрну); 3. Савко Гавриловић: кукуруз бели (у клипу); 4. Сретен Радисављевић: суви шљиве.

Моравци: 1. Борисав Маријановић: обичан кукуруз и пар штруфни; 2. Арсеније Јанковић: пар чарапа.

Гукоша: Петар Недељковић: пасуљ.

СПИСАК ИЗЛАГАЧА — ЧАЧАНСКИ ОКРУГ

Варош Чачак

1. Настасија, супруга Косте Игњатовића, дуваница: застирач — чаршав памучни у три поле, испроткиван свилом сопствене израде, опшивен чипком од 8 см; исто, само чипка од 5 см, седам памучних убруса.

2. Катарина жена Петра Недељковића, инжењерског официра: убрус бео од валера, везен златом.

3. Јованка, мајка Миленка Станојевића, терзије: убрус бео од валера везен ланеним концем.

4. г-ђица Хедвига Харас: простирач за патос од црвене и црне чоје.

5. Ангелина, супруга Марка Милекића, трговца: учкурлук за дар, бео од валера, везен белом, плавом и црвеном свилом.

6. Милева, супруга Јарослава Кужеља, окружног лекара: мушке чарапе вунене, црне боје, са две воџице; мушке чарапе вунене, главна боја загасито плава, шаране свуда белим памуком; мушке тканице вунене — пругасте, пруг-

ге: црне, жуте, црвене и беле; старинска кецеља вунена, главна боја загасито плава, шарана жутом и црвеном вуном; застирач вунени, плетен кукицом, главна боја црна, са уплетеним црвеним гранама; застирач бели, памучан, ткан (4 нита, 3 поле и 3 вобице), извезено црвеним памуком; ћилим вунени од две поле, у две боје — црвеној и плавој, на крају ишаран плавим, жутим и ружичастим пругама.

7. Митра, супруга Саве Самарџића, начелника среског у оставци: убрус памучни, везен златом и жанилом разне боје; убрус памучни ткан у 4 нита.

8. Анђелија, супруга Јована Пајовића, столара: ћилим вунени од две поле, ткан у два нита, смеса боја: црвена, црна, вишњева, зелена, жута.

9. Персида, кћи Јована Пајовића, столара: чарапе коначне мушке, беле, огрљан ишаран ситним бинђувама зелене и црвене боје, у облику жира, са монограмом „ПП“.

10. Миља, супруга Николе Митровића, шпекуланта: лице за палуче од кадифе, бордо затворене, извезено белим и жутим бинђувама; чарапе памучне мушке, беле, огрљан извезен бинђувама бледо жуте боје; чарапе мушке памучне, беле, огрљан извезен бинђувама затворено и отворено плаве боје, са монограмом; убрус памучни од танког платна № 60, порубљен претком с крајевима, свилом жуте боје, сопствене производње; убрус памучни од танког платна № 60, непорубљен, преткан с крајева свилом зелене боје, а по средини белом свилом — свила сопствене производње; убрус памучни од танког платна № 60, порубљен, преткан с крајева свилом бледо зелене боје, а по средини по три реда бледе свиле; женска кошуља старинска од памучног платна свилена № 60, са узводом, са порубчићима без веза; женска кошуља за девојчице, од памучног платна без узвода прса, оковратник опшивен везом.

11. Даринка, супруга Сретена Букнића, бакона и писара конзисторије жичке: чарапе мушке беле, од енглеског конца, огрљан шаран уплетеним бинђувама плаве боје; мушка кошуља, са порубчићима од танког ситно изведеног платна памучног; гаће од танког изведеног платна памучног ткања; женска кошуља од танког изведеног платна памучног, са дугачким рукавима, прси и крајеви рукава опшивени белим везом; јастук од шифона, са белим везом од ланеног конца; застирач од свилена памука, узведеног од две поле, са простим порубом; застирач од свилена памука, од три поле, опшивен везом; убрус од вапера, везен златом и жућкастом свилом сопствене производње, опшивен с крајева чипком; убрус памучни, преткан с крајева жутом и белом свилом сопствене производње; убрус памучни, преткан с крајева црвеном свилом; убрус памучни, преткан с крајева са зеленом, затворено црвеном и сасвим отворено црвеном свилом, порубљен чипком; убрус памучни, преткан са крајева свилом разне боје; убрус од танког памучног платна свилена, преткан с крајева свилом разне боје, у три пруге; убрус од памука, ткан у четири нита, преткан с крајева свилом разне боје у три пруге; убрус од памука тканог у левле, проткан с крајева свилом разне боје, у три шире и две уже пруге.

12. Буна, супруга Антонија Илића, касапина: мушке чарапе вунене, боје црне, вобице и лице наглавака извезени вуницом разне боје — два комада чарапе за дечака, од црне вуннице, ишаране уплетеном вуницом разне боје; мушке чарапе вунене, дугачке, у две боје, бела и црвена у попречним пругама; чипка за женску кошуљу од белог памучног конца; женска кошуља од танког ситног увезеног платна, са порубчићима од веза, рукави дугачки порубљени везом; убрус старински ткан у левле, с крајева преткан домаћом жућкастом свилом, опшивен чипком; убрус памучни с крајева проткан зеленом свилом у пет редова, и опшивен купљеном чипком; убрус од тканог памучног платна испреткиван са по два реда беле свиле, а с крајева по три гране веза од злата, и жуте, плаве и жућкасте свиле, опшивен чипком; убрус од тканог памучног платна, испреткиван свиленим пругама белим, а с крајева по три гране са златом, опшивен с крајева чипком; убрус старински од вапера, с крајева по једна грана дуж целе ширине, израбена свилом раз-

не боје и златом белим и жутиим, а отпочен купљеном чипком; жепска ве-
зоглава од вапера са уском чипком од кончића и ситним шљокицама.

13. Јарослав Кужељ, лекар окружни: пшеница озимица „енглеска“; је-
чам — јари; овас „сибирски“ и кукуруз у клипу — моравски жути.

14. Фердинанд Крен и син, трговац и пивар: бело вино — неготинско
(1876. година); црно вино — жупско (1881); ракија шљивовица — љута 21^о
(1880).

15. Илија Кривачић, трговац: ракија шљивовица — љута (1883).

СРЕЗ ТРНАВСКИ

Заблаће: 1. Владимир Поповић: црно вино (1887); 2. Јела Поповићка:
Билим получен — од две поле; 3. Милош Бурјић: хељда.

Јежевица: Вићентије Поповић, свештеник: вино бело (1876); вино бело
(1882); шљивовица (1877); клековача (1883); овас „холанчић“; овас „сибирски“;
кукуруз у зрну; пасуљ; крупно сочиво.

Паковраће: 1. Алекса Ђосић: пшеница озима; 2. Јован Ђосић: суге шљиве,
пуњене орасима.

Качулице: 1. Петар Мајсторовић: јечам — голи; 2. Чедомиљ Мајсторо-
вић: кукуруз у зрну; кукуруз бели — у клипу.

Липница: Радован Пропадовић: суге шљиве и пасуљ бели.

Трнава: Дмитар Симовић: суге шљиве.

Рајац: Миладин Швабић: хељда.

СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ

Луке: 1. Млађен Стругаревић: хељда; 2. Никола Лазовић: ситна проја
зелена; 3. Василије Лазовић: жутилова трава; 4. Петар Лазовић: броћ (сиров).

Бели Камен: 1. Дамњан Велисављевић: пшеница јарица; 2. Веселин Ни-
колић: пшеница јарица.

Срећење: Чедо Пртењак: суге шљиве.

Крстац: Илија Карић: пасуљ „вишња“.

Турница: Милисав Васиљевић: шарени пасуљ.

Вича: 1. Витомир Булија: двојнице; 2. Славко Булија: свирала.

Гуча: 1. Милош Марковић: бела ситна проја; 2. Глиша Радовановић:
овас.

Чланови пододбора — округ руднички

I. Варош Г. Милановац и срез таковски

1. Коџа Ј. Радовановић, начелник окружни,
2. Светозар Милијевић, помоћник благајне, Горњи Милановац,
3. Марјан Марјановић, трговац, Горњи Милановац,
4. Танасије Милановић, трговац, Горњи Милановац,
5. Сава Нешић, механиџа, Горњи Милановац,
6. Вујица Ковачевић, учитељ, Горњи Милановац,
7. Петар Љутић, шпекулант, Горњи Милановац,
8. Јевта Милетић, земљорадник, Шарани,
9. Мијаило Борисављевић, земљорадник, Мајдан,
10. Стеван Поповић, прота, Теочин,
11. Илија Ерић, земљорадник, Црнућа.

II. Срез љубићки

1. Јан. П. Николић, срески начелник,
2. Радомир Протић, правник, Цветке,
3. Радосав Букнић, учитељ, Бресница,
5. Срећко Бурјић, учитељ, Мојсиње,

4. Милутин Анђелић, Бечањ,
6. Мих. Новаковић, Горња Горевница,
7. Здравко Пауновић, свештеник, Вујан,
8. Антоније Мутаповић, Прислоница,
9. Вучић Дмитровић, Љубић,
10. Милун Вељковић, трговац, Мрчајевци,,
11. Љубомир Јовашевић, трговац, Прелџина,
12. Периша Чвркић, Рожаца,
13. Стеван Буровић, Горња Горевница.

III. Срез качерски

1. Т. Миловановић, срески начелник,
2. Лука Ј. Јокић, државни шумар,
3. Тодор Ракић, земљорадник, Рудник,
4. Јеврем Мијатовић, трговац, Бољковци,
5. Димитрије Сандић, земљорадник, Бањани,
6. Вићентије Матијевић, свештеник, Калањевци,
7. Савко Гавриловић, трговац, Калањевци,
8. Петар Недељковић, механција, Гучоши,
9. Борисав Марјановић, трговац, Моравци,
10. Арсеније Јанковић, свештеник, Моравци.

Чланови пододбора — округ чачански

I Варош Чачак

1. Светозар Ј. Шурдиловић, окружни начелник,
2. Владимир Антонијевић, трговац,
3. Иван Стојшић, апотекар,
4. Марко Миликић, бакалин,
5. Арса Ђирић, бакалин,
6. Обрад Секулић, шлосер,
7. Миленко Станојевић, терзија,
8. Јеврем Милијић, земљорадник,
9. Коста Недић, учитељ,
10. Алекса Станојевић, предавач,
11. Радомир Тијашкић, судија,
12. Алекса Сарић, трговац,
13. Веса Милекић, сапунџија.

II. Срез трнавски

1. Бура Стевановић, срески начелник,
2. Вићентије Поповић, прота, Жежевица,
3. Коста Василић, земљорадник, Бањица,
4. Мика Радисавчевић, земљорадник, Качулице,
5. Владимир Поповић, свештеник, Заблаће,
6. Сава Шушић, земљорадник, Липице,
7. Чедомир Мајсторовић, свештеник, Качулице.

III. Срез драгачевски

1. Панта Стевановић, срески начелник,
2. Ранко Тајсић, земљорадник, Пухово
3. Петар Шолајић, земљорадник, Лиса,
4. Милија Карић, земљорадник, Крстац,
5. Чедомир Константиновић, свештеник, Котража,
6. Спасоје Борђевић, трговац, Гуча.

НАПОМЕНА

Извори и литература овог рада:

1. Архив Србије, Министарство народне привреде, 1888. и 1889. год., Грађа о Париској изложби.
2. „Новине Србске“ 1888. и 1889. год.
3. Пошто је већи део излагача по занимању био земљорадник, ово није назначавано. Назначена су само лица других професија, где је стављено њихово занимање.

LES RÉGIONS DE ČAČAK ET DE RUDNIK A L'EXPOSITION UNIVERSELLE DE PARIS EN 1889

Au congrès de Berlin, en 1878, l'indépendance de la Serbie a été finalement reconnue. A cet événement important ont succédé les conventions commerciales avec presque tous les pays européens, mais aussi avec les États Unis d'Amérique. Cela a permis à la Serbie d'augmenter ses exportations, dont surtout celles des produits agricoles, de multiplier ses contacts avec l'étranger dans le domaine des affaires et de trouver de nouveaux partenaires dans le commerce extérieur.

La participation de la Serbie à l'Exposition universelle de Paris, en 1889, a eu à son tour la fonction d'élargir la coopération dans les affaires avec les différents pays du monde. Le comité qui mit au point la participation de la Serbie à cette exposition comptait cinq sections spécialisées: pour l'enseignement et l'art, pour l'industrie, l'artisanat et la pyrotechnie (y compris l'armement), pour l'agriculture, pour la sylviculture et pour l'industrie minière et métallurgique.

Le pavillon serbe à l'Exposition universelle de Paris fut visité par 3.182.326 personnes.

A cette exposition furent présentés aussi les produits provenant de la région de Čačak. Il s'agissait de vêtements (tissés, tricotés et brodés) et de produits agricoles (froment, maïs, haricots blancs, pruneaux et boissons alcooliques — divers vins et eaux-de vie).

Ayant eu l'occasion d'examiner les riches matériaux historiques, l'auteur du présent texte a pu relater dans le détail les préparatifs en vue de l'exposition; l'appendice contient la liste des exposants et de leurs produits.

Ljubodrag A. Popović

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕДИ ЈАШЕ ПРОДАНОВИЋА

I

Др ДРАГАН СУБОТИЋ
УУ 11000 Београд
Суворовска 28

УДК 323 (091)
(497.11) „19-20“

Јаша Продановић¹ припада оној плејади српских и југословенских интелектуалаца која се, крајем XIX и почетком XX века, формирала под утицајем либертетских европских традиција XIX века, доживела оба велика светска рата и послератну болшевизацију Југославије. Рођен у Чачку 23. априла 1867. године, Продановић гимназију учи у родном граду и Београду, а на природноматематичком одсеку Велике школе у Београду дипломира 1890. године. Још као ученик гимназије, „млади Продановић са огромним интересовањем чита списе наших првих социјалиста, Живојина Жујовића, Драгише Станојевића и Светозара Марковића, одушевљава се њиховим напредним идејама и слободоумним схватањима, ступа у социјалистички покрет.“² Као већ социјалистички оформљен интелектуалац, укључује се у рад студентског друштва „Побратимство“, а 1888. године

учествује у раду одбора који је покренуо издавање целокупних дела Светозара Марковића.³

Године 1890. постао је главни уредник омладинског гласила „Напредна мисао“, односно „Српска мисао“, а од 1902. главни је уредник листа „Одјек“, с прекидом од 1903. до 1905. када је, са Светиславом Симићем, уређивао „Самоуправу“. Од 1890. године радио је као суплент, затим гимназијски професор у Врању, Пироту, Чачку, Зајечару и Београду. Као новинар и књижевни критичар (прву озбиљнију књижевну расправу штампао је о Јовану Илићу 1901. године у „Српском књижевном гласнику“) у политички живот Србије ступио је почетком деведесетих година XIX века, као оштар критичар обреновићевског режима, бирократије и владарске самовоље која је карактерисала политички живот ондашње Србије. Божидар Кнежевић, његов савременик и пријатељ, истиче:

„1891. године, Продановић пред изборе, које је заказала влада Владана Борђевића, добио од директора чачанске гимназије акт на потпис у коме се наређивало наставницима да гласају за владиног кандидата. Продановић је на акту написао да се неће повиновати наредби, јер је противна уставу, и када је гласао за листу опозиције, био је отпуштен депешом Министарства. Враћен, затим, у службу, он идуће године, када је поводом ивандањског атентата настало гоњење слободоумних људи по земљи, опет буде за неко време отпуштен, па поново враћен у службу, да 1902. године сам да оставку“.⁴

Јаша Продановић је такав био и као публициста у часопису „Одјек“, у коме је својим брзким чланцима и политичким есејима критиковао нагла и брза смењивања владе, политичку нестабилност у земљи, корупцију, моралну беду и пропадање обреновићевског режима, који се базирао на послушности поданика и политикантским играма онда водећих политичких личности Србије. Шта се збивало на двору, писао је један савременик:

„Оваква иступања изазвала су право запрепаштење, а потом и страх. Питали су се куда то може одвести. Што је најинтересантније, не уздајући се довољно у плаћена пера, и сам Александар се латио писања да анонимно, преко Малих новина Пере Тодоровића одговори писцу тих чланака знајући, да је то Јаша М. Продановић. Продановић му наравно није остао дужан. Одговарао је како је само он знао и умео, наговештавајући, узгред, да му је писац познат. Све ово доводило је дворску камарилу до беса, па је пожурила да нађе најамника. Нашла га је, и он је требало да овог неустрашивог борца заувек ућутка. Међутим, 29. мај је дошао пре него што су они могли да остваре своју паклену намеру. Јашин удео у психолошкој припреми 29. маја од историјског је значаја“.⁵

Пришавши у млађим годинама Радикалној странци, након њеног фузионисања са Напредњачком странком, Продановић и неколицина истакнутијих чланова и јавних радника (на пример Скер-

лић од 1905) 1901. године формирају Самосталну радикалну странку. Продановић је био најпознатији идеолог и говорник ове странке у Народној скупштини, а на страницама партијског листа „Одјек“ бритки критичар неправедних односа у друштву.

Таква уверења није напуштао ни када је, од 1904. до 1920. године стално, биран за народног посланика, а ни од 1909. до 1911. године када је био министар привреде у влади Стојана Новаковића. Као министар, успео је да Народна скупштина усвоји „Закон о радњама“, 1910. године, за шта су се српски социјалдемократи борили још од седамдесетих година XIX века. Поједини историчари, његови савременици, па и политички опоненти, различито оцењују политички развој Јаше Продановића. Углавном се слажу у оцени Алексе Томића:

„Јаша Продановић и министријализам биле су две неспојиве ствари. Он се министарске дужности примао само онда када је морао и када су то интереси народа и државе захтевали. Први пут је био министар 1910. године у кабинету најшире грађанске коалиције под председништвом Стојана Новаковића у коме је био ресорни министар и сам Никола Пашић. То је било после анексије Босне и Херцеговине и непосредно пред Балкански рат. Важно је истаћи да је и у оваквој ситуацији, када су се пред владу постављали проблеми народне одбране, Продановић успео да користи свој министарски положај и да кроз Скупштину спроведе познати Закон о радњама — први Закон код нас којим се приступа обезбеђењу рада и радника — који је за оно време спадао међу напредне законе у Европи“.

II

Политичке погледе Јаше Продановића можемо временски поделити у три периода: доба младалачке занесености социјалистичким, касније ранорадикалским идејама и покретом, политичкој делатности у међуратној Југославији у Југословенској републиканској демократској странци, односно у блоку левих снага, као и у послератном периоду, када се ангажује у раду Јединственог народног фронта и државничких послова (до смрти, 1. маја 1948. био је потпредседник владе ФНРЈ).

Стога, овај био-библиографски преглед политичких идеја Јаше Продановића, поред указивања на његову публицистичку делатност, као и истицање његовог рационализма (који се, бар што се тиче књижевности, огледа у невероватној вери у социјални значај и естетску функцију уметности, а против идеалистичке естетике и романтизма века у коме је живео), има циљ да укаже на политичку сферу његовог живота и дела. Исто тако, неопходно је учинити значајан покушај у сагледавању основних контура политичке филозо-

фије Јаше Продановића да би се схватиле политичке, социјалне и културне прилике доба у коме је живео, као и његово политичко ангажовање у послератној социјалистичкој Југославији, нарочито у Народном фронту, где су његови републиканци деловали као равноправна, али и опозициона странка.

До сада је у социјалној и културној историји Србије и Југославије, недовољно истражена и публицистичка делатност Јаше Продановића, који је за живота написао неколико хиљада чланака и других прилога у „Народној мисли“, „Одјеку“, „Самоуправи“, „Српском књижевном гласнику“, »La patria Serbe«, „Дневном листу“, у локалним часописима и листовима („Чачански глас“, шабачка „Борба“, загребачка „Слободна трибина“, „Врањски гласник“). Сарађивао је у Станојевићевој „Народној енциклопедији“, а био је и члан Српске академије наука и уметности.⁶

Ограничивши се на политичке погледе и идеје Јаше Продановића као политичког радника, али и теоретичара и историчара, треба напоменути на један његов чланак из јуна 1906, када, указујући на незаконите изборе у Народној скупштини, изјављује да се они могу поделити углавном на две врсте — „с једне стране је притисак на владине противнике и претње, а с друге стране поклони и обећања. Претње вршене над противницима састоје се у овоме: с једне стране звати су председници општина и говорено је ако не дају њихове општине толико и толико куглица, онда ће зло проћи, а с друге стране јачи и чвршћи људи узимати су на одговор, ухапшени, гоњени па и тучени, као што је то онај друг Милован Лазаревић доказао“. И овом приликом Продановић није пропустио да покаже да је и Светозар Марковић указивао да „има свесних и несвесних грађана и да је права дужност демократа да просвећују народ, не ласкајући његовим страстима“.⁷ Схватајући тако демократску политичку културу у српском грађанском друштву почетком XX века, Продановић се надовезао на своје идеје изнете у листу „Српска мисао из јануара 1890. године залажући се да „у време личних напада и ситничарских полемисања уведемо у живот принцип поштовања свачијих истинских убеђења и заслуга; да се упуштамо у оцену практичног рада наших политичких фактора, али да у исто време изложимо оцени теориске програме и политичка начела њихова“. То је и логично с обзиром да је овај лист био критички настројен према људима и догађајима у Србији, у којој су на власти били обреновићевци, а политички живот се сводио на међусобно смењивање

вање на политичкој позорници радикала и напредњака — све под плаштом народне слободе и демократије.

Продановић се увек сврставао у групу демократских снага, о чему сведочи и чињеница да је 1894. године, био један од оснивача листа „Дело“, на чијим страницама се борио против конзервативних погледа у књижевности.

Политичке погледе Продановића најбоље је сагледати кроз призму његових политичко-историографских радова, публицистичких чланака и иступања на политичким скуповима. У студији „Уставни развитак и уставне борбе у Србији“ из 1936. године оцртавају се битни елементи политичке филозофије темељене на апострофирању народног суверенитета, слободе, правде и једнакости још од доба француске буржоаске револуције. О томе сведочи и Продановићева тврдња:

„Читав један век трајала је у Србији борба између владалаца и народа. Владаоци су желели за себе пуну власт и самтрали су да народ за поданике а себе за његова господара. Представници народа тежили су ограничењу аутократских прохтева владалачких и прокламовали су да је народ извор сваке власти. За трајања ове борбе вршени су државни удари; гажени, обустављани и укидани уставни закони; јављале се буне и завере; завођени преки судови; проглашавана ванредна стања; забрањиване политичке странке; угушивана штампа; растериване Народне скупштине; онемогућавани зборови и договори; спровођени крвави и насилни избори“.

„Србија није имала поступну еволуцију у уставном развоју, него само нагла подизања и рушења. Устави су били као куће у песку; обарао их је први јачи политички ветар. Снага многих генерација трошила се и распала у борби за основна уставна права и слободе без којих се није могао ни остварити национални идеал српског народа ни постићи поуздан културни и привредни напредак“.

Демократија је за Продановића била темељна вредност сваког појединца, али и друштва, за коју се треба свим силама борити. Она се може једино остварити у парламентарној федеративној републици, у којој се обезбеђује остваривање права референдума и народне законодавне иницијативе. Овим уставно-правним механизмима — Продановић је у то чврсто веровао — могуће је остварити одговорну владу, посебно у парламентарним системима западног типа, где је, поред поделе власти, нужно досећи и контролу власти путем демократских институција система. На то указује и његова критика диктаторских режима у предратном периоду у појединим европским државама (на пример, у Шпанији и Италији), о чему је писао 1923. године у часопису „Буктиња“ на тему: „Права демократија“:

„Свака диктатура, ма из којих класа и слојева поникла, постаје брзо неправична, пренагљена, сурова и пустошна. Она води народ у опасне авантуре, спољашње и унутрашње, и често изазива катастрофалне ратове са су-

седима или крваве грађанске борбе. Ако се и прође без тога, диктатура ничим неуздржана, разбеснела, одржавана бајонетима, руковођена несвесним тајним махинацијама, постаје зло под којим се гуши један народ."

Негирајући француски политички систем као нестабилан, јер је „било времена кад су у Француској владе трајале просечно по два до три месеца“, као и амерички председнички систем, темељен на „једној погрешној теорији о потпуној подели власти (Монтескијевој)“, Продановић истиче пример Швајцарске федеративне републике и њој својствени федерализам.

Сличне идеје срећемо и у напису „Републикански покрет и српско-хрватско питање“, објављен у „Српском књижевном гласнику“ 1922. На питање како уредити међусобне односе Срба и Хрвата, Продановић сматра да у „мучној, готово очајној“ ситуацији има само један правилан излаз из ње:

„Стварати искрени споразум између Срба и Хрвата, са Словенцима, такву државну организацију која ће најбоље одгоаврати интересима целог народа. То је организација федеративна република као у Швајцарској и Северној Америци. Она чини и покрајине јаким и државу снажном. Она најбоље одговара и историјској прошлости, и тежњама садашњости, и интересима најширих маса. Она онемогућава сваку хегемонију и спасава државу од бирократске парализе и административне анархије у коју [ју] је бацио централизам“.

Континуитет федералистичких идеја уочава се и у брошури „Споразум са Хрватима“ из фебруара 1940. године, где је један од потписника и Јаша Продановић. Износећи низ примедби у вези неких идеја (далеко су од демократије начин избора Сената и привредни односи), Продановић износи и неке позитивне моменте:

„Добра је страна садашњег споразума што се њиме прави један, и ако неодређен и непотпун покушај за федеративно уређење Југославије. За двадесет година од формалног уједињења наше земље ми смо стално и постојано бранили федеративни систем и тражили да се он уведе у Југославији: Давали смо исцрпне и непобитне разлоге да је он не само користан, него и неизбежан. Све остале српске и српско-хрватске странке биле су за централизам. Проглашавале су федеративно уређење за разбијање државне заједнице, а нас федералисте обележавали као сепаратисте“.

Наглашавајући да се у Хрватској „јављају извесне појаве које могу забринути и нас Србе и све искрене приврженике југословенства“, што је резултат дугогодишње политике „страха од српске хегемоније“, уз бојазан од политичког поробљавања и „притисак вршен над представницима хрватског народа“, Продановић закључује:

„Дуго спречавана, прогоњена и анатемисана идеја федерације, сад кад је остварена за Хрватску, изазвала је извесне испаде, прекорачивања права, употребу грубе силе. Те несвесне последице дугог трпљења намерно подстичу

клерикални и франковачки утицаји. Али ако и са српске и са хрватске стране буде родољубља, трпељивости и такта, и ако у свој земљи буде завладала социјална и политичка демократија; ако се федеративно уређење спроведе у целој држави, ако се буду поштовали Устав и закони које буду изгласале слободно изабране Народне скупштине, све ће ове немиле појаве ишчезнути. Да се пре двадесет година држава организовала у овом смислу, она би се већ одавно мирно и спокојно развијала.“

Федералистичке идеје у политичким погледима Јаше Продановића ваља тражити у социјалистичком наслеђу српских социјалиста, пре свега у идеји Балканске федерације Светозара Марковића, у федералистичким идејама српских социјалдемократа (Туцовића и Душана Поповића), као и у федеративно-републиканским опредељењима. Наиме, Продановић је оснивач Југословенске републиканске странке, заједно са Јованом Жујовићем и Љубом Стојановићем. Била је то група старих србијанских либералних интелектуалаца, без неког значајнијег утицаја на политичка збивања у земљи, која се залагала за председнички систем, ширећи низ либералних идеја: равноправност полова, једнодомни систем, независно судство, бесплатно школство и здравство, као и заштитно радничко законодавство. Од првобитне идеје интегралног југословенства, заговаране на Оснивачком конгресу у јануару 1921. године, на Другом конгресу (јануар 1924) административна децентрализација државе замењена је прихватањем федеративног уређења.

III

Републиканске идеје, слично социјалистичким, негирале су монархију као могући облик владавине и темељиле се на идеји парламентарне републике са референдумом и са децентрализацијом. О томе је Јаша Продановић, иначе посланик у Уставотворној скупштини, у априлу 1921. године изјавио: „Ми хоћемо републику која ће се држати вољом народа, јер се монархија држи силом бајонета. Ми хоћемо републику у којој је народ господар своје судбе, а не монархију у којој је он само поданик једне привилеговане мањине.“ Слично томе, у оквиру републиканских идеја, била су присутна и мишљења о Македонцима и Муслиманима као посебној нацији; признавана је национална индивидуалност Србима, Хрватима и Словенцима, чиме је Југославија поимана и као националитетна држава, у којој је могућ споразум ових нациоетничких колективитета. Продановић је један од аутора Пројекта устава републиканаца из 1921. године, у коме се начело федерализма још није назирао, пошто је др-

жава била подељена на области које је чинило до милион грађана. Ово компромисно решење особене децентрализације, која је била на пола пута између централизма и федерализма, Продановић исправља у новом предлогу — 1922. године. У том предлогу државу сачињавају крајеви „који су живели својим засебним животом, стекли [су] друге навике и обичаје“, између којих постоји „узајамно ограничавање и равнотежа“. Продановић је посебно инсистирао на разграничењу надлежности између федерације и федералних јединица. У крајевима где живе измешане нације споразум би се постигао плебисцитом, с тим што би све три историјске покрајине (мисли се на националне територије Срба, Хрвата и Словенаца) биле у државно-правним и политичким општејугословенским оквирима.

У предратној Југославије Југословенску републиканску странку чинили су угледни интелектуалци и јавни радници, (Љуба Стојановић, Јован Жујовић, Бранислав Петронијевић, Михаило Илић, Милан Богдановић, Станислав Винавер. Најпознатији међу њима био је Јаша Продановић, чије су демократско-републиканске и федералистичке идеје антитезе монархистима и десним грађанским странкама.

Ове идеје осликавају се и у неколико писама, које је Главни одбор Југословенске републиканско-демократске странке упутио крајем тридесетих година ондашњој јавности Краљевине Југославије, Њима се најбоље објашњава чињеница да Јаша Продановић, као и лидери неких других грађанских опозиционих странака (на пример социјалисти Живка Топаловића) нису у потпуности прихватили народнофронтовску оријентацију КПЈ, која је од Седмог конгреса Коминтерне остављала могућност сарадње са социјалдемократским и грађанским странкама, искључиво због страха од нарастања фашизма у Немачкој. Исто тако, у једном од писама, нарочито оном из прве половине 1935. године, (које је потписао Јаша Продановић), политички живот Југославије је подељен на период од 1918. до 6. јануара 1929, односно од завођења диктатуре, за коју је речено да је потпуно умртвила политички живот у земљи:

„Општине су изгубиле своје изборне управе; никакви поступци јавне власти нису се смели критиковати; морала се трпети свака незаконитост. Режим се потпуно изједначио са државом. Сва зла из предходног режима разбуктала су се, распламтела, преплавила земљу. На површину је испливао политички талог. Настала је владавина партијских слабића и политичке осредњости.“¹²

Продановићева опседнутост политичким приликама у Краљевини Југославији између два рата, поред критике недемократске по-

литичке културе, обухвата и прецизне оцене политичког живота: „Први од та два периода може се назвати доба лажног парламентаризма, а други, доба диктатуре...“ Овакве оцене, изнесене у Другом партијском писму 1936. године, и изводи из критике Југословенске радикалне заједнице (иначе образоване 1935) разоткривају привидни парламентаризам којим се прикривала намесничка влада кнеза Павла Карађорђевића постепено окрећући земљу према фашистичкој Немачкој. Као основне елементе политичке нестабилности у земљи означио је: материјалну беду у народу, душевно клонуће велике масе народа, нагриженост политичара и безначаљност њихову, као и корупцију која је постепено обухватала све нивое и сегменте грађанског буржоаског друштва. Указујући на социјалну патологију грађанског друштва, Продановић упозорава Србе и Хрвате:

„Једно морају знати Срби и Хрвати: Хрватско питање не могу и неће решити оне политичке групе и људи — Срби и Хрвати — којима је уско племенско осећање помрачило свест и помутило погледе на стварне потребе и интересе државне и народне. Економска стварност данашњице тражи од сваког савесног грађанина једно напредно социјално схватање државне организације које ни у колико не искључује правилан развој разумног националног осећања...“¹³

Уочи избора у децембру 1938. (када је Стојадиновићева ЈРЗ изгубила) Јаша Продановић потписује тзв. „Треће писмо из 1938. године“, у коме спрегу Удружене опозиције и Југословенске националне странке (као рецидива шестојануарске диктатуре — Југословенску радикално-сељачку демократију) означава ставом:

[На] „изборе излазе три десничарске групе. Левичарске изборне групе не постоје... Ми нећемо тим путем. Нећемо да помажемо никакву десничарску струју. Нећемо давати глас за оне који су газили и укидали уставе и законе, а садашњим радом показују да се нису покајали за политичке грехе из прошлости. Зато препоручујемо свима својим пријатељима и свим убећеним демократима да се уздрже од гласања. То захтевају политичка начела и демократски морал“.¹⁴

Критикујући споразум Цветковић—Мачек од 26. августа 1939. Продановић наглашава значај федерације и демократије,¹⁵ што има корене у његовом поимању демократије, до чега је дошао упоредним студијама о историјској улози и значају јакобинаца у Француској буржоаској револуцији и болшевика у Русији. Писао је:

„Треба добро познавати све страхоте и ругобе француског апсолутизма и руског царизма, па да се добро разумеју јакобинизам и болшевизам. Факта су многобројна и страшна, и сваки честит човек мора се чудити бескрајној трпељивости народа и опростити многе свирепости револуционара“.¹⁶

Ипак, у студији о француској буржоаској револуцији („Француска 1789“), и поред истицања значаја револуције која је срушила „деспотизам и уништила феудализам у Француској“, помало скептично, имајући у виду Европу тридесетих година XX века у којој „већина држава живи под диктаторским режимима“, питао се:

„Да ли ће се ово стање изменити после каквог новог светског рата, или ће унутрашњи потреси довести до промене или ће се у појединим државама мирном еволуцијом доћи до народних слобода и социјалне једнакости — то је питање данас тешко и загонетно и за најумније социологе и историчаре.“¹⁷

Као један од некомпромитованих грађанских политичара, који у току другог светског рата није подржавао окупатора, нити се укључивао у колаборацију са њим, Продановић је, следећи линију Јединственог народноослободилачког фронта, на предлог АВНОЈ-а, 7. марта 1945. изабран у Привремену владу ДФЈ, где је постављен за министра Србије. У овој влади (Тито — Шубашић), било је и представника и других грађанских странака и група, као на пример из Самосталне демократске странке, или, пак, Хрватске сељачке странке и Хришћанских социјалиста, који су укључени у народнофронтотовске организације (на пример Е. Коцбек у Ослободителну фронту Словеније).¹⁸ Републиканска странка у предратној Југославији није имала неки значајнији утицај (на скупштинским изборима 1920. године освојила је 1,1 одсто гласова и, на основу тога, чак три посланичка мандата — што је велики успех с обзиром да је 1923. добила 0,9, а 1925. и 1927. једва 0,2 посто гласова), мада је утицај Јаше Продановића био очигледан у политичком животу. То се осетило и у послератном периоду, посебно када је реч о престављености, односно броју посланика у Привременој Скупштини, у којој је Републиканска странка имала чак 11 својих људи! Различита су објашњења за то. Једно је карактеристично:

„Захваљујући знатном степену сагласности програма појединих малих предратних странака (Републиканске) и Комунистичке партије, као и доследној критици грађанских странака у међуратном периоду (леви земљорадници Драгољуба Јовановића), неке од ових малих странака су добиле у послератном периоду у важности и рангу и поред тога што овај није био у складу са њиховим предратним значајем.“¹⁹

И због тога је важно сагледавање улоге Јаше Продановића у страначком плурализму међуратне Југославије, посебно у првим годинама послератне Југославије, када се политички систем трансформисао од страначког плурализма у страначки монизам, захва-

љујући двама полугама: бољшевизму Комунистичке партије Југославије и политици Народног фронта.²⁰

Група интелектуалаца окупљена око Југословенске републиканске странке у првим послератним годинама, а касније, уочи другог светског рата око издавачке задруге „Политика и друштво“, наставак је либерално-демократске традиције још из времена српског грађанског друштва, за коју неки аутори, као на пример М. Јанићијевић, сматрају да су републиканске идеје, попут многих других, „увезене“ из западне Европе, а прве присталице добиле су у кругу једне групе српских интелектуалаца још у годинама пред први светски рат. У току рата републиканци су нешто присталица добили у редовима студентске омладине, нарочито оне која се школовала у Француској. „После Уједињења водећи штаб странке чинило је неколико старијих политичара, неспремних да се суоче са захтевима новог времена. Мислили су да је довољно „терати опозицију режиму“, као што су то чинили у краљевини Србији, док су за страначке противнике имали једино старорадикалце“.²¹

Поред Јаше Продановића, теоријску разраду програма странке сачинио је др Михаило Илић, доцент Правног факултета у Београду. Он је образложио идеје о реформи друштва укидањем најамништва, радничким законодавством и економским федерализмом, који не искључује државну интервенцију. Уобличио је основне теоријско-политичке парадигме републиканског покрета између два рата 1922. године у брошури „Економско-социјални програм ЈРС“, у коме је писао: „На место експлоатације дошла би кооперација; на место егоизма дошао би солидаризам; на место најамништва, задругарство у свим својим облицима.“

Из разноразних разлога (веома хетерогена структура чланства, мали домет идеја кооперативизма и солидаризма, јачина других странака), идеје републиканаца нису имале значајнијег утицаја у међуратној Југославији. Далеко је важније: „Српски републиканизам је брзо и готово неприметно нестао са политичке позорнице српског народа крајем 20-тих година. Али већина његових присталица остала је на грађанској политичкој левици, настојећи да своја схватања усклади са представницима других опозиционих група и странака, што се одразило на издавачки, па и политички рад задруге „Политика и друштво“, посебно на др М. Илића који у послератном периоду подржава и учествује у раду Народног фронта.“^{21а}

IV

Републиканци Јаше Продановића приступили су коалицији Народног фронта 1945. године уверени да није реч о монолитној институцији, него споразуму група и странака. Задржавши привидну и наводно ничим ограничену политичку самосталност у Народном фронту, Јаша Продановић је у „изјави за инострану штампу“, 27. новембра 1945. у „Републици“, изрекао тврдњу да је „републиканска странка једина међу свим странкама остала верна начелу федералистичког уређења Југославије.“ Али: „Она је, такође, као и комунистичка партија, била од свога постанка републиканска и није правила никакве споразуме ни са једном монархистичком странком“. Ипак, устврдио је да републиканцима „није пружена могућност да прошире базу своје акције“, пошто је странка сведена само на србијанску (у територијалном значењу), док су се комунистичка пропаганда и организациона структура простирале на територији читаве Југославије. Као опозиција у Народном фронту, републиканци су често иступали са конкретизованим идејама. О томе сведоче и написи Јаше Продановића у „Републици“, у виду јетких коментара о савременим збивањима, али и људима и политичким покретима који су га окруживали. У првом броју обновљене „Републике“, 6. новембра 1945. године у напису: „На великој прекретници“, писао је:

„Само комунисти и ми остали смо њени отворени и непомирљиви противници и одани браниоци републиканског уређења наше државе... У другој нашој главној идеји, федерацији остали смо верни до краја. Друге странке или су је одбациле, или су је се одрекле. Она је данас остварена и нема силе која ће је разбити или уништити у корист централизма. Оно што је раније био сан мањег броја политичких бораца данас је чврста, поуздана, благотворна творевина свега народа. Остварује се и треће битно начело нашег социјалног програма: ограничавање приватне својине и национализација главних извора народног богатства“.

И поред ових тврдњи, Продановић је истицао у „Републици“ у напису: „Између чекића и наковања“, од 18. децембра 1945. године (чланак је написан знатно раније, новембра 1945. године, у време предизборне кампање, када се Продановић налазио на другој земаљској кандидатској листи за Скупштину народа Уставотворне Скупштине — носилац прве листе у Србији био је Синиша Станковић), да се у предизборној кампањи не поштује договор у Народном фронту о самосталности коалиционих странака, илуструјући то речима:

„Питамо се шта је потребно извесним припадницима Народног фронта да кажу републиканцима: „Ви вучете нашу саку уз брдо. А кад је извучете нећете добити ни кап воде!“ Је ли то достојно једне сјајне и борбене вој-

ске да се придружи гомили која у неким приликама није дала нашим пријатељима да дођу до речи? Да ли је у складу са демократским схватањима о слободи јавне речи, о слободи збора и договора, најзад са партијском коректношћу и савезничком толеранцијом, кад се на зборовима виче: „Доле републиканци! И каква је то заједница, у којој припадници једне странке прете следбеницима савезничке странке да ће их разјурити с краја на крај земље! А на жалост, падало је и тежих претњи!“.

Очигледно је да Продановић као стари демократа и републиканац, није могао да схвати бољшевичко-коминтерновске односе у међустраничкој борби дојучерашњих равноправних савезника, носталгично се сећајући:

„У прошлости ми смо били гоњени као браниоци комуниста и на зборовима, и у штампи, и у Скупштини, и на суду. Не тражим никакву захвалност, јер смо вршили своју дужност. Али нека нас не бије снег и лед, одакле смо се надали благом, топлим поветарцу“.

У сукобу демократско-републиканске и бољшевициране политичке свести, Продановићеви апели за равноправан, демократски и толерантан однос комунистичке партије према републиканцима у Народном фронту, показују се као најбоља слика нарастања монопартијског бољшевицираног система и механизма освајања политичке власти (класна борба + диктатура пролетаријата), где нема места за вишепартизам и плурализам идеја:

„Пажња коју нам указују савезници на врховима државе не сме и не треба да буде пропраћена увредама и претњама које нам упућују њихови орагни у унутрашњости Србије. Не можемо мирно подносити да будемо између чекића и наковања и да нас нападају и монархисти, и они који су заједно с нама прогласили Републику“.

Ово подсећање комуниста од стране републиканаца, односи се, највећим делом, на Изјаву Републиканске странке од 2. јануара 1921. године, којом се осуђује увођење „Обзнане“. У име слободе и права народа, републиканци су изјавили да се не слажу са идеологијом комунистичке странке и противе се свакој диктатури било појединца било класа. И баш зато: „она сматра за своју дужност да овако јавно пред народом устане против диктатуре коју не уводи комунистичка странка него баш сама влада.“²² Демократска начела Републиканске странке, посебно Јаше Продановића, произашла су из његових уверења да „Народ, прави народ приказује се у организованим државама и народним пословима.“ „Он бира претставнике свих власти. То је права демократија“,²³ односно: „Ја стојим на принципијелном гледишту да један режим треба да има такве принципе да је њему свеједно био на власти или ван власти...“²⁴ Исто тако, увиђајући вредност легалних институција система и изводећи

њихов легитимитет из представничке парламентарне (вишестраначке) конституције, Продановић је сматрао да без владавине права (у ширем, англосаксонском значењу правне државе) и независног судства не може бити говора о слободи појединаца-грађанина, али и етничких и класних колективитета. Зато је писао да када се судије бирају одоздо-од народа, треба им обезбедити слободу суђења:

„На њих се не сме вршити притисак одоздо. Улица не сме бити изнад суда. Неодговорним групама из народне масе не треба допустити да усклицима и узвицима насрћу на судијску свест. Кад народ бира судије, претпоставља да ће изабрати најспособније, најправичније, најчеститије, најспособније, најсвесније. А кад их једном изабре, нек их остави да на миру, савесно и пажљиво проуче чињенице, саслушају оптужбе и њихове браниоце и сведоке за и против. А судије ослобођене утицаја неодговорне масе треба да на прагу судске собе оставе сваку личну и партијску мржњу и постану само и једно непристрасни представници правде и закона. Ако и погреше, нека то не буде из зле воље, због неоправданог предубеђења или под притиском неодговорне масе. Ту су виши судови, па и највиши суд, који ће исправљати погрешке“.²⁵

Приликом доношења новог Устава била су приметна настојања Јаше Продановића да се осигура поштовање људских права и слобода, као предуслова демократске федеративне конституције друштва. Посебно је критиковао члан 27. Нацрта Устава који се односи на слободу штампе, говора, удруживања, зборова, јавних скупова и манифестација, предлажући амандмане на ове уставне одредбе:

„Не може се установити кауција за издавање новина, часописа, и других штампаних ствари а ни цензура. За политичка удружења не мора се тражити одобрење власти. Зборови у затвореном простору могу се држати без присуства власти“.²⁶

Класну суштину власти која је једнака за сва друштвена уређења, Продановић изводи из критике плутократије коју означава као „најопаснијег непријатеља благостања народних маса“, помало романтично сматрајући да у социјалистичком друштву које настаје на развалинама и негацији грађанског друштва пентократија, „преживљује своје последње дане“. „Неће више бити у нашој земљи ни богаташа огрезлих у огромном богатству, ни сирوماха придављених тешком немаштиниом“.²⁷ У том смислу, он указује на поливалентност власти, која се пружа од демократије до деспотије и самовоље појединаца и друштвених група. Зато у чланку „Независност суђења“, у јануару 1947. године, упозорава:

„И у нас и у других народа, мешају се два појма слична по изговору, а различита по смислу: демократија и демагогија. Први је најбољи облик владавине, а други опасна политичка игра. Дати народу право да по одређеним законима и уставним одредбама бира и смењује све власти — то је најбоље друштвено-политичко начело“.

За разлику од Кардеља, који је устав сматрао за инструмент текуће политике, у добром большевичком маниру да је и демократија средство а не коначни циљ у освајању политичке власти, Продановић истиче да се Устав „гради ради тога да се спречи насиље појединих власти“.

„Ако је једна власт добра и ако има добар устав, па дође друга власт, други режим који не ваља, онда он врши незаконитост, врши насиље и осрамотиће се пред целом Европом и целим светом. Није свеједно имати добар или рђав устав. Кад имате добар устав онда су они који га руже противници државе. Ако нема таквог устава, онда рђаве владе могу да раде шта хоће. Боље је да постоји добра брана и да онај ко хоће нешто лоше да уради о њу спотакне.“

У подужем напису у „Републици“, од 29. јануара 1946. под насловом „О Уставу-Говор грађанина Јаше Продановића у име Републиканске странке, изјавио је да су се он и његови другови 25 година борили у предратној Југославији за републику. Доследан републиканском опредељењу, као двадесетак година раније, писао је да: „Данас постоје четири врсте република: парламентарна република у Француској, претседничка република, Швајцарска република и Совјетска република“. Признајући да је ранијих година био опседнут Швајцарском републиком (као сваки добар федералиста) писао је:

„Сада пристајем и на једну другу, јер једна и друга обезбеђују народу да контролише своју највишу власт, те да не може нико угњетавати народ својом диктатуром. У нашој странци говорило се о томе да је боље да власт припада дванаесторици или више људи него да власт буде у једним рукама. Зато ми републиканци можемо мирне савести да примимо овакав систем какав је предвиђен у овом уставу“.

А устав је у многим решењима био копија стаљинистичког устава из 1936. године, у коме се чак предвиђало и право на штрајк и политичко организовање грађана, уз до тада невиђену слободу штампе, говора и окупљања, а у ствари идеологизацијом устава промовисани су репресија и тоталитаризам под плаштом социјалистичке демократије и власти радничке класе. Увиђајући неке недоследности устава, као на пример оне које задиру у област неповредивости стана, Продановић је указивао на мањкавост политичког система и социјалистичког друштва које се стварало. Указивао је на основне поставке републиканског програма, темељеним на идеји федерације и демократског федерализма (у смислу да она омогућава „ослобођење народног тела од окова“), као и политичким слободама појединца. Сам чин забрањивања политичких партија са профашистичким

и реакционарним програмима, (што је било учињено 1945. године, одузимањем права политичког представљања и основних грађанских права — права гласа онима који су се компромитовали у току грађанског рата и стране окупације Југославије) за Продановића је био повод да се огласи следећим речима:

„Али када забрањујемо тим људима слободу, верујем, да то не треба из неког страха. Не треба да се бојимо реакционара. Нацизам и фашизам — то је једна социјална и политичка епидемија, као грип и колера. То би прошло иначе само по себи, али би трајало дуже времена. Сада када су изгубили власт, они нису више опасни. Можете им без разлога дати највећу слободу...“

Ова демократска ширина Продановићевих политичких погледа делом проистиче и из његових студија о тоталитарним фашистичким системима и режимима, јер он је проучавао и показивао интересовање за Шпанију и збивања у овој земљи (у часопису „Буктиња“ штампан је историјски роман „Алфонс XIII демаскиран“, од познатог шпанског писца Бласка Ибањеза).²⁹

Приликом доношења Устава из 1946. била је запажена и дискусија Јаше Продановића из маја 1945. у ЈНОФ Србије о праву народа на самоопредељење. Продановић није имао баш у потпуности позитивно мишљење о лењинистичком принципу права народа на самоопредељење, закључујући да је КПЈ донекле и претерала у апсолутизовању овог начела чак и за неке народности у Југославији. Имајући на уму искуства швајцарске конфедерације, истицао је принцип који има универзално значење када је реч о напуштању федералне заједнице: „Ми нећемо никога силом задржавати, али не треба никоме ни да нудимо да изађе“. Продановић се у ово доба успротивио неким мерама према Србима колонистима којима је забрањиван повратак на стара огњишта у Македонију, а није имао разумевања ни за националну особеност црногорског — а судећи по неким јавним иступима и написима у штампи, ни македонског народа као нације.³⁰

V

У историографији, односно социјалној и политичкој мисли Србије, крајем XIX и почетком XX века различите су оцене и виђења политичког наслеђа Јаше Продановића. У напису Милана Богдановића „Јаша Продановић“, објављеном у „Књижевности“ 1948. године,³¹ доминира општа оцена да је: „Име Јаше Продановића тесно у-

летено у пола века политичког развоја некадашње Србије, бивше Југославије, а пред крај живота Федеративне Народне Републике Југославије“. Политички активитет Јаше Продановића може се означити као политички развој који се све прогресивније кретао: „Грађанској демократији чим би се почела реакционарно да прља, он се стално супротстављао чистим облицима грађанско-демократске политике. Као самостални радикал он је био у оштрој опозицији према радикалној странци којој је припадао. Као републиканац, он је, касније, објавио рат самосталној радикалној странци, која се утопила у демократску партију бивше Југославије и читавој грађанској демократији у служби реакције, али остајући сам и даље убеђени напредни грађански демократа“.³²

Већина политичких приказа целокупне политичке и друштвене активности Јаше Продановића, има заједничко виђење: реч је о грађанском демократи, који животни и политички кредо темељи на грађанској демократији и њој саобразној демократској републици, која би „морала претрпети извесне социјално-економске реформе као ублажење извесног и неизбежног капиталистичког система у њој“. Не схватајући, по мишљењу неких аутора, „друштвено-историјску улогу радничке класе и њене руководне снаге, Комунистичке партије, он им је начелно оспоравао право на револуционарно остварење социјализма“. Продановић је, управо због свог демократског убеђења, био заговорник постепених промена друштва путем „само легалне парламентарне борбе“. Међутим, ово му није сметало да прихвати народноослободилачку борбу, и да у послератном периоду, „одушевљен остварењем својих главних политичких постулата републиком и федерацијом, он их несебично поздравља и прихвата иако се то није догодило и није се могло догодити под руководним утицајем политичких снага којима је он стајао на челу“. Догматско виђење политичког активитета Јаше Продановића, саобразно поратном времену и нередовним, понекад ирационалним и репресивно-тоталитарним приликама, имало је за резултат и тврдње да због тога „Јаша Продановић одаје пуно признање Комунистичкој партији Југославије, којој, кроз Народни фронт, као лојалну сарадњу, пружа и своје име и своје последње снаге. То је управо чин који крунише политички активитет Јаше Продановића. Без њега би његово име и данас било једна лепа успомена из прошлости“.³³ „Нешто објективнија тумачења политичких погледа и политичког активитета Јаше Продановића оставила је књижевница Исидора Секулић тврдњом: „Продановића је у свему, па и у политици интересовао пре свега чо-

век“ — Мене не занима много ни природа, ни уметност, него човек: ко је и какав, шта ради, шта представља, како собом влада, за шта живи“. Продановић је кроз историју и књижевност, научну и лепу, и кроз искуство у животу своје земље — простудирао монархе и монарха, као ентитет и то је у његовом републиканству не само централни, него и најмоћнији аргумент“.³⁴

Јаша Продановић је до 1903. био рушилац лудих личних режима, непријатељ „легалних опозиција“ и млаких опортуниста. Од 1903. до 1914. био је „учесник и иницијатор у стварању позивитних демократских установа и напредних закона нарочито за радног човека“.³⁵ При томе, ипак, није изневерио своја уверења: „У овим сложеним историјским тренуцима остао је доследан, није мењао своја политичка уверења, и начела, он никад није изневерио народне тежње и стремљења ни свога народа ни братских народа када су први пут ступили у заједничку државну целину“.³⁶ Тако сведоче бројни искази његових савременика.³⁷

Станислав Винавер, један од истакнутијих чланова Југословенске републиканске странке, Продановића је означио као Еразема Ротердамског нашег израза епског, као „човека који је најбоље знао и највећма волео епопеју“, „али највише ју је срушио: својим модерним антипатријархалним и критичким ставом“.³⁸ Такву оцену је базирао на уводним тезама своје студије „Антологија народне поезије“, из 1938. године, када је у есеју „О народној поезији“ тврдио да поједини догађаји, радње и личности из народне поезије развијају човечанска и хумана осећања: „Милосрђе и поштовање за све који пате, тежња за правдом, казна рђавих и опаких и награда добрих помаже неговању моралних осећања. Борба за одбрану свога народа од насиља непријатељских и готовост дати живот за слободу народну, уздижу и оснажују патриотско осећање (родољубље)“.³⁹

Захваљујући демократским и високо моралним квалитетима, Продановић у есеју „Морали политика“, штампан у „Републици“ 13. новембра 1945. године, пише да за часна начела политичара нема друге стране барикаде. „Слободоумне идеје, које је у опозицији проповедао, мора на влади остварити, бар у најважнијим и најбитнијим тачкама. Оно против чега се у опозицији борио, не сме и не треба да примењује кад је на влади. Мора бити доследан, искрен и праведан. Мора створити установе, уредбе, законе и уставе с којима ће бити задовољан и кад с висине сиђе у низину...“

Овај политичар — теоретичар и књижевни критичар, и у најтежим политичким временима „држао се доследно у своме ставу и

својим политичким схватањима“. „То је основна црта у његовој политичкој борби. Он никад није мењао своја политичка начела и уверења. Њега нису мориле сумње, нису га плашиле тешкоће, никада није био колебљив, заморен, нити је клонуо због неуспеха. Немилојсрдно је жигосао компромисце и калитуланте. Непоколебљиво је веровао у правилност пута којим иде“. ⁴⁰ Најпотпунију оцену политичког наслеђа Јаше Продановића, али посматраног из угла његове политичке филозофије, дао је Божидар Ковачевић. За њега је написао како је „типичан представник оних наших изузетно даровитих људи који су, избивши из народа, очували везу с њим и остали народни у својим схватањима, тежњама и делима“. ⁴¹

Јаша Продановић заузима важно место у историји политичке и социјалне историје Србије и Југославије крајем XIX и почетком XX века. Његова политичка активност резултат је његове демократске и републиканске оријентације, политичке филозофије темељене на привржености идејама слободе, правде и једнакости, без којих се не може разумети ни његово политичко ангажовање у послератној Југославији. За историју и остале научне дисциплине требаће још доста напора да се проникне у политичку филозофију човека који је у себи сјединио либерално-социјалистичко-радикалску традицију Србије XIX века и републиканско-федералистичке идеје међуратне Југославије, прихвативши послератни поредак социјалистичке Југославије манирима и политичком мудрошћу старог демократе који схвата да без слободе и еманципације појединаца нема социјалне еманципације ни класе, а камоли нације. Мислимо да је дошло време да неке од универзалних вредности и политичких идеја Јаше Продановића, могу поново да буду актуелни посебно када је реч о демократији и слободи у плуралистичким федералистичким конституцијама. Можда у томе лежи и највећа вредност Продановићевог политичког и теоријског наслеђа.

НАПОМЕНЕ

1. Јаша Продановић, „рођен је 10. априла (22. по старом) 1867. године у Чачку, од оца Милована, који се доселио из Сјенице, и мајке Видосаве из Пљеваља, дакле из краја где живи чист српски народ с јаким традицијама и типичним особинама... Отац Јаше Продановића био је средње имућан трговац-каведија, те је обојици синова (други је Таса, судија, такође један вредан политички радник) омогућио школовање... Вредан и радознао за многе појаве живота, иако рано оптерећен породицом (оженио се још као студент учитељицом Персом Војиновић, пореклом такође из рашке области), Продановић се није изгубио у паланци у празним разговорима, него је радио и усавршавао се. Додуше, није се занимао природном науком, него српском књижевношћу и језиком, којима се целог века бавио и као наставник и као писац“. Видети: Б. Ковачевић, „Јаша Продановић (10/22. IV 1867—1. VI 1948)“, „Гласник Етнографског института САНУ“, I, 1—2, стр. 1—2.
2. Др К. Милутиновић, „Књижевни и научни лик Јаше М. Продановића“, „Споменица Јаше Продановића“, Београд, 1958, стр. 203.
3. Б. Ковачевић, „Јаша Продановић — прилог за проучавање живота и дела“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1972, стр. 165.
4. Упоредити претходне радове Б. Кнежевића са саопштењем „Учешће Јаше Продановића у књижевности и нашем културном животу“, „Споменица Јаше М. Продановића“, стр. 203.
5. А. Томић, „Јаша М. Продановић у сећању једног његовог политичког пријатеља“, „Споменица“, стр. 151.
6. Као под 3, стр. 68.
7. „Говор Јаше Продановића, народног посланика, приликом дебате о извештају верификационог одбора за изборе 11. јула 1906. године“, Београд, 1906, стр. 5.
8. Ј. Продановић, „Уставни развитак и уставне борбе у Србији“, Београд, 1936, стр. 431.
9. Ј. М. Продановић, „Републикански покрет и српско-хрватско питање“, „Српски књижевни гласник“, књ. VI, бр. 3—4, Београд, 1922.
10. „Споразум с Хрватима“, фебруар 1940. Ако се упореде погледи Јаше Продановића из 1922. године, са ставовима изнесеним о истим питањима у часопису „Напред“ из фебруара 1939, уочава се сличност, готово идентичност идеја о будућности Југославије. Наиме, Продановић је тврдио: „Путеви које су изабрали наша влада и Хрватски блок могу довести или до слома јединства или до насилног бајонетског одржања његовог у овој форми. И једно и друго су тешки удари и огромна опасност за судбину Југословена... Ситуација је мучна, готово очајна. Има само један правилан излаз из ње: створити искреним споразумом између Срба, Хрвата и Словенаца такву државну организацију, која ће најбоље одговарати интересима целог народа...“
11. Овај јавно публикован споразум су потписали поред Јаше М. Продановића, и: др Војислав Вујанац, Војислав Гојковић, Драгољуб С. Илић, Владимир Симић и др Младен Жујовић.
12. „Република“, 18. фебруар 1947.
13. „Република“, 25. фебруар 1947; „Из прошлости наше странке“, „Друго партијско писмо из 1936“.
14. Видети: „Из прошлости наше странке“, „Споразум Удружене опозиције и сељачко-демократске коалиције“, „Република“, 11. март 1947.
15. „Из прошлости наше партије“, „Цветковић—Мачеков споразум“, „Република“, 25. март 1947.
16. Видети приказ књиге: Франциско Нити, „Бољшевизам, фашизам и демократија“, „Српски књижевни гласник“, Београд, 1927.
17. Јаша М. Продановић, „Француска 1789“, „Летопис матице српске“, Нови Сад, 1937.
18. Видети: Б. Петрановић, В. Зечевић, „Југословенски федерализам, идеје и стварност“, II, Београд, 1988, стр. 697; Б. Петрановић, „Привремена

влада ДФЈ—Мере, састав, структура, место у систему власти“, „Историјски гласник“, 1/86, стр. 118—122.

19. Војислав Коштунџица, Коста Чавошки: „Страначки плурализам или монизам, Друштвени покрети у политичком систему Југославије 1944—1949“, Београд, 1983, (Вид. поновљено издање „Трибина“, Љубљана, 1988, стр. 6).

20. „Декларација о политичкој обнови ЈНОФ-а од 31. децембра 1944. утицала је на многе представнике грађанских странака и група да приђу Фронту, тим више што је већ одраније велики део чланства ових организација пришао НОП-у. Неке странке и групе су пришле ЈНОФ-у одмах након ослобођења Београда, (20. октобра 1944), а неке су то учиниле нешто касније. Међу првима су ЈНОФ-у Србије пришли социјалисти и група око листа „Напред“, затим Југословенска републиканска странка Јаше Продановића, Савез земљорадника, Самостална демократска и социјалистичка странка, пошто је претходно осудила „издајнички рад“ др Живка Топаловића не сматрајући га више својим представником“. (Др Душан Живковић, „Народни фронт Југославије“ 1935—1945“, Београд, 1978, стр. 408). Види: Б. Петрановић, „Народни фронт у политичком систему Југославије (1941—1949)“, „Истраживања“, VIII, Нови Сад, Институт за изучавање историје Војводине, 1979, стр. 382.

21. Милосав Јанићијевић, „Стваралачка интелектуална међуратне Југославије“, Београд, 1984, стр. 189.

21*. М. Митровић, „Југословенска предратна социологија“, Београд, 1983. Видети део о групи „левичарски“ настројених професора Правног факултета у Београду, који су сарађивали са групом „Напред“ и задругом „Политика и друштво“.

22. „Република“, 2. јануар 1921.

23. Јаша Продановић, „Независност суђења“, „Република“, 7. јануар 1947.

24. Наведено према К. Чавошки, В. Коштунџица, „Страначки плурализам“, стр. 21.

25. Јаша Продановић, „Суд и судије“, „Република“, 6. новембар 1945.

26. Као под 24, стр. 35.

27. Јаша Продановић, „На великој прекретници“, „Република“, 6. новембар 1945. Елементи овакве социолошке анализе срећу се и у Продановићевом раду „Вук Караџић и Милош Обреновић“, публикованом 1938. године, у коме пише: „Када се данас суди о односима између Вука и Милоша, не може се замерити Вуку што је мољакао за новац, него се мора осудити Милош због тврдичења. Он није разумео величину Вукову, ни огроман значај његове реформе...“

28. „Уставотворни одбори Савезне Скупштине и Скупштине народа“, 10. децембар 1945 — 4. јануар 1946, стр. 241, стр. 633.

29. Видети студију др Косте Милутиновића, „Књижевни и научни лик Јаше Продановића“, „Споменица Јаше Продановић“, Београд, 1958, стр. 139.

30. Б. Петрановић, М. Зечевић, „Југословенски федерализам...“, стр. 202—203.

31. М. Богдановић, „Јаша Продановић“, „Књижевност“, бр. 7—8/48, стр. 222—223; „Старо и ново“, „Сабране критике“, I, Београд, 1961.

32. Исто.

33. Исто, стр. 223.

34. Исидора Секулић, „Испраћај и сећање“, „Република“, бр. 136, 8. јун 1948.

35. Бранислав Милковић, „Из акције — у историју“, „Република“, 8. јун 1948.

36. Владимир Симић, „Реалистичност и доследност Јаше М. Продановића“, „Република“, 8. јун 1948.

37. Видети број „Републике“ од 8. јуна 1948. године, поводом смрти Јаше Продановића: говор Николе Петровића, министра електропривреде, говор Алексе Томића, у име Г. О. Ј. Р. Д. С., као и чланак др Виктора Новака „Тешко се и крваво раба слобода“.

38. Станислав Винавер, „Београдско огледало“, Београд, 1977, стр. 21.
39. „Наша народна књижевност“, Београд, „Српски књижевни гласник“, 1932, стр. 238.
40. Владимир Симић, „Реалистичност и доследност Јаше М. Продановића“, „Споменица Јаше М. Продановића“, стр. 158.
41. Б. Ковачевић, „Сећање на Јашу Продановића“, „Споменица“, стр. 189.

LES VUES POLITIQUES DE JAŠA PRODANOVIĆ

Jaša Prodanović (né en 1867 à Čačak, mort en 1948 à Belgrade) appartenait à la pléiade d'intellectuels serbes et yougoslaves qui fut formée, vers la fin du XIXe siècle et au début du XXe, sous l'influence des traditions libérales d'Europe et qui traversa les deux guerres mondiales en y survivant et la bolchévisation de la Yougoslavie. Il travailla comme professeur de lycée, journaliste, critique littéraire et participa activement à la vie politique.

Dans la politique il s'enthousiasmait au début, dans sa jeunesse, pour les idées et le mouvement socialistes, ensuite pour ceux du Parti radical naissant, pour finir par être un des dirigeants du Parti républicain. Après 1945 il appartenait au Front populaire et, jusqu'à sa mort, le 1er mai 1948, il exerça la fonction de vice-président du gouvernement Yougoslave. Son activité politique — qui ait l'objet du présent ouvrage — est le résultat de son orientation démocratique et républicaine, de sa philosophie politique fondée sur l'attachement aux idées de la liberté, de la justice et de l'égalité, sans quoi il n'est même pas possible de comprendre son engagement politique dans la Yougoslavie de l'après-guerre. Il réunissait en lui la tradition libérale, socialiste et radicale de la Serbie du XIXe siècle, les idées républicaines et fédéralistes de la Yougoslavie d'avant la guerre et pourtant il adopta le système d'après-guerre de la Yougoslavie socialiste à la manière et avec la sagesse d'un vieux démocrate qui comprend que sans la liberté et sans l'émancipation de l'individu il n'y a pas d'émancipation des classes et encore moins celle des nations. Il confirmait tout cela par son engagement politique, mais aussi par la parole écrite.

Dr Dragan SUBOTIĆ

Др СТЕВАН ИГЊИЋ

**МОРАВИЧКЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ ИЗМЕЂУ ДВА
СВЕТСКА РАТА (1919—1939)**

Др СТЕВАН ИГЊИЋ
УУ 31000 Титово Ужице
Хероја Дејовића 28

УДК 37 (091)
(497.11) „1919-1939“

У току ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године и драматичне одбране националне самобитности, у срезу моравичком осетиле су се последице ратова и окупације. То се односи не само на друштвено-економски развој, већ и на стање школства и просвете. Школске зграде су страдале и опустошене, намештај уништен, а нису више постојале, ионако оскудне, наставне збирке и училиа, као и библиотеке. Према налазу школског надзорника Милисава Арсовића, укупна висина ратне штете за основне школе износи: Ивањица — 50.000, Прилике — 40.000, Брезова — 26.540, Миланца — 40.000, Ковиље — 43.780, Косовица — 35.000, Средња Река — 14.000, Придворица — 21.395 и Шуме 15.800 динара.

Исказана оновремена тржишна вредност уништене школске имовине, збирки и училиа види се из табеле:

Предмет	Број уништених учила	Вредност у динарима
Школске табле	18	3.550
Школске рачуналке	14	3.350
Минералопке и друге збирке	4	3.700
Школске наставне илустрације	150	4.600
Метарске мере	6	4.650
Географске карте и атласи	63	1.560
Школске мапе	60	11.050
Велике слике Светог Саве	18	6.600
Слике владајуће династије	13	2.500
Историјске слике	75	6.700
Бачке клупе за учионице	237	29.600
Катедре за учионице	12	6.400
Столице	50	3.780
Ормани за учионичке збирке	8	6.600
Шпорети за бачке кухиње	5	6.100
Школско посуђе	—	200
Судови за воду	—	2.400
Пећи за учионице	12	6.900
Канцеларијски материјал	—	1.705
Ограде школских дворишта	—	19.800
Ограде школских башти	—	11.800
Алат за школске баште	—	810
Велика школска звона	2	2.500
Столови школских канцеларија	27	3.550
Књиге школских библиотека	2.330	36.260
Ормани за школске књижице	13	10.820
Школски часовници	6	4.320
Писаћи столови	5	5.800
Ормани за школске архиве	4	2.700
Материјална штета на школ. зградама	—	73.210. ¹

Захваљујући изузетним напорима становника, власти и помоћи иностраних мисија, за кратко време школске зграде „доводе се у исправно стање“, тако да је одмах после завршетка првог светског рата почела настава у основним школама. На основу извештаја школског надзорника, Америчка добротворна мисија пружала је знатну материјалну помоћ школама. Тако су, на пример, у току 1921. године основани заводи добили новчану помоћ за 343 ученика у износу од 95.862, за оправку школских зграда издвојена су средства у висини од 15.000 динара, а за одевање 368 ученика издато је: 368 пари капута и панталона, 368 ципела, 368 шајкача, 736 чарапа, 736 комада веша.²

У наставни процес укључују се „затекли“ учитељи и они који су дошли са фронта. Већ крајем 1918. године, они су почели да окупљају дораслу популацију за основно образовање. Поред ђака стасалих за наставу, било је доста и оних ученика који су „прерасли

школу". У првој школској 1918/19. години учитељи су радили према скраћеном програму, а у реализацији програмских садржаја ослањали су се на предратне школске уџбенике. Школске 1919/20. почиње редовна настава у школама среза моравичког. Поред осталих, у првим послератним данима у моравичким школама су радили учитељи: Божидар Томић — у Брезови, Светозар Кушић, Лепосава Кушић и Милева Павловић — у Ивањици; у Ковиљу — Нестор Поповић, Милован Марковић и Богдан Пејовић; у Косовици — Јездимир Милинковић; у Миланци — Лука Видаковић; у Придворици — Драгомир Радоњић; у Приликама — Катарина Узуновић и Василија Николић; у Средњој Реци — Вукашин Вилимановић и у Шумама — Божидар Нешковић. Само за годину дана уочава се високо изражена функција нестварног кадра, што је последица веома неповољних материјалних услова рада школа, географске удаљености и економске изолованости овога краја од развијенијих делова Србије. У наставно-образовни процес били су 17. фебруара 1921. укључени следећи учитељи:

Р. бр.	Име и презиме	Место службов.	Ради са разредом	Број бака уписано редовно похађа	
1.	Милисав Тешић	Брезова	II, III, IV	79	67
2.	Зорка Тешић	Брезова	I	55	40
3.	Милева Павловић	Ивањица	Жен. школа I—IV	79	67
4.	Лепосава Кушић	Ивањица	I муш. одељењ.	68	45
5.	Светозар Кушић	Ивањица	II, III, IV	95	93
6.	Милан Премовић	Ковиље	I	58	55
7.	Драгослав Милетић	Ковиље	II и III	71	71
8.	Александар Адамовић	Косовица	I—IV	118	103
9.	Милош Тодоровић	Миланца	III—IV	78	78
10.	Лука Видаковић	Миланца	I—II	62	60
11.	Десанка Весовић	Прилике	I	103	102
12.	Живојин Весовић	Прилике	II—III	88	84
13.	Драгомир Радоњић	Придворица	I—IV	146	90
14.	Вукашин Вилимановић	Средња Река	I—III	45	45
15.	Божидар Нешковић	Шуме	II—III	92	68
Витпа основна школа (почела је да ради школске 1920/21):					
16.	Радул Перишић	Ивањица	I		
17.	Милисав Арсовић	Ивањица	I	49	47
18.	Божидар Томић	Ивањица	I		

Неповољна материјална искушења послератне оскудице суочавала су учитеље са бројним проблемима, који су умањивали њихове напоре на плану образовања и васпитања ученика. У скућеном

школском простору у односу на број школске популације одржавали су целодневну наставу са енормним бројем ђака. Школе нису имале најнеопходнија наставна средства и учила. Школски надзорник Мил. Луковић 1. августа 1920. каже: „У школама нема географских карата, метарских мера, никаквих слика за очигледну наставу.“ Посебно се „осећа сметња у настави цртања и писања због оскудице у цртанкама и писанкама, које се нису могле нигде набавити ни по коју цену; ђаци су цртали на обичним каменим таблицама, а у појединим школама на обичној писањој хартији, тако је рађено и са лепим писањем“. Иако су школски одбори у буџетима планирали веће новчане износе за набавку учила, наставне збирке нису увећаване, школски прирез је веома тешко прикупљан, а учитељи су се сналазили како су знали и умели. Запажају се вредни резултати појединих учитеља у осмишљеном коришћењу школских башти у настави и увођењу ученика „у свет природе“. Штавише, у њима су ђаци обучавани за „калемљење воћа и [у]неговању корисних биљака и поврћа“. Први послератни извештаји истичу примеран рад на повезивању теорије и праксе у остваривању наставних садржаја учитеља Вождара Томића у Брезови и Драгомира Радоњића у Придворици.

Поред редовног рада на часовима, моравички учитељи негују национално васпитање ученика на пригодним школским свечаностима. Из извештаја Мил. Луковића, школског надзорника, 1. августа 1920. године, види се да се у основним школама обележавају школски празници: Дан народног уједињења — 1. децембар, Рођендан Њ. В. престолонаследника — 17. децембар, Дан Св. Саве, Дан Ђирила и Методија и Видовдан. У оквиру светосавске свечаности ученици изводе пригодне програме са декламацијама, посети цркви, „сечење славског колача“, а на Видовдан се даје помен косовским јунацима и своде резултати рада школе. Славље се завршава, обично, „заједничким ручком и весељем“, а у Ивањици и забавом у корист Фонда сиромашних ученика.

Брига школа за материјалну помоћ сиромашним ученицима почиње да стиче лепу традицију. Интересантно је да је одмах после Првог светског рата у Ивањици основан Фонд сиромашних ученика, а материјална средства за њега формирана су од прилога, материјалне помоћи добротвора и утемељача. Почетком 1920. године школски одбори располагали су са следећим износима: финансијским средствима код Ивањичке задруге 1.100, једном акцијом Ивањичког електричног друштва од 100 динара, а у каси благајника налазило се

624,35 динара. Иначе, одлуке у вези додељивања помоћи сиромашним ученицима доношене су на седницама школских одбора.

Социјални положај ученика и материјални услови рада имају великог утицаја на остваривање наставних планова и програма. Школски надзорник илустративно и документарно говори о томе: „На дечјем здрављу виде се ратне последице, слаба храна, одећа и обућа у зимско доба, посебно у брдским раштрканим крајевима, где деца иду по неколико километара од школе до куће. На дечје здравље много утичу нехигијенски станови кућа, у којима живе наци сељаци. Ученици долазе из школе озебли, у слабом оделу, и одмах трче у оне мале и прегрејане собице, које нису дуже проветраване, и у којима се код пећи суше мокре чарапе, обојци и обућа. Имао сам прилике да више пута уђем у ове њихове мале собице зими, и да им том приликом говорим по читав дан о штетности те њихове навике. Они све то одобравају да је тако. Али кад сам и по други пут дошао у те њихове собице, све иде по старом“.

На основу Закона о основним школама, школски одбори воде бригу о материјалном положају школа. Уочава се, међутим, у првим послератним извештајима, њихово несналажење, а поготову ако председник школског одбора, који је и председник општине, не показује интересовање за проблеме образовања. Ипак, већина школских одбора савесно испуњава своју законску дужност. Извештаји школа изричу похвале школским одборима у: Ковиљу, Косовици, Миланци, Брезови, Приликама, Придворици и Шумама.⁴

*
*   *
*

Школске општине воде општу бригу о школама и старају се о њиховом материјалном издржавању. Почетком двадесетх година читава територија среза моравичког подељена је на више школских општина:

Школску општину у Брезови сачињавају села: Брезова (250 домова и 1.200 становника) и Шареник (210 домова и 1.100 становника). Школска зграда је сазидана од камена (1892), има две учионице, две собе за учитеље и кухињу, један хектар школске баште и 1/2 ха школског дворишта.

Ивањичка школа изграђена је 1893. године на „два боја“, просторно располаже са: осам учионица, канцеларијом, собом за ђаке, одељењем за послужитеља и игралиштем за ђаке; окупља ученике

из варошице (223 домова и 959 становника) и из села Рокци (122 дома и 700 житеља).

Основна школа у Ковиљу, у оквиру школске општине, покрива села: Смиљевац, Васиљевиће, Ерчеге, Вучак, Медовине, Ровине и Глеђицу; на овом подручју живи 3.379 грађана у 527 домова. У евиденцији школског надзорника Петра С. Јокановића забележено је да је школско здање саграђено 1885. године, а од радних просторија има: две учионице и канцеларију; под истим кровом се налазе два стана за учитеље, а поред школског објекта лоциран је у дрвеној кући стан за ученике.

Школска зграда у Миланци сазидаана је 1872. године од „тврдог материјала“, а од просторија има: две учионице, канцеларију, кухињу и стан за учитеља. Школска општина обухвата ученике са подручја више села: Опаљеника, Сивчине, Кушића, Деретина, Маскове и Равне Горе; на овој територији живи 3.354 становника у 565 домова.

На територији школске општине у Придворици живи 3.770 становника у 655 кућа, а групише села: Врмбаје, Придворицу, Добри До, Вионицу, Чечину, Милиће, Млачу и Орљу Главу. Школа долази у ред старијих просветних завода, а подигнута је 1874. године од камена као основног грађевинског материјала; просторни капацитет садржи: учионицу, ђачку собу, кујну и стан за учитеља. Послератне грађевинске адаптације и поправке нису задовољиле школске власти, а у званичном протоколу стоји белешка да је „школска зграда запуштена“.

Још 1872. године изграђена је основна школа у Приликама у комбинацији сиге и камена, а од просторија има: две учионице, две собе за служитеље и канцеларију, а постоји посебан објекат за становање двојице учитеља. Школској општини Приличке школе припадају села Прилике и Дубрава са 1.260 становника и 175 кућа.

Школски објекат у Косовици подигнут је 1891. године од дрвета и блата (чатма), а у њему се налазе: једна учионица, ђачка трпезарија, канцеларија, соба и кухиња за учитеља и шупа за дрва у дворишту. Овој школској општини гравитирају села: Косовица, Бутово, Куманица, Комадине, Братљево и Мане. Грађани су после рата поправили школу, „окрпили патос“, ставили нова врата и прозоре, тако да „школа даје пријатан утисак“. Косовичка школска општина броји 1.637 становника и 308 домова.

Одмах после рата, 1919. године, изграђена је школа у Средњој Реци, од „смрчевих брвана“; просторије обухватају: учионицу,

канцеларију, ђачку собу и стан за учитеља. Накнадним грађевинским интервенцијама отворено је више прозора, а „ударене су и две преграде“. Школска општина у Средњој Реци „прикупља“ ђаке из села Дайћа, Брусника и Градца, у којима живи 1.464 грађана (235 кућа).

Шумљанска школа нема своје зграде, користи радне просторије ивањичке школе. У овај школски завод долазе деца из: Свештице, Бедине Вароши, Шума и Будожеле. Школска општина броји 2.482 становника и 438 кућа.⁵

Из првог послератног пописа становништва види се да су 1921. године у срезу моравичком живела 21.244 становника, (10.084 мушких и 11.160 женских лица). Демографска популација знатно је смањена у односу на попис из 1910. године (25.550 становника), што је последица ратних пустошења. Број школа и учитеља, као и обухват ђака основним образовањем, није могао задовољити наговештаје бржег дрштутвено-економског развоја и амбиције грађана за школовањем свога подмлатка. Приложена табела крајем школске 1921/1922. године најочигледније показује развијеност школске мреже и број ученика у појединим школама:

Школе	Разреди										свега
	I		II		III		IV		I—IV		
	муш.	жен.	муш.	жен.	муш.	жен.	муш.	жен.	муш.	жен.	
Ивањица	40	30	47	21	31	11	38	18	160	80	240
Шуме	59	—	63	—	44	—	33	—	199	—	199
Остатија	50	1	3	—	—	—	—	—	53	1	54
Брезова	51	6	38	5	31	5	27	1	147	17	164
Ковиље	66	3	57	2	56	4	9	—	188	9	197
Косовица	35	10	43	—	19	—	39	1	136	11	147
Миланца	91	4	8	—	38	2	51	—	188	6	194
Придворица	75	4	33	4	25	1	6	—	139	9	148
Прилике	59	9	72	18	43	4	32	1	206	32	238
Рокци	34	5	20	—	15	—	16	—	85	5	90
Ср. Река	20	3	48	2	1	—	1	—	70	5	75
Укупно ученика									1571	175	1746
Виша основна школа у Ивањици:	39	7	36	8	—	—	—	—	75	15	90

У једанаест основних школа било је уписано 1.746 ђака (1.571 мушких и 175 женских), што чини 8,21 одсто становништва среза моравичког 1921. године. Наведени статистички показатељи објашњавају веома неповољан степен развијености просвете и основног школства у Ивањици и њеној околини, што се поклапа са првом послератном друштвено-економском кризом и смањеном популацијом становништва. Ускоро ће, међутим, почети изградња нових школа, а са тим и активнија локална политика на плану развоја школства.⁶

Суочени са захтевима живота и времена, грађани села Остатје одлучили су да „у својој средини“ изграде школу. Подстицали су их чланови општинског суда: Тодор Тењовић, Павле Станисављевић, Младен Радивојевић, Светозар Радоњић, Петроније Павловић и други. Уз мобилизацију расположивих локалних извора, у току 1921. и до почетка 1922. године завршени су радови на школском објекту. Чланови комисије, на челу са школским надзорником Петром С. Јокановићем, среским писарем Мил. М. Стефановићем, учитељем Мил. В. Луковићем, среским лекаром и другим званичницима, могли су да констатују у записнику 8. фебруара 1922. да је земљиште, на коме се налази школска зграда, „довољно суво и са свих страна ваздуху и светлости изложено“, у близини се налазе општина и црква, има „довољно текуће воде“. Иначе, школско здање сазидано је од „полутврдог материјала“, темељи и цокле су од камена, а зидови од „дебелих брвана добро сложених“; школа је покривена „клизом“, има пет одељења: две учионице, предсобље, трпезарију и кухињу. Штавише, грађани су узели обавезу да у року од три године изграде станове за учитеље. Министарство просвете Краљевине СХС доноси одлуку о отварању школе у Остатји, а први учитељ, Михаило Николић, одмах је уписао у I разред 51, а у II разред три ученика у фебруару 1922. године.⁷

Уз велике материјалне напоре, становници сиромашних села Међуречје, Рокци, Мане, Комадине и Куманица изградили су до краја 1921. године школску зграду. У тим настојањима истакли су се: Арсеније Принчевац, Јован Самарџић, Владан Станић, Љубо Главинић и други. Комисија Министарства просвете оставила је записник од 10. фебруара 1922. у коме стоји да је школа подигнута у средини села Рокаца на територији Међуречја; у њеној близини нема баруштина, буњишта и гробља, а од механе је удаљена око 300 метара; терен је сув и са свих страна „ваздуху и светлости изложен, околна клима је веома здрава, а ваздух увек свеж и чист“. Објекат је

саграђен од камена (темељи и сокле), а зидови су од „јаких брвана очатмљени“; кровна конструкција је покривена каменим плочама. „Учионице су добро осветљене и потребним намештајем и училима снабдевене, а тако исто удобна су и остала одељења“. У примедби стручне комисије стоји да се објекат може користити за школу све дотле „док се не подигне модерна зграда“. Први учитељ, Ђорђе Јокановић, уписао је на почетку 85 ученика и пет ученица, од којих је завршило школску 1921/1922. годину 71 ђак. После учитеља Ђ. Јокановића, у школи раде: Милош Тодоровић, а школске 1923/1924. године Александар Суханов, учитељ. Интересантно је напоменути да су грађани села Рокаца веома озбиљно схватили захтеве школских власти у вези подизања „сталне модерне школске зграде“. „Напрегли су све своје силе“ да остваре тај циљ. Године 1926. они су успели да обезбеде грађевински материјал: циглу, цреп, камен, песак и дрвену грађу. Међутим, финансијска средства од 100.000 динара и обвезници ратне штете нису могла да покрију издатке инвестиционе изградње. Штавише, били су узалудни апели за помоћ Окружном школском одбору и великом жупану рашке области у Чачку од стране чланова школског одбора: Луке Ристића, Влад. М. Станића, Миљка Главинића и других.⁸

На иницијативу Милутина Ковачевића, Миљка Ковачевића и Николе Луковића, грађани Равне Горе, села са 690 становника, донели су на збору једногласну одлуку да у току 1923. године подигну зграду основне школе. „Побуњени су тиме да деца осигурају добру будућност и да повећају сасвим низак ниво писмености“. Тражили су финансијску помоћ од Министарства просвете у износу од 50.000 динара. У њиховом широком образложењу стоји да ђаци овога села пешаче до школе у Миланци три сата, наставу могу похађати само физички најиздржљивија деца — „телесно јака да би могла издржати пут, што је убитачно по њихово здравље“. Од 122 дорасле популације за основно образовање у школи иду само 22 ученика. Школски надзорник Мил. В. Арсовић и управитељ основне школе у Миланци Цветко М. Милосављевић придружили су се предлогу житеља Равне Горе. Скоро годину дана касније највиши орган просветне власти доноси решење да се пружи финансијска помоћ Равној Гори од 15.000 динара. Међутим, становници села нису добили тражену суму, њихове наде су се тањиле; судбина одобрених средстава није позната, а ученици из Равне Горе и даље су похађали основну школу у Миланци — све до 1934. године, када је, најзад, отворена школа

у овом месту у приватној згради Десимира Бабића, а прва учитељица Живка Недељковић почела је предавања у неподељеној школи.⁹

Још 1921. године становници Кушића, Маскове и Деретина почели су акцију за изградњу основне школе. Одржане су конференције у свим засеоцима, на којима је најчешће иступао Глигорије Циврић, деловођа јаворске општине. Постигнута је општа сагласност да се јаворска општина издвоји из састава школске општине у Миланци, поготову и зато што на подручју живи 1.500 грађана, а сваке године „стаса“ око 150 деце за основно образовање. С друге стране, због велике удаљености школе у Миланци, неповољне конфигурације и „тешког терена“, без саобраћајница, недовољних капацитета матичне школе, мали број деце добија основно образовање, а око 80 одсто грађана није писмено. После дуже преписке званичне власти, у децембру 1923. године и Министарство просвете доноси решење да се у Кушићима подигне објект за основно образовање деце „према плану и предрачуну“, а калкулисало се са пројектованом сумом од 653.751,70 динара. Грађани су одушевљено и „својски прионули на посао“, добровољно довели грађевински материјал, а „напрегли су и своје финансијске моћи“. Искористићена су и средства код Државне хипотекарне банке, као и прва финансијска помоћ Министарства просвете од 20.000 динара. Под руководством школског одбора, на челу са Томом Дабовићем, Глигоријем Циврићем, Спасојем Радоњићем, Миланом Лукићем и другима, почели су грађевински радови и трајали до средине 1926. године; „школа је израсла до изнад цокли два метра“, а онда су радници обуставили посао; почело је писање нових молби за добијање новчаних средстава. Заслужује пажњу акт јаворске општине Министарству просвете и Краљу Александру, 14. јуна 1926. године, у коме, поред осталог, пише да школска зграда у Кушићима треба да буде „поред одређене цели и вечни споменик сећања на блаженопочившег краља Петра Великог ослободиоца и на дане које је провео у Ивањичком крају између 1880. и 1889. године“, када је емигрирао у Црну Гору, као „изгнаник из своје земље борехи се за слободу и права свога народа“, у исто време, нова школска зграда треба да буде спомен-обележје и захвалност ратницима (200 бораца) из општине јаворске, палим у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године. Није утврђено када су надлежни доделили прво коло финансијске помоћи општини. Извесно је да је до краја 1927. године сазидана нова основна школа у Кушићима; „под њеним кровом су се налазиле“: две учионице, стан за учитеља, соба за стано-

вање ученика, канцеларија, кухиња и трпезарија за ђаке и једно одељење за становање послужитеља. Посебним дописом Министарству просвете председник Школског одбора Милан Раџић и деловођа Глигорије Циврић траже да се школа и званично отвори. Љубитељ просвете и културе и школски посленик Глигорије Циврић предложен је, за заслуге у вези отварања школе, од стране великог жупана Рашке области у Чачку, 10. марта 1927. године, за одликовање Орденом Св. Саве V реда. Сем тога, он је „својим марљивим, савесним и преданим и честитим радом успео да у овом забаченом месту, поред школске зграде, подигне и општину, да оснује Земљорадничку задругу и Задружни дом“.¹⁰

Скоро десет година после рата, Шумљанска школа није имала зграду. Становници Свештице, Бедине Вароши, Шума и Будожеле плаћали су кирију за коришћење учионица у Ивањичкој основној школи. Зато је суд општине Шумљанске, на челу са Лаз. К. Главинићем, председником, Радисавом Поповићем и Млађеном Поповићем, донео решење да се у селу Шумама изгради основна школа. Са тим су били сагласни становници осталих места у општини, која је бројала 438 домова и 2.482 становника. До средине августа 1924. године обављени су припремни радови, грађани су довукли камен и песак, почело је „печење цигле“. Рачунало се на коришћење слободне радне снаге за зидарске послове, уместо давања прилога за Школски фонд. Тако је до новембра 1928. године сазидана нова школска зграда у „средици школске општине“. Комисија Обласног школског одбора у Чачку уноси у записник да је школска зграда направљена „по одобреном плану“, а лоцирана је на „комисијски раније утврђеном месту“, довољно пространом и сувом; око објекта се простире школско двориште, а постоји и башта. Школа има: две учионице, трпезарију за ђаке, ходник, стан за наставника, собу за служитеља, оставу за учила, канцеларију и просторију за књижницу и читаоницу. Пошто је зграда примљена „без икаквих преправки и оправки“, ученици из свих разреда преведени су из ивањичке школске зграде у Шумљанску школу до краја 1928. године.¹¹

Веће интересовање за школство и просвету пред изазовима новог времена, подстакли су становнике Братљева да предузму одлучујуће кораке у вези изградње и оснивања школе. Под руководством чланова општинског суда: Тих. Јелића, Гојка Видића, Стевана Аврамовића, Рад. В. Бојовића и других, грађани су се сагласили

да се Братљево издвоји из дотадашње Косовичке школске општине. Иначе, ову иницијативу и опредељење они су и раније, више пута покретали. До почетка школске 1928/1929. године подигнута је школска зграда, а одмах затим стигла је у село стручна комисија за преглед овог грађевинског објекта. Њу су сачињавали: Мих. Алексић, поглавар среза моравичког, Љуба Ивковић, шеф грађевинског одсека, Ар. Аранђеловић, срески лекар, и Милисав Арсовић, школски надзорник. Није сачуван извештај комисије у вези обављеног посла, 5. октобра 1927. године. Међутим, по свој прилици, званичници су се сагласили да се „понуђени објекат“ може привремено употребити за школу. То документује и званични извештај Петра С. Јокановића, школског надзорника, од 26. априла 1928. У њему пише: „Част ми је доставити поново овај предмет са извештајем да је зборска одлука грађана општине братљевске о образовању нове школске општине братљевске у срезу моравичком, одобрена од надлежне надзорне власти, и да жалба за зборску радњу уопште не постоји“. У наставку акта пише да новоформирана школска општина има: 214 домова, 338 пореских обвезника и 1.461 становника: Братљево — 60 домова, 68 пореских глава и 437 становника; Глеђица — 118 домова, 208 пореских глава и 823 становника и Ровине — 36 домова, 62 пореске главе и 201 становника. Министарство просвете није имало разлога да не усвоји предлог локалне власти. У срезу моравичком почела са радом још једна школа чим је у Братљево стигао први учитељ, Цветко Велимировић, 1. новембра 1928.¹²

У условима друштвено-економске и културне заосталости моравичког краја, општинске власти, уз пуну подршку становника, настоје да до краја двадесетих година прошире мрежу основних школа и да шире обухвате дораслу популацију основним образовањем. Међутим, приложена табела школског надзорника Петра С. Јокановића од 1. фебруара 1928. показује смањење броја ученика у односу на претходне године. Истина, треба имати у виду да у прегледу није дата Шумљанска школа, а основна школа у Братљеву налазила се пред отварањем.

Р. бр. Школе	Име и презиме учитеља	Разред и одељење	Број бака
1. Ивањица	Спасоје Оцокољић	I раз.	58
	Милорад Селаковић	II раз.	45
	Славко Нишавић	III раз.	26
	Милисав Арсовић	IV раз.	28
	Јелена Павићевић	на боловању	
2. Прилике	Александар Миловановић	I раз.	52
	Милојка Милосављевић	II раз.	30
	Милован Милосављевић	III и IV	38
3. Брезова	Марија Поповић	I и II	58
	Огњан Поповић	III и IV	38
4. Ковиље	Загорка Обрадовић	I и II	31
	Борбе С. Јокановић	III и IV	36
5. Косовица	Станојка Маричић	I и II	27
	Милован Маричић	III и IV	47
6. Миланца	Слободан Нешовић	I и III	34
	Богомир Борђевић	II и IV	33
7. Рокци	Александар Дерибо	I—IV	22
8. Средња Р.	Владимир Сјусјухалов	I—IV	25
9. Остатија	Стеван Кобелев	I—IV	28
10. Придворица	Александар Нечајев	I—IV	31
11. Кушићи	није постављен учитељ	I—IV	84
12. Шуме	нису дати подаци	—	—
13. Братљево	школа у отварању	—	—

Сиромашна материјална основа, мале школске просторије и рад у неподељеним школама, сем Ивањице, умањивали су васпитно-образовне резултате учитеља. У набавци учила, школског прибора, уџбеника и књига, учитељи се нису могли увек ослањати на школске одборе, који су од прикупљених средстава школског приреза превасходно обезбеђивали плате за служитеља, огрев и средства за одржавање чистоће. Општа су запажања школског надзорника за срез моравички да су школе сиромашне са збиркама и училима, „оно што су пре рата имале уништено је и пропало за време окупације, а по реокупацији још се није успело да се обнови“. Зато су просветни радници сами израђивали једноставнија наставна средства: метарске мере, земљописне карте, рачуналке, геометријска тела и облике рељефа.¹³ Схватајући значај књига у настави, учитељи су у свим школама примали стручне и педагошке часописе, а према расположивим средствима набављали су књиге, највише дела европских писаца. Наведена табела показује стање књижних фондова у основним школама 1925. и 1929. године:

Школа	1925. година		1929. година	
	бр. књига за ученике	бр. књига за наставн.	бр. књига за ученике	бр. књига за наставн.
Ивањица	—	92	94	101
Прилике	27	42	41	150
Брезова	58	16	106	678
Миланца	79	211	43	250
Ковиље	53	40	85	106
Косовица	70	75	70	112
Рокци	32	239	32	347
Средња Река	15	25	7	36
Придворица	200	98	120	128
Остатија	—	38	37	104
Братљево	—	—	—	12
Кушићи	—	—	7	10
Шуме	—	—	—	—

Иако су учитељи настојали да обогате школске библиотеке, у првом реду стручно-педагошком литературом, због недостатка финансијских средстава нису могли учинити видније „искораке“ у том правцу, што се може закључити из компаративног посматрања горњег прегледа.¹⁴

У моравичким школама службовали су учитељи солидне стручне спреме и педагошког знања што потврђују њихови службени листови, као и виђење школског надзорника за срез моравички, Петра С. Јокановића, од 18. августа 1929.

Основна школа у Ивањици: Милисав Арсовић, има 18 година службе, дошао у варошицу пре осам година, на послу уредан и тачан, наставу изводи правилно и постигао је потпун успех, добро познаје школску администрацију; могао би имати већи утлед у чаршији и околини, оцена одличан; Анка Караклајић, почела наставничку службу пре годину дана у Ивањици, добро се снашла у настави и постигла солидан успех, на дужности примерна и одговорна, успех одличан; Јован Милутиновић има шест година службе; а ради у Ивањици од пре годину дана, службује као канцеларијски радник школског надзорника среза моравичког; Милица Милутиновић, осам година ради као учитељица, наставнички позив схвата озбиљно и одговорно, а часове са ђацима изводи садржајно и радно, постигла је завидан успех, оцена одличан.

Основна школа у Братљеву: Цветко М. Велимировић, рођен у Ивањици 6. априла 1908, завршио Учитељску школу у Београду 1928, а практични учитељски испит у Ужицу, као почетник у служби

тудио се да ради стручно и методски и да одржи равномерни ритам у преласку лекција, стручна спрема добра, владање примерно, оцена повољна.

Основна школа у Шумама: Анђелија Веселиновић, има две године радног стажа, а у месту службује пола године, на послу дисциплинована, наставу изводи „правилно и интензивно“, радна оцена одлична; Слободан Нешовић ради у просветној струци две године, веома трудољубљив, часови изазовни и занимљиви, предавања темељна, правилна и успешна, успех ђака потпун, радио и ван школе са запаженим резултатима, оцењен одлично.

Основна школа у Кушићима: Добривоје Никачевић службује годину и по дана у овом месту, схватио је одговорно дужност учитеља, на послу марљив и вредан, радио је са ђацима веома успешно, влада се примерно, оцењен је одлично.

Основна школа у Косовици: Милован Маричић има 10 година службе, од тога осам година у овом селу, на учитељској дужности је уредан, марљив, савестан, има изванредно стручно и педагошко знање, а успех његових ученика је потпун, влада се примерно, добио одличну радну оцену; Стојанка Маричић, службује у Косовици осам година, на послу уредна, одговорна, дисциплинована, труди се да изгради оригиналан метод рада, добила је од надзорника одличну оцену.

Основна школа у Приликама: Александар Миловановић има седам година радног стажа у просветној струци, а три године службује у овој школи, веома добро влада стручном материјом, часови су динамични и занимљиви, успех ђака врло добар; истакао се на пословима изван школе, пре свега у оснивању Земљорадничке задруге, оцењен одлично; Секула Пандуровић ради у струци осам година, добро познаје свој посао, у пракси изградио леп и приступачан методски поступак, предаје разумљиво и очигледно, успех ђака комплетан, заслужио одличну радну оцену; Јелена Пандуровић ради у месту две године, на послу се показала вредна, иницијативна, одговорна, ради са целим разредом, а у предавањима уноси очигледност и даје примера, успешно обрадила садржаје из свих наставних предмета, добила одличну оцену.

Основна школа у Придворици: Андрија Нечајев, има седам година радног стажа, а од тога шест година у месту, као учитељ дневничар располаже одговарајућом стручном спремом, али није увек у свему наставу правилно изводио, неопходно је да се премести у подељену школу, владање примерно, оцена повољна.

Основна школа у Миланци: Александар Пајић, ради четири године у просветној струци, а у овом месту пола године, у васпитно-образовном раду марљива, темељна, иницијативна, обогаћује струку са проучавањем стручне литературе, ђацима одржава занимљиве и живе часове, има одмерен став, доследна, успех у настави потпун, добила одличну радну оцену; Петар Смеречински, учитељ дневничар, предаје ђацима ново градиво разумљиво, очигледно, има добар педагошки такт у односу на децу, ради са љубављу, на послу дисциплинован, у свему примеран, одлично оцењен; Богомир Ђорђевић, ради две године на учитељским пословима, уредан, тачан на дужности, предаје са уважавањем дидактичких принципа, а у првом реду очигледности и поступности, има примерно владање, а добио је највишу радну оцену.

Основна школа у Ковиљу: Ђорђе С. Јокановић, рођен 8. априла 1899. у Ковиљу, завршио богословију у Карловцима, а стручни учитељски испит у Ужицу 1928. године. За разлику од осталих учитеља, најдуже је службовао у родном месту (16 година), стекао опште симпатије грађана и љубав ученика; располаже са врло добром стручном спремом, предан своје позиву, уме да заинтересује ђаке, постиже лепе резултате, ради на стручном усавршавању, оцењен одлично; Загорка Обрадовић, има две године службе у просветној струци, располаже стручном спремом, али у наставничком позиву нема довољно мотива, владање примерно, а успех задовољавајући.

Основна школа у Рокцима: Александар Дерибо, има пет година службе у просвети, располаже са одговарајућом стручном спремом, али ради безживотно, предавања теку споро, тако да не стигне да утврди на часовима понављања програмске садржаје, владање примерно, а радна оцена повољна.

Основна школа у Остатији: Стеван Кобелев, шест година ради у школи, допуњује стручно знање читањем литературе, са ђацима ради правилно, разумљиво, примерно њиховом узрасту, дисциплинован, постигао потпун успех добио одличну оцену.

Основна школа у Брезови: Огњан Поповић, ради у овом месту две године, располаже врло добром педагошком спремом, у настави се успешно огледао, уважава у програму историје етичке и националне моменте; одржавао и аналфабетске течајеве, постигао одличан успех; Марија Поповић, има шест година службе, а у месту ради две године, предана и трудољубљива, ради са вољом, има изграђен методски поступак, са ђацима постиже лепе резултате, јасно

и разговетно објашњава, владање примерно, а оцена у радном листу одлична.

Средња Река: Владимир Сјусјукалов, има седам година рада са ученицима, а две године у овом селу, на дужности озбиљан, савестан, уредан, иницијативан, предаје смишљено и плански, у свему се огледа као добар стручњак, постигао добар успех, истакао се у вођењу школске администрације, оцењен одлично.¹⁵

Нешто касније, школске 1929/1930. године, на захтев Министарства просвете, Петар Јокановић, школски надзорник, послао је списак највишој просветној власти оних учитеља, који су се шире афирмисали у друштвеном културно-просветном раду. То су: Јован Милутиновић, управитељ основне школе у Ивањици, који активно делује у Црвеном крсту, Аеро клубу на развоју техничке културе, а члан је и Управног одбора Дилетантско-певачког друштва „Јавор“. „Слободан Нешовић, учитељ у Шумама, успео је на плану економског и културног унапређења села да окупи среског пољопривредног референта Тихомира Николића, среског санитетског референта др Божицара Спасовића, шефа шумске управе Михаила Стопића и друге посленике; они су одржавали пригодна предавања у селу; учитељ је организовао пољопривредне течајеве, обновио Кредитну земљорадничку задругу; члан је одбора Црвеног крста, председник среског Учитељског удружења. Интересантно је да су званичници са неповерењем гледали на окупљање „водеће интелигенције“ у Ивањици, а посебно су сумњали да је др Спасовић присталица комуниста. Секула Пандуровић, учитељ у Приликама, основао је Пољопривредну подружину и Земљорадничку кредитну задругу, ради као секретар и књиговођа у Набављачко-потрошачкој задрузи. Огњан Поповић у Брезови испољава посебну активност на плану народног просвећивања и оснивања Народне књижнице, обновио друштво Црвеног крста, члан је Пољопривредне подружине и Аеро клуба. Настојањем Ђорђа Јокановића у Ковиљу је формирана Земљорадничко-кредитна задруга, у којој он ради као секретар. Александар Милутиновић дао је иницијативу да се у Приликама установи Задруга за пољопривредни кредит како би се олакшао социјално-економски положај села. Станојка Маричић, учитељица у Косовици истакла се у раду на народном просвећивању, у првом реду аналфабетских течајева. Милица Милутиновић, учитељица у Ивањици, активно ради као секретар Женске подружине у варошици и Занатској радничкој школи.¹⁶

Крајем 1929. године ступа на снагу нов Закон о народним школама, према чијим одредбама настају промене у систему основног образовања и васпитања. Према плану и програму, у свим основним школама, од I до IV разреда изучавају се следећи предмети: наука о вери са моралним поукама, народни језик, историја (повијест), земљопис, рачун са основама геометрије, познавање природе, практична привредна знања, хигијена, домаћинство, ручни рад, цртање, лепо писање, певање и телесне вежбе.¹⁷

Нови садржајнији и амбициознији планови и програми представљају изазов за учитеље основних школа. Међутим, просторни и материјални услови моравичких школа нису могли бити основа за квалитетније заокрете у процесу наставе. Истина, Закон наглаше није истиче обавезу школских општина у изградњи нових школа, одржавању постојећих зграда, набавци учила, намештаја и огрева. У вези са тим школски надзорник за срез моравички констатује, 24. јуна 1931. године, да су „већина школских зграда слабе без икаква плана“, не задовољавају „ни педагошке ни хигијенске услове ни у минимуму“. Лоциране су махом на неприступачним местима, на границама школских општина. Сем тога, многе школске општине и не „помишљају да подижу планске школске зграде, иако има и таквих, које би се могле без по муке укинути“. Министарство просвете краљевине Југославије добило је следећи извештај из Ивањице о „стању школских зграда“:

Школе	Година изградње	Број учioniца	Просек кубат. учioniца	Грађевински материјал	1929/30. Величина у ха			
					двор.	вртова	муш.	женс.
Ивањица	1893.	3	241м ³	тврдог	0,08	—	38	66
Братљево	1928.	1	102	мешовит	0,04	—	91	9
Брезова	1892.	2	154	тврдог	0,26	0,04	125	20
Ковиље	1884.	2	139,5	тврдог	0,15	0,60	129	5
Косовица	1895.	2	95	мешовитог	0,29	0,06	95	8
Кушићи	1927.	2	216	тврдог	0,48	—	119	38
Миланца	1872.	2	114	тврдог	0,07	0,35	81	32
Остатија	1920.	1	113	мешовитог	0,04	0,04	50	4
Придворица	1875.	2	133	тврдог	0,18	0,18	81	12
Прилике	1873.	3	120,6	тврдог	0,25	0,56	157	32
Рокци	1927.	2	182	тврдог	0,07	—	48	16
Средња Река	1916.	1	161	мешовитог	0,07	—	51	3
Шуме	1928.	2	181,5	тврдог	0,10	0,54	117	31
—	бр. уч.	25	—	—	Свега учен. 1.182м. 276 ж.			

Са доношењем новог Закона о народним школама наглашава се обавезност основног образовања, подвлаче се оштрије законске санкције за родитеље који „занемарују васпитање своје или поверене им деце“. Без сумње, ова чињеница има утицаја на повећање броја ученика у школама. При том, није се полазило од материјалне основе рада, а мале су биле могућности да сеоске општине у сиромашном моравичком срезу добију помоћ из тек основаног Државног школског фонда. Из горње табеле се види да су учитељи били суочени са организацијом наставе у неподељеним школама са великим бројем ученика: у Братљеву учитељ ради са 100 ученика, у Ковиљу два наставника држе часове у сва четири разреда са 145 ђака, у Шумама два учитеља предају 148-орици ученика свих разреда... Школски надзорник говори да један учитељ ради „са преко стотину и више ученика, а има их још толико који се воде на списковима, тако да је ову децу немогуће школовати иако је основно школовање обавезно“. Не узимајући у обзир економске и социјалне услове и географски забаченог среза моравичког, школски надзорник предлаже „отварање локала у скоро свакој школској општини“ за смештај нових одељења ученика, или оснивање нових школских завода. При том сигурно се полазило од посебног члана Закона о народним школама који обавезује школске општине да подижу нове школске зграде. Даље се тражи да у Ивањици буде отворено, при Среском начелству, радно место референта за просвету, који би отклонио „све оне недаће што коче правилан рад у основним школама“, посебно редовно притицање и коришћење буџетских средстава свакога месеца (дванаестина)¹⁸.

Извештај школског надзорника Петра С. Јокановића у почетној етапи примене Закона о народним школама, говори доста уопштено у вези остваривања наставних и програмских садржаја. Његова запажања своде се на констатацију да се настава „изводи равномерно, правилно и са успехом; сви наставни предмети обрађују се у хармонијској повезаности“. Планови лекција, дневници рада и распореди часова, урађени су према „дидактичким захтевима, а већина наставника у свом раду тачно се придржава распореда часова“. Месни школски одбори, управе школа и ђачки родитељи задовољни су са успехом ученика. Међутим, и даље се уочава присуство неуредног похађања часова од стране ученика. Школска власт објашњава ову појаву вишеслојним узроцима: деца користе родитељима у инокосним домаћинствима као радна снага, највише као чобани; школе су доста удаљене од ђачких кућа, које су „раштркане по

брдима и странама великих планина“ сиромашни свет мисли да деци не треба ни основно образовање... Најзад, школски надзорник формулише основне грешке у образовном процесу моравичких школа: повезивати у нижим разредима читање текста са разумевањем садржаја, поклонити већу пажњу писменим саставима (матерњи језик); потпуније схватање бројних односа, природност у постављању и логичност у решавању рачунских задатака; у историјској настави нагласити узрочно последичну везу догађаја; више вежбати са ђацима у читању географских карата; природне науке изучавати више у природном амбијенту, посматрањем; мало је песама у школама; цртање не изводити шаблонски; систематски изводити гимнастичке и соколске вежбе.¹⁹

На основу посебних чланова у Закону о народним школама, повећане су обавезе учитеља у образовно-васпитном раду, а први пут се истиче и наглашава просветна и културна функција наставника у друштвеној средини. Већа пажња се посвећује од стране законодавца наставној пракси, креативном раду, стручном усавршавању и праћењу достигнућа педагошке науке. Зато, поред локалне просветне инспекције, повремено обилазе основне школе изасланици Министарства просвете. Према оцени начелника Министарства просвете, Лазара Бојовића, крајем јуна 1931. године, учитељи су у моравичким школама добили следеће радне оцене:

Р. бр.	Презиме и име учитеља	Школа	Радна оцена
1.	Арсковић В. Милисав	шумљанска	одличан
2.	Нешовић М. Слободан	шумљанска	врло добар
3.	Нешовић С. Даница	шумљанска	одличан
4.	Велимировић В. Цветко	братљевска	врло добар
5.	Видовић Н. Марија	ивањичка	одличан
6.	Милутиновић А. Јован	ивањичка	одличан
7.	Милутиновић Ј. Милица	ивањичка	одличан
8.	Тодоровић Д. Бранислав	ивањичка	одличан
9.	Дерибо Александар	рокчанска	врло добар
10.	Борђевић Ж. Богомир	миланџанска	одличан
11.	Борђевић Б. Александра	миланџанска	одличан
12.	Јокановић С. Борђе	ковиљска	одличан
13.	Јокановић Б. Загорка	ковиљска	одличан
14.	Кобелев Г. Стеван	остатијска	одличан
15.	Маричић Љ. Милован	косовичка	одличан
16.	Маричић М. Станојка	косовичка	одличан
17.	Миловановић В. Александар	приличка	одличан
18.	Пандуровић Р. Секула	приличка	одличан
19.	Пандуровић С. Јелена	приличка	врло добар
20.	Поповић С. Огњан	брезовачка	одличан
21.	Поповић О. Марија	брезовачка	одличан
22.	Сјусјукалов Н. Владимир	средњоречка	одличан
23.	Шолајић В. Драгољуб	кушићка	врло добар

Посматрајући у целини оцене, можемо закључити да су сви просветни радници добили релативно високе оцене, што сведочи, без сумње, њихово залагање на послу, а у првом реду у образовању и васпитању ученика, солидној стручној спреми, радној амбицији, у потврђивању и доказивању у неповољним материјалним условима.²⁹

Поред наведене збирне табеле вредновања рада учитеља, сачувана су за поједине школе и шира образложења, написана на основу увида у школску документацију и непосредних утисака изасланика Министарства просвете:

Ивањица: Учитељица II разреда Милица Милутиновић има солидну стручну спрему, обраћа пажњу на стручно усавршавање и огледање „у новим васпитним теоријама“; током целе године успела је да одржи равномерну динамику у реализацији наставе уз примену дидактичких средстава, на часовима је „приметно велико интересовање ђака за добијање знања и развијање ума“; не запоставља ни рад на народном просвећивању „средине у којој се налази“; Учитель Јован Милутиновић, добио је скоро исте комплименте и признања од Министарског изасланика. У наставном листу његовом пише да „своје дужности савесно схвата и извршује“, „наставу изводи потпуно, правилно и методски, има врло добро израђен метод“, прати савремене правце у развоју педагошке струке. Нису изостале похвале овом врском народном учитељу и управитељу школе у Ивањици у повезивању школе са друштвеном средином. Велики је допринос Јована Милутиновића у настављању лепе и племените традиције основне школе у Ивањици у бризи и помоћи сиромашним ученицима преко Фонда за помоћ сиромашним ученицима. Заједно са Петром Лукачевићем, председником Школског одбора, и члановима: Мирчетом Вучићевићем, Владиславом Константиновићем, Владимиром Јелићем и Вас. Т. Перишићем, Јован Милутиновић у оквиру рада Фонда окупља око школе велики број добротвора и утемељача, сиромашни ученици добијали су сваке године материјалну помоћ, а у једном члану правила стоји да „се морају сваке године оденути пре Божића“.

Брезова: Учитељица I и II разреда Марија Поповић предаје на часовима добро, труди се да изгради сопствени метод, систематски и у целини обрадила је наставне садржаје, „тако да је пређено градиво постала духовна потреба ученика“; доста ради на стручном усавршавању, прати савремена достигнућа и правце у настави. „На народном просвећивању делује онолико колико то месне прилике допуштају“. Изасланик је убележио у радној листи највишу оцену овој учитељици.

За Огњана Поповића, учитеља III и IV разреда и управитеља школе, није написана службена оцена.

Учитељи Огњан Поповић и Марија Поповић нису дуже остали у Брезови. Већ школске 1932/1933. године у неподељеној школи ради Спасоје Јањић, учитељ, а његова супруга Софија Јокић није се јавила на дужност, „неким начином, стално и непосредно“ одлаже долазак у ово село користећи боловања. Представници општинског суда, на челу са Вучићем Стамболићем, Живорадом Савићем, Бранком Оцокољићем, Богољубом Ђокићем и Жарком Стишовићем, преко Среског начелства „подејствовали“ су код Банске управе у Сарајеву, 18. новембра 1933, да се за учитељицу у Брезови постави Добрила Стамболић, свршена ученица Учитељске школе. Они не пропуштају да истакну велике заслуге становника Брезове у „минулим ратовима“, који су дали око 300 погинулих бораца. Из тих разлога, кажу, „ваљда имају право да се држава постара да наследници изгинулих родитеља и њихових предака, уколико је то могуће, буду школовани и упознати са прошлосту њихових предака“.²¹

Придворица: И поред отежаних услова рада, учитељ Милован Миљковић (1930/31) постигао је, како пише инспектор Лазар Бојовић, да оствари наставно градиво, изузев веронауке и рачуна у IV разреду. Учитељ се трудио да ђацима предаје разговетно, јасно и одмерено са применом „савремених метода“ иако се при том суочавао са грађевинским интервенцијама на поправци школске зграде, нередовним доласком ђака у школу због болести и велике удаљености; добио је врло добру радну оцену.

Братљево: Учитељ Цветко Велимировић (1930/31) ради са 108 ученика у неподељеној школи, „слабој школској згради и великој удаљености од школе до места одакле ђаци иду у школу“. Из тих разлога, и поред љубави према позиву и озбиљности у прилазу послу, наставник није могао да утврди пређено градиво са ученицима. У односу на друштвену средину, изасланик каже да је рад Ц. Велимировића „на завидној висини“, а као управитељ „водио је тачно све потребне школске књиге“, зарадио је „врло добру оцену.“

Ковиле: Школски инспектор пише да у школи одржава наставу са III и IV разредом Ђорђе Јокановић, учитељ. Он је обављао образовно-васпитне задатке савесно, систематски, организовано, „сав се предао своме позиву, озбиљно схвата све наставничке дужности“, располаже са солидним стручним знањем. „Ванредан успех постигао је у оба разреда систематским и правилним радом“, учинио часове осмишљеним и занимљивим, зато је „интересовање код васпитаника у

пуном жеку“ (1930/31). Најзад, учитељ Ђ. Јокановић истакао се и на народном просвећивању, отуда је „његов ауторитет на завидној висини у месту и околини“. Иницијативе и залагања Ђорђа Јокановића нису, међутим, имала апсолутну подршку грађана Ковиља. Било је и сукоба са средином (1937/38), појединим себичним људима, увек спремним да „истерују правду“. Ако се имају у виду политички сукоби и зађевице, обично уочи избора, онда се могу схватити неосноване оптужбе против овог вредног учитеља. У реферату Министарству просвете, просветни инспектор Никола Сенић, потврдио је високе стручне и моралне квалитете Ђорђа Јокановића, „учитеља у Ковиљу. И наставнички рад Загорке Јокановић вреднован је највишом оценом. Она се исказала као добар учитељ, а „своју дужност озбиљно схвата и савесно извршава“; у њеном одељењу влада „ред, чистоћа и васпитна дисциплина“, потврдила се на плану народног просвећивања.

У току школске 1930/1931. године у шумљанској школи раде три учитеља: Милисав В. Арсовић, Слободан М. Нешовић и Даница С. Нешовић. Једино је сачувана радна оцена за М. Арсовића. У образложењу његове одличне радне оцене, школски надзорник истиче да Арсовић ради у неподељеном одељењу са ђацима III, IV и V вишег разреда; веома добро влада „стручном материјом, а наставничку дужност схвата озбиљно и дисциплиновано“, његов ауторитет у служби и друштву „потпуно је примеран“. Интересантно је да се учитељ М. Арсовић у раду на часовима потпуно приближио радној методи, у целини са ученицима је постигао изванредан успех. Такође, он се истакао и као управитељ школе, „води прописано и тачно све школске књиге“. Изузетна културно-просветна и друштвена активност Слободана Нешовића и његово опозиционо деловање изгледа није одговарало политизираној средини, премештен је у друго место „по потреби службе“. Од новембра 1934. у Шумама службују: Милорад М. Гавриловић и Ангелина М. Гавриловић. Школски изасланик Министарства просвете Никола Сенић, унео је у протокол, 30. јуна 1938, високе оцене за ове учитеље. Ангелина Гавриловић изградила је сопствену методу на часовима, ученици читају течно и логично, лепо пишу, темељно владају рачуном „из све четири рачунске радње“ (ради са 56 ђака I и II разреда). Милорад Гавриловић предаје ђацима III и IV разреда, има у одељењу 124 ученика. И поред рада са великим бројем ученика, он је остварио изванредне резултате у образовно-васпитном процесу, посебну пажњу обраћа националној групи предмета. Чини се да је учитељ М. Гавриловић

постигао највећи домет у учитељском раду са акцентом на радно васпитање, ђачку саморадњу и концентрацију наставних предмета.

У јуну 1931. године, у приличкој школи одржавају наставу: Александар В. Миловановић, Секула Р. Пандуровић и Јелена С. Пандуровић. За показане резултате у руковођењу школом и рад у учионици, С. Пандуровић добио је од школског изасланика одличну радну оцену; у образложењу стоји да поседује добру стручну спрему, а програмске задатке остварује са успехом, на часовима примењује „савремене методе рада“, нове лекције презентира ученицима на атрактиван и занимљив начин, иако има у одељењу 101 ученика. И други учитељ није изостао у квалитету рада; за Александра Миловановића пише у досијеу да осмишљено и плански ради, користи очигледна и друга дидактичка средства, учинио је највеће педагошке продоре у настави „познавања народног језика“; показао је запажене резултате и на народном просвећивању. Јелена Пандуровић ради трудољубљиво, озбиљно и свестрано, прати „правце развоја своје струке“; на часовима активна, одмерена, занимљива у излагању нових лекција. Замерено је учитељици што није потпуно обрадила градиво „из почетне стварне обуке и народног језика“.²²

*
*   *
*

Од средине тридесетих година у моравичком крају запажа се релативна експанзија школства и просвете, отварају се нове основне школе, а број ученика и учитеља се увећава, што се види из наведеног статистичког прегледа:

Школ. год.	Број		Број учитеља			Број ученика		
	школа	одељ.	муш.	жен.	свега	муш.	жен.	свега
1934/35.	13	28	16	11	27	1542	426	1968
1936/37.	15	34	17	15	32	—	—	2039
1937/38.	16	36	18	16	34	1689	500	2189
1938/39.	22	39	21	15	36	1775	598	2373

Учитељи раде целодневно са великим бројем ђака, углавном у неподељеним школама, што утиче на остваривање васпитно-образовног програма. Из количника броја ђака и броја просветних радника, може се констатовати да један учитељ одржава часове про-

сечно са око 70 ученика. И даље, међутим, само део дорасле популације становништва обухваћен је основним образовањем. Према попису становништва, 1931. године у срезу моравичком живи 24.820 грађана (12.033 мушких и 12.787 женских), а основну школу, на пример, школске 1934/35. године похађа 1.968 ученика, што у процентима износи само 7,92 одсто.²³

Међу новоствореним просветним заводима, који проширују мрежу основног школства у моравичком крају, поменућемо следеће школе: 13. септембра 1934. отворено је четврто одељење шумљанске школе у Будожели, где је нешто касније службовао (од 20. марта 1938) Милинко М. Велимировић, учитељ (1919—1943), присталица КПЈ. Планинско село Вионица добија основну школу са једним одељењем 9. септембра 1935, али је настава почела тек 8. марта 1936. у овом заводу радио је кратко време првоборац НОР-а Љубодраг Ђурић, који се истакао у друштвено-политичком раду у селу и шире у читавом крају. У селу Равна Гора са засецима Ношницама, Брђанима, Вуловићима и Поповићима, на основу решења Краљевске банске управе дринске бановине, 26. августа 1935. основана је основна школа, али није успевала да одржи континуитет рада због недоласка учитеља. Посебним актом Дринске бановине, 6. децембра 1937. отворена је основна школа у Доњем Шаренику. Међутим, ученици и ђачки родитељи дуже су чекали долазак у село учитеља, што потврђује извештај среског начелника у Ивањици 22. јануара 1938. Из извештаја Среског начелства за четврто тромесечје 1938. године може се констатовати да је отворена основна школа у Бруснику (општине Остативија) 1938. године, али се у овај завод није јавио на дужност ни један учитељ све до 5. јануара 1939, када је написан службени извештај. У школи је почела настава када је у село стигао учитељ Милан Г. Вујовић (Сарајево 1912 — Лучке колибе 1943). Он је стекао велику популарност у месту, истакао се у организовању културно-забавног живота. Мештани су били пријатно изненађени када су имали прилику да слушају „са виолине њиховог учитеља“ музику Шопена и Штрауса. Школске 1938/1939. године почеће да ради основна школа у Вучаку, а за првог учитеља постављен је истакнути просветни радник, присталица КПЈ, Часлав Д. Марјановић (Обреновац 1907 — Придворица 1942).²⁴

Схватајући значај и улогу просвете, школске власти предузимају одлучније кораке на плану материјалног унапређења школства. Среско начелство у Ивањици у редовном тромесечном извеш-

тају од 22. јануара 1938. предлаже Краљевској банској управи дринске бановине:

Старе школске зграде треба грађевински адаптирати и реновирати, како би се добио већи број учионица „ради стварања нових одељења и уписа већег броја дорасле деце у школу (Брезова, Ковиле, Прилике, Придворица)“. Неопходно је што пре изградити нове школске зграде у Горњој Глеђици, Д. Шаренику, Вионици, Вучаку, Медовинама, Равној Гори, Опаљенику, Средњој Реци и Будожелји. „Све поменуте школске зграде може подићи само и једино држава, или бановина из својих средстава, јер је народ у овом пасивном срезу веома сиромашан те није у стању ни најмање новчане жртве поднети. Вредност сваке проширене или подигнуте школске зграде могао би народ кроз свој општински буџет отплатити државној или бановинској каси у годишњим ратама од 5—10 хиљада динара за 20—30 година“. Даље, у пројекцији развоја школства стоји да се све мање школе, одељене више од четири километра од главних школа, прогласе за самосталне установе „у интересу бољег рада у истима“. Указује се (и апелује) вишим просветним властима на потребу одговорније политике постављања учитеља у срезу моравичком „како неби било застоја у раду (Д. Шареник, Ивањица)“. У циљу ширег обухвата ученика у школама и њиховог редовног похађања наставе, треба „из државних и бановинских средстава“ набављати уџбенике и школски прибор „и у потребној количини и броју бесплатно и на време давати свим ученицима“.²⁵

Између два рата (1919—1939) основно школство у моравичком крају суочавало се са материјалним тешкоћама, недостатком наставних збирки, учила, кадрова, просторија за наставу; развијало се у релативно отежаним друштвено-економским приликама. Међутим, и поред различитих, често неповољних услова и изазова времена, повећан је број основних школа, а школска мрежа проширивана је, што се особито запажа по оснивању Дринске бановине почетком тридесетих година. У овај заостали крај западне Србије највише су постављени и премештани, „по потреби службе“, опозиционо расположени и слободоумније оријентисани учитељи. Интересантно је да су сви они били изванредни просветни радници, што сведоче њихова службена досијеа са запажањима школских надзорника. Поред осталих, истакли су се у васпитно-образовном раду, народном просвећивању и друштвено-политичкој активности: Добривоје Никачевић, Светолик Петровић, Милан Г. Вујовић (1912—1943), Љубиша Д. Радоњић (1920—1942), Милосав Матовић ((1918—1942), Ми-

линко М. Велимировић (1919—1943), Часлав Д. Марјановић (1907—1942), Љубодраг Ђурић, Ђорђе М. Митрашиновић, Цветко Велимировић, Ђорђе С. Јокановић, Милош Глишић (1918—1943), Владимир М. Пешић. . .

НАПОМЕНЕ

1. Архив Југославије, Министарство просвете, одељење основне наставе, даље АЈ, МП основна настава, фонд 66, фасц. 311, док. 10. октобар 1923.
2. АЈ, МП основна настава, фонд 66, фасц. 311, док. 12. март 1922.
3. Исто, док. 17. фебруар 1921.
4. Исто, извештај Мил. В. Арсовића, 1. августа 1920.
5. Исто, док. бр. 993, 18. јули 1921; С. Игњић и други, „Ивањица“, Београд, 1972, 179; текст о школству реконструисан и компонован на основу изјава: Драгића Пантовића, учитеља у пензији, и података Љубомира Марковића.
6. „Предходни резултати пописа становништва и домаће стоке у краљевини Србији, 31. децембра 1910“, пета књига, Београд, 1911, 74; „Предходни резултати пописа становништва у краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 31. јануара 1921“, Сарајево, 1924, 80; АЈ, МП, основна настава фонд 66, фасц. 311, док. 8. август 1922.
7. АЈ, МП основна настава, фонд 66, фасц. 311, док. 8. фебруар 1922.
8. Исто, док. 8. август 1922; ф. 66, фасц. 312, док. 5. фебруар 1926. И наредних година наставља се акција на изградњи школе у селу Рокцима „на Међуречју“. У тим настојањима истакли су се: Драгољуб Ристић, Антоније Пешић, Љубомир Радивојевић, Јован Даниловић и други (ф. 66, фасц. 312, док. 6. новембар 1931). Школски објекат је, међутим, саграђен тек 1938. године. (Љ. Марковић, „Хроника Међуречја“, рукопис).
9. Исто, док. 29. јун 1923.
10. Исто, ф. 66, фасц. 312, док. 14. јун 1926; 16. децембар 1927. Радови на изградњи школског објекта прекинути су 1927, све до 1932, када је Школски одбор добио зајам од Државне хипотекарне банке у износу од 14.000 динара.
11. Исто, док. 10. новембар 1928.
12. АЈ, МП основна настава, док. 30. априла 1928; Архив СРС, Министарство просвете, досијеа просветних радника ф. VI, 21. Први учитељ у Братљеву Цветко Велимировић рођен је у Ивањици 1908. године, учитељску школу завршио у Београду 1928, а практични испит у Ужицу 1934. године. Истакао се у раду на народном просвећивању, прихватио политику КПЈ, радио на страни Удружене опозиције.
13. АЈ, МП основна настава, ф. 66, фасц. 312, док. 1. фебруар 1928; 18. август 1929.
14. Исто, фонд 66, фасцикуле 311, 312.
15. Исто, фонд 6, фасц. 312, док. 18. август 1929.
16. Исто, док. 2. март 1930, док. 13. октобар 1931.
17. „Просветни гласник“, год. XLV, 12. децембар 1929, 1118—1119.

18. Исто, 1110—1119; АЈ, МП основна настава фонд 66, фасц. 312, 24. јун 1931.
19. Исто, док. 31. август 1929.
20. Исто, док. 24. јун 1931.
21. Исто, извештај Лазара Бојовића, изасланика Министарства просвете крајем школске 1930/1931. године; док. 18. новембар 1933. (молба грађана села Брезове за постављање Добриле Стамболић).
22. Исто, извештај изасланика Лазара Бојовића, Архив СРС, Министарство просвете, досијеа просветних радника ф. ХХХП, 43; Борбе С. Јокановић, рођен је 8. априла 1899. у Ковиљу, завршио богословију у Карловцима, а учитељски државни испит у Ужицу 1928.
23. Краљевина Југославија, „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. I, Београд, 1937, 39. Народни музеј у Титовом Ужицу, Архивски фондови Дринске бановине (фотокопије) бр. 8507/6, 1. април 1935; 9188, 1. децембар 1936; 9598, 22. јануар 1938; 9803/5. јануар 1939.
24. АЈ, МП основна настава фонд 66, фасцикула 313, решења Краљевске банске управе Дринске бановине у вези отварања нових школа у срезу моравичком.
25. Народни музеј у Титовом Ужицу, фотокопије докумената Дринске бановине број 9803/3, 5. јануар 1939.

LES ÉCOLES PRIMAIRES ET LES INSTITUTEURS DANS LA RÉGION DE MORAVICA ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES (1919—1939)

Au cours des guerres menées entre 1912 et 1918, dans la région de Moravica (la ville d'Ivanjica et ses environs), tout comme dans le reste Serbie, les bâtiments scolaires furent démolis, le mobilier détruit, les bibliothèques et le matériel scolaire pillés. Le total des dommages de guerre de toutes les écoles de la région s'élevait à 73.210 dinars du Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes.

Après les guerres, grâce aux efforts exceptionnels de la population, des autorités et des missions étrangères, ainsi qu'à ceux des enseignants, la situation dans les écoles fut normalisée peu à peu depuis que l'enseignement reprit au cours de l'année scolaire 1919/1920. Dans les années suivantes le nombre d'écoles et d'instituteurs augmenta, ces derniers se chargeant aussi de la mission culturelle et sociale confiée aux institutions d'éducation. Néanmoins, dans cette région économiquement sous-développée, les comités scolaires et les enseignants se heurtaient sans cesse à la pénurie de locaux scolaires et de matériel nécessaire à l'enseignement.

Mais, malgré toutes les conditions souvent défavorables et les défis du temps, le nombre d'écoles ne cessa d'augmenter jusqu'à la veille de la Seconde guerre mondiale, ce qui en étendit le réseau dans une large mesure.

En ayant recours aux documents d'archives authentiques, l'auteur a exposé le développement des institutions scolaires à Ivanjica et dans ses environs en s'appesantissant sur la construction des bâtiments scolaires, l'enseignement et le cadre enseignant.

Dr Stevan IGNJIĆ

ПРИЛОГ

ХАЏИ-ПРОДАНОВА БУНА 1814.

ЗБОРНИК РАДОВА ПРИКАЗАНИХ НА НАУЧНОМ СКУПУ
У ЧАЧКУ ОДРЖАНОМ 25. СЕПТЕМБРА 1989. ГОДИНЕ

Ч А Ч А К, 1990.

Народни музеј Чачак
Историјски институт САНУ Београд
Друштво историчара Србије

Уредник: МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Рецензенти: Др ДАНИЦА ИЛИЋ и Др ТОМА ПОПОВИЋ

НАУЧНИ СКУП ХАЦИ-ПРОДАНОВА БУНА

Поводом стоседамдесетпете годишњице Хаџи-Проданове буне, која је отпочела 26. септембра 1814. у Трнави код Чачка, Народни музеј из Чачка, Историјски институт из Београда и Друштво историчара Србије организовали су научни скуп посвећен овом догађају, који је најавио други српски устанак.

Научни скуп одржан је 25. септембра 1989. године у Чачку. Отворила га је Олга Николић, председник Културно-просветне заједнице Србије.

Научним скупом руководио је академик др Владимир Стојанчевић. Поднесено је више саопштења, чији су аутори, по оцени академика Стојанчевића, успели да расветле неке мање познате или чак непознате моменте из Хаџи-Проданове буне и времена после ње.

Публикујемо та саопштења и друге материјале са овог научног скупа.

**УВАЖЕНИ УЧЕСНИЦИ НАУЧНОГ СКУПА,
ДРУГАРИЦЕ И ДРУГОВИ,**

Обраћам вам се у име Одбора за обележавање 175. годишњице Хаџи Проданове буне, да вам пренесем наше жеље за плодан рад у научном сагледавању теме за коју сте се определили.

Посленици културе и научне истине овог краја са поштовањем и радозналешћу очекују ваше тумачење времена, догађаја и личности Хаџи Проданове буне, како би досадашњим знањима додали нова знања, ради целовите историјске оцене, о збивањима која су претходила буну и шта је буна на овим просторима значила.

Радује нас, да је са Историјским институтом и Друштвом историчара Србије партнер у организовању научног састанка Народни музеј Чачка, што нас уверава да је Народни музеј Чачка досадашњим радом стекао стручно поверење ових угледних организација.

Буне прате историју српског народа.

Увек, када сам у разним поводима била подстакнута да о бунама размишљам, питала сам се, шта је то у српском народу, какав је то немир који га и у најсуровијим животним недаћама покреће на отпор и поред извесности одмазде, упркос очекиваног бруталног насиља? Како се разбукти ватра побуне и поред привидне немоћи пред силама одозго пред крик и патњу сопственог народа? Одакле се црпи снага

када се живи у страху за живот, у страху од затирања националне особености потомства. Одакле израстају градитељи будућности који не себе ради, него других људи ради излажу ризику сопствени живот и покрећу масу на промене да својом појавом и делом додају нешто ново животу, додају нешто ново у биће народа.

У свести српског народа је укоренењено то историјско искуство немирења са ропством, са неправдом, са силом, немирење са понижењем било од страних завојевача било од домаћих деспота и узурпатора власти и одлучивања. Друштвене несреће увек су код нас тумачене као несреће читавог народа, јер се никада не зна којег појединца ће несрећа мимоићи а кога ће снаћи.

Слободарске традиције живе у српском народу. Неслобода сопственог народа, али и невоље људи из различитих географских средина биле су у нашој историји покретач нашег отпора и немирења. Биле су увек позив да се напусти мир породичног дома и стави храбро у службу општег напретка.

Отуда, ми не разумемо, како се у неким крајевима нашим, не разуме широко изражен револт којим је СР Србија обележила ово садашње време и изразила протест због патњи српског и црногорског народа и свих других обесправљених народа на Косову и захтев за промену места СР Србије у нашој државној заједници.

Када је појединачни отпор био безуспешан, буна је отварала наде и веру у могућност успеха народа, а пред народним добром увек је било челника који су потискивали страх и били спремни на лично трпљење, а народ је у време историјских преломница знао где је прогрес и са ким и на коју страну треба да крене.

Верујем, да ће ваша расправа овде у Чачку недалеко од Трнаве из које је Хаџи Проданова буна кренула дати одговоре на задата питања која сте себи поставили. Желим вам успешан рад.

Олга НИКОЛИЋ

Академик др ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

КНЕЗ МИЛОШ И ХАЦИ-ПРОДАНОВА БУНА

У ослободилачким покретима новије историје српског народа у Србији Хаџи-Проданова буна 1814. године, иако краткога трајања, имала је видно и значајно место. Настала у међураздобљу првог и другог устанка као последица изванредно тешке турске управе после пропасти Србије 1813. године, она је — опет — својим несрећним последицама убрзала нови устанак под кнезом Милошем 1815. У процесу тридесетогодишњег трајања Српске револуције од 1804. до 1833. за осамостаљивање од непосредне турске власти, Хаџи-Проданова буна, слично као што је 1804. године избила буна на дахије, јавила се колико као реакција на невиђену суровост турске управе, толико и као израз народне самосвести да се несметани народни живот могао одвијати само у својој слободној држави ослобођеној турског присуства и туторства.

Хаџи-Проданова буна избила је у септембру 1814. године, најпре у Трнави и драгачевским селима, трајали је непун месец дана, а обухватила је подручје три нахије: пожешке (чачанске), крагујевачке и јагодинске. У пределима пожешке нахије није трајала дужи од неколико дана, али је, зато, настављена, — са већим интензитетом и бројношћу учесника — у суседној крагујевачкој, затим јагодинској

нахији. Иако, на крају свог трајања, није дала ниједну значајнију битку, она се несрећно завршила, не због турске бројне надмоћи, већ услед неорганизованости, разједињености народних представника и избијања у невреме.

Хаџи-Проданова буна пропала је оставивши тешке последице у ионако крајње заоштреним српско-турским односима. Турски терор, који је уследио после пропасти буне, својим безумљем и безмерношћу, међутим, убрзо, довео је 1815. године до новог покрета, новог устанка Срба у београдском пашалуку, који је — поучен управо искуством неуспешне Хаџи-Проданове буне — коначно успео да сузбије злоупотребе и репресије турске власти, и да успостави једну врсту унутрашње самоуправе у београдском пашалуку, што је стварност коју је Порта морала признати ферманима 1815. и почетком 1816. године. Управо у овом смислу, као једно ново и велико искуство у низу оних који су остали иза првог српског устанка, и као хронолошка и друштвено-историјска веза између првог и другог српског устанка, Хаџи-Проданова буна је задржала значај у историји српских народних покрета са почетка XIX века за ослобођење од туђинских власти и стварање своје националне државе. Ево, за ову прилику обележавања њене 175. годишњице, неколико чињеница, а у складу са темом „Кнез Милош и Хаџи-Проданова буна.“

За утврђивање становишта и односа кнеза Милоша према Хаџи-Продану и буни коју је он прихватио да предводи после догађаја у Трнави, важно је расветлити неколико претходних чињеница. Хаџи-Продан Глигоријевић, прешавши из Сјенице Карађорђу на почетку устанка, већ 1806. године постао је војвода дајићке кнежине старовлашке (тј. сјеничке) нахије и, све до лета 1813. стајао је под командом Милоша Обреновића као заповедника јужног српског фронта, који се, тада, протезао од Дрине до Моравице. По пропасти 1813, по угледању на друге и углавном на позив Милошев, Хаџи-Продан се предао Турцима, па се тако вратио у село Рашчиће, где је имао своје „дворе“, одакле је 1814. године прешао у манастир Трnavу код игумана Пајсија Ристовића. Ту се склонио од куге, са својом породицом и четворо браће. Овде, у Трнави, он је уживао благонаклоност чачанског муселима Латиф-аге, који је, из истих разлога, добегао у манастир са својом (осмочланом) тевабијом — пратњом. Под турском управом, као баш кнез чачанске нахије, био је бивши члан Правителствујућег совјета Аврам Лукић, који је, као и Хаџи-Продан, имао везирову бурунтију о легализацији свог новог положаја и места становања.

За ово време, после предаје, и Милош Обреновић био је од стране турске власти и постављен за кнеза рудничке нахије, али је са породицом живео у селу Шаранима, близу Бруснице. Тек 26. јуна 1814. Сулејман-паша, београдски везир, бурунтијом је поставио Милоша Обреновића за башкнеза три нахије: крагујевачке, рудничке и чачанске, и „који ће — како је Сулејман-паша наређивао кадијама, војводама, кнезовима- каџабашама, кметовима, грађанима и „по селима људима“ — расправљати послове све раје, која живи у кругу више речених нахија“. На тај начин, по суду историчара Михаила Гавриловића, „Милош Обреновић, кнез рудничке нахије, добио је старешинство још над крагујевачком и чачанском и постао несумњиво најугледнијим човеком у пашалуку“. Тако је Хаџи-Продан, после субординације у време првог српског устанка, 1814. године још једном имао над собом Милоша Обреновића. Како је кнез Милош, у ово време, добро стајао код Сулејман-паше, то је његов пријатељски однос према Хаџи-Продану значао доста и за његову безбедност пред нижим органима турске власти у чачанској (пожешкој) нахији.

Ова чињеница била је важна у развоју догађаја који су наступили у овој, 1814. години. Бесумње, и у овој, новој ситуацији пријатељске везе између двојице угледних бивших устаничких војвода биле су и даље присутне. То стога што је Милош Обреновић настојао да око себе, у својој близини, за сваки случај, има што више угледних и искусних људи — старих ратника и старешина из времена првог устанка. Чак и пошто се Хаџи-Продан ставио на чело буне, коју су изазвали игуман Пајсије и Хаџи-Проданов брат Мијајло, кнез Милош је покушао да Хаџи-Продана привуче на своју страну желећи да народни покрет одгоди за неко повољније време. До раскида међу њима је, међутим, дошло кад је Хаџи-Продан одбио да се повинује Милошевом савету и опоменама да распусти људе који су се, у Трнави и драгачевским селима, ставили под његову команду.

Хаџи-Проданова буна, како је познато, избила је 26. септембра 1814. године тако што су трнавски игуман Пајсије и Хаџи-Проданов брат Мијајло, после неке свађе са момцима Латиф-агиним (било их је осморо у манастирском конаку), ове разоружали, везали (и покупили муселимову хазну — касу) и одвели их у Небош-гору на Јелици, где су се већ налазиле неке хајдучке чете. На потајни позив свог брата, Хаџи-Продан, који се налазио у обиласку села, са Латиф-агом, одвојио се од турског друштва, дошао у Трnavу, где се одмах ставио на чело изненадне буне. Вук Караџић је о томе писао: „Ето тако се опет почне буна против Турака, и плане као ватра преко све нахије

пожешке и јагодинске, и отиде у крагујевачку. Како чује Хаџи-Продан шта је било у Трнави, он одмах побегне од Латиф-аге у народ и стане купити чете; па онда Милошу пошаљу некога попа Симу, и молећи га поруче му да и он подигне нахију рудничку и крагујевачку, и да им свима буде старешина, место Црнога Ђорђија. Милош, пак, видећи да од те буне сад (пред зиму) ништа бити не може, отпоручи им да он у то пристати неће, него и они да гледају да се умире, да се главама не играју и народа да не губе; а попа Симу пошаље у Београд Сулејман-паши, да му управо каже како се буна подигла“. Истовремено, кнез Милош је обавестио и рудничког муселима Ашин-бега да је спреман да са људима рудничке нахије и нешто муселимових Турака оде у побуњену пожешку нахију да умири народ сваљујући кривицу на већ раније одметнуте хајдуке. Вук је наводио како Милош, дошавши у побуњена села, „стане народ карати: у шта су пристали, да погубе главе и робље“ тражећи од њих да се примире, јер „да буни сад нема времена, а да јој је време, он би најбоље знао и најпре би је почео“. Са своје стране Сима Милутиновић је наводио као разлоге Милошевом негативном одговору Хаџи-Продану и игуману Пајсију и то да „нејма се за војевање потребних ствари“, и како оголели и „свеопљачкани“ народ нема чиме да сачека „зимске љутине“, како ће Турци сад „брже но икада притећи и оклопити нанови. . . а без икакве милости, разлике и поштеде“. Милошево становиште је било „да саветује свакога брата Србина, да се не вара у ту буну загазити“ . . . а да „они, пак, што су то започели нека бјеже и главама без обзира у свијет, куд их очи воде, и ноге носе и то што брже и даље, за све је боље, а за њих најбоље и најпробитачније“.

У објашњавању разлога зашто је кнез Милош осуђивао покренуту буну у Трнави и Драгаечву, али и по другим побуњеним крајевима, можда је најјаснији био кнежев лекар, италијански емигрант—карбонар (либерал и револуционар) Бартоломео Куниберт, иначе писац једне запажене историје првог српског устанка и Милошеве владе у Србији. По њему, „време и околности беху рђаво изабрани; зима се приближаваше; бејаше оскудица у храни, оружју и новцу, а куга још бешњаше“. „Било се бојати да Срби, у раду на пословима око тврђаве београдске, не буду задржани као таоци, или да не плате животом за буну својих сународника. Исељеници нису могли бити ни од какве помоћи општој ствари . . . Места, која су требала служити за уточиште, као у првome устанку, женама и деци, не беху још нимало припремљена; оставити своје породице по селима, значило је предати их у ропство и оставити их на милост и немилост суровом не-

пријатељу; склонити их по скривеним местима (збеговима) у дубини шума, значило је осудити их да помру од зиме на оштром времену. Најпосле, што је чинило још већу забуну, било је то, што им је Бечки конгрес, којему су неколико родољуба поднели били молбу у корист Србије, саветовао мир, докле им он не притече у помоћ. . . Одмеривши све ове околности, Милош јасно увиде да буна, која се спрема била букнути, не може имати доброга исхода, и да би се народ, кад би је хтео потпомоћи, изложио недогледним несрећама и очигледној пропасти. Он, дакле, поручи Хаџи-Продану и осталим устаницима да се макну тога предузећа; саветова најподозривијима да позову побуњени народ да се врати на своја огњишта, па да се и сами бегством склоне од неизбежне опасности, а од своје стране обећа употребити сав свој утицај код Турака, да би оправдао оне који су имали учешћа у буни, како не би претрпели њене несрећне последице“. После овога тумачења Милошевог изласка у народ, било је јасно да је даљи опстанак буне био озбиљно доведен у питање.

Хаџи-Продан, пошто се, на позив из Трнаве, ставио на чело буне, ни сам није био довољно уверен да је она почела у право време и да су за њу биле извршене најнеопходније припреме. Сима Милутиновић, најбољи историчар Хаџи-Проданове буне, писао је да је Хаџи-Продан у разговору са бившим јелечким војводом Радосавом Јелечанином (кога је Латиф-ага такође прихватио) на његово питање „шта се то ради, и о чему а под зиму“, одговорио — „да ни сам не зна шта се чини, нити је томе он рад, ни садруг, веће по невољи, што су му браћа рођена, него и безумна у зло загазила, и хајдучке послове и буну започела“. Јелечанин, храбри војвода из времена првог устанка у новопазарској нахији, није похвалио покретаче буне. Са друге стране, Хаџи-Продан није показао ни довољно предводничке и мобилизаторске снаге да, као проглашени вођ буне у пожешкој нахији, претвори буну у устанак, у шири и дубљи народни покрет, око кога би се окупили Срби из околних кнежима и нахија. Куниберт наводи да је Хаџи-Продан боравио у Трнави „с малим бројем људи“.

Сазнање да буду не прихвата кнез Милош, обесхрабрила је Хаџи-Продана, тим пре што се и Латиф-ага спремао на освету, а било је извесно да је и Сулејман-паша из Београда хитно послао на побуњене крајеве око 700 делија — коњаника под вођством свога ћехаје Имшир-паше. У међувремену и Милош је кренуо да буну примири, не би ли, тако, на време предупредио долазак поменутог турског одељења, тим пре што се на Чачак био упутио и један одред Карафејзиних крцалија (који су долазили из правца Крагујевца и Каранов-

ца). За то време Хаџи-Продан се, изгледа, доста неактивно односио према буни. Нема података, на пример, о томе да је покушавао да успостави везе са вођама — предводницима буне у суседним крајевима.

Када је после неколико дана дошло до сукоба у Небош-гори, главнина Хаџи-Проданове војске (непознате бројности) разбијена је и он се морао пребацити преко Мораве, бежећи у Грузију, која се, такође, нешто касније него Трнава и Драгачево побунила, као и Лепеница у крагујевачкој и Левач и Темнић у јагодинској нахији. Тежак удар за Хаџи-Продана био је и одвођење у ропство чланова његове породице и хватање игумана Пајсија у селу Горачићима, које је, по писању Симе Милутиновића, Имшир-паши проказао драгачевски кнез Илија. Хаџи-Продан, после свега овога, нашао се у селу Јешевцу (рудничка нахија), у кући Јована Жујовића, чијим је посредством дошао у везу са Николом Вукићевићем из Светлића, организатором буне у крагујевачкој нахији. Но, Хаџи-Продан је био већ сломљен и у великом страху од турских потерних одељења. Спас је потражио бежећи, са браћом и малобројним пратиоцима, ка Сави — како би се докопао аустријске границе.

Пораз и бекство Хаџи-Проданове значили су крај буне у чачанској нахији. Хајдучке чете, додуше, остале су и даље на окупу, али су се повукле дубље према Старом Влаху. Имшир-пашина војска и крцалије кретали су се из Чачка у свим правцима чачанске нахије. Буна је кратко трајала, али је оставила тешке последице, које су се дуго осећале. По Куниберту, „буна беше стишана по готову без проливања крви, посредовањем Милошевим“. Таја-пашине репресалије, међутим, настале су тек неколико дана касније када се, изгледа, кнез Милош, са својом пратњом, упутио да стишава буну у Грузију, да тамо посредује између народа и турских одреда, које су предводили крагујевачки муселим Ашин-бег и Латиф-ага, који се задржао у Карановцу. Велику тешкоћу за одржавање буне представљао је и долазак новопазарског Адем-паше са бројним башибозуком. У сваком случају, бројни Турци, који су се окупили око Имшир-паше, најпре са центром у Чачку, почели су окротно наметати народу контрибуције и вршити масовне пљачке и хапшење виђенијих људи, најпре у селима пожешке нахије.

Када се ово прочуло, буна у Грузији и јагодинској нахији достигла је врхунац. Милан Милићевић је, по сакупљеним сведочењима, касније записао да су се у овим кнежинама почели „прибирати све бољи и бољи људи да се чак и јагодинска нахија ускомеша и поче

тући Турке“. Прокламација Николе Вукићевића из поменутог села Светлића подстицала је све више народ на оружани отпор, али до организованог устанка, ипак, није дошло. Кнез Милош је и даље био противан борби са Турцима, и то је било пресудно да буна не прерасте у устанак. Долазак вишехиљадите војске Имшир-пашине у Грузју, затим у Крагујевац, Јагодину и јагодинску нахију, изазвао је бежање побуњеног становништва у шуме и планине, па се буна убрзо завршила и у крагујевачкој и у јагодинској нахији.

Овде ваља поменути храбре народне предводнике који су око месец дана држали буну гонећи (заостале) Турке из народне средине. То су били у Грузји: Сима Милосављевић Паштрмац (барјактар Карађорђевић и војводе Антонија Пљакића), Тома Вучић Перишић (из села Вучковице), Благоје (из Кнића), Петар Туцаковић (из Честина), Станко Миличевић (из Витановца, бивши капетан под Карађорђем) и други. У јагодинској нахији ту су били најпре браћа Стеван и Јован Јаковљевић (Карађорђевић војводе), а у рудничкој нахији, такође Карађорђевић војвода, Лазар Мутап (из Качера).

Факат да се у Грузји и јагодинској нахији буна разбуктала управо када је Хаџи-Продан напустио пожешку нахију, где су Турци Имшир-пашини одмах завели пуну контролу, речито је говорио о неорганизованости буне и о slabим везама међу народним предводницима. Сазнање да је кнез Милош био одлучно против буне, демобилизовало је становништво и ових крајева. Многи Срби, на обема странама, нису хтели међусобно проливање крви, а са октобарским данима који су наговештавали скору зиму, опадало је и одушевљење за даље проширење буне. И сам кнез Милош настојао је да са побуњеним народом не дође до оштрих борби. Тако је чак и једна победа Грузана над Турцима и Милошевим људима остала без већих последица. Насупрот све већем придоласку турских башибозучких одреда и Имшир-пашиних делија, слабо наоружани српски сељаци нису имали изгледа за неке веће и коначне успехе. Кнез Милош је успео да у народу ових кнежина преовладају његове идеје о одустајању од даље борбе и да од Имшир-паше добије обећање о опросту за побуњене крајеве.

Али, Турци нису одржали обећање. Напротив, искористили су прилику да опљачкају многа села — нарочито у јагодинској нахији — а да у Крагујевцу, Јагодини и селима обе ове нахије позатварају неколико стотина људи и да изврше силне пљачке и многа злодела. Многи од ових ухапшеника били су одведени у Београд, где су, скоро сви, завршили смрћу: јатаганом, давлеењем, батинањем, глађу и —

посебно — натицањем на колац. И Сима Милутиновић, по сведочењима савременика, и Михаило Гавриловић, по аутентичним архивским (аустријским) документима, наводили су број од око 300 убијених Срба у овој буни, која је убрзо била названа Хаџи-Продановом.

Терор који је Ђаја-паша завео, не одмах, био је крајње оштар и безобзиран, тако да је, по добро обавештеном казивању Кунибертовом, „свирепство Сулејманово превазилазило свирепство дахија“. Побуњени крајеви, а затим и Београд, постали су велика касапница Срба. Вук Караџић и Сима Милутиновић опширно и са пуно детаља изнели су, у својим списима, бројне злочине и масовна страдања српског становништва с краја 1814. и почетком 1815. године. Тако, на пример, само робља — жена и деце било је доведено у Београд „близу сто душа“. И прота Матеја Ненадовић, који је од краја 1814. и почетком 1815. године обилазио аустријске и руске дипломате у Бечу, наводио је да је, до почетка јануара 1815. у Београду било посечено мачем 173 „глава“, у Крагујевцу 86, у Чачку 78, у Драгачеву 60. Такође, записао је Прота Матеја о свом пословању у Бечу, под 26. јануаром 1815. године, „да су разумели да из Драгачева воде свезане Србље у Београд и по путу секу где који сустане, и не зна се хоће ли кога жива и довести числом 100“ људи, а од других крајева — да су Турци опустошили Гружу, крушевачки крај и Жупу, затим посебно Ђуприју. У локалним размерама узев, страдања западноморавских кнежина од Драгачева до Темнића у 1814/15. години, после Хаџи-Проданове буне, била су тежа од страдања после слома устанка 1813. године.

Сумирајући разлоге и мотиве турског терора у Србији пре Хаџи-Проданове буне и после њеног угушења, Михаило Гавриловић је, на основу бројне и различите (претежно аустријске) архивске документације, утврдио како „уопште о опстанку народа после угушења Хаџи-Проданове буне слабо се ко бринуо, у Србији је завладао најцрњи терор, то је време у коме Србин није уживао никакву заштиту, готово као у ратно доба. За Турке није било питање о већем или мањем броју неверничког становништва у једној области . . . Сулејман-пашина тиранија није потицала само из жеље за осветом, она је имала свој извор и на Порти: турска државна политика захтевала је да се српски народ, ако не уништи, оно бар тако осакати да Порта у томе уображеном сукобу са Европом, нема никакве штете бар од њега, и страстима и фанатизму турском дата је потпуна слобода. . .“ О турском терору земунски Срби писали су Проти Матеји, Димитрију Фрушићу и Димитрију Давидовићу првих дана 1815. године — „да Турци

нису ни најмањи своје јарости у Србији умекшали, но једнако Србље бију, секу, харају, робе, и на коље набијају, и да се њиова злоба све до дан до дан више и више умножава а не умаљава, и да су Турци сасвим намерили и име српско да се не чује истребити...“ Аустријски званични кругови нису крили од Проте Матеје да пренесу један детаљ из службене преписке свог послаништва — интернунција у Цариграду са владом у Бечу, по коме је „наш јелчија дивану турском говорио (о српској ствари), на ништа успео није. Сам је Реис-ефендија (турски министар спољних послова), казао „да та раја мора помрети, која се тако често буни“. Међу српским емигрантима у Аустрији, у фебруару 1815. године, знало се да је од султана изашао катил-ферман (тајни ферман) на сву Србију, и да хоће да све исече...“

Пред оваквом безизлазном ситуацијом и са рђавом перспективом за могући миран живот Срба под турском влашћу у београдском пашалуку, једини частан излаз био је у покретању нове буне, заправо новог устанка, сличног оном из 1804. године. Болно и тешко искуство неуспеле Хаџи-Проданове буне било је добра поука и пример за добру поруку: Срби су се могли ослободити турске страхотне управе једино на широкој подлози јединства мисли и акције, међусобног поверења и заједничког иступања у борби за своју слободу. Народни збор у Такову на Цвети 1815. и кнез Милошев пристанак да буде на челу новог устанка против Турака, пола године после слома Хаџи-Проданове буне, подигнутог готово у истом крају као и 1814, али са знатно другојачијом припремом и општом замисли ратовања, показао је да је Србија кренула да исписује нове странице своје историје. У овом погледу није без разлога родољубиви, али објективни, Милан Ђ. Милићевић, у форми живахне патриотске рефлексije о узрочној вези Хаџи-Проданове буне са почетком другог српског устанка записао: „Хаџи-Проданова буна букнула је у недоба, сасвим изненада, без пристанка првих вођа у народу, и без икакве спреме; изложила је целе крајеве зверској освети турској, оквасила је коље мученичком српском крвљу; али је, при свему том, дала непобитних доказа да је народ још жив и крепак, и да десет година својега живота и борбе за слободу није прошло без плода за народно васпитање Срба. На први одважан глас, летеле су стотине јунака у нову борбу за слободу отаџбине! — Народ је био жив, народ је био крепак да пораз претрпи и да се нада успеху!...“

И заиста, као што без првог српског устанка, без његове нерешене друштвене и политичке дипломатије у српско-турским односима, не би било Хаџи-Проданове буне, тако, опет, без њене појаве — ње-

них друштвених, материјалних и психолошких последица — вероватно не би тако брзо дошло до другог српског устанка, пошто је Сулејман-пашина управа у београдском пашалуку представљала само континуирани низ репресивних мера које су водиле истребљењу Срба. Стављен пред дилему да се подчини безмерном насиљу, или да се још једном подигне на устанак — кад је већ осуђен на истребљење, српски народ у београдском пашалуку одлучио се на ово последње. Други устанак 1915. године био је, дакле, природан резултат претходних напора и покушаја да се дође до слободе, укључујући ту и Хаџи-Проданову буну. Њен историјски значај и јесте у томе што је послужила као увод у други српски устанак, овога пута под вођством кнеза Милоша Обреновића. Пожешко-чачански крај биће једна од главних позорница овог новог и, сада, успешног устанка.

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

ДРАГАЧЕВЦИ У ХАЏИ-ПРОДАНОВОЈ БУНИ

У лето 1814. године стање у Чачанско-пожешкој нахији и у Драгачеву било је све несносније. Владајући Турци, посебно чачански муселим Латиф-ага, нису зазирали ни од најсуровијих мера према оним Србима, који се нису мирили са новим стањем и у које су сумњали.

О томе сведоче и два споменика из тог времена, сачувана у Чачку. На једном од њих, на предњој страни, налази се епитаф: „1814 здје посечен јест Јован Кличанин, рођен у селу Церови а живот изгуби у Чачку од сабље силног Латива чачанског муселима“.¹ На другом је записано да „билет удари Глишо Марк[овић] отцу свому Марку Радовановићу из Ступчевића ко[j]и [j]е за отечество и помоћ србску од Турчина Латив аге погинуо овде 12. маја 1814.“² По свој прилици, како закључује Драгомир С. Поповић, Јован Кличанин и Марко Радовановић заједно су ухваћени у некој акцији против Турака.³

Овим невољама народа, у јулу се придружила и „страшна куга по Србији“, „која је косила и насилнике и потлачене“.⁴ Куга је убрзо стигла и у Чачак, па су се људи разбежали по околним селима,

а и сам Латиф-ага, са својим момцима и благом, склонио се у подјелчки манастир Трнаву, око 10 км југоисточно од Чачка. После предаје Турцима, овде је, са браћом и породицом, боравио и Хаџи-Продан Глигоријевић, бивши Карађорђево војвода из Сјенице.

У августу, међутим, куга је готово ишчезла. По нестајању страха од ове болести, живахнули су и Турци и Срби. Латиф-ага наставио је да одводи многе Србе на кулук ради оправке турских утврђења оштећених у првом устанку, али и да прогони оне људе у које није веровао, а којих је било све више. Срби су, пак, осим хајдуковања појединаца, почели да припремају и шире оружане акције против турског насиља.

Почетком септембра, на самој планини Јелици, у манастиру Стјеник, у чијој близини постоји и већа пећина, одржан је тајни састанак већег броја кнезова, духовника и виђенијих људи из Чачка и његове ближе и даље околине. Међу њима били су и Драгачевци: Милић Радовић и његов брат Симо из Каоне, Ђорђе Протић из Гуче, Вујо Бјелокаменац из Котраже, Максим Јанковић — Црковић из Зеока, Радован Томашевић из Краварице, Спасоје Јаковљевић из Прилипа и други. Овде, из Стјеника, завереници су обавестили кнеза Милоша и друге народне прваке о својој одлуци да дигну устанак против Турака, „молећи их да се томе придруже“.⁵

У септембру, ни Латиф-ага није мировао. Имајући абер „да Милић Радовић потпаљује рају са хајдучком четом, а кнез Ђока Протић не стишава народ и ако се клео да ће раја мировати“, Латиф заповеди кнезовима Авраму Лукићу из Рајца и Ђоки Протићу из Гуче, као и Хаџи-Продану, да са њим и његовим момцима прођу селима дуж планине Јелице.

У одређени дан преко Бањице, Жежевице и Рајца, према легенди коју је забележио Милисав Д. Протић — Гучанин, Латиф, у пратњи кнезова и сеиза, стигне у Каону, кући Милића Радовића. „Где ти је Милић“, упита Латиф његовог оца Радоја. „Не знам“, одговори уплашени старац. „Од како ова злокобна чума (куга) отпоче, њега само нестало“. Латиф тада нареди момцима да у синцире повежу жену и децу Милићеву, па рече Радоју: „Чуј, матори, ако ми Милића не пошале у Чачак, твоја снаха и унучад одоше за Београд на пешкеш [поклон] везиру. Унуцима твојим везир ће заштити Стамбол-капију, коју је Милић једном већ баталио... Ако ми се Милић преда, ништа им бити неће“.⁶

Затим Латиф, са кнезовима и сеизима, сиђе у село Лазац на конак.

У међувремену, док је Латиф био на овом путу, Мијаило, брат Хаџи-Проданов, и Пајсије Ристовић, игуман манастира Трнаве, посађају се са осморицом Латифових сеиза, који су остали у манастиру, па их повежу, а агино благо и оружје разграбе. Обавештен о овом догађају, Хаџи-Продан се искраде из Латифове пратње и похита манастиру, где нађе и ослободи повезане Турке, али им није могао вратити благо и оружје.

Овај сукоб са Турцима у манастиру, који се десио на Крстовдан 1814. године, окупио је на Илијаку, на сред Трнаве, огорчени народ из читаве нахије. По захтеву масе, Хаџи-Продан је прихватио да буде вођа, истичући устаничку заставу, око које се, према турским изворима „окупило од две до четири хиљаде људи“.⁷ На овом скупу усвојена је и „прокламација којом је позван и народ ужичке, старовлашке и новопазарске нахије на устанак“.⁸

Кад је чуо шта се дешава у Трнави, Латиф-ага оде у Карановац, одакле је обавестио Сулејман-пашу у Београду о буни у чачанској нахији. Вест о буни стигла је у Београд 28. септембра. Истог дана паша је наредио Ашин-бегу, рудничком муселиму, да, са кнезом Милошем Обреновићем, одмах иде у Трnavу. Дан касније послао је ка Чачку и свога Ђехају [помоћника] Имшир-пашу са неколико стотина коњаника.⁹

Стигавши у Чачак, Ашин-бег остане да сачека пашину војску, а Милошу са мобилисаним Србима да 150 Турака, са Ђор-Зуком на челу, и нареди им да иду у Трnavу и на Јелицу планину и похватају или побију Хаџи-Продана и бунтовнике. Ђор-Зука и кнез Милош, са знају да се ови крију у „Небош планини“, тј. на једном од врхова Јелице, оду тамо и изненада ударе на бунтовнике. Не могавши дати успешан отпор, Хаџи-Продан и остали почну бежати куд који. Већина замакне у густу јеличку шуму и изгуби се у њој. Игуман Пајсије Ристовић и Хаџи-Проданова породица пробију се у драгачевско село Горачиће и тамо се сакрију. Сам Хаџи-Продан, са браћом и неколико момака, побегне према Западној Морави.

Идући за њима, Ђор-Зука похвата и посече око 60 лица по Драгачеву, а највише у Горачићима, где је тражио игумана Пајсија. Око стотину лица у синџирима је повео за Чачак. Робље се одупирало и застајало, па их је Ђор-Зука успут секао и у Чачак довео двадесетак лица.¹⁰

У Чачак је већ био сигав и Имшир-паша са коњицом. Он прими од Ђор-Зуке похватано робље и стрпа га у тамницу, а затим Ђор-Зуки нареди да опет иде у Драгачево у потрагу за Пајсијем и оста-

лима који се нису предали. По поновном доласку у Горачиће, Ђор-Зука присили сеоског кнеза Илију Поповића да прокаже у чијој се кући крије Пајсије. Кад је стигао тамо, Пајсија није било. Тада домаћина ове куће, такође кнеза, Богића Богићевића, Зука силом натера да призна где се Пајсије скрио. Немајући куд, Богић покаже Турцима пећину у Стјенику (на Јелици) у којој Ђор-Зука нађе и ухвати Пајсија.

Арсенију Ломи из Качера, такође Карађорђевог устанику, који је у име Милоша пратио Ђор-Зуку, беше тешко што је Богићевић помогао да Пајсије падне Турцима у руке, па се одлучи да га убије. Изговарајући се Ђор-Зуки да му је остала кеса са дуваном на месту где су претходно били, сустигне Богића и убије га ножем. Потом побегне кроз јеличке шуме. Богићево тело доцније пронађу мештани и сахране на месту које се и данас зове Богићев гроб.¹¹

Чекајући да му Ђор-Зука доведе Пајсија, Ђаја-паша је од затворених Срба из Трнаве и Драгачева посекао око 70 лица, а око 100 утамничених спремио да спроведе у Београд. Међу њима било је и женског робља. Кад је, најзад, и Пајсије доведен у Чачак, Ђаја-паша га, са братом Дмитријем Ристовићем и другим калуђерима, окује и пошаље у Београд. Затим је и сам паша, идући преко Кнића, Јагодине и Крагујевца, где је такође хватао и секао бунтовнике, са робљем које је водио са собом, крајем новембра, стигао у Београд.

О овом „страданију сербском“ и „свирепствију турском“ обавештен је и прота Матија Ненадовић, који се тада налазио у Бечу. У том извештају Проти, пише и ово: „У Драгачеву у то време посечено 60, из Драгачева воде числом 100 свезани[х] Срба у Београд и по путу секу главе где се кои сустиже и не зна се хоће ли кога жива и довести. . .“¹²

Из свега познатог о Хаџи-Продановој буни уочава се да је учешће Драгачеваца у њој било знатно. То се, у првом реду, може рећи за људе у неким селима на јужним падинама Јелице. Међутим, са јеличким Драгачевцима, у буни су учествовали и Гучани, због чега су Турци 1814. године одвели кнеза Ђоку Протића у Чачак као таоца.¹³ Завереници ове буне били су и Вујо Бјелокаменац хајдучки вођ из првог устанка, затим кнежевске куће Томашевића из Краварице, Јаковљевића из Прилипча и други.

Писаних података о свему томе веома је мало; готово их и нема. Остали су само памћење и казивања народа, преношени с колена на колена. Тако се казује да су, на први глас о буни у Трнави, у Горачићима Петковићи, Милован и Петар, бивши Карађорђеви устани-

ци, одмах сакупили десетину људи и са њима кренули према Небошу, где су се налазили Хаџи-Продан и остали побуњеници. Међутим, када су чули да их је Ђор-Зука растерао, они су се вратили у село с тим што су по гребену планине Јелице оставили страже ради праћења кретања Турака. Према казивању Рада Петковића у Горачићима су учесници и страдалници буне били Поповићи, Божићевићи, Станићи, Јањићи—Недељковићи, Главоњићи, Трашевићи, Стојановићи... Помињу се и имена Богосава Петковића, сина драгачевског војводе Новака (погинулог 1813. године), као и Веселиновића Гаврила и Јоксимовића Петра, бивших устаника из Карађорђевог времена. Такође су запамћена и имена неких Станића, побијених од Ђор-Зуке.¹⁴

У роману „Неимари“, који је написао К. П, бивши учитељ, објављеном у „Делу“ (бр. 11, Београд, 1896) наводе се као учесници ове буне Манојло Прокић и Обрад Момировић из Горачића. Међутим, ти се људи не могу данас идентификовати. Можда су то Главоњићи из Горачића, који су се одселили у Водањ код Смедерева, где се презивају Ђорђевићи са надимком Главоњци.¹⁵

Слично је било и у селима Негришори и Зеоке. Према предању које је записао Раде Јованчевић, чувши за трнавски устанак, Јанко Михаиловић Молер из манастира Сретење на Овчару дође у село (Негришоре) и ту се нађе са Стефаном и Симеуном Звркетом, Михаилом Ружићем и другим људима, које упозна с писмом које је добио од игумана Пајсија. Договоре се да одмах почну сакупљати људе у чету. Место прикупљања био је збег у Шибинама. За кратко време скупе чету, али убрзо сазнају и за прве лоше вести о устанку. Чуло се да Хаџи-Продан није успео да пружи озбиљнији отпор Турцима и да се и сам склонио.

Са Јанком Молером био је у договору и Максим Јанковић — Црнковић, кнез из Зеока, али се и он повукао када је чуо да и кнез Милош народ смирује. Због свега овога, кнез Вујица Топаловић предложи да се Негришорци и Зеочани разиђу кућама, што ови и учине. И сам Јанко Молер врати се у манастир Сретење на Овчару.¹⁶

У вези са Хаџи-Продановом буном је и случај бившег Карађорђевог војводе Милића Радовића из Каоне. Пошто му је Латиф-ага одвео жену и децу у Чачак, позвао га је Ђаја-паша на разговор да би га, потом, ставио у синцире и послао у Београд. Са породицом шта се збило — нејасно је, али Милића спасе Турчин Хасан-бег Прајић, родом Ужичанин, који му је и спахија био. Он га некако украде из тамнице горњоградске и одведе својој кући, где се крио више од

пола године. Тек када је, 1815. године, нови устанак у Србији букнуо, Хасан-бег испрати Милића Радовића кући.¹⁷

Најзад, када је Хаџи Проданова буна умирена, Драгачево је и даље остало под контролом Адем-паше из Новог Пазара, чији су војници дуже времена харали и насиљем страх у народу ширили.¹⁸

Општи биланс ове буне био је: преко 300 Срба, укључујући и Драгачевце је затворено, исечено или набијено на колац. Истовремено, узиман је и откуп у новцу, чиме су и њихове породице материјално упропашћене.¹⁹ Уопште узев, иза турске војске, широм Србије, остајали су само пламенови и згаришта српских кућа и гробови раје.

НАПОМЕНЕ

1. Радомир Илић, „Чачак у прошлости“, 1905, 13.
- 2—3. Драгомир С. Пожовић, „Из Латиф-агиног времена“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1974, 79, 80.
4. Михаило Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908, 72.
5. Милисав Д. Протић на свечаној Академији поводом 150-годишњице Првог српског устанка, „Чачански глас“, 1954, 1; и „Весник“ бр. 118/3—4.
6. Милисав Д. Протић, „Трнавски мученици“, Витољ, 1939, 17.
7. Сејфудин Шејх Кемура, „Први србски устанак под Карађорђем“, Сарајево, 1914, 346.
8. „Историја Ужица (до 1918)“, I, Титово Ужице, 1989, 335.
9. Михаило Гавриловић, н. д., 84, 85.
10. Милисав Д. Протић — Гучанин, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 137.
11. Радомир Станић, „Занимљивости из нашег завичаја“, билтен „Врело“, 2, Београд, 1984, 30.
12. Љ. П. Ненадовић, „Мемоари проте Матије Ненадовића“, 1867, 236.
13. Никола Стојић, „Из летописа Гуче“, „Глас Гуче“, 4. децембар 1985, 7.
- 14—15. Радован Маринковић, Грађа, рукопис код аутора.
16. Раде Јованчевић, „Негришорска хроника“, рукопис у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, 1970, 17.
- 17—18. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историа Србије од 1813. до 1815“, Београд, 1858, 101.
19. Нил С. Попов, „Србија и Русија“. I, 109.

МИРКО БОГИЋЕВИЋ

СТРАДАЊЕ ЂОР-МИЛИЈЕ ЗДРАВКОВИЋА

Позната је ужа локација појаве Хаци-Проданове буне, која је избила изненада 1814. године (21. септембра), без претходних припрема. Ова буна је букнула у пожешкој нахији као реакција на низ репресивних мера и намета које су Турци појачавали. Управо, непосредан повод био је сукоб код манастира Трнавe, а организатори су — трнавски игуман Пајсије и Мијаило, брат Хаци-Продана Глигоријевића, војводе из првог српског устанка, који се истакао у борбама 1806. године.

На чело буне стао је Хаци-Продан, који је настојао да организује устанике и да започету буну прошири на крагујевачку и јагодинску нахију. Буна је имала одраза и на ширим просторима Србије, покренула је поново устаничку борбу и жељу за ослобођењем од турског јарма.

Управо, може се поуздано сматрати да је Ресава још од првих дана усанка била организована и спремна на све активности које су предузимале устаничке вође. Није на одмет рећи да су Ресавци били веома активни у последњем аустријско-турском рату, у тзв. Кочиној крајини, јер су они са придошлим фрајкорима држали пролаз у ба-

грданском теснацу нападајући турске караване и оружане пратње скоро непрестано. У време познате сече кнезова и виђенијих људи крајем 1803. године, посечен беше и обор-кнез Петар из Ресаве у Ђуприји од стране злогласних дахија Тосун-бега и Кучук Алије. Њега у устанку замењује познати ресавски војвода Стеван Синђелић, а нешто касније, уместо Ђурице Стојичића, Карађорђе за члана Совјета проглашава Милију Здравковића, кнеза из села Ломнице у горњој Ресави.

Одмах да кажемо да је совјетник (или сенатор, како су га звали) Милија Здравковић, после угушења Хаџи-Проданове буне, био један од многих страдалника — као учесник и завереник. О томе ћемо потпуније — нешто касније. Пре тога — да ближе упознамо ову историјску личност.

Милија Здравковић је постао саветником у почетку 1806. године и то овим повдом. Када је Совјет српски, у селу Борку, 15. августа 1805, на скупштини, установљен, најпре је отпочео свој рад са седиштем у манастиру Вољавчи, а одатле се преселио у Боговођу. Када је Карађорђе, 14. новембра 1805, ослободио Смедерево, Совјет се пресели из манастира Боговође у овај град. Међу члановима Савета био је Ђурица Стојичић из Свилајнца, као представник Ђупријске нахије, односно из Ресаве, кога Карађорђе у Смедереву из Совјета отпусти због тога што је пренебрегао заклетву положену народу. Тај догађај се десио овако:

Једном дође Карађорђе у Смедерево да би присуствовао заседању Савјета. Тада упита проту Матију Ненадовића, као председника, да ли су сви савјетници од нахије донели понумођија? Прота му одговори да јесу. „Да видим“, рече секретар Божа Грујевић и неколико таквих пуномоћја прочита из архиве. „Нађи и брат Ђуричино понумоћје и прочитај ми га“, рече Карађорђе. Секретар пронађе Ђуричино пуномоћје и почне да га чита „како се Ђурица у скупштини заклео најсветијом клетвом“ — „Живим Богом и триста осамнаест богоносних отаца и свим светим (по калуђерски), да ћу ја, Ђурица, са другим савјетницима старати се о свему нашем народу, а посебно о својој нахији, мотрити, истраживати, распитивати и чувати, да не би јачи слабијега, старешина, буљубаша или газда сиромаша праведнога нападао и газдио, ако то не би могао мојим добрим саветовањем прекратити, да ћу без лицемерја и без пристрасности по мојој чистој савести, у Синоду (Совјету) јављати, да Синод како буде знао, права одбранити а крива да каштигује (казни) и проче“... Затим се Карађорђе обрати члановима Совјета речима: „Е, браћо Синоције (онда

су били више браћа него господа, вели прота Матија у својим „Ме-моарима“), је ли вам је Ђурица јавио, да је њему познато, како је један буљубаша једнога поштена и права човека испребијао, ногама и чизмама газио и да је тај човек после четири дна сав испребијан умро?“ „Није господару“, рекоше совјетници. Тада Ђурица устане и поче да се правда: „Заборавио сам, господару!“ Совјетници се почеше договарати, али Карађорђе пресече њихово договарање: „Брат Ђурица, кад си преступио заклетву и ниси над народом надзиравао и ниси чивао овце, а ти узми капу, па иди чувај свиње и срећан ти пут!“ И тако Ђурица Стојичић оде из Совјета. Непосредно после тога народ изабере Милију Здравковића и он дође за члана Совјета ћупријске нахије, у коме је остао све до 1813. године.

На скупштини српских старешина, тј. Правитељствујућег совјета сербског у децембру 1807. године, у Београду, одлучено је да Србија остане и даље подељена на 12 нахија; да се Совјет прозове Сенатом и да се пресели из Смедерева у Београд. У новом Сенату се налазило 12 чланова — из сваке нахије по један, који је био представник своје нахије и бринуо се о пословима ове нахије. Представник ћупријске нахије у Сенату и даље је био Милија Здравковић.

Страдање сенатора Милије Здравковића:

После сјајних победа и мирне слободе за време деветогодишњег трајања првог устанка, Турци поново 1813. заузимају Србију, врше насиља и глобљење српског народа. То је изазвало дизање Хаџи-Проданове буне, али ову малу револуцију на стотине њих је платило животом, а хиљадама њих стењало је оковано у ланцима и букагијама у градским казаматима, апсанама. Турци су многе виђеније устанике довели пред Стамбол-капију у Београду, где су у највећим мукама издахнули на оштром кољу. Био је ово врхунац турске самовоље, јер, Турци су хтели да још јаче заплаше српски народ. Тада је и ресавски кнез и сенатор стари Милија Здравковић (Ђор-Милија), на мученички начин живот свој оконччао, осумњичен да је био умешан у устаничку заверу, заједно са Стеваном Јаковљевићем, Станојем Стаматовићем Главашем, и другим српским старешинама. Ово масовно страдање виђенијих Срба утицало је и на дизање другог устанка.

Како је страдао Милија Здравковић?

После пропасти Србије, 1813. године, он, са сином Милосавом, који је био војвода, изађе пред великог везира Рушид-пашу и преда му се на покорност. Рушид-паша, видећи старог и слабовидог сенатора, отпусти га кући, а његовог сина задржи да служи његовом сек-

ретару за српски језик (преводиоцу), попу Дини Нишлији, па га са собом одведе у Београд — да му буде писар, јер Милосав беше учен човек (учио је у првој генерацији од 18 изабраника Велику школу у Београду, заједно са Вуком Караџићем и Карађорђевићем сином Алексом).

Када, 23. септембра, Рушид-паша дође у Београд, он ускоро свога љубимца попа Дину постави за владика, па после кратког времена напусти Београд и врати се у Турску. Милосав Ресавац је и даље остао као писар код београдског владике попа Дине, сада владике Дионисија.

Године 1814. када Хаџи-Продан устане против Турака и овај устанак буде угушен (уз помоћ Милоша Обреновића), дошло је до освете над бунџијама. Опаки Сулејман-паша Скопљак, после угушења буне, збирајући једног по једног од главнијих Срба по свим нахијама, доводећи их на стратиште у Београд, испред Стамбол-капије, под неком сумњом доведе и сенатора Милију Здравковић. Владика Дионисије заузме се за њега код Сулејман-паше обећавајући му све своје и Милијино благо дати — само да му живот поштеди. Сулејман-паша, видећи Милију онако старог и изнемоглог, поверова да он није био умшена у буну, смилује се и поклони га владици на његово јемство — да код владике живи до краја живота. Владика Дионисије поведе Милију себи — да живи са сином Милосавом. Но, ускоро, после тога опроштаја, пошто у Београду не беше више Сулејман-паше, једне вечери Ђаја-паша пошаље своје валије да оду у конак владике Дионисија и ухапсе Милију Здравковића.

Пашини људи ухвате старог Милију, одведу га у град, одмах га посеку и главу му на шиљак над Стамбол-капијом, између других српских глава, натакну.

Тако је, поред многих (око 300 виђенијих Срба), страдао и Ђор Милија, кнез и сенатор из Ресаве. Док за Станоја Главаша историчари кажу да га није штитило ни сердарско звање и да је убијен, иако није ништа учинио, за Ђор-Милију се, као што је речено, говори да је страдао, јер је био под сумњом да је умешан у Хаџи-Проданову буну. И, вероватно да је то тако и било.

У време буне, која се проширила на део Шумадије и средњег Поморавља, ни Ресава није могла остати по страни. Ово још пре због тога што су Ресавци и њихове старешине били непоштедни и стални учесници бојева са Турцима, почев од почетка устанка, од битака на Јесељару и Иванковцу, у бојевима на одбрани бедема Делиграда, па

све до своје славне погибије на Чегру, заједно са својим војводом Стеваном Синђелићем.

У прилог овоме говори још нешто. У првом устанку Ресава је била легло, центар, за сакупљање устаничке војске. Ту су калуђери из манастира Буковице (сада манастир Миљков) организовали, у ресавским воденицама, мељаву липовог ђумура и производњу барута и разносили га по целој Србији. Вероватно је да су игуман Мелентије и поп Станиша из Црквенца, заједно са Ђор-Милијом, помагали и устанике, своју браћу, и у Хаџи-Продановој буни. Наравно, да су за тако нешто сазнали Турци и осветили се ресавским првацима.

Но, страдањем Ђор-Милије, није било све завршено. Њега је наследио његов син, Милосав Здравковић—Ресавац, који је наставио борбу за ослобођење у другом устанку, и који је касније постао кнез, народни судија и саветник ослобођене Србије. Поменимо и млађег Милијиног сина, Добросава, веома писменог човека (гимназију завршио у Сремским Карловцима), који је био начелник окружија и народни судија.

МИЛУТИН ЈАКОВЉЕВИЋ

**УЛОГА ИГУМАНА ПАЈСИЈА И ЂАКОНА АВАКУМА
У ХАЦИ-ПРОДАНОВОЈ БУНИ**

У судбоносним историјским догађајима у прошлости српског народа видно место имали су истакнути духовници српске православне цркве, који су се борили за независност, не само православне цркве, већ и српске државе. Од дипломате и државника, мудрог и ученог светог Саве Немањића, па преко Арсенија Чарнојевића, Арсенија Јовановића Шакабенте, протe Матије Ненадовића, Хаџи-Ђере, Хаџи-Рувима, епископа жичког Саве Дечанца и многих других, траје та нераскидива веза цркве са народом, нарочито у тешким данима националног опстанка.

Та континуирана веза српских духовника са народом нарочито је испољена у бројним бунама и устанцима, које је наш народ дизао против турске тираније и насиља.

Хаџи-Проданова буна ово недвосмислено доказује. Игуман Пајсије Ристовић,¹ родом из Трнавe, старешина трнавског манастира, имао је једну од значајнијих улога у организовању и покретању буне.

У нашој историографији до сада је, углавном, писано да је Ха-

ци-Проданова буна подигнута изненада, у невреме, без пристанка првих људи у Србији и да је имала спонтан карактер. Међутим, према још неутврђеним историјским изворима, како наводи Милисав Протић, који је понајвише писао о Хаџи-Продановој буни и њеним актерима, види се да је, ипак, припрема било раније. Наиме, Протић наводи:

„Почетком септембра, изнад Трнаве у манастиру Стјенику, где је био велики збег, подаље од ока чачанског муселима Латифа и његове телесне гарде, који су се били склонили од куге у Трнавски манастир Благовештење, састали су се сви кнезови, војводе и духовници из пожешке нахије, међу којима је био и Хаџи-Продан. Били су присутни: Милић Радовић, драгачевски сердар и хајдучки вођ из Каоне, са братом Симом, Ђорђе Протић, син проте Милутина Гучанина из Гуче, Илија Самаилац, Вујо Бјелокаменац из Котраже, капетан Максим Црнковић из Зеока, аутономни војвода Ђорђе Херцеговац из Драгачева — Гуче, кнез Радован Томашевић из Краварице, Кара-Павле Милинковић из Дубца, Спасоје Јабинбаша из Прилипча, кнез Богић Милосавић из Жежевице, бимбаша Карађорђевић Стеван Алексић из Липнице, игуман Видак из Вазнесења под Овчаром и кнез чачански Марко Ђосић из Паковраћа, као и ибарски војвода поп Никола Костић из Мрсаћа; затим двојица војвода из рудничке нахије: Петар Дунинић из Милићеваца и Периша Савић из Миоковаца, а из Трнаве: игуман Пајсије, игуман ГенADIје Шувак; свештеници: Радован Вујовић и Симо Сјеничанин, ђакон Авакум и многи други свештеници и калуђери из ближе и даље околине, између којих се нарочито за устанак залагао поп Радован Поповић из Жежевице.

Изабравши за вођу устанка кнеза Милоша, за његовог заменика Хаџи-Продана, после саветовања и завере, над устаницима је извршио заклетву врло популарни игуман Пајсије, коме је стављено у дужност да најбржим и најбољим путем сигнализира устанак, који има планути на Крстовдан“.²

Према овоме, састанак у Стјенику, почетком септембра, наговештава организовани отпор против Турака. У Србију је већ био стигао глас да се Карађорђе припрема за прелазак у домовину, а тешко и неиздрживо стање су допринели да се озбиљно мисли на устанак.

Игуман Пајсије је, заједно са Михаилом, братом Хаџи-Продана, један од главних организатора разоружавања Латифових људи, који су били у Трнавском манастиру. Тек сутрадан долази Хаџи-Продан Глигоријевић, ослобађа Латифове момке и стаје на чело побуне. Игуман Пајсије је тај који пише прокламације. У једној се наводи да

је Карађорђе из Граца дошао у Карловце митрополиту Стратимировићу. Сваког часа треба га очекивати међу устаницима над којима ће преузети команду.³

У свим пословима игуману Пајсију помаже ђакон Авакум, посебно у расписивању прокламација и других аката. Игуман Пајсије је свештеника Радована Вујовића из Трнавe упутио кнезу Милошу Обреновићу са поруком да се стави на чело устанка, што је овај одбио.⁴

Активност игумана Пајсија била је непрекидна од почетка септембра 1814, па све до његовог заробљавања и спровођења у Београд. Турци су знали да је он један од главних покретача буне, па га је Ђаја-паша са задовољством упутио Сулејман-паши Скопљаку „као најлепши дар и као сведочанство да је буну угушио“.⁵ Доведен у синциру, игуман Пајсије је најпре затворен у кулу Небојшу, а потом пред варошком Стамбол-капијом набијен на колац са осталим најистакнутијим учесницима у буни.

Удео игумана Пајсија у Хаци-Продановој буни је знатан. Био је инспиратор, покретач и организатор побуне. Остао је у чачанском и драгачевском крају као легенда.

Посебно место у Хаци-Продановој буни имао је млади ђакон Авакум, који је из Босне пребегао и остао у Трнавском манастиру код игумана Пајсија.

Када је буна угушена, и ђакон Авакум је, као један од најближих сарадника игумана Пајсија, спроведен у Београд. И он је осуђен на тешку смрт: набијање на колац. Управо тада ђакон Авакум постаје национални херој, јер не пристаје да се потурчи да би му живот био опроштен. Он пркосио, уздигнуте главе, са коцем на рамену, смело корача ка губилишту. Узалуд је било преклињање мајке да промени веру и живот сачува. Узалуд су га и Турци убеђивали, да се потурчи, али он је, уместо пристанка, запевао:

„Нема вјере боље од Ришћанске,
Срб је Христов, радује се смрти.
Божји страшни суд и Турке чека,
Па ви чинте што је вама драго;
Скоро ћете Турци долијати
Бог вам јемац и божија правда“.⁵

Задивио је ђакон Авакум својим херојским држањем све окупљене, па и своје непријатеље. Због тога су егзекутори одлучили да га не муче, да га живог не набијају на колац, већ су му најпре ханцаром пробали срце, па онда мртвог на колац ставили.

Ђакон Авакум постаје од тада митска личност, јунак без мане

и страха, који се свесно жртвовао за слободу и своју веру. О овом националном хероју, не само да је народ испевао песме, већ су и познати историографи рекли своју реч. Тако Владимир Ђоровић у својој Историји Југославије, наводи, поред осталог:

„У то време бездушнoг крволоштва јављају се дивни примери херојског мучеништва. Ванредно лепог ђакона Авакума присиљавали су Турци да прими њихову веру, као што су то учинила и два његова духовна сабрата. Када га нису никако могли придобити, натерали су га да понесе онај колац на који ће га набости“.

Са националним култом ђакона Авакума развија се његов култ у Српској православној цркви. Свети архијерејски сабор званично је 14. јуна 1962. прогласио ђакона Авакума за проподобномученика. Још 1905. године Михаило Сретеновић је написао позоришни комад „Ђакон Авакум“ — историјска слика у два чина. Овај позоришни комад извођен је на многим сценама пре и после првог светског рата.⁶

Наш главни град, Београд, није заборавио устаничке жртве игумана Пајсија и ђакона Авакума. Према одлуци београдске општине, једна улица добила је име ђакона Авакума, а друга игумана Пајсија. Између два светска рата свештенство епархије Жичке и грађанство покренули су акцију да се подигне споменик ђакону Авакуму. Чачанска општина одредила је локацију за споменик на скверу између зграде Гимназије, Основне школе и Цркве, управо где се сада налази споменик Надежди Петровић. Међутим, почетак другог светског рата прекинуо је остварење жеље народа овог краја...

Из свега овог може се закључити да су игуман Пајсије и ђакон Авакум имали истакнуто место у организовању и ширењу Хаџи-Проданове буне, да су смело и храбро, не само инспирисали друге за борбу, већ су својим залагањем и ауторитетом чинили све да се буна прошири. Због свог храброг држања, одбране националне части и православне вере, ђакон Авакум је проглашен за свеца, а игуман Пајсије добио је истакнуто место у српској историји буна и ратова почетком XIX века.

И на крају, дужност нам је и обавеза да поменемо и друге свештеномученике који положише своје животе за слободу у време Хаџи-Проданове буне. То су: Радован Вујовић, свештеник из Трнавe, Сима Сјеничанин, свештеник из Старог Влаха, Никифор, каленићки игуман, Стојан Протић, парох јагодински, главни покретач буне у јагодинској нахији, Мијаило, свештеник љутовнички, Милован, свештеник из Бара код Забојнице, и Видак, игуман манастира Вазнесења у Овчарско-кабларској клисури.

НАПОМЕНЕ

1. Ристовићи су данашњи Протићи. Ново презиме добили су од свеште ничког звања — чина својих предака.
2. Милисав Д. Протић Гучанин, „Трнавски мученици“, Битољ, 1939. Нико, као овај аутор, није тако детаљно описао и прокоментарисао овај скуп, чиме је доказао (не наводећи, нажалост, изворе) да Хаџи-Проданова буна није ни изненада, ни спонтано, подигнута; нити да је започела због пљачкања Латифових момака у трнавском манастиру.
3. М. Д. Протић Гучанин, наведено дело.
4. Овај детаљ не мимоилази нико ко је писао о Хаџи-Продановој бунџи.
5. Стихове је прибележио Милисав Д. Протић Гучанин.
6. Мих. Сретеновић, „Бакон Авакум“, издање књиџаре Боџе О. Дачића, Београд, 1905.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

**ДОСЕЉАВАЊА У ТРНАВСКА СЕЛА У ВРЕМЕ И НЕПОСРЕДНО
ПОСЛЕ ХАЦИ-ПРОДАНОВЕ БУНЕ**

Иако је кратко трајала и трагично је завршена 1814. године, о Хаџи-Продановој буни релативно је доста писано. О онима који су развили устанички, бунџијски, пркосни барјак на Илијаку у Трнави, тукли се са Турцима и њиховим помагачима на Небошу, скривали се по планини Јелици, на Аџибовцу у Горачићима¹ и у митској пећини Шљепаји недалеко од манастира Стјеник,² побијени пре довођења у Чачак или су одведени у Београд, где су посечени или набијени на коље — писали су историчари, хроничари и летописци, певали народни пјевуни и песници, казивали приповедачи, на сцени их оживљавали драматичари, али их и славили народни гуслари (посебно у драгачевским и трнавским селима). Сви су они, у своје списе, певање и појање уносили херојику, узвишено сведочили или дочаравали јунаштво бораца, мучеништво народа, и давали готово светачко обележје подвижништву и Хаџи-Продана Глигоријевића, и посебно — игумана Пајсија Ристовића, и ђакона Авакума, и попа Радована Вујовића. Није изостајала осуда турског насиља, нити (не баш увек) улоге кнеза Милоша Обреновића у овом догађају.

Свима је, ипак, измицало пажњи нешто што је, као последица буне и трагедија после ње, дало, на одређен начин, печат живљењу људи на овим просторима, које је — у моравичком, драгачевском и трнавском крају — захватио пламен бунтарства. Нико, дакле, колико је познато, није писао о миграцијама становништва у време Хаџи-Проданове буне и непосредно после ње у овом делу Србије. Истраживачи су се превасходно бавили, ако је реч о овој тематици, судбином породице Хаџи-Продана и његове браће, не и житеља Рапчића, Лисе или Шума, односно Горачића, Губереваца и Котраже (са околином), оних родова који су, услед турског зулума, били принуђени да напусте огњиште предака и — да би сачували главе — одлазили у неизвесност сеоба.

Вршећи етнографске претраге у Драгачеву и чачанским (посебно трнавским) селима, неминовно смо се суочили и са овим проблемом, кога нису запазили ни Јован Ердељановић,³ ни Коста Јовановић,⁴ исписујући, као Цвијићеви ученици, своје студије о становништву доњег и горњег Драгачева. И хроничарима моравичког краја⁵ ова тема није заокупљала пажњу, што је случај и са ауторима хроника неких трнавских насеља. Карактеристично је да се овим проблемом није бавио ни јереј Милисав Протић Д. Гучанин у хроници „Трнавски мученици“.⁶ Разлози за мимоилажење ове теме вишеструки су и лако их је објаснити: Хаџи-Проданова буна кратко је трајала да би, по њиховом резонувању, могла битије утицати на померање становништва; важније је, чинило им се, било приказати страдање бунџија, него се задржавати на нечему што је (можда) другоразредно; уз то, у свести потомака остајало је, као неизбрисива успомена, мучеништво и подвижништво предака, не и — сопствене муке; сем тога, сеобе „према Морави“ неминовно су и раније трајале, посебно из правца Санцака у време Карађорђевог изласка на Сјеницу 1809. године, па су настављене и после Хаџи-Проданове буне.

Међутим, подаци са којима располажемо, до којих смо дошли проучавањем историјских извора (делом и казивањима потомака до сељеника у трнавска села), недвосмислено потврђују да је Хаџи-Проданова буна итекако утицала на демографска кретања у неким моравичким, драгачевским и трнавским селима, из којих су неки родови одлазили и на шире просторе Шумадије и Србије.

Нема у Трнави и околним селима потомака Јована Кличанина из драгачевске Церове, кога је посекао чачански муселим Латиф-ага.⁷ Нити потомака Хаџи-Продана Глигоријевића. Али, од Придворице до Ласца, од љубићких села до Водња код Смедерева живе они чији су

чукундедови стали под бунцијски барјак на Илијаку, Небошу, Божићевом гробу, Рајинцу, изнад пећине Шљепаје. Неки су прелазили планину Јелицу (највише их је у трнавским селима), други и Западну Мораву, трећи хитали према Сави и Дунаву, куда су, одлазећи „преко“, журили Глигоријевићи. Некима се „семе затрло“, неки се асимиловали у друге родове и народе, поједини су мењали породична имена и остајали у „Србијици својих отаца“.

Покушаћемо да ово потврдимо снагом историјских чињеница.

Шта се збило са Хаџи-Проданом Глигоријевићем и његовом породицом, довољно је познато да бисмо и ми говорили о њиховим сеобама.

Зна се: пре него што се предао Турцима у Чачку и отишао у Трnavу, Хаџи-Продан се, након пропасти првог српског устанка, извесно време задржао око Мучња, а потом на простору Рашчићи—Лиса—Шуме, који је напустио под доста драматичним околностима — побегао је из рашчићке пећине Шљепаје. Пре тог бекства чували су га — да би опстао — они мештани који су пркосили Турцима (Савићевићи и Дешићи у Рашчићима, Комадине у Лиси, али и неки други).⁸ Пре него што се предао чачанском муселиму Латиф-аги, Аџија је распустио своје ратнике. Али, после буне у Трnavи, која се проширила и на суседна трнавска и драгачевска села (Горачиће посебно), на удару су се нашле управо оне породице које су га чувале, не само они родови из којих су били непосредни Аџијини пратиоци (који су се „спустили“ у Чачак и Трnavу), већ и сви други. Турци, једноставно, нису знали за милост (мада су то обећали Милошу Обреновићу), па су настале бежаније из моравичких и драгачевских села, посебно према трнавским насељима, али и даље — на север и исток.

Занимљиво је, при том, да се мало родова из Рашчића, Лисе и Шума, бежећи испред Турака и њихових злодела, настанио у Драгачеву: у Гучу су, изгледа, стигли Дешићи, а у Горачиће — нико. (Ово је, можда, и логично: сигурност у селима захваћеним буном била је крајње неизвесна, па се ваљало удаљити из тог краја; можда, чак, и у саму Трnavу, где је запаљен огањ буне, али и где се углавном није могло знати шта се збивало у завичају).

Тада су се у Трnavу из драгачевских Горачића доселили Станићи и Симовићи; можда и Алексићи (Плазинићи) из Губереваца (Драгачево), а касније и Авејићи (данас Авићи) из Шума код Ивањице. Свакако и Дмитрићи из Котраже.⁹ У Придворицу су стигли Ајдачићи (данас Јовановићи) из Лисе и настанили се испод „Растовог бријега“.

Неки родови су се „одмицали“ од Трнавe — као Лишанчићи из Лисе, који су побегли у Атеницу, где су их прихватили Поповићи — Палалићи, активни учесници у буни, који су, потом, прешли у суседну Лозницу.¹⁰ У трнавску Премећу досељени су из драгачевских Губереваца Јечменице и Плазине (Плазинићи), а можда и Јанковићи из Котраже. У Јежевицу — Церовци из драгачевске Церове, а можда и Новичићи из Горачића. Могуће је да су тада у Премећу стигли и Самарцићи из Рогаче, односно Достанићи из драгачевске Турице; затим Бешевићи из Губереваца, који су стигли и у Кукиће када и Ружичићи из Горачића. Не може се поуздано доказати да ли су тада у Петницу приспели Пузе из Котраже, Савићевићи из Рашчића и Вељовићи из Горачића. Или Давидовићи из Горачића у Мршинце. У Бањицу су стигли Стоврази из Миросалаца и Јоловићи из Лисе (можда и из Горачића?).

Да су житељи Рашчића, Лисе и Шума прелазили планину Јелицу, потврђује и епитаф на споменику у Жаочанима: „Овде почива раб божиј Петар Марић житељ жаочански а родом из села Лисе кои часно и поштено поживи 80 год[ина]. Престави [се]... септ[ембра] 1869 г. Бог да му душу [прости]. Овај спомен ударише синови оцу Милое и Лука кмет. Писа Глишо Дмитрић из Ко[траже]“.¹¹ Ето, родбина позва и каменоресца из завичаја (Котража—Лиса) да добегу испише надгробни „биљег“ и потврди одакле је дошао. Иначе, Марићи су тада настањени и у Балуги (трнавској), а можда и у Виљуши, Јездини и Кукићима. Из Лисе су стигли у Жаочане још и Комадинићи и Мацаревећи. (Један споменик у Жаочанима и ово потврђује: Милосав Мацар, родом из Лисе, овде је умро 1823. године).¹² Касније су у Жаочане и Слатину стигли и Ајдацићи из Лисе, Достанићи из Турице, а Савићевићи из Рашчића у Липницу.

У Лазац су непосредно после Хаџи-Проданове буне добили Лишани и Лишанци (данас заједничко презиме Лишанин), а у Заблаће: Вучковци (данас Вучковићи) из котрашког засеока Вучковица, Комадинићи из Лисе и вероватно Котури (Котуровићи) из Дубца. У Кукиће су досељени Комадине (Комадинићи) и Мацаревећи из Лисе, можда и њихови земљаци Мацаревећи, који су се настанили и у Слатини, где су досељени, из Котраже, и Планинчићи. Вероватно су тада у Рајац стигли Бешевићи из Губереваца, као и њихови земљаци Вујичићи — добеглице у Јежевици. Драгачевску Живицу, односно Губеревце, напустио је део Страњанаца (Страњанчевића) и ново огњиште свио у Мршинцима. Није јасно одакле је у Заблаће стигао неки Павлић Јањић (да ли из драгачевских Горачића?), а зна се да

су Јањићи активно учествовали у Хаџи-Продановој буни. Такође није јасно одакле су дошли и појединци којима је уз име стављано само „дошљак“ или „дошлац“ (као у Јездини, Ласцу и Бањици, где се 1822. године помиње неки Симо бежанац).¹³

Извесно је да су непосредно после буне у Атеницу дошли Дмитрићи из Котраже, одакле су можда и Гмитровићи, који се помињу у Слатини. Могуће је да су тада Лису напустили и Лисечани, за које у трнавским селима знају 1822. године тевтери чибука.¹⁴ Или су се Брановићи настанили у Слатини дошавши из Губереваца, заим Поповићи у Слатини, пореклом из Горачића, или Јечменице у Премећи, пореклом из Губереваца.

Карактеристична је судбина породица неких активнијих учесника Хаџи-Проданове буне из Драгачева:

Један Главоњић, по прилици Ђорђе, из Горачића покупио је своју ужу породицу и побегао, плашећи се освете, чак у Водањ код Смедерева. Његови потомци Ђорђевићи и данас имају надимак Главоњици.¹⁵ Истовремено, са својом породицом, одселио се из Горачића у Обрву код Карановца (Краљева) и Стојко Главоња (Главоњић).¹⁶ Неки горачићки Главоњићи отишли су тада и у љубићко село Враниће, али их тамо више нема.¹⁷

Напуштајући Горачиће, блиски сродници кнеза Илије Поповића, који је имао (заједно са кнезом Божићем Божићевићем, од кога су Новичићи и Јаковљевићи) тешку и незахвалну улогу откривача Турцима појединих коловођа буне у Трнави, посебно игумана Пајсија,¹⁸ пребегли су у трнавске Мршинце (и Слатину), где њихови потомци и данас живе. За ово су имали најмање два разлога: учешће у буни, али и склањање испред осуде народа за окривање скровишта игумана Пајсија Ристовића, без обзира што је кнез Илија ово урадио након свирепог мучења на кога су га ставили Турци и кнез-Милошеви људи под командом Арсенија Ломе.

Неки Ружичићи из Горачића, активни учесници у буни, напустили су родна огњишта и побегли преко Западне Мораве: у Мојсињу се настанио Јован и у Тамнику Милован.¹⁹

Под нејасним околностима, са потеса Чакаја у драгачевској Трешњевици, непосредно после Хаџи-Проданове буне избегли су, променивши презиме, и Чакајци, који су стигли у трнавска села (Липница, Слатина).²⁰

У посебно специфичној, изузетно тешкој, ситуацији нашла се породица Милића Радовића, хајдучког харамбаше и Карађорђевог војводе из драгачевске Каоне. Наиме, он се пре ове буне склонио ис-

пред Турака на Борову страну (њега је, заправо, и тражио, одлазећи из трнавског манастира, Латиф-ага), али су му Турци супругу и децу повезали у синцире и одвели у Чачак оставивши поруку: пустиће их ако се Радовић преда. И заиста, по угушењу буне, неустрашиви Милић Радовић отишао је у Чачак и предао се Турцима. Одавде је спроведен у Београд и бачен у тамницу, из које га је избавио неки Турчин. Није јасно да ли су Турци испунили обећање — да пусте на слободу чланове Радовићеве уже породице (супруга, деца), који се, иначе, после ових догађаја, више не помињу у Каони. Међутим, у току припрема за „рудничку буну“ 1824. године, на простору Брсница — Мрчајевци — Тамник, по прилици у Тамнику, помиње се неки Петар, синовац Сима Радовића из Каоне, брата војводе Милића. Изгледа да је овај Петар син Васиља, Милићевог и Симовог брата, али није јасно када су се они настанили у Шумадији и да ли је код њих дошла (ако је пуштена из тамнице) супруга (са децом) Милића Радовића. Ипак, најбитније, за нашу тему, свакако је сазнање да су се неки Радовићи из Каоне у време Хаџи-Проданове буне или непосредно после ње настанили у љубићким селима и према Краљеву. Није утврђено да ли су њихови потомци Васиљевићи (по Васиљу) у Тамнику.²¹

Ако бисмо нашу тему проширили, не задржавајући се искључиво на насељеницима у трнавским и околним селима, долазимо до нових података о одсељавању из драгачевских и трнавских села, посебно у Чачак и Шумадију.

Несумњиво је да су се неки родови настанили у Чачку непосредно пред буну у Трнави и после ње. Ово потврђују и два споменика, нађена у Чачку.

На првом споменику овакав је епитаф: „Овај билег удари Глишо Марк[овић] отцу свому Марку Радовановићу из Ступчевића које за отечество и помоћ србску од Турчина Латив аге погинуо овде 12 маја 1814“. Споменик се налазио на Чачанском гробљу.²² Радовановић је, дакле, погинуо пре буне у Трнави, а могуће је да је ухваћен као хајдук — из реда оних Карађорђевих устаника који су пружали отпор Турцима и после пропасти првог српског устанка.

Други споменик налазио се у Моравској улици.²³ Неки каменорезац је у камен урезао овај текст: „1814. Зде посечен јест Јован Кличанин рођен у селу Церови а живот изгуби у Чачку от сабље силног Латива чачанског муселима. Овај билег воздвиже Милован Б. (?) Јовановић и Милан Јовановић своим почившему родителу за вјечно

возпоминание маја 27 г. 1837“. Није познато када је Кличанин погубљен: пре или после Хаџи-Проданове буне.

После другог српског устанка потомци Марка Радовановића и Јована Кличанина живели су у Чачку, где су досељени из Ступчевих код Ариља и драгачевске Церове. Глишо Марковић, син Марков, и Милан Кличанин — Јовановић, син Јованов, помињу се 1839. године као старешине домаћинства.²⁴ Протоколи умрлих бележе да је Милан Кличанин умро у Чачку 6. априла 1840. оставивши потомке.²⁵

У то време, око 1815. године, у Чачку су се настанили, долазећи из Горачића, и Ружичићи — Николићи и Гавриловићи, а из Губереваца Јечменице (Јечменићи), чији се потомци помињу у документима XIX и XX века.

Низ родова из Лисе и Драгачева побегао је преко Западне Мораве и настанио се у љубићким и таковско-рудничким селима: Басарићи из Губереваца у Бресници, Криваче из Горачића у Остри, Беличани (није јасно данашње њихово презиме) у Прислоници, Лишани (данас Миловановићи и Тиловићи) из Лисе у Пријевору, Пртењаци из Котраже у Видови.²⁶ Други су се померили према Карановцу (данас Краљево): Лишани из Лисе стигли су у Обрву (заједно са Главоњићима из Горачића) и Лађевце, Самарцићи из Рогаче у Поповиће и (вероватно) Маџаревићи из Лисе у Опланић.²⁷ Неке индиције, такође, упућују и на податке да су Чубрићи дошли из Горачића у Сирчу, Бекићи из Ртију, Маџаревићи из Лисе и Ракићевићи из Губереваца у Опланић, Стојановићи из Горачића у Мрчајевце и Обрву, Новичићи и Стојановићи из Горачића у Лађевце, Планојевићи из драгачевских Миросалца у Милочај, Капларевићи из Милатовића у Катргу, Василијевићи из Горачића (Живица) у Тамник.²⁸ Међутим, поузданије потврде за ову претпоставку нема, и поред чињеница да их неки најстарији памћеници у Драгачеву не заборављају. . .²⁹

Ако се суди по овим подацима, извесно је да је Хаџи-Проданова буна, иако је кратко трајала, утицала на миграције становништва у неким моравичким, драгачевским и трнавским селима. Напуштајући Рапчиће, Шуме, Лису, Трешњевицу, Миросалце, Горачиће, Губеревце, Милатовиће. . . неки родови су свили своја нова породична огњишта, не само у селима на десној обали Западне Мораве код Чачка (Придворица, Јездина, Атеница, Трнава, Кулиновци, Виљуша, Липница, Балуга, Жаочани, Слатина, Мршинци, Лазац и нека друга насеља), већ и у Шумадији, посебно љубићким селима (Мојсиње, Прислоница, Вранићи, Мрчајевци, Остра, Пријевор и нека друга), затим у таковско-рудничким насељима и селима према Краљево (Обрва, Сир-

ча, Опланић, Поповић). Други су одлазили и даље — стигавши и до Водња код Смедерева. Извесно је да је тих родова и више него што их је обухваћено овим радом. Свестранија проучавања ове теме дала би о томе несумњиве доказе.

Бежали су на нове просторе они родови или њихови делови који су пружали уточиште Хаџи-Продану и његовим људима у време њиховог боравка у Рапчићима и Лиси или су, потом, учествовали, са пушком у руци, у самој трнавској (неки је зову и драгачевска) буни. Ти родови су се настањивали у економски богатијим селима него што су она у моравичком крају и у Драгачеву. Али, те сеобе нису биле економске, већ — тада — превасходно политичке. Овим насељеницима, посебно у трнавским селима, придружиће се, касније, најпре њихови сродници и кумови, а потом комшије и пријатељи (нарочито у Паковраћу, Парменцу, Придворици, Бељини, Лозници, Јездини, Кулиновцима, Атеници, Трнави, Виљуши, Жежевици, Балуги, Кукићима, Бањици, Рајцу, Слатини, Мршинцима, Жаочанима и осталим насељима). Тиме су се политичким мигрантима придружили — економски.

Ако се зна да су Моравичани и Драгачевци у трнавска села стицали и у XVIII веку, али и касније, све до нашег доба — онда је посве разумљиво откуда толико њихових родова у овим насељима данас — у неким чак и до једне четвртине данашњег живља.⁸⁰

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. Јереј Милисав Д. Протић Гучанин, „Трнавски мученици“ — „Авакумово и Пајсијево време“, Битољ, 1939. Ацибовац је, иначе, мањи потес недалеко од цркве у Горачићима. На њему су до скоро уочавани остаци некакве богомоље, која није истражена. Легенда назив овог локалитета везује за име Хаџи-Продана Глигоријевића.

2. „Неимари“, „роман из новије српске историје“, написао К. П. бивши учитељ, „Дело“, 11, Београд, 1896. Аутора нисмо успели да идентификујемо. Он помиње, као јунаке свог романа, поред осталих, Манојла Прокића, Обрада Момировића и Михаила Глигоријевића (брата Хаџи-Продановог). Прву двојицу нисмо успели да идентификујемо — таква презимена не постоје у Горачићима и суседним селима. (Чак ни презимена која би била изведена из њихових имена, рецимо — Манојловићи и Обрадовићи). Извесно је да је аутор јунаке измислио, што ји и разумљиво у прозном књижевном делу, али је несумњиво, судећи по атмосфери коју описује, да је имао прототипове. Позитивне личности су изгледа Главоњићи, који су одсељени у Водањ. Иначе, из Горачића су, сем Главоњића, у овој буни учествовали: Поповићи, Богићевићи (данас Новичићи и Јаковљевићи), Јоксимовићи, Стојановићи, Станићи (недалеко од њихових кућа познају се неки гробови, за које је покојни Богдан Станић 1870. године тврдио да су у њима посмртни остаци оних који су посечени непосредно после Хаџи-Проданове буне), Симовићи, Петковићи, Јањићи—Недељковићи, Трашевићи, Бодићи, Царевићи, Јеринићи и неки други родови. Зна се, по предању, да су синови војводе Новака Бошковића — Петковића (Новачић из Горачића), који је погинуо 1813. године, сакупили читаву чету људи у свом селу, која је држала страже по планини Јелици, а уједно чувала збег раје на изворишту потока Рајинац; део људства из Горачића налазио се и у Трнави, под непосредном командом Хаџи-Продана Глигоријевића. На роман „Неимари“ не указујемо као на аутентичан историјски извор, већ као на чињеницу да је Хаџи-Проданова буна инспирисала и књижевне посленике.

3. Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, Српска краљевска академија, Београд, 1902.

4. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Српска краљевска академија, Београд, 1908. Ово наше истраживање вршено је у оквиру реализације пројекта „Чачак, Лучани и Горњи Милановац етнографски“ Етнографског музеја у Београду, Српске академије наука и уметности и Народног музеја у Чачку, који финансира Основна заједница науке региона Краљево са седиштем у Чачку.

5. Др Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић и Милан Бујошевић, „Ивањица“, хроника моравичког краја, Републички одбор СУБНОР-а Србије, Општински одбор СУБНОР-а у Ивањици и „Четврти јул“, Београд, 1972, стр. 41—48. Ваља знати да су Лиса (Драгачево) и Рашчићи (моравички крај) суседна села. У Рашчићима се до пре петнаестак година налазила црквица Хаџи-Проданова, коју су градитељи пута Гуча—Ивањица порушили несавесно рукујући експлозивом. Црквица је испред пећине Шљепаје, коју ваља разликовати од истоимене пећине код манастира Стјеник на планини Јелици, која се помиње у роману „Неимари“ и за коју предања тврде да је зазидана, с тим да је могу наћи, ако се врате, само устаници Хаџи-Проданови.

6. Као под 1.

7. О овом човеку и његовим потомцима биће речи нешто шире у овом раду.

8. Архив САНУ, Београд, писмо ивањичког свештеника Луке Прокопијевића владици Јањи Нешковићу из 1860. године, бр. 9032.

9. Подаци добијени теренским истраживањем. Свест о овоме нарочито је развијена код Авића у Трнави и Дмитрића у Атеници.

10. У Лозници се помињу 1822. године у тевтеру чибука.

11. На овај податак указао нам је Радојко Николић, књижевник из Чачка, аутор „Камене књиге предака“ („Задруга“, Београд, 1979).

12. Исто. Оба споменика налазе се на сеоском гробљу у Жаочанима.

13. Архив Србије, Министарство финансија, Збирка тевтера, инв. бр. 269. Тевтер је публиковао Радош Ж. Маџаревић у „Изворнику“ Међуопштинског историјског архива за 1988. годину, стр. 5—21.
14. Исто. Иначе, презиме Лисечанин не јавља се у каснијим документима.
15. Казивања покојног Илије Главоњића из Горачића, забележио, 1970. године, аутор овог рада.
16. Помиње се у тавтерима чибукa за 1822. и 1824. годину. (Архив Србије, тевтер чибучки нахије пожешке од 1824. године марта 1, инв. бр. 299; исто, нахија рудничка инв. бр. 301).
17. Исто, али и проучавања Мирослава Мила Мојсиловића, публицисте из Чачка.
18. На ово је посебно указао још Вук Стеф. Караџић, а предање из Горачића пренели су аутору овог рада, 1970. године, Илија Главоњић и Раде Петковић, земљорадници из Горачића.
19. Као под 16 и 17.
20. Као под 13.
21. Драгољуб М. Павловић, „Драгачевске биографије — Милић и Симо Радовић“, Зборник радова Народног музеја, XV, Чачак, стр. 152. Јован Радовић Корда, студент из Виче, пореклом од каонских Радовића, покушао је у Тамнику да пронађе потомке Васиља Радовића, али у томе није успео.
22. Више га тамо нема. Књижевник Бранко В. Радичевић тврди да је однесен у Београд, где му се изгубио траг.
23. Чува се у Народном музеју у Чачку, али је јако оштећен.
24. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, II, Историјски архив, Чачак, 1969, стр. 7. Приређивач овог издања (збирке докумената) не наводи у ком се фонду Архива Србије у Београду налази овај документ — попис кућних старешина у Чачку.
25. Протокол умрлих цркве чачанске чува се у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, чији нам је директор, Радош Ж. Маџаревић, скренуо пажњу на овај податак, (па му се на томе захваљујемо). Његови синови имали су презиме Милановић, а унук Александра — Алекса, који је у Чачку умро 1919. године, пописиван је као Милановић, па Бербовић.
26. Архив Србије, Министарство финансија Краљевина Србије, Збирка тевтера, инв. бр. 279, и Архив Србије, Тевтер чибучки нахије пожешке од 1824. године, марта 1, инв. бр. 299; исто, Нахија рудничка, инв. бр. 301.
27. Исто. Ове тевтере публиковао је Радош Ж. Маџаревић у „Изворнику“ Међуопштинског историјског архива у Чачку 1987, 1988. и 1989.
28. Архив Србије, Министарство финансија, Збирка тевтера, инв. бр. 279.
29. Казивања (забележена 1968. године) Илије Ракићевића из Губереваца, Илије Јањића, Рада Петковића и Илије Главоњића из Горачића.
30. У време Хаџи-Проданове буне помињу се још неки људи, чијим се судбинама и евентуално сеобама нисмо бавили. На њих је Протић указао у „Трнавским мученицима“. Примера ради, да је у Стјенику живео испосник Јован, да је устанички барјактар био је јереј Симеун Ристовић из Трнавe, да је у Трнави живео и учествовао у Хаџи-Продановој буни поп Радован Вујовић, да су у Ласцу живели Миладитовићи (и данас их има), да је у окршају против Турака на Небошу погинуо Ђука (вероватно Ђока) Живковић из Трнавe, да се у то време у пећини испод Небоша подвизао Василије, звани Рујо, из Бања Луке и да је некуда отишао, да су Турци у Драгачеву (углавном у Горачићима), посекли 60 људи, а многе одвели у Чачак, одакле су спроведени у Београд. Истина, покушавали смо да нешто више сазнамо о тим људима, али — без успеха: њихову судбину не помињу малобројна документа, нити аутори текстова о Хаџи-Продановој буни (ни Вук Стеф. Караџић, ни Сима Милутиновић Сарајлија, ни др Бартоломео Куниберт, ни Милосав Д. Протић Гучанин, ни Милован Суботић, аутор рукописне хронике Трнавe и Виљуше, која се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку). Наравно, додатна проучавања можда би могла још понешто да расветле. Занимљиво је да нико није поближе проучио и породицу Протић, која потиче од Ристовића и најстарији је род у Трнави.

Др БОШКО ЈОВИЧИЋ
МИРОСЛАВ МИЛЕ МОЈСИЛОВИЋ

КОЛЕКТИВНО-НЕСВЕСНА ОБЕЛЕЖЈА У ХАЦИ-ПРОДАНОВОЈ БУНИ

(Психолошки оглед о симболичким и пројективним елементима)

Међу недовољно разјашњеним, или непроученим и заобиђеним околностима настајања и подизања такозване Хаџи-Проданове буне 1814, дакле само годину дана после пропасти првог српског устанка, неки моменти, значајни за разумевање овог важног историјског догађаја, вредни су аналитичког, делом и психолошког приступа.

Овим радом желимо да дамо прилог расветљавању тих околности и мотива и то постављањем два питања као могућих теза за оваква, или другачија, разматрања о Хаџи-Продановој буни.

Прво: Зашто се један уистину устанички покрет, историјски озваничен као буна септембарских дана 1814. године, збио управо на Крстовдан? (Знамо: ради се о врло значајном духовном празнику српског народа).

Друго: Зашто је том покрету, зачетом у трнавском манастиру Благовештење, касније дат назив буне и то под Хаџи-Проданом Гли-

горијевићем, а не устанком обесправљених и још жешћем зулуму изложених Срба од стране Турака, не само у трнавском крају, већ и на ширем подручју београдског пашалука?

Одговор на прво постављено питање могуће је тражити тумачењем следећих чињеница у светлу савремених психолошких сазнања:

У прошлости српског народа многобројна његова буђења, узлети и васкрснућа праћени су садржајима са митско-паганским обележјима. Тако, и у трнавском покушају новог буђења и узмака из 1814. године, названим Хаџи-Продановом буном, као што ће се видети, уочавамо архаичне елементе минулих времена.

Време избијања новог устаничког покрета тачно је познато. То се догодило у „свету недељу“, на дан „воздвижења часног крста“, народски речено на Крстовдан. Логично је очекивати да та истина намеће и ново питање: Зашто је баш на тај празник народна буна отпочела? О некој случајној повезаности и условљености не може бити ни говора. Јер, и место зачетог отпора има посебно значење. Устанак је дигнут у селу Трнави код Чачка, у кругу манастира Благовештење. Његов старешина, игуман Пајсије, по природи свог позива, морао је добро знати какво значење има везивање „часног крста“ и празника Крстовдана за тако крупан догађај, као што је народни оружани бунт у коме он, као духовник, активно учествује.

Изнова ваља подсетити: Крст представља универзално прихваћен људски симбол, чија употреба датира још из прехришћанских времена. Крстом човек изражава своју биолошку потребу за доминацијом у природи. И, тако колективно-психогена инвестираност у човека унела је у њега неисцрпни енергетски извод из кога истичу исти закони физике који важе и за сва друга енергетска испољавања у природи.

Од настанка наше цивилизације, милиони људи до сада, у име крста и за њега гинули су, а задње мисли и осећања упућивани су овом симболу. И, тако, колективно-психогена инвестираност у њега учинила га је неисцрпним енергетским извором, из кога истичу исти закони физике, који важе и за сва друга енергетска испољавања у природи. Спретним манипулисањем таквим ирационалним духовним потенцијалом може се развити и врло ефикасно усмерити и људска свесна датост, са конкретним оперативним вредностима. Тиме крст, као један од најчешће упражњаваних симбола, постаје снажна машина за трансформацију духовности.

Код Срба, крст се први пут употребљава у средњем веку, и то од стране владара Немањићке лозе, у свом изворном и аутохтоном значењу. Првовенчани српски краљ Стеван за крст каже „да је чувар и победник и помоћник у биткама против невидљивих и видљивих непријатеља“. У предвечерју трнавске голготе тантализираност српског народа узела је такав размах, да је у питање долазио и биолошки опстанак самог етноса.

Научно је записано: „Митови религиозне природе су права терапија за свеопшту људску патњу и страдање“. Измучена и застрашена свест српског народа, у тим пресудним тренутцима битисања, окреће се својим коренима, заштитницима и врховном богу, којима је временом, патерналистичкој улози додала и многа херојска обележја. На тај начин, осећања опште народне угрожености оживљавају праствара и исконска колективна митска бића. А она, путем панганско-архаичне и култне симболике, треба да притекну у помоћ.

Не може се доводити у сумњу да је на дан јесењег Крстовдана 1814. године, у селу Трнави, у манастиру Благовештење, „часни крст“, позван у помоћ као опште важећи симбол организованог отпора против вековног завојевача. Али, такво његово значење није могло бити доступно и јасно свакоме, већ претежно личностима које се и налазе у служби тих обележја. Тако долазимо и до имена игумана Пајсија, као главног идејног покретача трнавског револта обесправљене и унижене српске раје. У тим бурним и немирним временима, уосталом, ништа није било необично. Тада важећа основна животна позиција била је „бити или не бити“. У знаку таквог свеопштег народног расположења, „часни крст“ је свуда присутан, он се вијори и на устаничким барјацима, а препознајемо га и на задимљеним топовима Вождових славних устаника.

Духовници трнавског манастира имали су у виду и друге оновремене околности. Само годину дана раније, вођ првог српског устанка, на исти дан — Крстовдан, напустио је Србију. Тим чином као да је оглашен престанак отпора и наставак даљег робовања. Игуман Пајсије има други став. Он и његови сарадници, то не желе обележити као устанички пораз. Тај несрећни догађај не сме оставити трага у народној души и он се, такав, не сме упамтити. Са новим Крстовданом трнавски борци за слободу морају показати и доказати да падова у прогесу свеопштег народног васкрса и буђења није било, нити ће их бити. Унижена и ојађена тантализираношћу, народна свест се обраћа својим изворним—култним обележјима. По већ познатим обрасцима предака, преко знамења тих симбола она мобилише и ак-

тивира неопходну енергију ради уклањања неподношљивог стања битисања, трасирајући тиме биолошки и природни пут ка нирвани.

Одговор на друго постављено питање покушаћемо да потражимо и добијемо анализом неких чињеница везаних за овај историјски догађај.

Према бележењу Вука С. Караџића, буна је названа Хаџи-Продановом, због тога што се збила на имању овога војводе. Затим, приликом турске одмазде највише је страдала његова породица. Но, о убедљивости и ваљаности ових разлога биће тек речи.

Једна од оновремених истина гласи: У време почињања буне, Хаџи-Продан Глигоријевић, не само да је није огласио, већ се, у то време, налазио даље од трнавског манастира, и то у служби Турака, гонећи хајдуке као герилске остатке Карађорђевих устаника. Из тога јасно проистиче да Хаџи-Продан буну не диже, већ јој се прикључује избором и именовањем за ратног предводника као познати војвода из првог српског устанка.

После првих окршаја Хаџи-Продан измиче турским потерама, да би, након само петнаестак дана, прешао Саву и био на сигурном месту у Тесарији. Међутим, започети устанак се наставља и траје још неки месец, а предводника, Хаџи-Продана, на челу устаника нема. Само неку годину касније, породица, односно супруга Хаџи-Проданова, пише београдском везиру, Марашли Али-паши, молећи га да њеном мужу дозволи повратак у отечество. У молби истиче да њен муж са оним што се својевремено догодило у селу Трнави нема никакве везе и да се буна из манастира Благовештење погрешно везује за његово име. Уз све то, она додаје да је о свему томе и Милош Обреновић упознат. И, стварно, сукоб са Латиф-агиним Турцима, те јесени 1814. године, одиграо се у кругу трнавског манастира, а не на имању војводе Хаџи-Продана. Уосталом, чачански муселим се пре тог догађаја налазио на конаку код игумана.

Крај буне имао је изразито трагичне последице. Упамћено је врло добро како је ко све прошао. Игуман Пајсије, његови свештеници и ђакони завршили су као сужњи на београдској тврђави на најсвирепији начин: набијени су на коље. Скоро све православне богомоље, у том делу пашалука, попаљене су. Преко педесет духовника-проповедника, поводом трнавског устанка, ликвидирано је на најмонструознији начин. Не указују ли ове чињенице на то где су били идејни и предводнички корени и подстицаји оружаног револта угњетеног српског народа?

Ако бисмо умног Вука Ст. Караџића позвали поново у помоћ и узели његове критеријуме као мерило, онда је било упутније да се нови устанички покрет назове Трнавском буном, по стварном месту где се она и збила. Зна се, такође, да су највеће жртве турске освете и одмазде (опет Вукови критеријуми), управо житељи манастира Благовештење: усмрћени су на најбруталнији начин, заједно са својим игуманом. По том, буна би се могла назвати Пајсијевом, а никако Хаџи-Продановом, јер није познато да је и један члан његове породице доживео најсуровију турску освету — смрт.

Међутим, оновремена одређења за назив имала су сасвим конкретне корене, који су, у служби присутне политике, духа и времена, припадали „Великом Господару“ — Милошу Обреновићу. Како, и на који начин?

Ретроградна анализа неких аспеката владавине кнеза Милоша указује на сасвим одређена њена обележја. Уочавамо да се кнез према свим бунама које се јављају против његове деспотске управе односио на стереотипан начин и уходаним обрасцом. Све оне добијају обележја са личним именом. Тако имамо Ђакову, Милетину, Чарапићеву и друге буне. Тим називима очито се жели дати сасвим јасна и порука и поука. Као да су се, ето, против владавине „Великог Милоша“ бунили неки људи, појединци, све ради себе, тражећи више личне власти и хегемоније. Наводно, народ се не бунује, он је у таквим приликама био заведен, искоришћен и изманипулисан и тако послужио нечијим себичним циљевима ради остваривања личних привилегија и амбиција. Милош, и као човек, и као владар, није могао прихватити да у историји остане тако нешто записано — да се народ бунује и противио његовој политици, јер је своју предводничку улогу сматрао, на неки начин, светородом. Тако су и у случају трнавског устанка примењена иста мерила. Јер, у њему се Милош нашао на супротној страни, па и у улози турског помагача у гушењу народног покушаја да се домогне живота без ропства. Његова позиција у тим збивањима пред покољењима тешко би се могла бранити и правдати, ако се у пресудним и судбоносним околностима будући кнез нашао на једној, а његов народ на другој, и то животно супротној, страни. За такву енигму морало се наћи адекватно и задовољавајуће решење. У помоћ стиже свима добро познат Милошев смисао за интуицијом у чијој основи лежи макијавелистички однос према животу.

Знамо: Милош се за све питао, све одлуке је сам доносио, а при остваривању циљева није зазирао ни од једног познатог средства. У свој принцип самозадовољства он врло добро и вешто уграђује еле-

менте одбране типа денегације и пројекције. Све је подређено једном задатку: Избећи, по сваку цену, стање фрустрације у разноврсним комуникацијама са сарадницима, народом и Турцима. У светлу таквих сазнања налази се и Милошев став према народном бунту зачетом у селу Трнави. Његово неподржавање устанка опредељује и назив тог оружаног отпора. Тиме се и долази до назива: Хаџи-Проданова буна.

Умесно је и питање: Зашто та побуна не доби назив Трнавски устанак? Али, ни такво обележавање не би могло правдати Милошево држање у овој буни. Ни евентуално именовање Пајсијевом буном не би се уклопило у касније присутан Милошев владајући курс. Наиме, како би изгледало да се народни духовник Пајсије, игуман једног манастира, нађе на једној страни, и то на услузи народу против тлачитеља, а „Велики Господар“ на супротној, оној против које се народ и дигао. Тако нешто се није смело дозволити, тиме би углед Књаза био доведен у питање.

Резиме изнетих чињеница указује да сви отпори на чијој страни није било кнеза Милоша имају карактер буна као „истервања“ нечијег ћефа локалног карактера, са називима личних имена, односно миимизирање значаја таквих подухвата. На тим релацијама морају се тражити и разлози за име које је дато трнавском покрету отпора против вековних угњетача, односно одговор на постављено питање: Чија је то буна?

Уместо закључка сматрамо да би следеће требало констатовати: Улазећи у исконска и митска обележја човекове минуле духовности, не значи да се тим чином повлађује културним наравима у данашњем свету. Упознавањем са овим што човек као наслагу носи у себи од памтивека, и критичко-дијалектичким приступом том супстрату долази се до катарзе данашње свести од наслага прошлости. Тиме визија будућности постаје јаснија. Изучавање и анализирање људских збивања у прошлости захтева мултидисциплинаран приступ, при чему једно од значајнијих места припада и савременој дубинско-психолошкој анализи на чему инсистира и савремена историографија.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартоломео Куниберт, „Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића“, „Просвета“, Београд, 1988.
- Вук Стефановић Караџић, „Историјски списи“, „Просвета“, Београд, 1960.
- Владимир Стојанчевић, „Милош Обреновић и његово доба“, „Просвета“, Београд, 1969.
- Константин Ненадовић, „Живот и дела Карађорђа и његових војвода и јунака“, Беч, 1883.
- Миодраг Поповић, „Видовдан и Часни крст“, „Слово љубве“, Београд, 1976.
- Михаило Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908.
- Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Срба од почетка 1813. до 1815“, Београд, 1888.
- Леополд Ранке, „Србија и Турска у 19. веку“, Београд, 1888.
- Милисав Д. Протић, Гучанин, „Трнавски мученици“, Битољ, 1939.
- Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, „Српски митолошки речник“ „Нолит“, Београд, 1970.

РАДОМИР СТАНИЋ

**ГРАДИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ ЗА ВРЕМЕ ХАЦИ-ПРОДАНА
ГЛИГОРИЈЕВИЋА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ**

Културне и уметничке прилике у време Хаџи-Продана Глигоријевића, које се по прилици, подудара са раздобљем Карађорђа и првом деценијом владавине кнеза Милоша Обреновића, само су делимично истраживане и проучаване у чачанском, рудничком, таково-ском, драгачевском и ивањичком крају, и то у склопу ширег и комплекснијег интересовања за главна збивања у Србији.¹ У последње време интересовање за истраживање и проучавање архитектонске и сликарске делатности у овој области западне Србије везано је за стручњаке запослене у заводима за заштиту споменика културе и музејима. Теренска истраживања, остваривана кроз планове рада ових установа, обухватала су, некад мање — некад са више система, испитивање, односно снимање споменика из овог периода, за које су се, зависно од личног афинитета, непосредније везивали поједини стручњаци.² Од таквог односа најчешће је и зависио степен сазнања и ниво истражености и проучености ове баштине.

Драгоцене резултате и исходе тематских истраживања дала је реализација пројеката који су финансирале основне заједнице науке

региона Краљево и Титово Ужице. Рад на систематском истраживању споменика у чачанској и ужичкој области којим су руководили млади историчари уметности Ангелина Фолгић—Корјак и Драгиша Мило-сављевић³ у значајној мери су померили границе сазнања о уметничким појавама и личностима с краја XVIII и почетка XIX века. Захваљујући томе, успостављена је доста потпуна научна представа о уметничким споменицима ове епохе, а њихово објективно научно вредновање налази се у завршној фази. Већ сада имамо прилику да, благодарећи резултатима рада старијих истраживача, допуњених испитивачком активношћу млађих историчара уметности, без много ризика изрекнемо научно засноване и поуздане судове о објектима сакралне архитектуре.

Према досадашњим сазнањима, која су, ипак, непотпуна, кристалише се доста сигурно уверење да економски и други услови у деценијама пред први српски устанак нису адекватно пратили тежње народа да се брже и енергичније гради и обнавља градитељска традиција. Сем тога, изгледа да су озбиљне кризе и потреси, које је доживљавала црква у дугом низу година, знатно утицали на спорост у организовању већих неимарских подухвата. За разлику од других крајева, у којима се организованије и интензивније гради, на подручју западног Поморавља још увек влада извесно затишје или, бар, не располажемо са подацима који би нас обавештавали о почецима виднијег и снажнијег градитељског покрета. Осим градње цркве брвнаре у Такову 1791. године,⁴ о чијим облицима, просторном и конструктивном склопу можемо да слутимо на основу изгледа данашњег храма који је плод неколико обнова, није забележено, нити је до сада откривен било који податак који би нас обавештавао о утемељењу или остваривању неког значајнијег грађевинског пројекта, нити у области сакралног, нити профаног грађевинарства. Изненађује, такође, чињеница да се у релативно повољним околностима које су настале 1793. и 1794. године доношењем нових фермана којима Турци Србима дају нове повластице, међу којима и уредбу о слободном подизању и обнављању цркава и манастира, није амбициозније градило у чачанском, милановачком и ивањичком крају. Овакво стање може се објаснити изузетном економском исцрпљеношћу становништва, које је било немоћно да се упусти у градитељске подухвате. Са побољшањем политичких прилика расле су и економске могућности појединих друштвених слојева, из којих се појављују нови ктитори, који ће са читавим живљем одређених крајева приступити рестаурацији старих задужбина или подизању нових здања. У промењивим

и несигурним годинама пред први устанак забележена су прва вредна грађевинска остварења јужно од Чачка и на његовом домаку.

Између 1794. и 1797. године саграђена је црква у Гучи, односно Драгачици,⁵ чији су ктитори прота Милутин Илић, знаменити јунак Карађорђевог устанка, и свештеници Павле Николић и Јован Савић из Горачића. Трогодишња градња овог храма говори или о материјалним тешкоћама с којима су се суочавали ктитори, или, пак, о његовој монументалности. Не знајући како је изгледала ова грађевина, остаје нејасно питање њене архитектонске вредности. Чињеница да се већ после три деценије гради нова црква у данашњем центру Гуче (1828—1831),⁶ указује на то да је храм у Драгачици порушен и запустео пошто је, вероватно, био од трошног материјала, па је у великој пометњи између 1804. и 1810. године, када су вођени бојеви у Драгачеву с Турцима, страдао и престао да културно делује. У нову цркву, као што је познато, пренесен је иконостас из храма у Драгачици, који је 1797. године сликао наш најдаровитији сликар с краја XVIII и почетком XIX века — трагични војвода Петар Николајевић Молер.⁷

Несигурна знања о манастиру Добрачи или Клисури⁸ између Ариља и Ивањице, чија црква у архитектонско-просторном и конструктивном склопу доследно понавља концепцију ариљског храма св. Ахилија из краја XIII века,⁹ укључују значајан податак да је ова монументална грађевина највећим делом саграђена 1798. године на темељима старијег храма. Ктитор је био јеромонах Јаћим Курлага, потомак чувене старовлашке породице Рашковића. Радове је изводио мајстор Дарије Рашковић из Прилика, чије је име, у улози приложника, забележено у натпису изнад западних врата.

Уочи првог српског устанка овчарско-кабларски манастири налазили су се у разноликом стању. Док су неки били запустели, други су, благодарећи храбрим и предузимљивим монасима, показивали знаке опоравка од дуготрајних недаћа. Тамо где је било организованијих напора и шире подршке, предузимани су кораци за озбиљније грађевинске подухвате. Један од таквих забележен у историји манастира Ваведења. У једном запису каже се да је манастир обновљен 1897. трудом попа Милића Вујовића из Трнаве.¹⁰

Тајанствени манастир Стјеник, несумњиво основан у средњем веку, обновљен је 1802. године, о чему имамо два обавештења. Једно је садржано у документу, тј. молби кнеза и кметова чачанских и ложешких, упућеној београдском везиру Мустафа-паши да им дозволи да направе нову цркву у Стјенику (стара је изгорела). Друго,

пак, сусрећемо у натпису уклесаном изнад северних врата цркве а који гласи: „Храм светог Јована сазида се в лето 1802“.¹¹

Бескрајна и непресушна енергија, коју је српски народ испољио водећи кржаве и судбоносне борбе током првог устанка, дошла је до пуног изражаја у свим областима његове активности. Дирљиве и топле наде, које су полагане у савезнике, биле су потпуно изневерене. Требало је сопственим снагама, готово усамљенички, истрајати, не само на бојном пољу, већ и у свим важнијим облицима национално-државног утемељавања и у области културно-просветног, духовног и стваралачког исказивања и потврђивања. На плану градитељства и сликарства, упоредо са другим делатностима, појављују се облици активности који, из данашње перспективе посматрани, просто задивљују. У ослобођеним и полуослобођеним крајевима отпочиње прилично жива градитељска делатност. У нередовним ратним приликама, у предасима борби, услед непремостивих економских тешкоћа, у недостатку средстава, мајстора и радне снаге, отпочињу, ипак, нови подухвати на обнови и изградњи цркава и манастира и других грађевина. Већ прве године устанка забележени су грађевински захвати, додуше мањег обима, на више цркава, ипак довољно бројних да укажу на једно ново одушевљење и на полет који ће се брзо интегрисати у прави неимарски покрет.

За историју градитељства XIX века веома су значајне појаве и догађаји који се бележе у устаничким годинама на тлу чачанске, милановачке и ивањичке области.

Најимпозантнији догађај свакако представља темељна обнова манастира Обровина, односно градња цркве манастира Вујна под обронцима истоимене планине. Цркву је подигао, 1805. године, Никола Милићевић Луњевица, познати устанички првак, угледни трговац и пријатељ кнеза Милоша Обреновића. Свесрдну помоћ при градњи овог храма пружио му је свештеник Радисав Милошевић из Прислоннице. Знатну материјалну подршку при подизању ове цркве знатних димензија пружио је војвода Милан Обреновић из Бруснице, полубрат Милоша Обреновића, по коме је негдашња Деспотовица добила име Милановац, односно Горњи Милановац. Црква је саграђена у виду једнобродне грађевине са олтарском апсидом у облику полу круга, наосом и припратом. Изнад припрате уздиже се висок осмо-страни звоник. Црква је засведена полуобличастим сводом, који је ојачан луцима ношеним пиластрима. Пажњу скрећу поједини пластични детаљи, као што су фриз слепих аркадица и нарочито антропоморфне и зооморфне представе на звонику, клесане у камену. Па-

дају у очи и изванредно лепо изрезбарена врата на западном зиду цркве, која потичу из времена настанка грађевине. У припрати цркве сахрањен је војвода Лазар Мутап из Прислонице, истакнути јунак из боја на Љубићу 1815.¹²

Храм манастира Вујна несумњиво је један од историсјки најзначајнијих објеката имајући у виду време његовог настанка. Његова вредност је утолико већа што је, као монументално здање са очигледним архитектонским амбицијама, настао у најтежим приликама, у доба када се постављало судбинско питање опстанка, односно када се више мислило на живот и смрт, него на било шта друго. Ова грађевина доказ је изузетне градитељске склоности нашег народа, оданог традицијама и спремног да се у најтежим условима подухвати грађења.

Нешто монументалнија, архитектонски складнија и стилски чистија грађевина јесте црква манастира Годовика код Пожеге, која је на темељима старијег храма грађена, према сачуваном натпису, 1808. године. Грађена зналачки у знаку доследног поштовања градитељских традиција XIV века, годовичка црква својим облицима и племенитим пропорцијама изненадиће сваког познаваоца неимарских прилика у доба устанка. За жаљење је што не постоје одређенији подаци о човеку који је ову цркву градио, јер би било за науку веома корисно сазнање о томе одакле је дошао или да ли је из ових крајева овај градитељ, мајстор ретког знања и солидног искуства, иначе мало својственог за ово драматично ратно време.¹³

Могло би се рећи да је права посланица за тему о којој је реч у овом излагању чињеница да је Хаџи-Продан Глигоријевић, угледни старовлашки војвода, био ктитор једне цркве, чиме је, у тој улози, и сам допринео градитељској делатности у доба устаничких неприлика. По избијању првог устанка Хаџи-Продан се, са својом браћом, из Сјенице пребацио у крајеве у којима су, како хроничари кажу, пламтеле борбе. Настанио се у селу Рапчићима, у врху Драгачева, на домаку Ивањице, у пространој пећини званој Шљепаја. Овде, крај пећине Шљепаје, он је 1809. године подигао цркву посвећену Архангелу Михаилу. Немамо података о изгледу првобитне цркве,^{13a} али донедавно очувана зидана грађевина, која је срушена приликом изградње пута Гуча — Ивањица, а представљала је резултат обнове Проданове задужбине, пружала је могућност за сагледавање њених основних архитектонских својстава. Храм је био дуг око шест, а широк око четири метара. У основи била је то једнобрдна грађевина са полукружном олтарском апсидом на истоку; засведена је полуобли-

частим сводом, над којим је двоводни кров. Представљала је јединство са природним амбијентом у који је постављена. Данас су нестали сви трагови негдашњег конака са седам одаја, који је Хаџи-Продан подигао у време изградње цркве. Такође су ишчезли остаци одбрамбених зидова којим је ктитор утврдио своје станиште и светињу, а које је народ звао Хаџијин град.¹⁴

Складношћу пропорција, солидношћу грађења и релативном стилском доследношћу истиче се црква у Горачићима, грађена између 1807. и 1810. године. Њен мајстор је несумњиво познавао архитектонске узорке из прошлости, на које се при градњи овог храма директно угледао. Као једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни и слободно конципираним певничким просторима, нижим од подужног брода, горачићка црква спада међу најлепше храмове у западној Србији у времену свог настанка. Просторни склоп, саздан по узору на цркве из XIII века, које стилски припадају тзв. рашкој градитељској школи, чини овај споменик делом мајстора веома упућеног у градитељску вештину. Храм је засведен полубличастим сводом, а на пресеку подужног брода и транспорта уздиже се маркантна купола која својом пластичном обрадом са спољне стране скреће пажњу. Оспособљен да се промишљено и доследно архитектонски изражава у духу најбољих традиција нашег градитељства, горачићки мајстор је као предложак при градњи ове цркве имао пред очима цркву манастира Тројице на Овчару — једно од најлепших дела познорашког архитектонског стваралаштва у Србији.¹⁵

Црква св. Прокопија у Тијању, саграђена 1810. године, чини мање значајну архитектонску творевину, али вредну грађевинску појаву и својеврсни документ о изузетним напорима локалних ктитора у доба када се тешко могла замислити и спроводити организованија градитељска активност. Скромних димензија и једноставних архитектонских замисли, ослоњених на особености грађења сакралних објеката у југозападној Србији, овај храм употпуњава слику о племенитим напорима и упорним настојањима народа Драгачева да се у историјски прекретничким временима утемеље упоришта духовног живота у који се улазило са слободарским надама и тежњама.¹⁶

У току трајања првог српског устанка, у коме је активно учествовао и Хаџи-Продан, у зависности од прилика и могућности, паралелно је трајао процес грађења и обнављања цркава. Поред наведених цркава монументалних замисли, посебно имајући у виду Вујан и Годовик и других храмова мањих димензија и зиданих од камена, приступа се обнови или целовитом грађењу цркава брвнара.

Црква у Заблаћу, саграђена за време Кочине крајине у доњем делу села, спаљена је пред први српски устанак. Године 1808, по Карађорђевог одобрењу, Аврам Лукић из Рајца, кнез пожешке нахије, подигао је, на месту старе цркве, своју задужбину — цркву брвнара, коју су Турци спалили 1814. године. Данашњи храм грађен је, међутим, између 1871. и 1874. године.¹⁷

Према очуваном натпису, године 1809. саграђена је црква брвнара у Љутовници код Горњег Милановца,¹⁸ а темељну обнову доживела је црква брвнара у Цветкама код Краљева 1812, која је по свему судећи грађена још 1735.¹⁹

У овчарско-кабларским манастирима, у којима се ни у најтежим временима није гасила луча слободоумне духовне мисли, долази до организованих настојања да се обнове или поправе цркве и ћелије и то у време док су још трајале неизвесне и тешке борбе између устаника и Турака. Године 1809. на манастирској цркви у Благовештењу под Кабларом, поред осталих радова, измењен је кровни покривач, што сазнајемо из манастирског катастига — необично важног документа који се чува у манастиру.²⁰ Нешто доцније, када је исход устанка био све безнадежнији, обновљена су још два манастира у овом комплексу. Црква манастира Преображења, која је била пушта преко сто година, васпостављена је 1811. старањем јеромонаха Никифора, а црква манастира Никоље је исте године препокривена — како се каже у једном спису „за владе Ђорђа Црнога, за време игумана Атанасија“.²¹

Свесно заобилазећи у овој прилици збивања у профаном градитељству у раздобљу од 1791. до 1813. године, јер се није сачувао готово ни један објекат у првобитном облику, покушаћемо да укажемо на неке важније моменте у неимарској сакралној активности у времеу од 1813. до 1825, када са историјске сцене нестаје главни актер буне у селу Трнави. Наравно, реч је о истој географској територији.

Одмах се може констатовати да се нови и снажнији полет у српском градитељству појавио после кобног исхода првог српског устанка и наглог посустајања у грађењу и обнављању цркава. Изразито затишје, које је претходило следећој богатијој и садржајнијој градитељској фази, трајало је само неколико година — од 1812. до 1816. Посебно су биле несрећне године 1813. и 1814, када су Турци, у одмазди према народу, палили, рушили и пустошили храмове. Према неким изворима, у ужем чачанском крају спалили су осам цркава.²² Успешни завршетак таковског устанка, Милошево лукавство и веш-

тина у односима са Турцима утицали су на стварање повољнијих услова за развој градитељства. Учвршћивањем кнежеве власти успостављене су нове слободе у обнављању и грађењу цркава. Изузетан и готово беспримеран полет у грађевинарству све се више претварао у покрет, који се развијао паралелно са општим препородом полуослобођене Србије. У научној литератури све до данас није у довољној мери сагледана улога кнеза Милоша у развоју градитељства. У историји српског народа тешко је наћи владарску личност са таквим градитељско-ктиторским склоностима, какав је био кнез Милош.²³ Разноврсним мерама, често силом, али увек непоколебљиво, истрајно и енергично, он је мобилисао све расположиве снаге у земљи у обнављању старих цркава и манастира и грађењу нових. Тражио је и позивао мајсторе изван граница својих нахија, а ови, увидевши да је Милошева Србија, уствари, велико радилиште, радо су долазили и прихватили се великих послова, којих у другим областима Балкана у то време није било у толикој мери. Конзервативних схватања и одан традицијама, кнез Милош је омогућавао послове превасходно градитељима и сликарима из јужних крајева, који су били верни поствизантијским обрасцима, модификованим према укусу и жељама нове клијентеле.²⁴ Доцније ће и овај, један од највећих српских донатора променити своја убеђења и укус, па ће на свој двор доводити академски образоване живописце, а неке цркве и друге грађевине подизаће му градитељи напреднијих и савременијих схватања.

Област рудничке и пожешке нахије, у чији су састав улазили наши крајеви у Милошево доба, имала је изванредан значај па чак и изванредан привилегован статус, вероватно због чињенице што је на овим просторима и организован други српски устанак и што је Милош Обреновић управо овде извојевао пресудне битке за ослобођење Србије. Најзад, одавде су потекле или су се, стицајем околности, нашле најпоузданије личности — одани Милошеви сарадници, према којима је имао ретко поверење. Чачак и Брусница, као административна средишта нахија, имали су повољније услове за развој, мада он у прво време није био тако запажен. Као седиште епархије и као центар рашког сердарства, Чачак је постао једно од најважнијих подручја тадашње Србије. Упоредо са овим значајем ишао је и развој појединих стваралачких делатности.

Благодарећи свим овим условима, а посебно предузимљивости локалних кнежева, сердара, духовника, па и читавог народа, у овим крајевима такорећи одмах после таковског устанка започиње доста жива и богата градитељска делатност. Пошто је од 1813. до 1815. го-

дине страдао велики број цркава од турске одмазде и зулума; најпре се приступа њиховој обнови и поправци. Први значајнији објекат који је постао предмет озбиљнијих обновитељских интервенција, у пролеће 1816, била је црква св. Благовести у Трнави,²⁵ код које је 1814, дакле пре 175. година, подигнута Хаџи-Проданова буна. Пошто је била „попаљена и повређена, а келије све до основица порушене“, како наводи Јоаким Вујић,²⁶ црква је обновљена и припремљена за свечаност која је код ње одржана на Цвети, 3. априла 1816.²⁷ Овом великом свечаношћу, на којој је учествовао и сам кнез Милош Обреновић, обележено је ослобођење од петовековног робовања под Турцима. Те године војвода Никола Луњевица, познат као ктитор манастира Вујна, обнавља цркву у Мојсињу, која је страдала поткрај првог устанка. Уз њу, како извори наводе, подиже већи дрвени чардак који се као ни црква није сачувао.²⁸

До извесне мере је нејасно време настанка цркве брвнаре у селу Брезни код Горњег Милановца. Према једном, непоузданом и недовољно читљивом запису, црква је саграђена 1814. или 1817. године. Уколико је прва година тачна као време настанка ове једне од најлепших цркава брвнара од које су очувана изванредно украшена врата, онда би то за историју српског неимарства с почетка XIX века било веома значајно. Јер, није забележено да је те године у западној Србији, када је било време најжешћих турских зулума, саграђена било која црква.²⁹

Пре него што је постао ужички владика са седиштем у Чачку, Никифор Вукосављевић — Максимовић започео је 1817. године обимну обнову манастира Сретења на Овчару, коју је завршио 1818, што је забележено у натпису изнад улазних врата. Овај предузимљиви и енергични духовник извршио је и обнову манастира Преображења. Исте године је личним заузимањем и новчаном помоћи кнеза Милоша обновљен је манастир Никоље код Овчар Бање. Овом приликом Милош је показао захвалност и штедрост према манастиру одужујући му се за безбедни боравак своје породице у немирним устаничким данима. Поклонио му је једну воденицу у Пријевору, која је све до данас очувана као једна од најстаријих и најлепших грађевина ове врсте у овом крају.³⁰

Да су поједине Милошeve задужбине у градитељском погледу достигале висок квалитет и остваривале чистоту стилског схватања, сведочи црква св. Саве у Савинцу код Такова. Настала 1819. године, ова црква је била једна од најомиљенијих Милошевих задужбина. Градитељ храма био је Милутин Гођевац, у то време свакако један

од најспособнијих и најангажованијих мајстора, које су запослили кнез Милош и његови сарадници.³¹ Заједно са горачићком и тополском црквом, савиначки храм по свом архитектонском концепту улази у круг куполних грађевина, којих је у прве две деценије XIX века било свега неколико. Грађена веома солидно од таковског лепо обрађеног ружичастог пешчара, са очигледном оданошћу према рашким традиционалним конструктивним и просторним решењима, ова црква представља значајан објекат за праћење развоја наше градитељске мисли у XIX веку. Њену архитектонску лепоту уочио је још 1820. године Вук Стефановић Караџић записавши у часопису „Даница“: „И ова црква има кубе, и сва је од камена срезана каквог да је од сира“.³²

Према подацима који нису сасвим прецизни, око 1820. године господар Јован Обреновић саградио је у Чачку скромну „од плетера и ћерпича“ цркву, која је срушена око 1870.³³ По прилици у исто време, дозволом кнеза Милоша, подигнута је црква у Миоковцима, за коју Јоаким Вујић каже да је „нова, велика обаче от дрва и ћерпича начињена“.³⁴ Према натпису на садашњој цркви, која се по архитектури знатно разликује од првобитног храма, цркву је саградила кнегиња Љубица, 1815. године, у част победе на Љубићу.

Од 1819. па до 1825. године, до када нас у овој прилици и занима градитељска активност у западној Србији, обновљено је или ново саграђено више цркава, од којих истичемо следеће: црква св. Тројице у Бјелуши код Ариља, настала између 1818. и 1819;³⁵ храм св. Петра и Павла у Сирогојну на Златибору, коју је 1821. саградио рујански сердар Јован Мићић, одани Милошев сарадник;³⁶ црква св. архистратига Михаила у Стапарима више Ужица из 1820;³⁷ храм св. Петра и Павла у Горњој Добрињи, родном месту кнеза Милоша, који је ову цркву 1822. подигао у спомен свом оцу Теодору.³⁸ Те године саграђена је лепа црква брвнара у пожешком селу Горобиљу,³⁹ а црква у драгачевском селу Котражи обновљена је 1822. када је старији храм знатно проширио угледни полковник Илија Поповић.⁴⁰

Како су године даље протицале, тако је развој грађевинарства добијао у замаху. Консолидацијом власти и економских прилика, све се више улазило у фазу у којој се постепено уводе ред и извесна боља организованост у избору и ангажованости мајстора, али и у вођењу надзора и извођењу радова на обнови и изградњи, не само црква, већ и других грађевина. Кнез Милош је, како је већ наглашено, грађевинској делатности поклањао изузетну пажњу, и то не само издашном помоћи и личним увидом и контролом извођења радова,

већ посебно укључивањем и задуживањем већег броја својих сарадника у реализацију градитељских подухвата. Он их је подстицао, а често и приморавао, да се свесрдније и приљежније ангажују у овим пословима. Његова браћа, господар Јован и господар Јеврем, били су му драгоцени помагачи и ослонци при подизању појединих грађевина, а Васа Поповић, обор-кнез Пожешке нахије, један од најприснијих и најповерљивијих сарадника и извршилаца његових налога у својој области, нарочито у грађевинским пословима.⁴¹ Уосталом, он је у свакој нахији имао поверљиве и одане људе, који су му вољно или невољно помагали у већим градитељским подухватима. Нашавши се у директној зависности од кнежеве воље, црквени великодостојници најчешће су били сагласни у спровођењу Милошевих замисли у обнављању и грађењу храмова. По његовим налозима ангажовани су протомајстори, склапани контракти, утврђиване цене радова, а не ретко утврђиване, не само димензије, већ и просторно-архитектонски и конструктивни склопови цркава. Држећи тако готово све у својим рукама, могло се и очекивати спровођење једног чврстог система грађења, у коме готово ништа није измицало кнежевој пажњи и пажњи његових кључних доглавника.

Још је неколико лепих црквених грађевина настало на ширем чачанском подручју, где је, иначе, у протеклим деценијама грађевинска делатност била плодна. Пратећи хронолошким редом њихов настанак или обнову преко расположивих архивских или других података, суочавамо се 1823. године са молбом удовице Рака Љевајца, храброг учесника оба устанка, да се обнови задужбина њеног мужа — црква у Заблаћу.⁴² Већ после три године црква је обновљена. Стара, неистражена и стога још увек тајанствена црква у Бањи Горња Треча била је 1824. године предмет темељне обнове, коју је извршио Никит Милинковић.⁴³ Иако скромних димензија, ова грађевина, зидана од камена и несумњиво средњовековног порекла, захтевала је озбиљније захвате при обнови, који су спретно изведени вероватно од стране локалних мајстора.

Није само помена вредна стара црква у селу Бресници, која је изнова грађена 1825. године, већ заслужује осврт због својих племенитих пропорција, солидности грађења и због чињенице да је њен мајстор, Коста из Охрида, укlesaо своје име у натпису којим се верници обавештавају о настанку њихове богомоље. Ради се о истакнутом мајстору, који је у време кнеза Милоша саградио више објеката.⁴⁴

Најзад, могли бисмо овај каталогски преглед нових и обновљених цркава завршити са још три храма. Први је црква у Ласцу, која је започета 1825. а завршена 1826;⁴⁵ друга је црква св. Јована у Каони, настала између 1825. и 1827,⁴⁶ а трећа — црква брвнара у Прањанима, завршена 1827. године.⁴⁷

Сваки истраживач сакралне архитектуре било којег периода морао би се забавити проблемима стила, што се не може избећи ни када је реч о градитељству западне Србије у време Хаџи-Продана Глигоријевића. Одмах се може рећи да архитектура у овом делу Србије, колико из оданости према прошлим временима — толико и из доследности, па и релативне стваралачке немоћи и конзервативизма, ни за длаку није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске школе и домаће неимарске традиције неодређеног стила.

Докази о способностима протомајстора и њиховој градитељској зрелости, осећању стила и смислу за техничку солидност могу се уочити само на неколико објеката. Остале грађевине, обнављане или подизане у тешким, па и убогим условима, одавале су неукост мајстора, недостатак искуства и одсуство било какве стваралачке имгинације. То, наравно, не умањује значај читавог низа цркава које су једина преостала сведочанства градитељске делатности овог времена. То је део наше неимарске баштине, у којој препознајемо нашу жилавост у одлучности да очувамо свој национални и верски идентитет.

Данас када обележавамо 175-годишњицу историјског догађаја чији је главни актер био Хаџи-Продан Глигоријевић, ваљало би да сами себи ставимо у задатак да, поред осталог, боље истражимо и проучимо ова знамења и да их максимално заштитимо. Тиме бисмо се одужили неуморним и прегнантним ктиторима и градитељима, али и трајно одали пошту многим игуманима Пајсијима и ђаконима Авакумима, који су у најтежим временима чували и сачували ове светиње, данас драгоцене културно-историјске споменике.⁴⁸

НАПОМЕНЕ

1. Б. Вујовић, „Уметност обновљене Србије (1790—1848)“, Београд, ИРО „Просвета“ и Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1986. Овде је сва старија литература која се односи, не само на уметност Србије као целине, већ и подручја између Чачка, Горњег Милановца, Титовог Ужица и Краљева.
2. Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1980, 5—49.
3. Носилац ових истраживања је Републички завод за заштиту споменика културе Србије.
4. М. Коларић, „Класицизам код Срба. Грађевинарство“, Београд, св. 2, MCMLXVI, 22.
5. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, Београд, 1901, 209—211.
6. М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940, 35—40; Р. Станић, „Градитељска делатност у Драгачеву и околини крајем XVIII и почетком XIX века“, „Октобар“, 53/54, Краљево 1970, 24.
7. А. Фолгић—Корјак, „Црква св. архангела Михаила и Гаврила у Гучи“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 78—95.
8. М. Д. Протић, „Добрачки манастир Св. арханђела у Моравичкој клисури“, Битољ, 1939.
9. Р. Станић, „Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године“, „Рашка баштина“, 1, Краљево, 1975, 316—317.
10. Д. С. Поповић, „Манастир Ваведене“, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 30.
11. З. Симић—Миловановић, „Трагови манастира Стјеника у планини Јелици“, „Старинар“, н. с, Београд, 1950, 237—242; Р. Станић, „Непознати запис из Жежевице“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, Београд, 1974, 111; исти, „Градитељство и сликарство...“, 18.
12. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, II, 146—147; Ђ. Мано—Зиси, „Неколико старих српских цркава“, „Старинар“, VIII/IX, Београд, 1933, 240—243.
13. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, 216—217; Д. Лапчевић, Гласник Географског друштва, 7—8, Београд, 1922, 182—183; „Археолошки споменици и налазишта, I, Западна Србија“, Београд, 1953, 108—110; С. Ђорђевић, „Црква св. Ђорђа у Годовику“, „Рашка баштина“, 2, Краљево, 1980, 339—343.
- 13а. Црква је била од дрвета. Уп. Ф. Кание, „Србија, земља и становништво од зимског доба до краја XIX века, Београд, 1985, књ. I, 590.
14. М. Д. Протић, „Трнавски мученици“, Битољ, 1939, 38; М. Ристић, „Стари Влах“, Београд, 1965, 110, 112—113, 272—279; М. Д. Протић, „Књига о Ђакону Авакуму“, Београд, 1968, 123—125.
15. М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, 30—32; Р. Станић, „Црква у Горачићима“, „Чачански глас“ од 28. фебруара 1969, 8.
16. М. Д. Протић, нав. дело, 53—54; Р. Станић, „Архитектонски и сликарски споменици“, „Градац“, 85/86, Чачак, 1989, 45—48.
17. В. Тошић, „Мрчајевци и околина“, Мрчајевци, 1978, 197—198.
18. Д. С. Павловић, „Цркве брвнаре у Србији“, Београд, 1962, 145.
19. Р. Станић, „Иконостас цркве у Цветкама“, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, 33—54.
20. М. Чанак — Медић, „Благовештење под Кабларом“, Саопштења, IX, Београд, 1970, 200.
21. Ф. Каниц, „Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века“, књ. I, Београд, 1985, 529.
22. В. Тошић, нав. дело, 197.
23. Р. Марковић, „Задужбине кнеза Милоша“, „Просветни гласник“, III—IV, Београд, 1942.
24. М. Коларић, „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године“, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 5—58.

25. Р. Станић, „Манастир Трнава“, „Наша прошлост“, 1 — 2, Краљево, 1969, 6.
26. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, 196.
27. Р. Станић, нав. дело, 6.
28. Д. Милић, „О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића — Луњевице (1767—1842)“, Зборник Музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960, 63.
29. Д. С. Павловић, нав. дело 121.
30. В. Стефановић—Караџић, „Почетак описанија српски намастира“, „Даница“, забавник за годину 1826, Беч, 1826, 10; М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, 21; В. Петковић, „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа“, Београд, 1950, 223.
31. Р. Станић, „Савинац, задужбина Обреновића“, „Наша прошлост“, 1—2, Краљево, 1967, 78—88.
32. Вук Стефановић — Караџић, нав. дело, 24.
33. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, 200; Д. С. Поповић, „Историја чачанске гимназије 1837—1937“, Чачак, 1938, 38.
34. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, II, 150.
35. Р. Станић, „Конзерваторска открића“, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1977, 68.
36. Р. Станић, „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“, „Ужички зборник“, 10, Титово Ужице, 1981, 332—336.
37. Р. Станић, нав. дело, 328—332.
38. М. Коларић, „Класицизам код Срба. Грађевинарство“, 25.
39. Д. С. Павловић, нав. дело, 133.
40. М. Д. Протић, нав. дело, 45—46.
41. Д. С. Поповић, „Василије — Васа Поповић главни кнез пожешке нахије (1819—1832)“, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, 74.
42. В. Тошић, нав. дело, 206—208.
43. Р. Станић, „Црква у Горњој Трепчи“, „Чачански глас“ од 29. новембра 1968.
44. Р. Станић, „Стара црква у Бресници“, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, 97—107.
45. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, 193—194.
46. Р. Станић, „Конзерваторске белешке“, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 16, 26.
47. Д. С. Павловић, нав. дело, 160.
48. Овај реферат је највећим делом заснован на резултатима истраживања објављеним у студији Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1980, 5—49. Они су допуњени најновијим подацима и научном литературом.

Др РАНКО СИМОВИЋ

ОДЈЕК ХАЦИ-ПРОДАНОВЕ БУНЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Хаџи-Проданова буна је несумњиво значајан историјски, слободарски и родољубиви догађај српског народа, с изненадним почетком и трагичним крајем, али који се одиграо у следу других важних, и од ње важнијих, историјских догађаја са истим циљем, а успешнијих и по дејству и по остварењу.

С обзиром да се збила између првог и другог српског устанка, као будница после трагичног замирања првог, а као предводно звоно, у невреме, уочи другог устанка, Хаџи-Проданова буна остаје да, и собом, сведочи о зрелости и неминовности устаничко-револуционарног немира, који се и по ширини и по резултатима потпуније изразио и историјски утемељио у догађајима и остваривањима првог и другог српског устанка. То и такво историјско место Хаџи-Проданове буне, недовољно остварене, пребрзо и трагично завршене, а између значајнијих догађања истог ослободилачког циља, имало је битног утицаја, наравно, и на народну свест о њој, на памћење, па и на значај и снагу да потом покреће емотивне и инспиративе потенцијале у књижевном и другом стваралаштву.

Такви догађаји, док се накнадно не одреди њихово место у историји, интензивније делују на доживљај и машту савременика, непосредних учесника и потомака, па се тада учине бројније, не увек и успешне, литерарне интерпретације и глорификације, које касније књижевно-теоријска мисао обично и често вреднује више као ефемерне или документарне покушаје, као дела заноса, а не знатније литерарне вредности.

Хаџи-Проданова буна се догодила у време повеликог српског мрака и неписмености, кад је успешнија, средњовековна, писана књижевност већ била замрла, а нова се тек будила, и то преко писмених људи „из прека“, који су први притекли у помоћ новој Србији која се рађа или јој са симпатијама из Земуна, Карловца и других места Аустријске царевине одушевљено слали помоћ и своје емотивне потпоре. А свим тим људима одмах и прече је било то да оставе сведочење, запис или историјску белешку и о Хаџи-Продановој буни, него да јој певају оде или сачињавају спевове, што иначе, увек, и долази бар с колике било дистанце. А дистанца је прекинута после непуне пола године другим српским устанком, који је заслуживао сву пажњу, па одвукао и ону која би се, да га није било, везала, трајније, за трагичну Хаџи-Проданову буну.

(Када говоримо о мраку и неписмености, ни у ком случају не мислимо о култури српског народа тога доба у целини. Јер, она је живела пуним сјајем у народном стваралаштву, али и у црквама и манастирима).

Иначе, ова буна је готово савременички, кроз важан историјски запис, виђена у делу Симе Милутиновића Сарајлије, у делима Вука Караџића, Јоакима Вујића, као и, касније, кроз изјаве савременика и документа, у делима Гавриловића, Куниберта, Каница и других. Само неколико месеци по њеном догађају, о њој, и њеним трагичним последицама, и турској освети, трага је оставио у својим „Мемоарима“ и прота Матија Ненадовић, који се као депутат српски налазио у Бечу, а о томе примао бројна писма од виђених људи „из прека“, од избеглица из Земуна, с циљем да та писма изазову апеле и интервенције на Порти ради заштите Срба од прогона и уништења.¹

О Хаџи-Продановој буни Вук Караџић је говорио прибрано и непристрасно.² Кунберт, као историчар, стао је сасвим у одбрану Милошеву, а у осуду буне, њених учесника и њених последица, сматрајући је безначајним и неодговорним чином грабежљивих пљачкаша, али, ипак, и предзнаком и почетком другог устанка.³ Сима Милутиновић—Сарајлија, историчар и песник, романтичар и авантурист,

коме је Карађорђе био прототип правог романтичног хероја, безрезервно се ставио, донекле и као историчар, а у целини као песник, на страну Хаџи-Продана и других јунака Хаџи-Проданове буне (дакле на страну карађорђевску, страну храбрости, емоција, па и фатализма), а сасвим и брутално против завидљивог и бојажљивог, калкулантског и Турцима промишљено покорног, болесно амбициозног и бруталног кнеза Милоша,⁴ дајући себи, у спевовима, још више слободе и маха у величању миљеника и у осуди кнеза Милоша.

Мотив Хаџи-Проданове буне није покренуо већи број савременика-књижевних стваралаца, али је веома ангажовао у то време заиста великог песника Симу Милутиновића Сарајлију. Он реагује пристрасно и емотивно, имајући као романтични идеал Карађорђа, а не Милоша, па у тој антиподној процени он се у „Србијанки“ на Милоша осипа дрвљем и камењем, јер „историја показује Србска“ он

„једна ј' само на том небу звијезда“, а
 „Карађорђе ту ј' свјетло двојено,
 Дневне ноћи собом обасјава;
 Муње гrome и све холујине
 Ока мигом ждије и стишава...“
 „Да је Милош издао Продана,
 Што ј' тек први Продан отпочео,
 Пак старији био б' од Милоша,
 А то не би Милошу повољно,
 Те жртвова стотинама људи
 И сву Србства вољу и надежду
 Само једном властољубљу своје,
 А не нигда Турском пресилију,
 Па није ли сам на друго љето
 Правозмоћје исто изјаснио?...“⁵

Ако је веровати Сарајлији, ипак би испало да је прво уметничко сведочење о Хаџи-Продановој буни, и њеним последицама, оставио сам Бакон Авакум, и јунак и жртва буне, јер је Турцима, на понуду да се потурчи, одговорио песмом коју је сам певао — да „нема вјере боље од ришћанске“, а мајци је, када га је на потурчење наговарала, рекао:

„Мајко моја, на млеку ти фала!...
 Смрт избавља од свакијех бједа,
 Цвијет прољећа по зими се јавља“.

Ово би био доказ судбински важне улоге игре и уметности у животу (како је уочио и Иво Андрић у причи „Аска и вук“), јер је Авакумова песма омекшала срце турских егзекутора, па су му казну смрти набијањем на колац заменили бржом и лакшом смрћу.

Можда делом и под утицајем С. М. Сарајлије, већи број поетских и других литерарних творевина, инспирисаних Хаци-Продановом буном, у традицији историјско-романтичарске оријентације, заступају пре свега моралистичко-ирационалне особине догађаја и личности, глорификују Ђакон Авакума, игумана Пајсија и Хаци-Продана Глигоријевића, а осуђују рационално-дипломатске игре и (немилосрдне) потезе кнеза Милоша, па је неподударност романтичарске књижевне свести о том догађају са оном историјском, нарочито касније изграђеном, потпуна. Ово се односи и на уметничку и на народну књижевност о Хаци-Продановој буни.

Од свих учесника и јунака Хаци-Проданове буне Ђакон Авакум је за књижевно обликоване био најпривлачнији. Игуман Пајсије, ма колико значајан, и уморен мученичком смрћу, био је већ стар; Хаци-Продан, иако историјски најуочљивији, и вођа, по коме буна и носи име, преживео је трагични догађај и избегао из Србије, што је стицај не баш привлачан, који не може лако емотивно да одушеви књижевног ствараоца. Ђакон Авакум је, међутим, имао све предиспозиције јунака: млад, леп и интелигентан, „диван и дичан као Аполон“ (Сарајлија), бескрајно храбар и духовит, свестан родољубивости и значаја своје жртве, песник, одан и вери и народу, пркосан према непријатељу кога успева да задиви — ето свих услова да се таква личност доживи и упамти, да инспирише. Зато је највише песама и текстова и посвећено Ђакону Авакуму, и народних и уметничких, убрзо после догађаја и, нарочито, касније, приликом јубиларних обележавања буне. Њему је посвећен повећи број текстова, и такође, много поетских (и од свештених лица), јер је он за очување вере и за цркву постао диван узор и она га је канонизовала, гајећи његов култ (као и култ Игумана Пајсија, нарочито почев од 17/30. децембра 1928. године), а свети архијерејски собор Српске православне цркве га је и званично 14/1. јануара 1962. године прогласио за преподомученика. На већи број ових стваралаца, црквених лица, чији су текстови пригодни, свечарски, вернички, просеч-

них литерарних вредности, посебно је, и избором успелијих песама и спегова, указао Милисав Д. Протић делимично већ књигом „Трнавски мученици“, која је, и сама, писана са литерарним претензијама, као романсирана монографија, а нарочито зборничком књигом „Књига о Ђакону Авакуму“,⁶ која представља извесну антологију и напор вредан сваке пажње. Милисав Д. Протић је, у овој књизи, обелоданио и своје стихове о Ђакону Авакуму, Игуману Пајсију и Хаџи-Продану, казивања и народне умотворине из своје књиге „Јеличанке“, за коју је констатовао да је у рукопису. Из црквених часописа и других књига издвојио је песму „Ђакон Авакум“ Павла Милошевића, истоимену песму монаха Тадије, спев професора Милана Милошевића „Ђакон Авакум“, па под истим именом још и песме Исаија Митровића, Тихона Хаџића и Милана Марковића. У овом избору истиче се, као боља, песма Хаџићева, у којој он за Авакума каже: „Свенуо си као зелен плод од мрза“.

Од песника веће поетске снаге, који су опстали у српској књижевности, добру песму „Српски Прометеј“, посвећену Игуману Пајсију, за коју га је, како наводи Милисав Д. Протић, инспирисала слика Николе Милојевића „Игуман Пајсије и устаници на кољу“, испевао је Стевао П. Бешевић.⁷ Овај песник, конструктор летелица, заљубљен у прометејску снагу, висине и летење, овако је видео игумана Пајсија:

„Прикован за једрац неприступна стења,
Он пати и трпи, ал се нада крају —
И док пред њим вечно дан и ноћ се мења,
Његов јад и патње непрестано трају. . .

Велик у свом болу, горд, и мрка чела,
Гледа у даљине, у цик мутне зоре; —
И док му из ране крв отиче врела,
Гневне му се речи над безданом оре. . .“

Војислав Ј. Илић Млађи јесте песму „Хероји крста“ спевао и рецитовао на свечаној прослави Недеље Православља 1924. године у Београду,⁸ али ово остварење потврђује да значајан песник и за пригодне случајеве може да напише добру песму. Романтичарски широким и понетим стихом песник овако види смрт Ђакона Авакума:

„Буран жагор. „Дивно дете“ — кадуне се чудом чуде
 „Зар на колац ту лепоту? Не чинимо, Турци, криво!“
 И душеван Турчин један — да уштеди дечку муке
 Прободе му јатаганом мученичко срце живо! . . .
 И сутрадан, на истоку, по развитку зоре ране,
 Кад исплива једним рубом сунце као крв румено,
 Оно заста и задрхта, јер угледа сред пољане
 Младићево мртво тело на врх коца набијено!“

Почетком XX века, у склопу напора за буђење националне самосвести, Михаило Сретеновић је написао драмско дело „Бакон Авакум“, историјску слику у два чина, која је све до другог светског рата приказивана широм земље на црквено-националним и другим приредбама.⁹ То је, иначе, историјски прилично верна слика стварног догађања.

Један велики песник, сликар и драмски писац, патриот револуционарних осећања, романтик велике снаге и имагинације, Ђура Јакшић већ крајем седамдесетих година XIX века, уочи своје смрти (1878.), завршава своју трагедију „Станоје Главаш“, у којој, не само да се појављују неке личности из Хаџи-Проданове буне, него је цела израсла на оживљавању трагичних последица те буне, на атмосфери турске одмазде и хајдучке заштите народа од ње, на обезбеђењу услова да се Хаџи-Продан са пратњом пребаци преко Дунава.¹⁰ Јакшић је свим срцем на страни бунтовника и народа, а против Турака, њихових доушника и улизица, против издајника и шићарџија. Станоје Главаш у једном од бољих делова Јакшићеве трагедије разговара, онако неписмен, са шарама Хаџи-Продановог писма и обрачунава се, тумачећи те за њега нечитљиве знаке, са онима који су се приклонили кнезу Милошу, против побуне, за умиривање и уступке према Турцима, сав на страни Хаџи-Продана и дела родољубиве интелигенције. Тумачећи, дакле, неке знаке у делу Хаџи-Продановог писма, Главаш каже:

„ . . . А ова крива, што се скупила,
 Ко да јој чума мучи утробу:
 О, знам те добро, стара кулизо!
 Ти чекаш само згодну прилику
 Да издаш брата бесном тирану,
 Да му на уво вешто пришапнеш,
 Овај до мене спрема побуну.“

Душан Баранин је у два своја дела, о Карађорђу и о кнезу Милошу Обреновићу, у тим историјским романима или романсираним биографијама, дотакао Хаџи-Проданову буну, њене личности и последице.

У делу „Карађорђе“,¹¹ које је богатије историјском фактографом него литерарном имагинацијом, Баранин помиње, на неколико места, време уочи Хаџи-Проданове буне, Милошев однос према њој и њене последице. Чини то кратко, сувопарно, у функцији употпуњавања Карађорђевог лика и времена у којем је он деловао. Књига је један мозаик и о нади у Карађорђево повратак у Србију, о прогонима Срба, о кулучењу на Београдској тврђави, о догађају буне, о уверењу Турака да међу Србима-бунцијама има пребачених аустријских војника, о Милошевој препредености и бескрупулозности.

У делу „Велики господар“¹² Баранин је, оцртавајући лик кнеза Милоша, доста широко дотакао и историјски верно описао стање настало у Србији после краха првог српског устанка, атмосферу турских репресалија, заблуду да ће се Карађорђе, који се кроз Срем кретао ка Бесерабији, вратити у Србију и ставити на чело отпора, стање у нахијама близу Чачка, односе Милоша и нахијских кнезова, Милошев емотивни однос према Бисенији (Петрији), снахи Хаџи-Продановој, њено избављање када је заробљена, Милошево уверење да је Хаџи-Проданова буна непромишљен и неодговоран чин, однос Милоша према заробљенима, покушај да бар неке заробљене спасе... Овде је Милошев однос приказан као промишљен и одговоран и његова улога је, по Баранину, позитивна.

Хаџи-Проданову буну дотицао је, али више узгред и фактографски, и Миодраг Јаћимовић у својим историјским монографијама о Арсенију Ломи¹³ и о Лазару Мутапу.¹⁴

Крајпуташа, карактеристични за чачански и драгачевски крај, нису, колико су из тог времена сачувани, задржали запис и сећање на учеснике Хаџи-Проданове буне. Вероватно стога што су они побијени далеко, у Београду, на кољу, сем што неко „у години Хаџи-Проданове буне“ погибе „за отачество и помоћ србску“ „од Турчина Лативаге“.¹⁵ Више је тих сведочења остало, макар и са оскудним подацима, о Карађорђевој и Милошевој ратницима из првог и другог устанка.

У народном усменом стваралаштву сачувано је и неколико легенди које се односе на Хаџи-Проданову буну. Забележили су их Ника — Никола Стојић и Радован М. Маринковић.

Она о Божићевом или Кнежевом гробу рељефан је пример кажњавања издаје у српском народу, топоним Рајинац везан је за место скривања раје у Драгачеву пред репресијом после угушења буне, а дивна легенда о Шљепаци, пећини у коју су Хаџи-Проданови људи склонили од Турака одузето благо, али више нико не зна где се она налази, као да у једном преносном значењу оставља српском народу наду да ће многа блага и решења наћи и у својој историји која се стицајем околности понекад заборавља.

Народне песме о Хаџи-Продановој буни изгледа да нису из Вуковог периода, јер их нема у његовим делима, већ су, чини се, створене, а свакако су записане, касније. Песма „Смрт Ђакона Авакума“¹⁶ испевана је у најбољој традицији, с пуним драмским и поетским набојем и веома рељефно и херојски оцртаним ликом Ђакона Авакума, који, по многим особинама, симболизује српску спремност на жртвовање у борби за слободу, за очување вере, за остварење идеала. Дирљиве су његове последње речи, упућене мајци:

„Немој жалит' што ћу млад умрети. . .
 Цвет пролетњи иде тек за зимом;
 Из зумбула слобода се рађа. . .
 А још браће имаде на свету
 Који ће те стару подржати
 Теб подржат, мене покајати
 И Христову веру очувати“.

Исто тако је лепа и песма „Буна Хаџи-Проданова“;¹⁷ по неким стилским својствима као да ју је испевао исти певач који је створио и песму „Смрт Ђакона Авакума“. Она успешно, у најбољој традицији, почиње словенском антитезом са свим битним обавештењима о узроцима, месту, личностима и својствима буне:

„О Јелице, голема планино!
 Какви су те јади задесили
 Те си ми се огњем запалила?
 Ил' су јасне из облака муње
 Што т' сажижу горицу зелену!
 Ил' то лове по горици виле,
 Те полећу злаћане им стреле,
 Нит' су муње, нит' злаћане стреле,
 Већ је оно огањ из пушака:

Хаци-Продан чету сакупио
 На највишем на врху Небошу,
 Сакупио по избору момке,
 Храбре момке Драгачева равна,
 Па он бије проклетнике Турке
 Што но раји додијаше грдно“.

Постоји још једна песма (под називом „Устанак Хаци-Продана Глиторијевића“ коју сам добио од Нике—Николе Стојића, скупљача народног стваралаштва из Гуче), која је, по садржини, редоследу и дужини, идентична претходној, али је стилски мање успела, односно записана је од некога ко није памтио и репродуковао бољу верзију.

Обе ове песме веома су наклоњене буни, Хаци-Продану и другим јунацима и, макар и благо, осуђују оне који им нису пришли, него су их оставили да усамљени пропадну.

Постоји, међутим, и трећа — „Песма о Хаци-Продановој буни“, коју је забележио Сретен Л. Поповић и која је, по много чему, веома интересантна. Њу је Поповић чуо (на својим путовањима) у Лесковцу.¹⁸ Певао му је, уз гусле, капетан српске војске за кога се испоставило да је од Катанића из Бечња. Капетан му је ту песму касније преписао и послао у Београд с напоменом да је он њу чуо од свога оца, али да није упамтио крај те песме, коју је слушао док је мали био, иако се сећа да се тај крај односи на устанак 1815. и на бој на Љубићу код Чачка. У чему је ова песма интересантна и другачија? За разлику од других и читаве једне оријентације, за коју је ток дао већ С. М. Сарајлија, ова песма осуђује Хаци-Продана, а велича кнеза Милоша као спаситеља народа. Она тако и почиње:

„Кад ација Продан крајинаше,
 Крајинаше ал' не умеђаше,
 Само Србе с Турци завађаше,
 Те попове на коље набијаше,
 Све попове и добре кнезове:
 Калимејдан закрилио с кољем,
 А на њима набијени људи. . .“

Очигледно, ова песма, која се слаже и са Кунибертовим мишљењем (а он је био пријатељ кнеза Милоша Обреновића), вероватно је и настала у Милошево време, а можда и из његове близине. Она не одражава шире народно уверење.

Овај рад о одјеку Хаџи-Проданове буне у делима српске књижевности веома је скромне обухватности, а потпуније истраживање би захтевало да ту тему какав уважени професор књижевности на факултету повери неком вредном постдипломцу за магистарски или, можда, и за докторски рад. Међутим, и на основу овако сумарног увида, може да се устврди да у новијем времену није дошло до актуализације значењских потенцијала Хаџи-Проданове буне, нити њених циљева, порука и јунака. Књижевне методе и моде битније су се измениле и дуго ниједан њихов аспект није ни ишао у правцу тако конкретних тема из националне историје, или се то догађало ретко залажењем у митско-историјски миље, али у коме није било интересовања за Хаџи-Продана и његове бунџијске другове. Један скроман вид актуелизације, чему је мало допринео и аутор овог саопштења, десио се 1964. године на анонимном конкурс за обележавање 150. годишњице Хаџи-Проданове буне, али он је и имао пригодношћу омеђене домете.

Можда су и они покренули Милоша Албића, земљорадника — песника из Трнаве, да, са прилично талента и успеха, у неколико песама оживи и ликове Хаџи-Проданове буне.

Она дела из прошлости која су за предмет своје књижевне, поетске и друге, обраде имала Хаџи-Проданову буну и њене јунаке, ако су и досегла знатније и актуелни књижевни значај у своме времену („Србијанка“ С. М. Сарајлије и друга), па и место у тадашњем систему књижевних вредности, она, многа, нису до данас донела те представе о својој вредности, па је тако и њихов естетски и књижевни живот (а понекад и историјски) за данашњег читаоца истањен или готово и пресушио. Ова констатација не односи се на Јакшићеву трагедију „Станоје Главаш“, (која, макар и ретко извођена, има и данас и књижевну и историјску, па и васпитну вредност, као лектира), као и на поменуте романе Баранинове (они су савременије штиво, које се масовније чита, али које саму буну и нема за основни предмет обраде, а у књижевно-естетском смислу, упркос те читаности, домети ових дела и нису оцењени као значајне романексне творевине). Никад се, међутим, не зна када се опет један историјски догађај, дакле и Хаџи-Проданова бунa и њени јунаци, могу појавити као предмет обраде неког уметничког, односно књижевног, можда и веома успешног, дела. Садашњост понекад изненада извлачи замрлу историјску тему или личност кроз одређени медијум и третман и даје јој ново сагледавање неких вредности, посебан значај који не мења прошлост, већ утиче на садашњост и, још више, на будућност. То онда и јесте

прави смисао књижевног оживљавања историје и традиције. У том смислу можемо прихватити констатацију Милисава Д. Протића, који је процењивао морални значај јунака и мученика Хаџи-Проданове буне, а нарочито Ђакона Авакума, па рекао да је он стао у ред највећих српских јунака и да „не заостаје за Обилићем, Хајдук Вељком, Синђелићем и њима сличним“, односно да је у нечему он и изнад њих, „јер док су ови били наоружани борци, Ђакон Авакум је био наоружан једино снагом своје вере“.¹⁹ Књижевност у сваком погодном тренутку, а и данас је можда такав тренутак, може да поsegне за неким од ових, као, уосталом, и за многим од других јунака из бурне и богате историје српског народа.

НАПОМЕНЕ

1. Прота Матија Ненадовић, „Мемоари“, Нови Сад—Београд, 1969, стр. 254.
2. „Вук о Кнезу“ (приредио др Голуб Добрашиновић), библиотека „Баштина“, „Просвета“, Београд, 1987, стр. 14 и даље.
3. Др Бартоломео Куниберт, „Српски уставак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850“, Београд, 1901, стр. 59 и даље.
4. Симо Милутиновић—Сарајлија, „Историја Србије од 1813—1815 године“, Београд, 1888, стр. 397—398.
5. С. М. Сарајлија, „Отпјев на превратниј стрмоглав преболесног Ивана Соколовића назови Кабларца од здравога Срба Србовића озбиљског Овчарца“, наведено према: Милисав Д. Протић Гучанин, „Трнавски мученици“, Битољ, 1939.
6. Библиотека „Православље“, Београд, 1968.
7. Стеван П. Бешевић, „Са старих жица“, СКЗ, Београд, 1931, стр. 123.
8. „Весник Српске цркве“, 1925, II, стр. 65—69.
9. Мих. Сретеновић, „Ђакон Авакум“, издање књижаре Боже О. Дачића, Београд, 1905.
10. Ђура Јакшић, „Песме“ и „Станоје Главаш“, „Народна књига“, Београд, 1965.
11. Душан Баранин, „Карађорђе“ (Сабрана дела, књ. II), „Вук Караџић“, Београд, 1969.
12. Душан Баранин, „Велики господар“ (Сабрана дела, књ. VIII), „Вук Караџић“, Београд, 1969.
13. Миодраг М. Јаћимовић, „Арсеније Лома“, Историјски архив, Чачак, 1972.
14. Миодраг Јаћимовић, „Лазар Мутап“, издање аутора, Чачак, 1973.
15. Радојко Николић, „Камена књига предака“, „Задруга“, Београд, 1979, стр. 106; и Бранко В. Радичевић, „Плава линија живота“, „Савремена школа“, Београд, 1961, стр. 17.
16. Ср. Ј. Стојковић, „Нова Србијанка — Борбе за ослобођење 1804—1815“, Београд, 1927.
17. Исто.
18. Сретен Ј. Поповић, „Путовање по новој Србији (1878—1880)“, СКЗ, Београд, 1950, стр. 417 и даље.
19. Предговор делу „Књига о Ђакону Авакуму“, стр. 4.

ЉУБОМИР МАРКОВИЋ

ХАЦИ-ПРОДАН У ЛЕГЕНДАМА СТАРОГ ВЛАХА

Животом и јунаштвом Хаџи-Продан Глигоријевић повезао је делове Старог Влаха — околину Сјенице и моравички крај са чачанском котлином и Шумадијом. И време, у коме је живео, борио се и војевао, такође је утицало на повезивање ових крајева и на стварање јединственог подручја у песми и легенди о овом јунаку. И због тога је тешко подвојити народно стваралаштво, везано за име Хаџи-Продана Глигоријевића, пре свега епска казивања, у виду народне песме и легенде, које говоре о животу и јунаштву овог борца у родној Сјеници и оне које казују о његовим борбама против Турака у долини Моравице, на висовима Голије и Јавора, за време првог српског устанка и касније, све до 1814. године, када напушта Рашчиће и Дајићку кнежину и прелази у Трnavу, с друге стране планине Јелице.

Много је легенди које само означавају време, а не врлине и јунаштво Хаџи-Продана и у себи имају само неку од временских одредница: време Хаџи-Проданове буне, пре Аџијиног наступања са војском према Јавору и Сјеници; или када је Хаџи-Продан ишао у срећање црногорској војсци, затим после повлачења Хаџи-Продана из

Рашчића; или када је Хаџи-Продан био старешина Дајићке кнежине, када су се сукобили Максим Рашковић и Хаџи-Продан; или просто — за време господаровања Хаџи-Продана на Голији. . .

Правих легенди о овом јунаку, војсковођи, старешини једне од кнежина Карађорђево Србије, које су везане, тематиком, за просторе од Пештери до драгачевских планина, за овај део Старог Влаха, има неколико. Забележили смо три.¹

Једна је везана за Сјеницу, родно место Хаџи-Продана Глигоријевића. Она не говори само о јунаштву Продановом, већ истиче његове врлине као јунака и човека. То је легенда „Боље и веће награде не тражим“:

„Приликом заузимања Сјенице, Карађорђева војска зароби, поред осталих, и породицу Мустај-бега Чавића. Том приликом, у борбама на Сјеници, истакли су се јунаштвом и командовањем Хаџи-Продан Глигоријевић и кнез Богдан из Кушића. Тада Карађорђе упита Хаџи-Продана чиме да га награди за такво дело, које је учинио у борбама на Сјеници. На то му овај јунак одговори:

— Господару, пре пет година Сулејман Скопљак-паша заробио је моју породицу и мога брата Мијаила. Тада је Мустафа-бег Чавић од њега за злато откупио моју породицу и здраву и читаву испратио ми је у Србију, иако сам се борио против њега. Сад ти, господару, зароби три сина Мустафа-бега са целим њиховим харемом. Поклони им их, јер немам за што да их откупим, да их здраве, читаве и веселе вратим Мустафа-бегу и да му се за поштење поштено одужим, а када се сукобимо — да се опет тучемо као поштени јунаци. Друге, веће и боље награде не тражим!

Карађорђе га загрли и рече му:

— Е, нека ти буде! Ништа боље нема него кад се удружи поштење и јунаштво!“

Друга казује о потреби подизања ћуприје на газу преко Моравице у Приличком пољу, где Хаџи-Продан замало не изгуби главу. Дакле, везана је за Аџин брод, који је остао у легенди и као топоним:

„Пођу једног дана, на коњима, из Приличког поља према Радаљеву и Трешњевици Хаџи-Продан и његов пратилац. Дођу на газ преко Моравице, куда су одувек без по муке пролазили путници. Зађе Марков коњ и пређе реку, а Хаџи-Продан се спотаче на некој литици и леже. Вода га занесе. Грана јове скиде Хаџи-Продану капу с главе, а он се ухвати за јовову грану, па скочи на дрво, а коњ оде низ реку. Марко се узнемири: не зна шта пре да чини — или да спасава јунака, или коња. Ипак, отрча према коњу, јер се налазио у већој опас-

ности. Види да се зауставио у једном виру, дохвати га за гриву, повуче га к себи, коњ се трже и исплива на обалу. Врати се Марко и прихвати Продана са јове. Одморише се и кренуше куд су наумили.

Продан тада рече Марку:

— Овде ћу подићи ћуприју да се не топе ни коњи, ни људи.

И, за годину дана мост повеза обале Моравице тамо где је Хаџи-Продан пао у реку и замало није изгубио главу.

То место доби име Аџин-брод“.

Мост који је скоро изграђен и повезује Радаљево са путем Ивањица—Ариље налази се на Аџином броду.

Трећа легенда говори о томе како је пас побелео од страха пролазећи кроз ходнике дуге пећине. Истовремено казује и о предострожности, опрезности и сналажљивости Хаџи-Продана у његовим Рашчићима:

„Кнез дајићки Хаџи-Продан Глигоријевић господарио је за Карађорђева времена делом моравичког краја с десне стране Моравице. Подигао је кулу при уласку у рашћанску пећину, да би му послужила као магацин за џебану, а у случају напада Турака — да се може тајним ходником сакрити у пећини и отуда пружати отпор непријатељу.

Посебно се интересовао за дубину пећине и њене ходнике, али никако није могао да испита те тајне. Помишљао је да могу Турци и отуда напасти и тада неће бити спаса. Зато нареди својим праћоцима да испитају дубину пећине.

Они брзо припреме план. Једног црног пса увуку у пећину и покажу му правац, баце му хлеба и затворе отвор да се не може вратити. После неколико дана, на велико изненађење, врати се пас потпуно бео. Трагали су с њим да им покаже тај други отвор или крај пећинског ходника. Пас их доведе до села Ртију, пред рћанску пећину“.

Касније су спелеолози утврдили да су те две пећине — рашћанска или Шљепаја, или најновије: Хаџи-Проданова, и она у Ртима повезане подземним природним ходником, дутим око три километра.

*

* *

Ако се упореде легенде са народним песмама, као облицима епског казивања о Хаџи-Продану Глигоријевићу, види се да легенди има много више од песама. Песме су тематски везане за буну у Тр-

нави, за Хаџи-Продана и остале јунаке ове буне. У њима се овај јунак не помиње и не везује за Стари Влах. И ако се помене, онда је то права реткост. Може се приметити да се јавио потпун апсурд када се говори о односу легенди и народних песама о Хаџи-Продану у Старом Влаху. Поставља се питање: откуда та несразмера између легенди и песама о Хаџи-Продану?

Могуће објашњење:

После Аџијиног напуштања моравичког краја, Шумадије и Србије наступиле су друге прилике и дошли су други људи и други јунаци,² са њима и народни певачи који су се окренули својим савременицима, а мање јунацима из ближе прошлости, какав је био Хаџи-Продан Глигоријевић. А певача је било! Од њих су се истицали (лепотом стиха и бројем испеваних песама) браћа Нешковићи из Миланце — Остоја, гуслар и буљубаша, и владика Јања (Јаникије Нешковић, владика ужичко-крушевачки, касније и шабачки) у моравичком крају, односно у сјеничкој нахији, све до 1833. године, када се граница помера са Радаљева и Лисе на висове Јавора и Голије и овај крај припаја се кнежевини Србији.³ У чачанској котлини певао је највише и најбоље Марко Немањић, син попа Филипа из Трнавe.⁴ Али, ти певачи као да су се заверили против Хаџи-Продана Глигоријевића!⁵ Сигурно је, међутим, да нису. Једноставно окренули су се своме времену, оном око другог српског устанка и касније и певали о јунацима и догађајима из тог времена, какав је (од догађаја) био бој на Кукутњици, или о јунаку Грому Милосављевићу који је са четири друга водио тежу битку од термопилске: њих четворица против 1.200 Турака успели су да поврате нападаче преко Јавора, одакле су дошли. Ти јунаци и догађаји, једноставно, заузели су своје место и потиснули у заборав Хаџи-Проданово јунаштво и борбе које је водио између два устанка.

Творци легенди су други људи. И стварање легенди траје дуже. После њиховог настајања наступа време преношења, глачања и дораде.

Једино се на овај начин може оправдати неправда према Хаџи-Продану што у песму није ушао и што о његовом јунаштву мало има места у јуначким песмама у моравичком и сјеничком крају.

У легендама о Хаџи-Продану најмање се говори о његовом јунаштву. Оно се подразумева. Једноставно, не би ушао у причу — да није јунак. И, о њему, као јунаку, не треба говорити. Сувишно је, подразумева се. Зато се на наметљив начин истичу његове карактерне особине: опрезност, сналажљивост, упорност, узвраћање добрим за

добро, одржавање човековог односа према правом човеку, показивање љубави према најближим, посебно према породици.

Те легенде, највероватније настале одмах по одласку из родног краја, из своје кнежине, толико су близу историји да им се може поверовати као историјским чињеницама. С једне стране, добиле су у својој поетичности, а с друге — допуњују историју. Имају, без сумње, изванредно место у сликању јунака о коме говоре и времена у коме је Хаџи-Продан живео у Старом Влаху, на просторима од Сјенице до Моравице и даље према Драгачеву и Шумадији.

НАПОМЕНЕ

1. Казивачи су: Страхиња Циврић, наставник у Приликама, умро 1975. године („Боље и веће награде не тражим“), Радослав — Лале Масларевић из Шареника „Аџин брод“; Љубо Јоловић из Лисе и Миодраг Ранђић из Сивчине („Пас побелео од страха“).

2. Такви су: Ђоко Јованчевић или Ђока Цмиљанић (у песми), или поп Дмитровић, кога је Милош Обреновић поставио за старешину моравичког среза, одмах по припајању моравичког краја Србији 1833. године; Мијаило Ера, кнез Богдан из Кушића и други.

3. Браћа Нешковићи — Остоја и владика Јања испевали су следеће песме: „Бој на Кукутњици“, „Спомен на бој на Кукутњици“, „О цркви и школи у Миланци“ (Владика Јанићије Нешковић), „Буљубаша Рецо и поп Дмитровић“, „Хвала буљубаше Реца“, „Поп Ђоко Цмиљанић и Рецо буљубаша“ (о овом видети: у збирци „Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића“, књига четврта, САНУ, Београд, 1974, за штампу припремили Живомир Младеновић и Владан Недић; „Српске народне пјесме и шаливи припјевци“, прикупио и издао Јеврем Чакаревић, учитељ у Ужицу, 1931, као и мој рад: „Остоја Нешковић, народни певач“, објављен у XIII свесци Зборника радова Народног музеја у Чачку).

4. Марко Немањић, син попа Филипа, из Трнавe певао је песме. Тринаест његових песама уврстио је Вук Стеф. Караџић у IV књигу „Српских народних пјесама“ (1862. године). Ниједна није о Хаџи-Продану Глигоријевићу, нити о догађајима и личностима из Трнавe и чачанске котлине из тог времена. (Видети: Светозар Матић, „Наш народни еп и наш стих“, Матица српска, Нови Сад, 1964, стр. 95—125, и Драгомир С. Поповић, „Народни певачи у пожешкој нахији“ „Градац“, бр. 49, Чачак).

5. Тако народна песма пева о Јеремији Дешићу, у чијој кући је боравио Хаџи-Продан и одатле кроз прозор побегао у чачанску котлину испред турских потера, а не помиње се име Хаџи-Проданово.

МИОДРАГ БОЈОВИЋ:

Слажем се са излагањем друга Мила Мојсиловића, односно са изнетим чињеницама. Али, ја бих желео да се разјасни оно писмо, које је у једном реферату цитирано, из кога се види да Хаџи-Продан пише Милошу Обреновићу тражећи да се и он сагласи са буном, са устанком. Ако се те две ствари доведу у везу и рашчисте, онда ће бити у праву аутори реферата који је прочитао Миле Мојсиловић.

Др РАДОШ ЉУШИЋ:

Јављам се пошто колега тражи да разјаснимо неке ствари из писма, а јављам се и поводом реферата Мила Мојсиловића.

Има неких ствари које су у историографији сасвим јасне и оне су, као такве, стекле право грађанства. Но, то не мора да значи да се неке ствари не морају поново преиспитати. И, чак је то и добро. Питање око тога да ли је Хаџи-Проданова буна била — буна или устанак није ново и о њему се доста говорило, чак и писало. Навешћу само два примера, који су врло карактеристични. Прво је Константин Ненадовић у својој књизи о Караборђу и његовим војводама завршио одељак о Караборђу и првом устанку, па је онда започео други део рекавши да је Хаџи-Продан Глигоријевић вођа другог српског устанка. Онда следи Милош Обреновић, за кога каже да је вођа трећег српског устанка. То касније у историографији није прихваћено, мада има примера, чак и код нашег највећег историчара Владимира Боровића, да он, ако се сада не варам, сасвим сигурно у „Историји Југославије“ и још у једном раду, Хаџи-Проданову буну назива устанком; не српски устанак, али је назива устанком. Сви остали наши историчари, који су се тиме бавили, самтрали су да Хаџи-Проданова буна нема обележје устанка. Да нема обележје устанка, најбоље сведочи ово писмо, које сам прочитао. Мо-

лим вас, ту се изричито каже (ово писмо је настало пет дана пошто је почела Хаџи-Проданова буна, значи 26—27. септембра по старом календару, односно 5—6. октобра по новом; потписано је и са његовим је печатом): „Хоћемо на нашега муселима ударити“. Не каже да ће „на нашега везира ударити“, што у сваком случају говори о томе да је ова буна имала, пре свега, локални карактер. И, још једном наглашавам: писмо није пет дана пошто је дошло до тог устанка. Ту је и ствар, која је врло важна — да је он разумео да је и кнез Милош „изашао“ и да се налазио у рудничкој нахији. Ми из овога не можемо знати да ли је кнез Милош изашао с намером да помогне Хаџи-Продану, или је изашао са намером да гуши буну. Хаџи-Продан је знао за његово (Милошево) кретање и у том циљу упућује ово писмо. Из свега другог што ми знамо, сасвим је логично претпоставити да је ово писмо упућено кнезу Милошу, а да је Милош пошао са намером да угушује Хаџи-Проданову буну, а не да је помогне.

Ако већ постављамо питање да ли она може да носи име Хаџи-Проданове буне, или, можда, Трнавске буне, или Пајсијеве буне, то је ствар једне конвенције. Ми на овом скупу можемо да изнесемо аргументе, па оно што буде прихватљивије, можемо узети као назив. За сада она у историографији има овај назив и мислим да је он најприхватљивији из простог разлога што је Хаџи-Продан најзначајнија личност која води овај покрет из 1814. године, као што се веома много, и дуго, говорило у историографији о првом устанку као о Караборђевом устанку, о другом српском устанку — као о Милошевом устанку. И то није само случај код нас — да догађај треба да носи име по најзначајнијој личности. Иначе, калуђер Пајсије, сем што је трагична личност, нема ништа друго од значаја. Ми немамо тачних података о томе ко је од њих започео буну. Сви наративни извори говоре да се Хаџи-Продан нашао уз Латифа, а да су ову буну почела његова браћа, заједно са Пајсијем. Али, то не мора да значи (пошто имамо неких других извора који кажу да је било неких припрема у вези Хаџи-Проданове буне) да Хаџи-Продан није у њима учествовао. Могуће је да је Хаџи-Продан био силом на-теран да крене са агом и када је чуо да је буна започета без његовог знања — он се, ипак, враћа у Трнаву.

Мислим да нема никаквих основа да овај догађај назовемо устанком, а сасвим сам склон да прихватим да је будућа политика на то много утицала. Да је Хаџи-Продан осатвио неко наследство и основао династију, као што је то случај са Караборђем и Милошем Обреновићем, и ова буна би вероватно, под наслагама политичких прилика и политичких догађаја, можда стекла, под неким притиском, у историографији и овакав један статус. А пошто се то није десило и пошто ми данас можемо сасвим разложно да говоримо неоптерећени ни обреновићевском, ни караборђевићевском политиком, па и неком другом политиком, можемо сасвим мирно да говоримо шта је било у првом, шта у другом устанку, а шта за време ове буне. Према оном што се заиста десило, она заслужује да носи само епитет буне. Да ли би тај читав покрет могао да се назове трнавским устанком или трнавском буном? Мислим да то не би могло. А ево зашто. Сви догађаји из 1814. године најмање су драматични, сем по последицама, на овом простору. Ова буна је више захватила крагујевачку нахију. Тамо се води главна битка, у Книћу се води главна битка. Када Ашин-бег и Милош дођу до Јелице, тамо где је брдо Небош, онда они веома лако успевају да поразе Хаџи-Продана и његове момке. Ту и нема праве битке. Али, у Книћу је има, а све то говори да је то једна недовољно повезана, сасвим слабо организована буна и у томе треба тражити разлог зашто Милош Обреновић у њој не узима учешће, него се одлучује да буна угуши у њеним зачецима. Иначе, не би требало употребљавати термин „покрет отпора“, јер то асоцира на догађаје из XX века.

Ипак, постоји једна ствар на коју хоћу да, у овом тренутку, укажем. А то је да Хаџи-Проданову буну треба схватити као спону између првог и другог српског устанка, као нешто што говори о ратним операцијама и догађајима од 1804. до 1815. године. Ми можемо говорити о угушењу првог

устанка, о успеху другог устанка и тако даље, али мислим да тај рат против Турака (можемо га схватити као рат српског народа у београдском пашалуку и на оном простору који се ослободио) није престао 1813. године. Јер, наредне године имамо Хаџи-Проданову буну, као догађај од изузетног значаја, која појачава аргументе у тврдњи да рат Срба против Турака у време српске револуције тече од 1804, преко 1813. и 1814, до 1815. године.

РАДОМИР СТАНИЋ:

Мислим да имамо разлога да све реферате, изузимајући мој, јер он излази из контекста политичког аспекта догађаја, прихватимо и да констатујемо да су врло занимљиви и да покрећу читав низ важних питања, које ће дати подстицај оплођавању научних мисли о Хаџи-Продановој буни и уопште о приликама тог времена. Ја у том светлу, понајпре, видим реферат Мила Мојсиловића и др Бошка Јовичића. То је један сасвим нови приступ, нови прилаз, који, можда, није сасвим својствен историографији; међутим, чини ми се, има доста разлога да се верује да он представља један нови поглед, леп покушај да се преиспитају неки историографски закључци и ставови, које је ова дисциплина као такве прихватила, просто забетонирала — ако атко могу да кажем, као да се то ни на који начин не може оспорити. Наравно, ја друга Љушића веома уважавам и мислим да су његови одговори на изазове, које су покренули др Јовичић и Мојсиловић врло убедљиви, мада се ја лако не приклањам овом начину размишљања. Ево из којих разлога. Ја полазим од тога да традицију треба ценити као компоненту у свакој науци, па и у историографији, која се уважава онда када нема писаних података и када смо свесни да не постоје поуздани извори. Тада се традиција не може сасвим занемарити. Трнава је један веома угледан манастир, који је имао своју прошлост, који је имао своје име. Он потиче из XIV века, а обновљен је 1554. године. Он је, својом локацијом, својим угледом и својим културним значајем, и за време Хаџи-Продана представљао богомдано место за историјски догађај. Он је сад на неки начин деградиран, али у време када је подигнута Хаџи-Проданова бунa манастир је био важно духовно средиште, које је кореспондирало са врло значајним, врло истакнутим објектима те врсте. Штавише, ако би се процењивала слојевитост прошлости тог манастира и упоређивала са неким другим, могло би се рећи да је манастир Трнава, који се звао и Врело, имао значајну превагу. То је споменик из XIV века и подизање буне у његовом окриљу имало је битно одређење што су др Јовичић и Мојсиловић покушали да осветле. Не би редакција много погрешила ако би, уместо Хаџи-Проданове, овај догађај назвала трнавском буном; управо због тога што је Трнава као манастир био неупоредиво чувенији од Хаџи-Продана, па би, стога, веројатно, могло да се каже трнавска бунa, коју су подигли Хаџи-Продан и други страдалници.

Још једном хоћу да кажем да овакав реферат, који садржи нове погледе, уноси одређену свежину, мада могу бити критиковани са становишта егзактне науке, али обавезују нас на једно ново критично разматрање онога што је наука о овом догађају до сада рекла.

Овога пута треба се осврнути и на реферат Радована М. Маринковића. Он са становишта историографије и, наравно, историје и демографије доноси сасвим нове чињенице, доноси нешто што ја нисам ни слутио бавећи се уметношћу, архитектуром и сликарством, пошто нисам улазио у питања која се тичу етнографије, али мислим да ово што је својим рефератом покренуо, та миграциона кретања која су проузрокована буном, представља нови научни допринос, који може да покрене нове импулсе за дубља изучавања процеса изазваних буном као једном историјском чињеницом и последица тог историјског чина.

Ја, наравно, не желим да кажем ништа друго осим похвала и да се најпозитивније изразим о рефератима академика Стојанчевића и друга Љу-

шића, јер су они на нови и веома занимљив начин сагледали овај историјски догађај. Обојници треба захвалити, а нарочито Љушићу, јер мислим да су својим излагањем битно обогатили сазнања о Хаџи-Продановој буну.

СИНИША ДИЛПARIB:

Нисам историчар и, према томе, не рефлектујем ни на какву тачност онога што говорим. Говорим о једном проблему који мислим да заслужује огромну пажњу у односу на саму буну, не у односу на чачански, јагодински и крагујевачки крај, него у односу на крај из кога је Хаџи-Продан дошао, као и на онај период који је претходио доласку Хаџи-Продановом овамо. Други реферат је посвећен — то је такође данас дато — чисто личности Хаџи-Продана Глигоријевића, а не његовом утицају на подизање буне и на даљи ток буне и на развој догађаја. У списку од 20. новембра 1813. године (а постоје и многи други спискови) од 89 српских старешина, који су учествовали у првом и другом српском устанку, само овај човек носи назив хаџи. Зна се шта то значи. Сви други истакнути српски људи то нису имали. То говори о једном великом капиталу, који се везује за овог човека, јер он има огромно искуство, он је обавио тако велики пут, он је, на неки начин, проживео све оно што се везује за путовање на Христов гроб и тако даље. Нема сумње да је то значајна ствар, то је прихваћено и у свим могућим изворима и он се даље третира као Хаџи-Продан Глигоријевић, уствари Мутавић. Први пут у писму Караборђу 1809. године Родофиникин говори о обавештењу које је примио од Хаџи-Продана Глигоријевића. Скоро очигледно морамо закључити да Хаџи-Продан, представљајући се Родофиникину, пише са овим хаџи. Треба имати у виду околност да од шест тадашњих старовлашких старешина (из првог српског устанка) Хаџи-Продан једини иде са овим капиталом да се зове хаџи, а Рашковићи — као бератлијски кнезови. Историографија би требало да посвети пажњу на чему се заснива овај назив хаџи.

Др РАДОШ ЉУШИЋ:

Ја сам заборавио да кажем нешто што сам дужан. Ја не одбацујем реферат Мојсиловића и др Јовичића. Сматрам, такође, да је врло драгоцен и, чак, користан, да немамо таквих радова и да је заиста пожељно да на тај начин неке појаве разматрамо. Ја сам само хтео да укажем на то да неки изрази у овом тренутку, када је историографија о првом и другом српском устанку на једном завидном нивоу, да је то питање (буна или устанак) и раније постављано, али да се историографија за сада држи овога што сам рекао. Треба правити разлику. Колега је рекао трнавски устанак, а ми смо се залагали за трнавску буну — то је разлика.

МИРОСЛАВ-МИЛЕ МОЈСИЛОВИЋ:

Када смо припремали и писали овај рад, претпоставили смо, на основу постављене тезе, да ће, тим поводом, доћи до занимљиве расправе. Међутим, треба истаћи да нисмо категорично инсистирали на томе да се Хаџи-Проданова буна не назива буну, јер је такав назив ушао у традицију и историографију. Сматрали смо да је догађај у Трнави наставак Караборђевог устанка, али и да су многе нове околности последица онога што се већ десило између Караборђа и Милоша 1806. године, мислим на њихов лични сукоб. Не треба заборавити ни околност да се Караборђе, кад су настали трнавски догађаји, већ налазио на граници београдског пашалука, свакако не без разлога и без утицаја на буну. Но, квалификација буна или устанак ствар је за историчаре, па нека они о томе пресуде.

Иначе, кад смо ближе погледали кнеза Милоша и след других догађаја његовог времена, није тешко утврдити да је он сваки отпор против њега минимизирао у већ познатом свом стилу. Дакле, све оружане побуне против њега он је називао бунама, а не устанцима, што је учинио и са трнавским дизањем народа, које је, у том тренутку, било против његовог интереса и спреге са Турцима. Најзад, Хаџи-Продан је остао у иностранству, а наведено писмо, у сваком случају, баца нову светлост на Хаџи-Продана, што је драгоценост. А, то што се он није враћао у отаџбину, значи да то није смео, нити могао да учини, јер му то Милош није дозвољавао. Коначно, Милош је Хаџи-Продана избрисао са списка и назвао га „бунџијом“, по чему је и трнавски покрет народа минимизиран и назван бундом.

Др ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ:

Желим, само укратко, да нешто кажем — да бисмо неке ствари можда мало разјаснили.

Први референт после мене био је професор др Радош Љушић. Врло занимљив реферат, са елементима доста новог, нарочито писмо и нека тумачења. Ипак, пошто се овде више пута поставило питање колико је војвода било и која је разлика између господара, команданата и војвода, ја ћу изнети своје мишљење, које сам заступао у неким својим ранијим радовима. У хијерархији звања устаничког војног вођства ово стоји — зна се ко су господари. Један од таквих господара свакако је био и Буша Вулићевић. Друга је ствар што је, због његовог опозиционог опредељења, био деградиран, у исто време када и неке друге војводе, чак и Милош Обреновић; али, он је и даље остао господар и командант. Стечено звање, које је имао, задржао је и даље. То је моје уверење, засновано на основу онога што ја знам.

Последње године првог српског устанка, 1813, постојале су четири команданте: дринска, југозападне Србије (од Дрине до Моравице), затим од Моравице до Топољака (ту је био Антоније Шљаквић) и четврта Младена Миловановића — од Топољака до Неготина (с тим што је после разлаза између Караборћа и Младена о томе да ли треба бранити источну Србију, односно погранични крај источне Србије уз планински венац који је делио београдски пашалук од нишког, Миловановић је био на неки начин опозван, иако је био министар војни).

Што се тиче другог реферата, Радована М. Маринковића, он је на мене оставио посебан утисак, нарочито због тога што сам ја ту сазнао за нове ствари. Ја бих волео, а не знам колико је коришћен за његов реферат, да се више консултује један веома богат жанр историјских извора. То су црквене матице, рођдених, венчаних и умрлих. (Овде је, међу нама, и господин свештеник, он би то боље изговорио — како се на црквенословенском језику каже). Не знам у којој је мери сачувано нешто од те врсте документације, која почиње да се јавља као званична од Милошевог времена, од 1837. године. Ови протоколи су, да напоменем, тада службено почели да се употребљавају. Из онога што знам са других терена, из других крајева Србије (неке сам користио и у својим радовима), то је врло интересантна документација у вишестраном значењу. Ја мислим да би се и за истраживаче здравствених прилика ту могло наћи подоста обавештења, нарочито о умрлима и томе од чега је неко умро. И то за једну студију здравствене културе Србије тога времена — иако је о томе релативно доста писано, чак постоји о томе и једна читава библиотека предратног Хигијенског завода. Мислим, на основу мог парцијалног искуства, да ту има још много шта да се каже. Ја бих, не само у овом случају, него и иначе, да људи који пишу о прошлости овог краја покушају да, по могућности, користе и ту документацију. То стога што се, свакако, добија у богатству завичајне историје нашега краја у конкретном овом случају, али и због тога што све то веома много може да користи за једно потпуније приказивање националне историје српског народа у Србији. И, ја користим ову прилику да на неки начин апелујем на вас да се,

по могућству (а и Архив, чачански, који има добру издавачку делатност и коју у потпуности не познајем), обрати пажња и евентуално унесе у план издавачке делатности бар неки од тих теветера, свеједно да ли робених, крштених или умрлих, за које сматрам да ће бити, по мени, интересантни.

Колега Станић дао је један магистрални просек свега онога што се зна о теми о којој је говорио. Чак и из непосредног подручја старе чачанске, односно пожешке нахије. Занста ту има много новог и ту је уложен велики труд једног великог стручњака. Ми смо разговарали долазећи у Чачак о тим изворима. Ја бих, исто тако, замолио друга Станића да ово што сам мало пре рекао — јер ту има драгоцених чињеница — користи и за радове те врсте које он пише. Говорили сте о Годовику. Можда сам ја пречуо да сте то споменули, али — он, Годовик, интересантан је и због тога, посебно за овај крај, што је у њему радила једна од првих основних школа. Та школа фигурира у актима Милошевог времена. Изгледа, ако се добро сећам, да је и Тика Борбевих нешто о томе говорио, да је била, да је она ту постојала и пре Караборбевог времена, односно у време Кочине крајине, али у то нисам сигуран. У сваком случају, у Милошево време постојала је, и то доста дуго. Мислим да би то био један интересантан податак, шта-више независно од материје Сатнићевог рада, већ је то чињеница као таква, из које се може, чини ми се, извући нешто што би указивало на један шири духовни хоризонт људи ондашњег времена, људи који су се потрудили да овде оснују школу, која је била свакако оног ранга и оне природе како је и са другима у оно време: црквено-лаичког карактера, али са елементима лаичког образовања.

Следећи реферат, онај др Бошка Јовичића и Мила Мојсиловића, на мене оставља утисак због тога што је то, ипак, једно ређе, ако не и сасвим ретко, приступање тумачењу историјских догађаја. Разуме се, и ви сте сами рекли да је за дискусију један број питања који сте покренули: назив буне, однос Милоша и Хаџи-Продана, улога свештенства... Не улазим у ову другу страну, која ми није позната (штета што моја супруга Видосава није овде присутна; она је, иначе, етнолог по струци, она се тиме бави као етнолог, према томе бавила се и здравственом културом као члан Друштва за проучавање здравствене културе Србије; она би вероватно допринела да неке ствари овде буду расправљене и да дођемо до неког одређења, али...). Ја се слажем са вама, ако дозволите, да је Милош био онакав каквим сте га карактерисали, али са једном разликом: он је био такав тек пошто је уграбио власт — да тако кажем. Тек пошто је себи обезбедио власт. Милош као кнез Србије од 1815. до аутономије признате хатишерифом 1830. И пре и после тога, он није исти као Милош до краја 1813. и — ако хоћете — до 1815. године. Имате о томе врло јака сведочења. Сећате се, свакако, из оног Вуковог списка о Правитељствујућем совјету: када је Милош оптужен од Младена Миловановића за велеиздају и када му је речено да ту своју кривицу (која није била безазлена, већ онаква каква је теретила, рецимо Ненадовића и неке велике војводе источне Србије) баца на свога писара, он је то категорички одбио. Друго, за њега се каже у изворима тога времена да је за разлику од неких других војвода, био домаћин, он је управо око себе окупљао људе домаћине, а не, као што су, рецимо, били Хајдук Вељко и још неки, некакве беспосличаре, слободне бећаре, који, на крају, нису много одговарали за своје поступке. Треће, треба имати у виду и сам његов чин одлуке да остане у Србији после пропасти првог устанка, његов разговор са Протом Матијом, са великом моралном фигуром Проте Матије, који, ипак, решава и одлази у емиграцију. Милош остаје. На крају, постоје подаци о томе и мислим да је то прихваћено, и да сам ја то прихватио — да се Милош није материјално користио скоро нимало. Он је после Караборба у том високом руковођству Србије био најмање тај који је полагао на своје личне амбиције, али је чувао поштење. Он се претворио у своју супротност тек негде када је посебна ситуација Србије према Турцима узела маха. Према томе, ја бих условио мало или бих парцијално свео на неке хронолошке периоде и из тога извео мало другачије закључке о Милошевом односу према Хаџи-Продану.

О Хаџи-Продану, као што смо чули из излагања професора Љушића, знамо подоста, али не знамо све. Факат је, чини ми се, а то се видело и из дискусије, да се он није снашао, чини се, у буну у улози коју је преузео, која му је, изгледа, више наметнута, него што ју је спонтано прихватио. Међутим, све у свему, није се снашао; показао се у слабијој улози, као личност са слабијим амбицијама, слабијом енергијом, него што је те и такве квалитете исказао у време Караборбевог устанка. Ако дозволите, ја сам прибележио неке ствари спремајући реферат. Сима Милутиновић, свакако најбољи историограф овог времена, каже — „та случајна и Хаџипроданова названа буну“. Тако на једном месту. На другом — „ова несретна српска побуну“ на трећем — „безнамјерна она побуну Хаџи-Проданова“. Још један цитат — „та безудобна и неугодна буну“. Милутиновић, који је очито са симпатијама писао о овом покрету, који је са доста детаља приказао веома пластично ту ситуацију, а нарочито страдање ширих народних слојева, дакле, упркос симпатији за Хаџи-Продана (што се из цитата види), није сматрао да је Хаџи-Продан био дорастао улози коју је прихватио, односно — можда је и због тога, великим делом и због тога, тако и окарактерисао буну; буну је испуштена у својој замисли, није била добро организована. То је моје мишљење. Уз то, она није била повезана са другим покретима, са другим центрима отпора. Решимо, Милићевић каже — „овај мали догађај као Хаџи-Проданова буну“. Вук Караџић каже: „И однесе кривицу са собом [Хаџи-Продан], зато се она назове буну Хаџи-Проданова“. Да не цитирам остале. Према томе, ја бих био за то да још једном погледате како стоје ствари у светлу ових мојих казивања; уколико су она уверљива, односно уколико су уверљиви извори на које се позивам, и да видите како стоји та ствар. Иначе, ја се слажем са оним да сте ту разлику веома добро показали и да сте дали заиста доста и да ја (који сам писао о Милошу прилично) оцењујем да је ваша морална и психолошка карактеристика Милошеве личности таква.

*
* * *

Након подношења осталих реферата, овај научни скуп закључио је академик др Владимир Стојанчевић. При том је нагласио да су саопштења, захваљујући новим истраживањима и новим свестранијим и понекад критичким сагледавањима расположивих историјских извора, донела нова и свежа сазнања о једном тако значајном историјском догађају какав је био Хаџи-Проданова буну. Без обзира што је кратко трајала и трагично окончана по њене актере, ова буну несумњиво је била спона између два српска устанка и убедљив доказ континуитета српске револуције од 1804. до 1815. године. Реферати са овог скупа употпуниће мозаик сазнања о Хаџи-Продановој буну, што је од не малог значаја за историографију. Подразумевају се — нагласио је др Стојанчевић — и даља истраживања свих извора о овом догађају, и домаћих, и страних, али и оних „локалног“ карактера (какве представљају, примера ради, надгробни споменици бундијама-устанцима и члановима њихових породица, матичне књиге, читуље, све до народних предања)...

Академик Стојанчевић одао је и признање организаторима овог скупа, који је уприличен у оквиру обележавања 175-годишњице Хаџи-Проданове буне у Трнави код Чачка, где је припремљена велика народна свечаност и где је откривен споменик посвећен овом значајном догађају (рад академског вајара Лепосаве Милошевић-Сибинић).

САДРЖАЈ ПРИЛОГА

1. ОЛГА НИКОЛИЋ — Поздравна реч — — — — —	5
2. Др ВЛАДА СТОЈАНЧЕВИЋ — Кнез Милош и Хаџи Проданова буна —	7
3. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Драгачевци у Хаџи Продановој бунџ —	17
4. МИРКО БОГИЋЕВИЋ — Страдање Бојр Милије — — — — —	23
5. МИЛУТИН ЈАКОВЉЕВИЋ — Место и улога игумана Пајсија и Ђакона Авакума у Хаџи Продановој бунџ — — — — —	29
6. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ — Досељавање у трнавска села за време и после Хаџи Проданове буне — — — — —	35
7. Др БОШКО ЈОВИЧИЋ и МИРОСЛАВ МОЈСИЛОВИЋ — Колективно несвесна обележја у Хаџи Продановој бунџ — Психолошки оглед о симболичким и пројективним елементима — — — — —	47
8. РАДОМИР СТАНИЋ — Градитељска дејатност у Западној Србији у доба Хаџи Проданове буне — — — — —	53
9. Др РАНКО СИМОВИЋ — Одјек Хаџи Проданове буне у српској књи- жевности — — — — —	67
10. ЉУБОМИР МАРКОВИЋ — Хаџи Продан у легендама Старог Влаха —	79
11. ДИСКУСИЈА — — — — —	85

TABLE DES MATIÈRES

1. Dr BOGUMIL HRABAK — Les droits de douane et les taxes de transit perçus dans la Serbie du Nord sur le trafic avec la Hongrie et les régions balkaniques (jusqu'à la fin du XVI ^e siècle) — — — — —	5
2. TEODOSIJE VUKOSAVLJEVIĆ — Les habitants de Čačak dans la guerre serbo-bulgare de 1885 — — — — —	41
3. OLIVERA MARKOVIĆ — Deux enkolpions (pectoraux) du Musée National de Čačak — — — — —	59
4. GORDANA LJUBOJA — Les courants migratoires dans la commune de Gornji Milanovac — — — — —	63
5. NEVENKA ROJOVIĆ — Les métiers dans les régions de Čačak et de Gornji Milanovac — — — — —	101
6. Dr IVAN KOVAČEVIĆ — Le folklore de la civilisation de l'automobile —	133
7. RADOVAN MARINKOVIĆ — La population de Brezovica, Kačulice, Lipnica, Petnica et Premeča — — — — —	147
8. NOVAK ŽIVKOVIĆ — La frontière de la région de Stari Vlah en 1896 —	177
9. LJUBODRAG POPOVIĆ — Les régions de Čačak et de Rudnik à l'Exposition universelle de Paris en 1889. — — — — —	197
10. Dr DRAGAN SUBOTIĆ — Les vues politiques de Jaša Prodanović — —	219
11. Dr STEVAN IGNJIĆ — Les écoles primaires et les instituteurs dans la région de Moravica entre les deux guerres mondiales (1919—1939) — —	241

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ:

1. Др БОГУМИЛ ХРАВАК, професор Универзитета у Београду
2. ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ, кустос Народног музеја у Чачку
3. ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ, кустос Народног музеја у Чачку
4. Мр ГОРДАНА ЉУБОЈА, кустос Етнографског музеја у Београду
5. НЕВЕНКА БОЈОВИЋ, кустос Народног музеја у Чачку
6. Др ИВАН КОВАЧЕВИЋ, професор Универзитета у Београду
7. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар из Чачка
8. НОВАК ЖИВКОВИЋ, пензионер из Београда
9. ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ, виши архивски саветник из Београда
10. Др ДРАГАН СУБОТИЋ, сарадник Института за савремену историју у Београду
11. Др СТЕВАН ИГЊИЋ, професор у пензији из Титовог Ужица

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ЗА ПУСТАЊЕ У АМБЛИОПТИЧКИ АСОЦИЈАЦИОНИСАН

ОБЈАВЉЕЊЕ

У Београду, у издању издавачке куће „Новак“

Београд, Београдска 11, 11000 Београд, Република Србија

Београд, Београдска 11, 11000 Београд, Република Србија

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. ХІХ, 1990

Тираж: 700

Рукопис предат у штампу јуна 1990.

Опсег 22 и 3/4 табака и 1/2 табака прилога

Штампање завршено новембра 1990.